

ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΓΛΩΣΣΙΑ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Φ. Ι. ΚΑΚΡΙΔΗΣ

Αρχαία ελληνική
γραμματολογία

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΓΛΩΣΣΙΑ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

· 3 ·

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΔΗΣ

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
[ΙΔΡΥΜΑ ΜΑΝΟΛΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ]

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών
(Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη)
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
ins@phil.auth.gr

© 2005 Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών

ISBN 960-231-114-2

Στοιχειοθετήθηκε
στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών
Τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη
από την Πελαγία Ζήτη & Σία

Στο εξώφυλλο
Κόρη στο Μουσείο της Ακρόπολης (αρ. 674· περ. 500 π.Χ.)

Η συγγραφή του βιβλίου
πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος
“Αρχαιογνωσία και αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση”
Το Υπουργείο Παιδείας έθεσε το πρόγραμμα
υπό την αιγίδα του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας,
που πρόσφερε διοικητική, γραμματειακή,
οικονομική και λογιστική υποστήριξη
Το πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από
την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος,
την Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος,
τη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού
και την Τράπεζα της Ελλάδος

Περιεχόμενα

Πρόλογος του συντονιστή της σειράς	9
Πρόλογος του συγγραφέα	11
Σημειώσεις για τους αναγνώστες	13
Εισαγωγή	
Γενικές έννοιες	15
Αρχαία ελληνικά γράμματα	17
Η παράδοση των κειμένων	19
1 Πρωταρχές	
Προϊστορία	22
Η προφορική παράδοση	26
Το έπος	30
Η ομηρική ποίηση	31
Το διδακτικό έπος – Ησίοδος	36
Η άλλη ποίηση	39
Επιλεγόμενα στις πρωταρχές	39
2 Αρχαϊκή εποχή (700–508 π.Χ.)	
Ιστορικές συνθήκες	41
Κοινωνία	45
Γράμματα και τέχνες	46
Ποίηση	48
Επική ποίηση	48
Λυρική ποίηση	52
Χορική ποίηση	54
Μονωδίες	60
Ίαμβοι	61
Ωδές	64
Ελεγείες	67
Πολεμική ελεγεία	69
Ερωτική ελεγεία	69
Πολιτική ελεγεία	70

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γνωμική ελεγεία	71
Επιγράμματα	72
Λαϊκά τραγούδια	73
Δραματική ποίηση	74
Οι αρχές της πεζογραφίας	76
Επιλεγόμενα στην Αρχαϊκή εποχή	80
3 Κλασική εποχή (508–323 π.Χ.)	
Ιστορικές συνθήκες	82
Περσικά (508–479 π.Χ.)	82
Πεντηκονταετία (479–431 π.Χ.)	83
Πελοποννησιακός πόλεμος (431–404 π.Χ.)	84
Τέταρτος αιώνας (404–322 π.Χ.)	85
Κοινωνία	85
Γράμματα και τέχνες	89
Η φιλοσοφία ως τον θάνατο του Σωκράτη	93
Ποίηση	104
Επική ποίηση	104
Λυρική ποίηση	106
Χορική ποίηση	106
Σχόλια και ελεγείες	110
Μονωδίες	110
Δραματική ποίηση	111
Γενικά	112
Τραγωδία και σατυρικό δράμα	
ως το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα	115
Η κωμωδία από τις αρχές	
ως το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα	127
Το θέατρο τον 4ο π.Χ. αι.	134
Πεζογραφία	135
Ρητορεία και ρητορική	136
Ιστοριογραφία	148
Επιστήμες	160
Η φιλοσοφία τον 4ο π.Χ. αι.	167
Επιλεγόμενα στην Κλασική εποχή	177
Παράρτημα:	178
4 Αλεξανδρινή ή Ελληνιστική εποχή (423–31 π.Χ.)	
Ιστορικές συνθήκες	182

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κοινωνία	183
Γράμματα και τέχνες	185
Ποίηση	189
Δραματική ποίηση	189
Επική ποίηση	192
Λυρική ποίηση	195
Πεζογραφία	205
Ρητορεία και ρητορική	205
Ιστοριογραφία	206
Φιλοσοφία	213
Επιστήμες	222
Επιλεγόμενα στην Ελληνιστική εποχή	234
5 Ελληνορωμαϊκή εποχή (31 π.Χ.–330 μ.Χ.)	
Ιστορικές συνθήκες	238
Κοινωνία	239
Γράμματα και τέχνες	242
Ποίηση	244
Δραματική ποίηση	244
Λυρική ποίηση	245
Επική ποίηση	246
Πεζογραφία	248
Αττικισμός	248
Πλούταρχος	251
Ρητορεία και ρητορική	252
Ιστοριογραφία	264
Μυθιστόρημα	268
Άλλοι πεζογράφοι	271
Φιλοσοφία	276
Επιστήμες	286
Επιλεγόμενα στην Ελληνορωμαϊκή εποχή	292
...και η συνέχεια	295
Επιλογικά	298
Αρχαίες ελληνικές γραμματολογίες	302
Μικρό λεξικό φιλολογικών και αρχαιογνωστικών όρων	303
Ευρετήριο	315

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χάρτες

Πρώτες μεταναστεύσεις των ελληνικών φύλων	25
Ελληνικές εγκαταστάσεις μετά και τον δεύτερο αποικισμό	42
Λογοτέχνες και διανοούμενοι της Αρχαϊκής εποχής	47
Ποιητές και φιλόλογοι της Ελληνιστικής εποχής	188

Πίνακες

Συγχρονικός πίνακας της Αρχαϊκής εποχής	80/81
Χρονολόγιο του αρχαίου δράματος από τις αρχές ως και τη Νέα Κωμωδία	128/129
Συγχρονικός πίνακας της Κλασικής εποχής	176/177
Συγχρονικός πίνακας της Ελληνιστικής εποχής	232/233
Συγχρονικός πίνακας της Ελληνορωμαϊκής εποχής	288/289

Πρόλογος του συντονιστή της σειράς

Η σύνταξη αρχαίας ελληνικής γραμματολογίας, προορισμένης για τις τρεις τάξεις του Γυμνασίου (όχι όμως και περιορισμένης στον σχολικό κλοιό, όπου η μαθητεία συνθλίβεται συνήθως από τη μέγγενη “διδασκαλία–εξέταση”) αποτελεί εκπαιδευτική και παιδευτική πρόκληση, στον βαθμό μάλιστα που υπόσχεται ανανέωση κριτηρίων και στόχων. Σε αυτή την υπόσχεση ανταποκρίθηκε ο Φάνης Κακριδής και τη μετέφρασε σε συντελεσμένο έργο συντακτικής και συνθετικής αρτιότητας. Προγραμματικό παράδειγμα η Εισαγωγή, μοιρασμένη στα τρία, όπου ορίζονται οι γλωσσικές και επικοινωνιακές αρχές που παράγουν και προάγουν τη γραμματεία.

Θεμέλιος λίθος της ο πολύμορφος και πολύτροπος λόγος: προφορικός και γραπτός· ακροαματικός και αναγνωστικός, αλλά πάντοτε εκφερόμενος· μουσικός και απαγγελόμενος· ανώνυμος και επώνυμος· λαϊκός και λόγιος· αυθόρμητος και φροντισμένος· αφηγηματικός και δραματικός· συγκινησιακός και στοχαστικός· ευκαιριακός και ανθεκτικός. Τα συνολικά προϊόντα του ονομάζονται “αρχαία ελληνικά γράμματα” και η υποδοχή τους “αρχαία ελληνική γραμματολογία”. Σε διάκριση προς την “ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας”, μολοντί και εδώ τα λογοτεχνήματα συστήνουν τον γραμματολογικό κορμό. Στο μεταξύ, οι τρόποι ομιλίας και γραφής συμβάλλονται στα παραγόμενα γράμματα, ορίζοντας τις διαδοχικές εποχές τους (συμβολικές και πραγματικές), αλλά και τα γραμματειακά γένη και είδη, τα οποία καθ’ οδόν εξελίσσονται, πολλαπλασιάζονται και αποτυπώνονται σε κείμενα.

Οι πολλαπλές αυτές ταξινομήσεις των ελληνικών γραμμάτων διακρίνονται κάθε φορά σε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες, κάθετες και οριζόντιες, συγχρονικές και διαχρονικές, σχηματίζοντας ένα σύνθετο σταυρόλεξο. Προηγείται η ποίηση και έπεται η πεζογραφία, καθώς διαδέχεται η μια εποχή την άλλη: την ομηρική η αρχαϊκή, την αρχαϊκή η κλασική, την κλασική η αλεξανδρινή (άλλως πως: ελληνιστική), την ελληνιστική η ρωμαϊκή. Σε αυτές τις πέντε εποχές διαβαθμίζεται το εγχειρίδιο, εκβάλλοντας στο ευρητήριό του και στο πολύτιμο “Μικρό λεξικό φιλολογικών και αρχαιογνωστικών όρων”.

Στα προσόντα της προκείμενης *Αρχαίας Ελληνικής Γραμματολογίας* εξέχουν δύο τουλάχιστον σπάνιες αρετές. Η μία αφορά στη διαφάνεια με την οποία συντάσσονται στοιχεία των ελληνικών γραμμάτων που συνιστούν συμπληρωματικού τύπου αντιθέσεις: μύθος και λόγος· παράδοση και πρωτοτυπία· συνέχεια, καμπές και τομές· ομοιότητες, παραπομπές και διαφορές· ποιοτικές κορυφώσεις, μεταλλαγές και μεταπτώσεις. Με τη μέθοδο αυτή η αρχαία ελληνική γραμματεία επιβεβαιώνει τον εναλλασσόμενο δυναμισμό της, με τον οποίο αντιστέκεται τόσο στη μυθοποίησή της όσο και στην τυποποίησή της.

Η δεύτερη, απροσδόκητη αρετή: σε κάθε γραμματειακή εποχή αναλογούν σχόλια που αφορούν στις ιστορικές της συνθήκες· στις πολιτικές και κοινωνικές της τάσεις και εντάσεις, στις συγχρονικές διασταυρώσεις γραμμάτων και τεχνών. Παράδειγμα η κλασική εποχή, η οποία συνοδεύεται με πλούσιο περιφερειακό σχολιασμό. Προτάσσονται τα ιστορικά συμφραζόμενα (Περσικά, Πεντηκονταετία, Πελοποννησιακός πόλεμος, τέταρτος αιώνας). Έπονται οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές και ιδεολογικές διαφορές που αντιπαραθέτουν την αθηναϊκή στην πελοποννησιακή συμμαχία. Επιβάλλονται, τέλος, στοιχεία για την εξέλιξη των εικαστικών τεχνών από τον αυστηρό ρυθμό έως τον ύστερη κλασική τέχνη. Έτσι, τα ελληνικά γράμματα δεν απομονώνονται από τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τα πράγματα που τα περιβάλλουν και τα διαφωτίζουν, ενώ η αξιολογική διάκρισή τους προκύπτει από τεκμηριωμένες κρίσεις που βασίζονται στη σύγκριση. Τελικώς η συγκεκριμένη αρχαία ελληνική γραμματολογία λειτουργεί και ως σύγχρονη γραμματοφιλία.

Δ. Ν. Μαρωνίτης

Πρόλογος του συγγραφέα

Τον διδάσκουμε τον αρχαίο ελληνικό κόσμο στα σχολεία μας· όμως τον διδάσκουμε κομματιασμένο: χωριστά η ιστορία του, χωριστά τα κείμενα, και πάλι, σε άλλη χρονιά και σε άλλες ώρες ο Όμηρος, η τραγωδία, ο Ηρόδοτος, ο Αριστοφάνης κλπ. Δίκαια αναρωτιόμαστε αν οι μαθητές μας μπορούν με αυτά τα λιγοστά κομμάτια και θρύψαλα που τους δίνουμε να συνθέσουν μέσα τους μια συνολική εικόνα του αρχαίου κόσμου· και ακόμα πιο δύσκολα φανταζόμαστε πως τα καταφέρνουν αυτή η εικόνα να μην είναι στατική αλλά κινημένη, καθώς με τα γυρίσματα των καιρών ο αρχαιοελληνικός κόσμος άλλαζε πρόσωπα και εξελισσόταν.

Για να συμπληρώσουμε λοιπόν τη διδασκαλία μας θα χρειαζόταν να προσφέρουμε, ως είναι και μόνο ως βιβλίο αναφοράς, μιαν ολοκληρωμένη εικόνα του αρχαίου κόσμου στην εξέλιξή του από τις πρώτες αρχές ως το τέλος. Εύκολο να το φανταστούμε, δύσκολο να γίνει· σχεδόν ακατόρθωτο, γιατί μαζί με τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες το βιβλίο θα έπρεπε να παρουσιάζει, παράλληλα και εξελικτικά, τη λογοτεχνία και τις επιστήμες, τις καλές τέχνες και την τεχνολογία, τη φιλοσοφία και τη θρησκεία – όλα λίγο πολύ τα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Αν τελικά το βιβλίο μας επιγράφεται *Αρχαία ελληνική γραμματολογία* και περιορίζεται σε μιαν ιστορία των ελληνικών γραμμάτων από την Ομηρική εποχή ως την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, δεν είναι μόνο γιατί ο συγγραφέας του είναι κλασικός φιλόλογος· είναι και γιατί περισσότερο από κάθε τι άλλο τα γράμματα, δηλαδή τα μνημεία του λόγου, φανερώνουν τη φυσιογνωμία των καιρών, τη λογοτεχνική και την επιστημονική προκοπή, τις κυρίαρχες αξίες, τις αισθητικές προτιμήσεις, τα ήθη και τα έθιμα, τον πολιτισμό γενικά. Προσπαθήσαμε άλλωστε, στις εισαγωγές των μεγάλων κεφαλαίων και όπου αλλού δινόταν ευκαιρία, να δώσουμε πληροφορίες και για τις εξελίξεις στην πολιτική ιστορία, στις κοινωνικές συνθήκες, στην οικονομία, στη θρησκεία και στις εικαστικές τέχνες.

Κατά τα άλλα ο συγγραφέας μιας γραμματολογίας δεν έχει πολλά να υποσχεθεί, ούτε μεγάλα περιθώρια να νεωτερίσει. Τα περισσό-

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

τερα στοιχεία είναι γνωστά, θησαυρισμένα από τους προγενέστερους, και δεν του μένει παρά να επιλέξει όσα χρειάζεται, να τα οργανώσει και να τα εκθέσει με τον τρόπο του. Ακόμα, γράφοντας για το σχολείο, ο γραμματολόγος είναι υποχρεωμένος να παραβεί ένα διδακτικό κανόνα που ορίζει ότι οι γενικές διαπιστώσεις και κρίσεις σωστό είναι να συνάγονται από τα πράγματα, όχι να δίνονται έτοιμες στον μαθητή να τις υιοθετήσει. Πιο αποτελεσματικό από το να γράψουμε ότι ένα έργο είναι συναρπαστικό ή βαρετό, και ο συγγραφέας του πανάξιος ή αδέξιος, θα ήταν να δώσουμε στον μαθητή και στον δάσκαλο να ιδούν ας είναι και ένα μικρό δείγμα, να κρίνουν μόνοι τους. Όμως αυτή τη δυνατότητα οι γραμματολογίες δεν την έχουν.

Το βιβλίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί με δύο τρόπους. Ευκαιριακά, όταν κανείς αναζητά πληροφορίες για κάποιο έργο, συγγραφέα ή εποχή, ή συστηματικά, αν έχει την υπομονή να το διαβάσει από την αρχή ως το τέλος. Θα είναι πολλά στη δεύτερη περίπτωση τα ονόματα και οι επιμέρους πληροφορίες που θα συναντήσει· όμως οι εισαγωγές, οι συγχρονικοί πίνακες και τα επιλεγόμενα θα τον βοηθήσουν, ελπίζουμε, να συνθέσει μέσα από το τεράστιο υλικό μian ολοκληρωμένη και εξελικτική εικόνα του αρχαίου ελληνικού κόσμου – αυτό ακριβώς που ορίσαμε ως πρώτο μας στόχο.

Η Αρχαία ελληνική γραμματολογία είναι ένα από τα πέντε βιβλία που γράφτηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος “Αρχαιογνωσία και αρχαιογλωσσία” του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας. Χρωστώ μεγάλη χάρη στον συνάδελφο Δημήτρη Μαρωνίτη, που εμπνεύστηκε, οργάνωσε και παρακολούθησε το πρόγραμμα· και ακόμα ευχαριστώ το Συμβούλιο του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας, τον πρόεδρό του φίλο Αλέξη Δημαρά και τους συναδέλφους Γιώργο Ζωγραφίδη, Βασίλη Κάλφα, Θεόδωρο Παπαγγελή και Λάμπρο Πόλκα για την ανέφελη συνεργασία μας – που ωστόσο κακή μοίρα θέλησε να σφραγιστεί από τον ξαφνικό και απίστευτο χαμό ενός εξαιρετικά πολύτιμου συνεργάτη και φίλου μας, του Αναστάσιου-Φοίβου Χριστίδη.

Το βιβλίο έχει την τύχη να εκδίδεται από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη). Ευχαριστώ το Διοικητικό Συμβούλιο, τον πρόεδρό του καθηγητή Γ. Μ. Παράσσογλου, τον διευθυντή του κ. Γ. Παπαναστασίου και όλους όσους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο βοήθησαν το βιβλίο να παρουσιαστεί άρτιο και καλαίσθητο στο κοινό.

Φάνης Ι. Κακριδής

Σημειώσεις για τους αναγνώστες

Συντομογραφίες (εκτός από τις πολύ κοινές)

απόσπ. απόσπασμα

κ.ά. και άλλοι (-ες, -α)

κ.ά.π. και άλλοι (-ες, -α) πολλοί (-ές, -ά)

κ.τ.ό. και τα όμοια

περ. (σε χρονολογίες) περίπου

DK. H. Diels, με επιμέλεια και προσθήκες W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 7η έκδοση, 1954

P. D. L. Page, *Lyrica graeca selecta*, Οξφόρδη 1968

W. M. L. West, *Delectus ex iambis et elegis graecis*, Οξφόρδη 1980

Χρονολογικές ενδείξεις

Η πλάγια γραμμή ανάμεσα σε δύο αιώνες δηλώνει το διάστημα από τις τελευταίες δεκαετίες του ενός ως και τις πρώτες δεκαετίες του άλλου· π.χ. η ένδειξη “6ος/5ος π.Χ. αι.” δηλώνει το διάστημα από το 530 ως το 470 π.Χ., η ένδειξη “3ος/4ος μ.Χ. αι.” το διάστημα από το 270 ως το 330 μ.Χ. κ.τ.ό.

Ονόματα και τίτλοι

Τα αρχαία ονόματα προσαρμόζονται στη σημερινή κλίση και ορθογραφία: Οδυσσέας αντί Όδυσσεύς, Ιππώνακτας, αντί Ιππώναξ, της Σαπφώς αντί της Σαπφοῦς κλπ. Εξάιρεση αποτελεί η ονομαστική των αρσενικών ονομάτων σε -ων, όπου τυχαίνει και σήμερα να λέμε ο Πλάτων αντί ο Πλάτωνα, ο Ξενοφών αντί ο Ξενοφώντας κλπ.

Στη σημερινή κλίση και ορθογραφία προσαρμόζονται συνήθως και οι τίτλοι των έργων: η *Ιλιάδα* του Ομήρου, τα *Έργα και ημέρες* του Ησιόδου, οι *Πέρσες* του Αισχύλου, το *Συμπόσιο* του Πλάτωνα κλπ.· συχνά όμως τυχαίνει, ιδιαίτερα στην ονομαστική πτώση, οι τίτλοι να μνημονεύονται με τον αρχαίο τους τύπο: *Περί φύσεως*, *Πίναξ*, *Κύρου ανάβασις* κλπ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ

Βοηθήματα

Στο τέλος του βιβλίου, εκτός από το Ευρετήριο των συγγραφέων, υπάρχει και ένα Μικρό λεξικό φιλολογικών και αρχαιογνωστικών όρων.

Εισαγωγή

1. Γενικές έννοιες¹

Απ' ό,τι κάλλη έχει άνθρωπος, τα λόγια έχουν τη χάρη να κάμουνι κάθε καρδιά παρηγοριά να πάρει κι οπού κατέχει να μιλεί με γνώση και με τρόπο κάνει και κλαίσι και γελούν τα μάτια των ανθρώπω.

B. Κορνάρος, *Ερωτόκριτος* Α' 887-90²

Η ελληνική γλώσσα, όπως και κάθε γλώσσα, δίνει σε όσους τη γνωρίζουν τη δυνατότητα να **επικοινωνούν**, δηλαδή να εκφράζουν τις σκέψεις και τα αισθήματά τους, να μεταδίδουν ο ένας στον άλλον πληροφορίες, να διηγούνται, να διατυπώνουν παρακλήσεις ή εντολές, να υποβάλλουν ερωτήματα κλπ.

Ο καθένας, για να επικοινωνήσει, διαλέγει και συνδυάζει τις λέξεις που αποδίδουν ό,τι έχει να πει και είτε τις εκφέρει προφορικά είτε τις καταγράφει. Και στις δύο περιπτώσεις αποτέλεσμα είναι ένας λόγος: λόγος προφορικός στην πρώτη περίπτωση, λόγος γραπτός στη δεύτερη.³

Οι άνθρωποι μιλούμε και γράφουμε συχνά, αλλά όχι πάντα με τον ίδιο τρόπο. Αλλιώς θα μιλήσει ή θα γράψει κανείς στους γονείς του, αλλιώς στους φίλους του, αλλιώς σε κάποιον άγνωστο, αλλιώς στον προϊστάμενό του, αλλιώς στο αγαπημένο πρόσωπο. Και πάλι, διαφορετική μορφή θα πάρει ο λόγος αν προορίζεται απλά και μόνο να μεταδώσει μια πληροφορία, διαφορετική μορφή αν είναι να εκφράσει φόβο, λαχτάρα, ή άλλο συναίσθημα, διαφορετική μορφή αν έχει σκοπό να διασκεδάσει, και πάλι διαφορετική αν προορίζεται για να δι-

¹ Περισσότερα για τις βασικές γλωσσολογικές έννοιες βλ. Α.-Φ. Χριστίδης, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*.

² Το ίδιο έχει πει και ένας σοφιστής του 5ου π.Χ. αι., ο Γοργίας, στο Έλένης έγκωμιον 8: "Ο λόγος είναι μεγάλος δυνάστης, που με σώμα μικρό και φτενό πραγματώνει έργα θεοτικά· μπορεί, βλέπει, και χαρά να δώσει και λύπη ν' αποδώξει, και τον φόβο να σταματήσει και τη συμπόνια ν' αβγατίσει". βλ. και σ. 100.

³ Ο διαχωρισμός του προφορικού από τον γραπτό λόγο δεν είναι πάντα εφικτός. Σε ποια κατηγορία να εντάξουμε π.χ. τα θεατρικά έργα; Σε ποιο είδος λόγου ανήκει μια διάλεξη, όταν ο ομιλητής διαβάξει από χειρόγραφο; Πώς να χαρακτηρίσουμε τα στενογραφημένα πρακτικά της Βουλής και τις απομαγνητοφωνημένες συζητήσεις των συνεδρίων;

δάξει, να πείσει, ή και να γοητέψει τον ακροατή ή τον αναγνώστη. Έτσι, τα είδη του λόγου, ή καλύτερα οι τρόποι της ομιλίας και της γραφής είναι πολλοί, συνδυάζονται συχνά, και μόνο σε γενικές γραμμές μπορούμε να ορίσουμε κάποια κριτήρια και να ξεχωρίσουμε κατηγορίες.

Τα λόγια που ανταλλάσσουν οι άνθρωποι στην καθημερινή τους συναναστροφή είναι συνήθως απλά και αφρόντιστα. Συμβαίνει όμως αυτός που μιλά ή που γράφει να προσπαθήσει, συνειδητά ή ασυναίσθητα, να διαμορφώσει τον λόγο του με τρόπο που να κάνει καλή εντύπωση, να τον πιστέψουν, και γενικά να πετύχει αυτό που επιδιώκει. Στις περιπτώσεις αυτές ο λόγος του λέμε πως είναι ξεχωριστός, φροντισμένος.

Κατά κανόνα, αλλά υπάρχουν και εξαιρέσεις, ο γραπτός λόγος είναι πιο φροντισμένος από τον προφορικό, καθώς όλοι ξέρουμε ότι τα λόγια ακούγονται μια φορά και χάνονται, αλλά τα γραπτά μένουν.

Ιδιαίτερα φροντισμένος είναι συνήθως ο δημόσιος λόγος, τόσο ο προφορικός, όταν απευθύνεται σε μεγάλο ακροατήριο, όσο και ο γραπτός, όταν προορίζεται να πολλαπλασιαστεί με την τυπογραφία ή άλλο μέσο και να δημοσιευτεί.

Η πιο συνηθισμένη περίπτωση φροντισμένου λόγου είναι βέβαια ο έντεχνος λόγος, όπου ο ομιλητής ή ο συγγραφέας ακολουθεί σε γενικές γραμμές τους κανόνες της τέχνης του λόγου – άλλος συνειδητά, αν είναι μελετημένος, άλλος από φυσική κλίση. Και στις δύο περιπτώσεις ο λόγος τους, προφορικός ή γραπτός, εντάσσεται στη λογοτεχνία.

Στον έντεχνο λόγο ανήκουν ολοφάνερα ως λογοτεχνήματα όλα τα ποιητικά έργα, είτε προορίζονται να τραγουδηθούν ή να απαγγελθούν, είτε γράφτηκαν μόνο για να διαβάζονται. Τα ποιητικά έργα έχουν όλα ρυθμό, τα περισσότερα έχουν και μέτρο, δηλαδή χωρίζονται σε ρυθμικές ενότητες με προκαθορισμένη έκταση· τα τραγουδιστικά έχουν και μελωδία.

Έντεχνος δεν είναι βέβαια μόνο ο ποιητικός αλλά και ο πεζός λόγος, γραπτός και προφορικός. Η γιαγιά που διηγείται ένα παραμύθι, ο ρήτορας που αγωνίζεται να πείσει ή να συγκινήσει το πλήθος, ο μυθιστοριογράφος – όλοι, στο μέτρο που συνειδητά ή ασυναίσθητα αξιοποιούν τους τρόπους και τις δυνατότητες του έντεχνου λόγου, χαρακτηρίζονται λογοτέχνες και τα έργα τους ανήκουν στη λογοτεχνία.

Αξιοσημείωτη στην ιδιοτυπία της είναι η λαϊκή λογοτεχνία. Περιλαμβάνει έργα ποιητικά και πεζά (παροιμίες, μύθους, παραμύθια, δημοτικά τραγούδια κλπ.) που διαδίδονται προφορικά, από στόμα σε

στόμα. Είναι όλα έργα ανώνυμα, από την άποψη ότι κανείς δεν ξέρει ποιος είχε κάποτε την έμπνευση και ποιος διατύπωσε πρώτος αυτό που όταν ακούστηκε άρεσε, υιοθετήθηκε και στη συνέχεια διαδόθηκε στους πολλούς. Χαρακτηριστικό των έργων της λαϊκής λογοτεχνίας είναι και ότι απαντούν σε πολλές παραλλαγές, καθώς καθένας νιώθει ελεύθερος να τα παρουσιάσει όπως προτιμά, αλλάζοντας ή απομακρύνοντας ό,τι δεν του αρέσει, ή και προσθέτοντας κάτι καινούργιο. Σε αυτή την αδιάκοπη προσαρμογή και βελτίωση οφείλουν τα λαϊκά έργα την υψηλή τους ποιότητα.

Αντικείμενο της **γραμματολογίας** είναι ο κάθε λόγος, προφορικός ή γραπτός, απλός ή φροντισμένος, έντεχνος ή άτεχνος. Επειδή όμως και τον προφορικό λόγο στο πέρασμα του χρόνου δε μπορεί κανείς να τον εξετάσει παρά μόνο στην καταγραμμένη του μορφή, η γραμματολογία λέμε ότι μελετά τα γράμματα μιας ορισμένης γλώσσας και εποχής. Διαφορετική από τη γραμματολογία, η ιστορία της λογοτεχνίας έχει αποκλειστικό αντικείμενο τον έντεχνο λόγο, τα λογοτεχνήματα μιας ορισμένης εποχής και γλώσσας.⁴

2. Αρχαία ελληνικά γράμματα

Είπαμε ότι η γραμματολογία “μελετά τα γράμματα μιας ορισμένης γλώσσας και εποχής”. Έτσι, η δική μας Αρχαία ελληνική γραμματολογία μελετά όλα τα μνημεία του λόγου που είναι γραμμένα στην ελληνική γλώσσα, όπως τη μίλησαν και την έγραψαν όχι μόνο οι Έλληνες αλλά και πολλοί ξένοι στους είκοσι και παραπάνω αιώνες της αρχαιότητας. Το αντικείμενο είναι τεράστιο: χιλιάδες κείμενα, μικρά μεγάλα, που σωστό είναι, για να τα μελετήσουμε, να τα χωρίσουμε σε κατηγορίες (α) ανάλογα με τη μορφή και το περιεχόμενό τους, και (β) ανάλογα με την εποχή της συγγραφής τους.

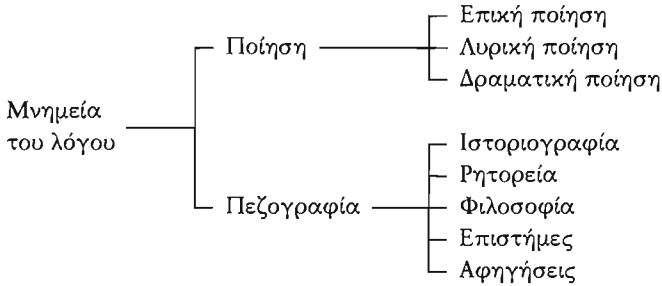
Ανάλογα με τη μορφή και το περιεχόμενο τα κείμενα κατατάσσονται, σε γενικές γραμμές, σύμφωνα με τον πίνακα στη σ. 18. Ο πίνακας είναι σωστός· όχι όμως και ολοκληρωμένος, καθώς καθεμιά από τις κατηγορίες της τρίτης στήλης περιλαμβάνει πολλά ακόμα επιμέρους είδη, που θα τα γνωρίζουμε ένα ένα, όταν τα συναντούμε.

Χρονολογικά, η αρχή της ελληνικής αρχαιότητας τοποθετείται γύρω στο 2000 π.Χ., όταν τα πρώτα ινδοευρωπαϊκά φύλα άρχισαν να δι-

⁴ Στη μελέτη της ελληνικής αρχαιότητας η γραμματολογία και η ιστορία της λογοτεχνίας τείνουν να ταυτιστούν, καθώς όλα σχεδόν τα κείμενα που μας σώζονται είναι φροντισμένα, και τα περισσότερα λογοτεχνικά.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

εισδύουν στον ελλαδικό χώρο· το τέλος της ορίζεται συμβατικά στο 330 μ.Χ., τότε που η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης σηματοδότησε το ξεκίνημα της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Κατάταξη των αρχαίων ελληνικών κειμένων ανάλογα με τη μορφή και το περιεχόμενό τους.

Πιο δύσκολος είναι ο χωρισμός της ελληνικής αρχαιότητας σε **περιόδους**. Ο πρώτος χωρισμός σε μια *προϊστορική* και μια *ιστορική* περίοδο γίνεται συνήθως με κριτήριο τη γραφή: στην *προϊστορία* ανήκουν οι πολλοί αιώνες πριν από την επινόηση της γραφής, στην *ιστορία* οι αιώνες μετά την επινόηση και τη χρήση της. Τι να πούμε όμως, όταν η *γραμμική Β* γραφή των Μυκηναίων, που χρησιμοποιήθηκε από το 1600 ως το 1200 π.Χ., ξεχάστηκε, και μεσολάβησαν αρκετοί αιώνες ώσπου να σχηματιστεί μια νέα γραφή, βασισμένη στα *φοινικικά γράμματα*;⁵

Γραμμένα στη γλώσσα μας, τα κείμενα των μυκηναϊκών πινακίδων ανήκουν στην ελληνική γραμματεία. Ωστόσο, όσες πινακίδες βρέθηκαν και διαβάστηκαν ως τώρα δεν περιέχουν παρά σημειώσεις για διοικητικά και οικονομικά θέματα. Έτσι, από την άποψη του απαρτισμένου ελληνικού λόγου, τα ελληνικά γράμματα και μαζί τους η *ιστορική περίοδος* της ελληνικής αρχαιότητας ξεκινούν τον 8ο π.Χ. αι. με τα ομηρικά έπη.

Στην *ιστορική περίοδο* της ελληνικής αρχαιότητας ξεχωρίζουμε τις ακόλουθες εποχές:

Ομηρική εποχή: 8ος π.Χ. αι.

Αρχαϊκή εποχή: 7ος και 6ος π.Χ. αι.

⁵ Για τα θέματα της πρώτης και της δεύτερης ελληνικής γραφής βλ. Α.-Φ. Χριστίδης, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*.

Κλασική εποχή: 5ος και 4ος π.Χ. αι. – Από την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας (508 π.Χ.) ως τον θάνατο του Μεγαλέξανδρου (323 π.Χ.)

Αλεξανδρινή ή Ελληνιστική εποχή: 3ος, 2ος και 1ος π.Χ. αι. – Από τον θάνατο του Μεγαλέξανδρου (323 π.Χ.) ως τη ναυμαχία του Ακτίου (31 π.Χ.)

Ελληνορωμαϊκή εποχή: 1ος, 2ος και 3ος μ.Χ. αι. – Από τη ναυμαχία του Ακτίου (31 π.Χ.) ως την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης (330 μ.Χ.)

Κάθε περίοδος παρουσιάζει ορισμένα κυρίαρχα χαρακτηριστικά, που θα τα μελετήσουμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο· πρέπει όμως να τονίσουμε ότι ο διαχωρισμός μιας ιστορικής εξέλιξης σε περιόδους, σε φάσεις κλπ. είναι **αυθαίρετος**, όπως αυθαίρετο είναι και να καθορίζεται κάποια χρονολογία ως όριο ανάμεσα στη μία και την άλλη περίοδο. Παράδειγμα: όσο σημαντικός και να ήταν ως γεγονός ο θάνατος του Μεγαλέξανδρου, τα χαρακτηριστικά της Κλασικής εποχής δεν εξαφανίστηκαν και τα χαρακτηριστικά της Ελληνιστικής εποχής δεν εμφανίστηκαν από τη μια μέρα στην άλλη. Αντίθετα: η ροή του χρόνου είναι αδιάκοπη, οι εξελίξεις αργές και κάθε εποχή διατηρεί πολλά από τα προηγούμενα και προλαβαίνει πολλά απ' όσα θα ακολουθήσουν. Αν παρ' όλα αυτά ξεχωρίζουμε περιόδους και ορίζουμε κάποιες σημαδιακές χρονολογίες ως όρια, είναι γιατί αυτό μας βοηθά να κατατάξουμε τα δεδομένα, να οργανώσουμε τη μελέτη και να συστηματοποιήσουμε τη γνώση μας.

3. Η παράδοση των κειμένων

Είπαμε ότι τα αρχαία ελληνικά κείμενα που μελετούμε είναι πολλά. Πώς σώθηκαν όμως ως τις μέρες μας τόσα κείμενα, όταν οι αρχαίοι δε γνώριζαν ούτε το χαρτί ούτε την τυπογραφία; Μήπως όλα τα αρχαία κείμενα ήταν χαραγμένα στο μάρμαρο, ή σε άλλη πέτρα, και τώρα τα ανακαλύπτουν οι αρχαιολόγοι στις ανασκαφές; Όχι βέβαια!

Οι αρχαίοι χάραζαν στο μάρμαρο ή σε άλλες πέτρες νόμους, ψηφίσματα, επίσημες συμφωνίες, καταλόγους αρχόντων, επιτάφιας επιγραφές και άλλα δημόσια ή ιδιωτικά κείμενα που προορίζονταν να μείνουν για πάντα αμετακίνητα. Ως γραφική ύλη για τα άλλα τους γραπτά χρησιμοποιούσαν, ανάλογα με την περίπτωση, ποικίλα υλικά: πηλό, όστρακα, ξύλο απλό ή αλειμμένο με κερί, μεταλλικά ελάσματα, δέρμα, φύλλα, φλούδες, ακόμα και μήλα! Για τα μεγαλύτερα κείμενα,

η πιο συνηθισμένη γραφική ύλη ήταν αρχικά ο πάπυρος και, από τον 2ο π.Χ. αιώνα, μαζί με τον πάπυρο, η *περγαμνή*.⁶

Ο συγγραφέας (ποιητής, πεζογράφος, δραματογράφος κλπ.) που αποφάσιζε να καταγράψει το έργο του μπορούσε ή να γράφει ο ίδιος ή να υπαγορεύει σε κάποιο γραφέα, συνήθως δούλο. Όταν ολοκληρωνόταν το χειρόγραφο και επιθυμούσε να το εκδώσει, το έδινε σε κάποιον βιβλιοπώλη, που φρόντιζε να κατασκευαστούν και να πουληθούν όσα αντίγραφα του ζητούσαν. Εκδοτικά και πνευματικά δικαιώματα δεν υπήρχαν, έτσι ώστε ο καθένας που είχε στα χέρια του αντίγραφο ενός βιβλίου μπορούσε να κατασκευάσει, για να πουλήσει ή να χαρίσει, όσα άλλα αντίγραφα ήθελε.

Για πολλούς αιώνες, ως την εφεύρεση της τυπογραφίας (15ος μ.Χ. αι.), τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων διασώθηκαν (όσα διασώθηκαν) με τις αλλεπάλληλες αντιγραφές. Ειδικευμένοι δούλοι, επαγγελματίες ή ερασιτέχνες γραφείς, καλόγεροι ή λαϊκοί, σε οργανωμένα βιβλιογραφικά εργαστήρια ή σε ιδιωτικό χώρο, κατασκεύαζαν, για δημόσια ή για προσωπική χρήση, περισσότερο ή λιγότερο επιμελημένα αντίγραφα των έργων που χρειάζονταν και έκριναν άξια να διατηρηθούν.

Αν σκεφτούμε πόσο εύκολα μπορεί να καταστραφεί ένα χειρόγραφο (από υγρασία, από φωτιά, από ανθρώπινη αμέλεια κλπ.), καταλαβαίνουμε ότι όσο περισσότερα αντίγραφα ενός έργου κυκλοφορούσαν και όσο μεγαλύτερη ήταν η *διασπορά* τους, τόσο μεγαλύτερες ήταν οι πιθανότητές του να διασωθεί. Έτσι, συμβαίνει από την πρώιμη λογοτεχνική παραγωγή να μη σώζονται παρά τα πιο ονομαστά, τα πιο αριστοτεχνικά έργα, αυτά που ο καθένας επιδίωκε να τα έχει στη βιβλιοθήκη του. Και πάλι, περισσότερες πιθανότητες να διασωθούν είχαν όσα έργα κυκλοφορούσαν σε πολλά αντίγραφα γιατί διδάσκονταν στα σχολεία.⁷

Ορισμένα αρχαία κείμενα δε διασώθηκαν χαραγμένα στην πέτρα, ούτε γιατί κάποιος φρόντιζε να τα αντιγράψουν, αλλά γιατί βρέθηκαν πεταμένα και θαμμένα στην άμμο της Αιγύπτου. Στην Ελλάδα και στα περισσότερα μέρη το κλίμα είναι υγρό και οι οργανικές ύλες (το ξύλο, το δέρμα κλπ.) με τον καιρό σαπίζουν και καταστρέφονται. Όχι

⁶ Το χαρτί κατασκευαζόταν στην Κίνα από τους πρώτους μ.Χ. αιώνες, αλλά στην Ευρώπη δεν έγινε γνωστό παρά τον 10ο μ.Χ. αιώνα, από τους Άραβες της Ισπανίας.

⁷ Το καλύτερο παράδειγμα είναι πάντα τα ομηρικά έπη, η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*, που ποτέ δεν έλειψαν από τα ελληνικά σχολεία· χαρακτηριστική όμως είναι και η περίπτωση των μεγάλων τραγικών ποιητών, π.χ. του Αισχύλου, που από τα 90 πάνω κάτω έργα του δε σώζονται παρά τα επτά που διδάσκονταν στα σχολεία τον 2ο μ.Χ. αιώνα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

στην Αίγυπτο, όπου το κλίμα είναι εξαιρετικά ξηρό και η άμμος μπορεί να διατηρήσει για αιώνες ανέπαφο ό,τι κρατά σκεπασμένο. Έτσι συμβαίνει, όταν οι αρχαιολόγοι ανασκάβουν αιγυπτιακούς σκουπιδότοπους, ανάμεσα στα άλλα να ανακαλύπτουν και παπυρικά φύλλα ή τυλιγάδια.⁸ Τα περισσότερα περιέχουν διοικητικές πράξεις, ιδιωτικές συμφωνίες και επιστολές· δε λείπουν όμως και οι **λογοτεχνικοί πάπυροι**, που μας διασώζουν ποιητικά έργα και πεζογραφήματα που αλλιώς θα ήταν για πάντα χαμένα.

Οι επιγραφές σε σκληρό υλικό, όταν βρεθούν, είναι συχνά σπασμένες, φαγωμένες και παρουσιάζουν κενά· οι πάπυροι είναι τις περισσότερες φορές κομματιασμένοι, ξεθωριασμένοι και δυσανάγνωστοι· το ίδιο και τα χειρόγραφα, που για να διαβαστούν απαιτούν ειδικές γνώσεις. Αν εμείς τα αρχαία κείμενα τα βρίσκουμε εύκολα, διορθωμένα και τυπωμένα, είναι γιατί τα συγκέντρωσαν, τα αποκατάστησαν στη σωστή τους μορφή και τα εκδώσαν **φιλόλογοι** ειδικευμένοι στην επιγραφική, στην παπυρολογία, στην *παλαιογραφία* και στην *κριτική των κειμένων*.⁹

⁸ Γραμμένα φύλλα παπύρου τυχαίνει να έχουν χρησιμοποιηθεί και ως παραγέμισμα ή περιτύλιγμα σε αιγυπτιακές μούμιες ανθρώπων ή και κροκοδείλων!

⁹ *Κριτική των κειμένων* ονομάζεται η προσπάθεια των φιλόλογων να αποκαταστήσουν τα κείμενα στην αρχική τους μορφή, εντοπίζοντας και διορθώνοντας τα λάθη που είναι φυσικό να έχουν γίνει με τις τόσες αντιγραφές.

1. Πρωταρχές

1. Προϊστορία

Τις γνώσεις μας για την προϊστορική περίοδο τις αντλούμε από τρεις διαφορετικές πηγές:

- (α) από τα αρχαιολογικά ευρήματα,
- (β) από τις πληροφορίες που μας προσφέρει η αποκρυπτογράφηση των πινακίδων της γραμμικής γραφής Β,
- (γ) από τις μυθολογικές διηγήσεις, που σχηματίστηκαν και διασώθηκαν προφορικά ως τα ιστορικά χρόνια, οπότε καταγράφηκαν.

Ως πηγή πληροφοριών, η **μυθολογία** είναι ιδιότυπη. Μέσα της έχουν συμπυκνωθεί πολλά πρώιμα ιστορικά βιώματα· όμως στους μύθους η ιστορική αλήθεια παρουσιάζεται παραμορφωμένη, κρυμμένη πίσω από φανταστικά γεγονότα και πρόσωπα, μετακινημένη στον χώρο και στον χρόνο, γεμάτη υπερφυσικά στοιχεία και υπερβολές.

Από τα πολύ παλιά χρόνια οι **Προέλληνες** που κατοικούσαν τον ελλαδικό χώρο είχαν αναπτύξει αξιόλογους πολιτισμούς: (α) τον κυκλαδικό πολιτισμό, που αναπτύχθηκε στα νησιά από την 4η χιλιετία ως το 1650 π.Χ., οπότε καταστράφηκε από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, και (β) τον μινωικό πολιτισμό, που αναπτύχθηκε στην Κρήτη από τα μέσα της 3ης χιλιετίας ως το 1450 π.Χ. περίπου, οπότε το νησί κατακτήθηκε από τους Αχαιούς¹ της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Τα ινδοευρωπαϊκά φύλα² άρχισαν να διεισδύουν στον ελλαδικό χώρο γύρω στο 2000 π.Χ., ίσως και νωρίτερα. Δυναμικός λαός, οι **Ινδοευρωπαίοι** γρήγορα ωφελήθηκαν από τις επαφές τους με τους πολιτισμικά πιο προχωρημένους Προέλληνες. Από τους θαλασσοκράτορες Κρητικούς διδάχτηκαν τη ναυπηγική και τους δρόμους της θάλασσας, που ως τότε τους ήταν άγνωστη, και ακόμα τη μεταλλουργία και πλήθος άλλες τέχνες· από τους Κρητικούς προερχόταν και η πρώτη ελληνική γραφή, η γραμμική Β, που αποτελούσε εξέλιξη και προσαρμογή της μινωικής γραμμικής Α στα ελληνικά. Ο πρώτος ελληνικός πο-

¹ Αχαιοί είναι το όνομα που έδιναν στον εαυτό τους οι Έλληνες της μυκηναϊκής εποχής.

² Για τους Ινδοευρωπαίους βλ. Α.-Φ. Χριστιδής, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*.

λιτισμός, ο μυκηναϊκός, θα ήταν αδιανόητος, αν δε στηριζόταν στον μινωικό, που προϋπήρχε.

Μυθολογικές διηγήσεις κάνουν λόγο για την αρχική υπεροχή των Κρητικών του Μίνωα, που πολέμησαν τους Αχαιούς της Αθήνας και τους επιβάλαν φόρο να στέλνουν κάθε χρόνο επτά νέους και επτά νέες τροφή για τον Μινώταυρο: θυσία στον μινωικό θεό-ταύρο. Αργότερα, όταν πια οι Αχαιοί είχαν ξεπεράσει τους δασκάλους τους, ο Θησέας, γιος του Αιγέα ή του Ποσειδώνα, κατάφερε να σκοτώσει τον Μινώταυρο μέσα στον Λαβύρινθο: στο τεράστιο και πολύπλοκο μινωικό δι-οικητικό και θρησκευτικό κέντρο.³ Τέλος, ο γάμος του Θησέα με τη Φαίδρα, κόρη του Μίνωα, μπορεί και αυτός να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικός της επιμειξίας των Ινδοευρωπαίων-Αχαιών με τους Κρητικούς-Προέλληνες.

Ο **μυκηναϊκός πολιτισμός** άνθισε από τον 16ο ως και τον 13ο π.Χ. αιώνα. Τα αίτια της παρακμής και της καταστροφής των μυκηναϊκών κέντρων γύρω στα 1200 π.Χ. μας είναι άγνωστα, αλλά μπορούμε να τα φανταστούμε: φυσικές καταστροφές, πλημμύρες, σεισμοί, πυρκαγιές ή και μόνο μια επίμονη παγωνιά ή ξηρασία μπορούν να καταστρέψουν τις σοδειές και να οδηγήσουν τους γεωργικούς πληθυσμούς στην εξαθλίωση, προκαλώντας κοινωνικές ταραχές και επαναστάσεις. Ακόμα, οι μετακινήσεις πληθυσμών ήταν στις πρώιμες εποχές συνηθισμένο φαινόμενο· και στα πιθανά αίτια που προκάλεσαν τον μαρασμό και την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων πρέπει οπωσδήποτε να συμπεριλάβουμε τις επιδρομές των λαών της θάλασσας και την αναστάτωση που δημιουργούσε το τελευταίο ινδοευρωπαϊκό φύλο, οι Δωριείς, καθώς αναζητούσαν τόπους να εγκατασταθούν.

Ο **μυκηναϊκός πολιτισμός** έδυσε, αλλά τα κατάλοιπα που άφησε πίσω του ήταν εντυπωσιακά: ακροπόλεις, παλάτια και κάστρα δομημένα με πέτρες τόσο μεγάλες ώστε οι κατοπινοί να τα ονομάζουν κυκλώπεια, θολωτοί τάφοι πελώριοι που όταν ξεσκεπάζονταν αποκάλυπταν αμύθητα πλούτη. Σιγά σιγά οι πληθυσμοί που εξακολουθούσαν να κατοικούν τις ίδιες τοποθεσίες σχημάτισαν τη μυθολογική αντίληψη πως οι προγενέστεροι κάτοικοι ήταν διαφορετικοί, ημίθεοι, ασύγκριτα πιο μεγαλόσωμοι και ρωμαλέοι από τους ίδιους. Αργότερα, τον 8ο π.Χ. αιώνα, ο Όμηρος περιγράφει στην *Ιλιάδα* (Μ 447-9) πώς ο Έκτορας σήκωσε και σφεντόνισε μια πέτρα τόσο μεγάλη, που

³ Πιστεύουμε ότι ο μύθος του Λαβύρινθου σχετίζεται με το λεγόμενο "παλάτι του Μίνωα" στην Κνωσό, που ήταν τόσο μεγάλο και μπερδεμένο ώστε σήμερα ακόμα οι επισκέπτες να χάνουν μέσα του τον δρόμο τους.

άντρες αντάμα δυο – του τόπου τους οι πιο γεροί – απ’ το χώμα
σε αμάξι πάνω δε τη σήκωναν, απ’ όσους τώρα ζούνε
θνητοί στη γη. Μα εκείνος εύκολα την έπαιζε και μόνος.

(Μετάφρ. Ν. Καζαντζάκη – Ι. Κακριδή)

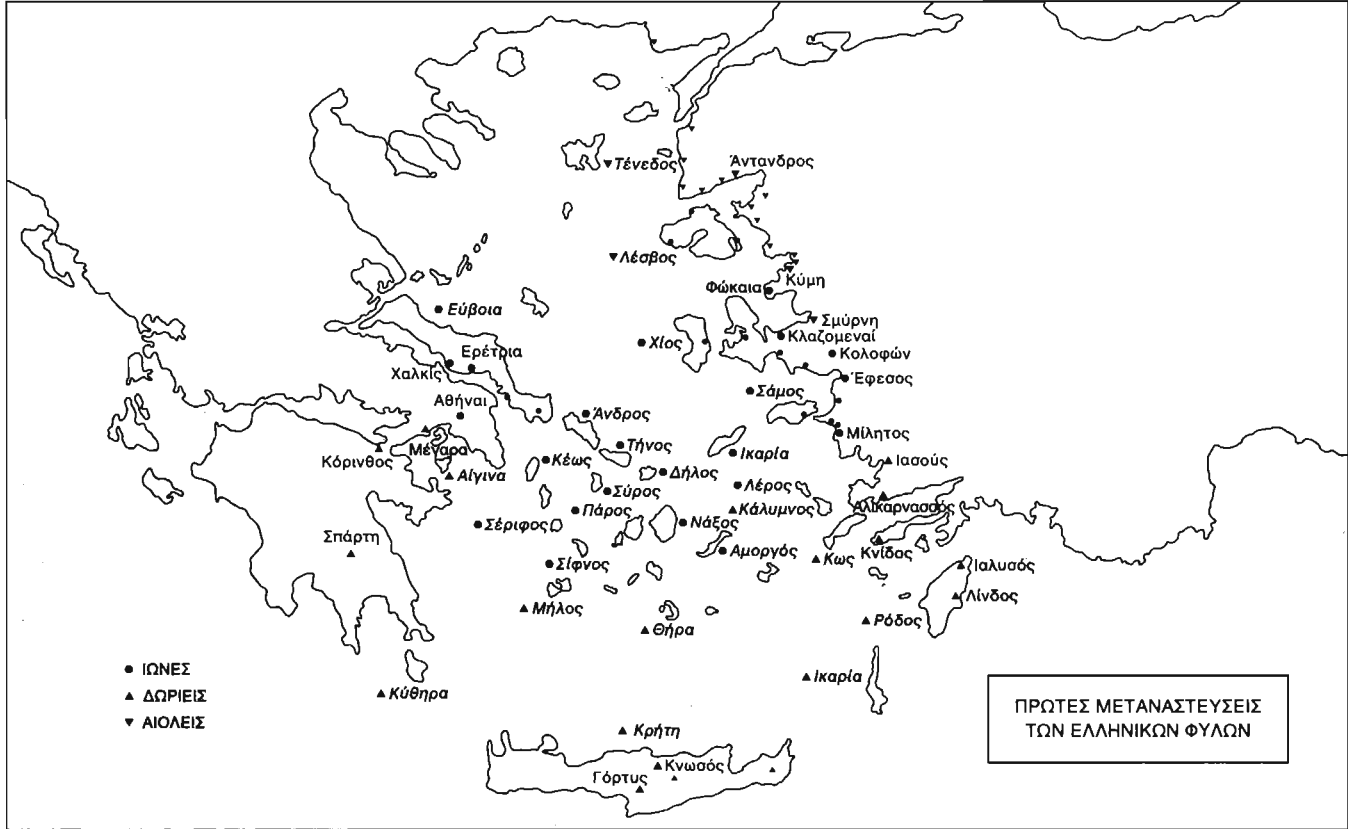
Στη μυθολογία, το *άνδρῶν ἡρώων θεῖον γένος*, όπως το περιγράφει ο Ησίοδος, αντιστοιχεί στην περίοδο της *ύστερης χαλκοκρατίας* (1600–1100 π.Χ.), που ταυτίζεται με την άνοδο και την πτώση του μυκηναϊκού πολιτισμού. Λέγαν ότι ο Δίας αποφάσισε να το εξαφανίσει γιατί οι άνθρωποι είχαν παραπληθύνει και η Γη παραπονιόταν πως τη βαραίνουν. Για να την ανακουφίσει, ο Δίας προκάλεσε δύο πολέμους, τον Θηβαϊκό και τον Τρωικό, όπου σκοτώθηκαν πολλοί. Επόμενο ανθρώπινο γένος στη μυθολογία το *σιδήρεον* – σωστά, καθώς το σίδηρο μπορεί να ήταν και νωρίτερα γνωστό ως σπάνιο μέταλλο, αλλά η χρήση του δε διαδόθηκε παρά μετά το 1100 π.Χ.

Οι πόλεμοι και μετακινήσεις πληθυσμών στο εσωτερικό της Ελλάδας προκάλεσαν, στους αιώνες που ακολούθησαν την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων, ένα έντονο *μεταναστευτικό ρεύμα* που συνεχίστηκε ως και τον 9ο π.Χ. αιώνα. Πρώτοι οι Ίωνες αναζήτησαν καινούργιες πατρίδες στη Χίο, στη Σάμο και στα παράλια της Μικρασίας από τη Φώκαια ως τη Μίλητο (*Ιωνία*).⁴ Ακολούθησαν οι Αιολείς, που εγκαταστάθηκαν στη Μυτιλήνη και στις απέναντι μικρασιατικές ακτές (*Αιολία*), τέλος και οι Δωριείς, που μετανάστευσαν στην Κύπρο, στα Δωδεκάνησα και στη γειτονική περιοχή της Αλικαρνασσού, την Καρία.⁴

Η παρακμή του μυκηναϊκού κόσμου και οι ανακατατάξεις που ακολούθησαν δε διάκοψαν την ιστορική συνέχεια· προκάλεσαν όμως μια γενικότερη οικονομική και πολιτισμική υποχώρηση.⁵ Παράλληλα, πολύ νωρίς, ήδη τον 10ο π.Χ. αιώνα, διαπιστώνουμε ένα νέο ελπιδοφόρο ξεκίνημα, τη χαραυγή της *γεωμετρικής εποχής*, που θα διαρκέσει σχεδόν τρεις αιώνες, ώσπου, γύρω στα μέσα του 8ου π.Χ. αι., η διάδοση μιας καινούργιας γραφής και τα ομηρικά ποιήματα θα σημάνουν και τυπικά το τέλος της προϊστορίας και την αρχή της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας.

⁴ Αυτές οι κινήσεις χαρακτηρίζονται συχνά ως (*πρώτος ελληνικός*) *αποικισμός* – σωστά, καθώς το αρχαίο ρήμα *ἀποικέω* σημαίνει “εγκαθίσταμαι μακριά από τον τόπο μου”. Ας μη μας παραπλανά η νεότερη σημασία των λέξεων *αποικίζω*, *αποικία* κ.τ.ό., όπου μια ισχυρή χώρα κατακτά την επικράτεια ενός λιγότερο αναπτυγμένου λαού και τον δυναστεύει.

⁵ Οι χαρακτηρισμοί *ελληνικός μεσαίωνας* και *σκοτεινοί αιώνες*, που είχαν δοθεί σε αυτή την περίοδο, διαφεύστηκαν από τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα και εγκαταλείφθηκαν.

2. Η προφορική παράδοση

Εμείς, που από μικρά παιδιά μάθαμε να διαβάζουμε και να γράφουμε, και που ο κόσμος γύρω μας είναι γεμάτος βιβλία, εφημερίδες, επιγραφές κλπ., δυσκολευόμαστε να φανταστούμε μιαν εποχή όπου η γραφή ήταν άγνωστη, ή δεν ήταν γνωστή παρά σε ελάχιστους, ιερείς ή κρατικούς υπαλλήλους. Ωστόσο, **προφορικές κοινωνίες** υπήρξαν για χιλιάδες χρόνια πριν από την επινόηση της γραφής: μερικές υπάρχουν και σήμερα σε απομονωμένες περιοχές, όπου οι ανθρωπολόγοι μπορούν ακόμα να μελετήσουν τα χαρακτηριστικά τους.

Στις προφορικές κοινωνίες κάθε λογής πληροφορία και γνώση μεταδίδεται άμεσα, από αυτούς που ξέρουν σε αυτούς που δεν ξέρουν, από τους ηλικιωμένους στους νεότερους, από τη μια γενιά στην επόμενη. Προφορικά διασώζεται η ιστορία του τόπου, της οικογένειας και της φυλής, προφορικά η βιοσοφία και η θρησκευτική πίστη με τους λατρευτικούς της κανόνες, προφορικά οι νόμοι, το εορτολόγιο, οι τεχνικές οδηγίες κλπ. Με τη συχνή επανάληψη τα παραπάνω έχουν την τάση **να παγιωθούν**, να κρυσταλλώσουν σε μια πετυχημένη διατύπωση που να μπορεί ο καθένας να τη θυμάται εύκολα. Έτσι δημιουργούνται τα γνωμικά, οι παροιμίες και πολλά ακόμα γνωστά και καθιερωμένα φτερωτά λόγια, που ύστερα κυκλοφορούν από στόμα σε στόμα, σχεδόν αναλλοίωτα.

Ξεχωριστή κατηγορία φτερωτού λόγου αποτελούν τα **τραγούδια**: εκφράζουν συναισθήματα (λύπη, χαρά, αγάπη, ενθουσιασμό κλπ.), μεγαλύνουν θεούς και ανθρώπους, πλαισιώνουν τις τελετές, φαιδρύνουν τις συναναστροφές, συνοδεύουν το περπάτημα και τη δουλειά και, κάτι που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, αφηγούνται. Οι πεζές προφορικές, περισσότερο ή λιγότερο αληθινές ή φανταστικές, αφηγήσεις δεν έλειψαν και δε θα λείψουν ποτέ: όμως στις προφορικές κοινωνίες η θέση των αφηγηματικών τραγουδιών ήταν, όπως θα δούμε, ιδιαίτερα σημαντική.

Είναι βέβαιο ότι τόσο οι Ινδοευρωπαίοι όσο και οι Προέλληνες είχαν, όπως και κάθε άλλος λαός, τα τραγούδια τους. Για τους Προέλληνες μπορούμε και να το αποδείξουμε: από τις Κυκλάδες, όσο και από την Κρήτη, έχουν σωθεί ειδώλια και απεικονίσεις τραγουδιστών και μουσικών οργάνων.

Το ίδιο ξεκάθαρες είναι και οι μαρτυρίες από τα μυκηναϊκά χρόνια, όταν πια η ινδοευρωπαϊκή και η προελληνική τραγουδιστική παράδοση είχαν συγχωνευτεί.⁶ Στο λεγόμενο “παλάτι του Νέστορα”, που

χτίστηκε στην Πύλο τον 13ο π.Χ. αιώνα, στην αίθουσα του θρόνου ει-
κονίζεται ένας τραγουδιστής με τη λύρα του. Καθιστός στον θαλασ-
σόβραχο, ίσως να υμνούσε τον Ποσειδώνα, που σίγουρα λατρευόταν
σε έναν τόπο ναυτικό σαν την Πύλο.

Από τους λατρευτικούς ύμνους στους θεούς υποθέτουμε ότι ξεκί-
νησε ένα ιδιαίτερο είδος αφηγηματικών τραγουδιών. Αρχικά διηγό-
νταν τη θαυμαστή γέννηση, την ευτυχισμένη ζωή, τους έρωτες και τα
κατορθώματα ενός θεού, τις νίκες του απέναντι στους εχθρούς, τις ευ-
εργεσίες του στους ανθρώπους κλπ. Στη συνέχεια οι τραγουδιστές άρ-
χισαν με τον ίδιο τρόπο να τραγουδούν την καταγωγή, το μεγαλείο
και τις ανδραγαθίες των βασιλιάδων και των ευγενών. Η διαφορά δεν
ήταν μεγάλη, καθώς οι βασιλικοί οίκοι θεωρούσαν κατά κανόνα γε-
νάρχη τους κάποιο θεό ή ημίθεο.

Πέντε αιώνες χωρίζουν τον λυριστή στο μυκηναϊκό παλάτι της Πύ-
λου από τον Όμηρο· όμως τους συνδέει μια αδιάσπαστη αλυσίδα από
αιοιδούς ή ραψωδούς, που για όλο αυτό το διάστημα κράτησαν ζω-
ντανή την πανάρχαιη τραγουδιστική παράδοση. Ένας πολιτισμός έδυ-
σε, άλλος πήρε να ανατέλλει· όμως ο ένας μετά τον άλλον οι τραγου-
διστές με τη λύρα δε σταμάτησαν να ξετυλίγουν στα τραγούδια τους
παλιές ιστορίες, κατορθώματα θεών και ανθρώπων – όλα στο πλαίσιο
της δοξασμένης εποχής των μυκηναίων ηρώων, που όσο απομακρύ-
νονταν χρονολογικά τόσο μεγεθύνονταν και αποκτούσαν τα μυθικά
χαρακτηριστικά τους.

Προικισμένα άτομα που να τραγουδούν για την παρέα τους, ή και
για τη δική τους μόνο ευχαρίστηση, δεν έλειψαν ευτυχώς ποτέ· και
στον μυθικό κόσμο ο Αχιλλέας παρουσιάζεται κάποια στιγμή καθιστός
μπροστά στη σκηνή του, με τη λύρα στα χέρια, να “ευφραίνεται ψάλ-
λοντας παλληκαριές μεγάλες” (I 189). Ωστόσο, όταν εδώ μιλούμε για
αιοιδούς ή ραψωδούς, εννοούμε **επαγγελματίες** τραγουδιστές, σαν αυ-
τούς που συναντούμε στις πρώιμες κοινωνίες να καλύπτουν συγκε-
κριμένες ανάγκες (λατρευτικές, εθιμικές, καλλιτεχνικές κ.ά.). Για να
πετύχουν και να αναγνωριστούν, όφειλαν εκτός από το ταλέντο τους
να διαθέτουν και ορισμένες γνώσεις και δεξιότητες. Οι μελλοντικοί αι-
δοί θα τις αποκτούσαν μαθητεύοντας κοντά σε έναν μεγαλύτερό τους
έμπειρο τραγουδιστή, ίσως και σε ένα είδος σχολής, οργανωμένης από
τη *συντεχνία*.

⁶ Για μιαν ακόμα φορά φαίνεται να κυριάρχησαν τα προελληνικά στοιχεία: από τις
λέξεις που σχετίζονται με τη μουσική οι περισσότερες είναι προελληνικές, όπως *λύρα*,
κίθαρς, *ΐαμβος*, *διθύραμβος*, *έλεγος* κ.ά.

Γενικά, δεν ήταν εύκολο το επάγγελμα του τραγουδιστή. Ο αιιδός έπρεπε να έχει εξασκήσει τη μνήμη του και να παίζει στα δάχτυλα τη μυθολογία. Δεν έφτανε να είναι σε θέση να επαναλάβει γνωστά και πετυχημένα, δικά του ή ξένα, τραγούδια· έπρεπε και να μπορεί να συνθέσει στη στιγμή και να αφηγηθεί ποιητικά, **αυτοσχεδιάζοντας**, όποια ιστορία παλιά ή καινούργια τού ζητούσαν ή αποφάσιζε να τραγουδήσει. Δύσκολο, αλλά για να το πετυχαίνουν οι αιιδοί είχαν αναπτύξει μια ιδιαίτερη τεχνική, βασισμένη στην τυποποίηση.

Την **τυποποίηση** του ποιητικού λόγου των αιιδών την καθόριζε σε γενικές γραμμές ένας κανόνας: *τα ίδια πράγματα λέγονται πάντα με τα ίδια λόγια*. Αυτό σήμαινε στην πράξη ότι ο τραγουδιστής είχε στον νου του μια σειρά από προκατασκευασμένες διατυπώσεις, τους *λογότυπους*, που ταίριαζαν στον στίχο και αποδίδαν τη μία ή την άλλη έννοια. Για παράδειγμα, κάθε φορά που κάποιος έπαιρνε τον λόγο να δώσει μια απάντηση, ο αιιδός τραγουδούσε:

τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη... (σ' απάντησή του μίλησε...)

και συμπλήρωνε τον στίχο, ανάλογα με την περίπτωση, χρησιμοποιώντας τυποποιημένες πάλι εκφράσεις, όπως

...ξανθὸς Μενέλαος (...ο ξανθὸς Μενέλαος)

...νεφεληγερέτα Ζεὺς (...ο Δίας που τα σύννεφα συνάζει)

...πολύμητις Ὀδυσσεύς (...ο μυαλωμένος Οδυσσεάς).

Ὅχι σπάνια ο λογότυπος αντιστοιχοῦσε σε έναν ολόκληρο στίχο. Ὅταν π.χ. ένας πολεμιστὴς έπεφτε σκοτωμένος στη μάχη, ο αιιδός τραγουδούσε:

δούπησε δὲ πεσών, ἀράβησε δὲ τεύχε' ἐπ' αὐτῷ

(γδούπησε πέφτοντας και πάνω του βροντήξαν τ' άρματα του).

Και πάλι, κάθε φορά που ξημέρωνε καινούργια μέρα, ο αιιδός θυμόταν τον λογότυπο

ἦμος δ' ἠριγένεια φάνη ροδοδάκτυλος Ἥως

(κι η Αυγή σα φάνη η πουρνογέννητη και ροδοδαχτυλάτη).

Σε μεγαλύτερη κλίμακα, ο αιιδός μπορούσε να ενσωματώσει στο τραγούδι του και ολόκληρες **τυπικές σκηνές**, όπως τις κρατούσε έτοιμες στιχουργημένες στη μνήμη του. Τέτοιες σκηνές ήταν π.χ. η υποδοχή ενός ξένου, η προετοιμασία ενός γεύματος, ο εξοπλισμός ενός πολεμιστή για τη μάχη, η θυσία κ.ά.

Ήταν μεγάλη βοήθεια για τον αιιδό, όταν αυτοσχεδίαζε, να αξιο-

ποιήσει έτοιμο υλικό, ανασυνθέτοντας και προσαρμόζοντάς το στην ιστορία που του ζήτησαν ή που ο ίδιος αποφάσισε να τραγουδήσει. Όμως ούτε ο κανόνας της τυποποίησης ούτε η τραγουδιστική πρακτική απαγόρευαν τους **νεωτερισμούς**. Κάθε άλλο: οι τραγουδιστές βιάσαν ελεύθεροι να παραλλάξουν λίγο ή πολύ τις τυπικές διατυπώσεις, και από τις παραλλαγές τους οι καλύτερες αργά ή γρήγορα ενσωματώνονταν στο παραδοσιακό υλικό. Ακούγεται παράξενο, αλλά κάθε τυποποίηση προϋποθέτει μια διαδικασία ανανέωσης, όπου το καλύτερο, όταν βρεθεί, αντικαθιστά το καλό.⁷

Η τυποίηση αφορούσε και την ποιητική γλώσσα, γλώσσα τεχνητή που δε μιλήθηκε ποτέ και πουθενά στον αρχαίο κόσμο. Οι γλωσσολόγοι μελετούν τον τρόπο σχηματισμού και τα χαρακτηριστικά της·⁸ για μας είναι αρκετό να διαπιστώσουμε δύο λειτουργικά της πλεονεκτήματα:

(α) Σπάνια οι τραγουδιστές έμεναν μόνιμα σε έναν τόπο· τις περισσότερες φορές ταξίδευαν την Ελλάδα, προσκαλεσμένοι ή αυτόκλητοι, να παρουσιάσουν τα τραγούδια τους, να διαγωνιστούν σε μουσικούς αγώνες, να πάρουν μέρος σε θρησκευτικές γιορτές και λαϊκά πανηγύρια. Όμως τα πρώιμα εκείνα χρόνια κάθε φύλο μιλούσε τη δική του ελληνική διάλεκτο, κάθε τόπος είχε τη δική του ντοπιολαλιά, και θα ήταν αδύνατο στους αοιδούς να προσαρμόζουν κάθε φορά τα τραγούδια τους στην τοπική γλώσσα. Η δυσκολία ξεπερνιόταν με το να συνθέτουν όλοι τα τραγούδια τους σε αυτή την τεχνητή, μεικτή, πολυσυλλεκτική θα τη λέγαμε σήμερα, γλώσσα, όπου ο κάθε ακροατής συναντούσε πολλά δικά του, αλλά και αρκετά αλλότρια, φωνητικά, λεξιλογικά, γραμματικά κ.ά. στοιχεία.

(β) Την αποδέχονταν αυτή την ποιητική γλώσσα οι ακροατές, όσο και αν καμιά φορά δυσκολεύονταν να την καταλάβουν. Την αποδέχονταν ως τη γλώσσα που μιλιόταν στη μακρινή εκείνη ένδοξη εποχή των ηρώων, τότε που, κατά τον Ησίοδο, “μαζί καθόνταν και συντρώγανε οι αθάνατοι θεοί με τους θνητούς ανθρώπους” (απόσπ. 1).

⁷ Το ίδιο συμβαίνει και στα έργα της λαϊκής λογοτεχνίας, που η προφορική τους παράδοση ακολουθεί ανάλογους κανόνες (σ. 16-7).

⁸ Βλ. Α.-Φ. Χριστιδης, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*.

3. Το έπος

Η λέξη έπος σημαίνει απλά και μόνο “λόγος”. όμως κιώλας στην Οδύσεια ως έπεα χαρακτηρίζονται τα αφηγηματικά τραγούδια που τραγουδούσαν οι αιδοί με τη συνοδεία της λύρας τους. Αυτή τη σημασία διατηρούμε και στον σημερινό ορισμό, όταν λέμε ότι τα αρχαία ελληνικά έπη ήταν μακρόπνοα ποιητικά κείμενα συνθεμένα κατά στίχο⁹ σε συγκεκριμένο μέτρο, το δακτυλικό εξάμετρο. Αρχικά οι αιδοί τα παρουσίαζαν στο κοινό τραγουδιστά, με τη συνοδεία της λύρας τους· αργότερα η παρουσίαση μπορούσε να γίνει και με μελωδική απαγγελία, χωρίς μουσική συνοδεία.

Από την άποψη του περιεχομένου τους τα έπη χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τα ηρωικά και τα διδακτικά. Στο ηρωικό έπος ο αιδοός τραγουδούσε κλέα άνδρων, “δόξες των ανδρών” (θ 73), δηλαδή τα δοξασμένα κατορθώματα των ανδρών ήρώων μιας περασμένης εποχής που διαπιστώσαμε ότι ταυτιζόταν με την ακμή του μυκηναϊκού κόσμου. Γενικά, το αφηγηματικό περιεχόμενο των ηρωικών επών είχε μυθικό, ή ακόμα και παραμυθιακό, χαρακτήρα, και τα κατορθώματα των ήρώων ξεπερνούσαν συχνά τα ανθρώπινα μέτρα· όμως αυτό δεν εμπόδιζε τους ακροατές να πιστεύουν ότι οι ήρωες ήταν ιστορικά πρόσωπα, και ότι με τις ποιητικές αφηγήσεις τους οι αιδοί τους αποκάλυπταν την αλήθεια για τους προγόνους τους.

Οι ίδιοι οι αιδοί ήταν βέβαιοι πως οι αφηγήσεις τους ήταν αληθινές, ακόμα και όταν συνειδητά τις είχαν παραλλάξει. Δεν τα διαμόρφωναν οι ίδιοι, λέγαν, τα τραγούδια τους, αλλά οι Μούσες: αυτές τους έδιναν την έμπνευση, αυτές τους υπαγόρευαν το τραγούδι και τους βοηθούσαν να ξεπεράσουν τις δυσκολίες του – αυτές ουσιαστικά τραγουδούσαν. Είναι χαρακτηριστικό ότι και τα δύο ηρωικά έπη που μας σώζονται ξεκινούν με μίαν επίκληση του τραγουδιστή στη θεά Μούσα:

*Ιλιάδα: Μήνιν άειδε, θεά, Πηληϊάδεω Άχιλλής
(Τραγούδησε, θεά, το θυμό του Αχιλλέα, γιου του Πηλέα).*

*Οδύσεια: Άνδρα μοι έννεπε, Μούσα, πολύτροπον
(Τον άντρα, Μούσα, τον πολύτροπο τραγούδα μου).*

Οι Μούσες υπαγόρευαν και τα διδακτικά έπη, που και αυτά αλή-

⁹ Στη σύνθεση κατά στίχο κάθε στίχος είναι μετρικά όμοιος με τον προηγούμενο. Ο δακτυλικός εξάμετρος στίχος ήταν, όπως ταιριάζει στην αφηγηματική ποίηση, αρκετά μεγάλος, όπως μεγάλος είναι και ο νεοελληνικός δεκαπεντασύλλαβος στίχος των δημοτικών τραγουδιών, που και αυτός χρησιμοποιείται σε αφηγηματικές συνθέσεις κατά στίχο.

θεις φανέρωναν στους ακροατές τους. Το περιεχόμενό τους ήταν ποιητικό. Ο ποιητής μπορούσε να προτιμήσει θέματα θεολογικά, όπως η δημιουργία του κόσμου, η γενεαλογία των θεών, οι σχέσεις τους με τους ανθρώπους κλπ.· κοινωνικά, όπως η δικαιοσύνη· πρακτικά, όπως οι αγροτικές εργασίες, η ναυσιπλοΐα, το ημερολόγιο κλπ.· ή όποιο άλλο κεφάλαιο της ανθρώπινης γνώσης.

Ο διδακτικός χαρακτήρας επιβάλλει ορισμένους κανόνες. Η παρουσίαση της γνώσης γινόταν μεθοδικά· η έκθεση ήταν συστηματική και ολοκληρωμένη και συνοδευόταν συχνά από νουθεσίες, συμβουλές, επιταγές και προειδοποιήσεις – τα ίδια μέσα που χρησιμοποιούν πάντα οι δάσκαλοι, οι γονείς και όποιος άλλος θέλει να οδηγήσει ή να επαναφέρει κάποιον ή κάποιους στον σωστό δρόμο. Έτσι ακριβώς και στο ένα από τα δύο διδακτικά έπη που μας σώζονται, στο *Έργα και Ημέρες*, ο ποιητής Ησίοδος προσπαθεί να νουθετήσει τον αδελφό του, που είχε ξεστρατίσει.

4. Η ομηρική ποίηση

Τὴν Ἑλλάδα πεπαιδευκεν οὗτος ὁ ποιητής.

Πλάτων, Πολιτεία 606e

Η διάδοση της γραφής είχε μεγάλο αντίκτυπο στον ελληνικό λόγο, ιδιαίτερα στον ποιητικό, που πια δεν ήταν μόνο προφορικός, αλλά μπορούσε και να καταγραφεί. Ως τότε οι αοιδοί ήξεραν ότι τα τραγούδια τους χάνονταν στον αέρα και πως, όταν σταματούσαν να τραγουδούν, δεν έμενε παρά η ανάμνηση της επιτυχίας ή της αποτυχίας τους στον νου των ακροατών τους. Τώρα όμως, με τη γραφή, σκέφτονταν ότι καταγεγραμμένα τα τραγούδια τους μπορούσαν να μείνουν αιώνια, να διαβαστούν και να τραγουδηθούν από πολλούς άλλους, να διατηρήσουν τη φήμη τους ζωντανή, ακόμα και μετά τον θάνατό τους. Για να χρησιμοποιήσουμε μιαν έκφραση του Θουκυδίδη, ο κάθε αοιδός είχε τώρα την αίσθηση ότι το έργο του δεν ήταν μόνο *ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν*, “μια προσπάθεια για να ακουστεί εδώ και τώρα”, αλλά μπορούσε να αποτελέσει και *κτῆμα ἐς αἰεί*, “ἀπόκτημα για πάντα” – και φυσικά έβαζε τα δυνατά του.

Δεν ξέρουμε ακριβώς πότε άρχισε να χρησιμοποιείται το νέο αλφάβητο. Σίγουρο είναι μόνο ότι η γραφή είχε ήδη διαδοθεί στην Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα (750–700 π.Χ.), τότε που πιστεύουμε ότι έζησε ο ποιητής, ή οι ποιητές, της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* – και λέμε “ο ποιητής ή οι ποιητές”, γιατί από τη μια είναι πολύ πι-

θανό ο ποιητής της *Ιλιάδας* να είναι ο ίδιος με τον ποιητή της *Οδύσσειας*, από την άλλη δεν αποκλείεται άλλος να είναι ο ποιητής της *Οδύσσειας* και άλλος ο ποιητής της *Ιλιάδας*.¹⁰ Εδώ θα ακολουθήσουμε την συνηθέστερη εκδοχή, ονομάζοντας Όμηρο τον ένα ποιητή που συνέθεσε πρώτα την *Ιλιάδα* (γύρω στα 740 π.Χ.) και αργότερα (γύρω στα 710 π.Χ.) την *Οδύσσεια*.

Φαίνεται πολύ πιθανό, αλλά πάλι δεν είναι σίγουρο, ότι ο Όμηρος χρησιμοποίησε τις ευκολίες της γραφής για να συνθέσει τα έπη του· και πάλι δεν ξέρουμε αν έγραφε ο ίδιος, ή αν υπαγόρευε σε κάποιον άλλον. Βέβαιο είναι μόνο ότι συνθέτοντας την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* ο Όμηρος ήξερε ότι δε συνθέτει απλά ηρωικά τραγούδια αλλά κάτι ξεχωριστό, ένα μνημείο της τέχνης του, έργα που θα μείνουν να τον δοξάζουν – όπως κι έγινε. Απόδειξη το ιδιότυπο σχέδιο και η μαστορική επεξεργασία της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*.

Τυπικά, στους 15.693 στίχους της η *Ιλιάδα* αφηγείται ένα μόνο επεισόδιο από τον δέκατο χρόνο του Τρωικού πολέμου: τον θυμό του Αχιλλέα. Ωστόσο, μέσα στις πενήντα μία μέρες της διήγησης συμβαίνουν και περιγράφονται γεγονότα που επαναλαμβάνουν πολλά απ' όσα είχαν συμβεί στα πρώτα εννιά χρόνια της πολιορκίας και προαναγγέλλουν πολλά που θα συνέβαιναν αργότερα, ως και την άλωση. Μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ακριβώς αυτό θέλησε και πέτυχε ο ποιητής: μέσα στο ένα επεισόδιο που αφηγείται να κατοπτρίζεται η εικόνα του πολέμου ολόκληρου.

Παρόμοια, στους 12.110 στίχους της η *Οδύσσεια* αφηγείται μόνο το τέλος του ταξιδιού του Οδυσσέα, από το νησί της Καλυψώς στο νησί των Φαιάκων και από κει στην Ιθάκη, όπου γρήγορα κατατροπώνει τους μνηστήρες και ξαναγίνεται κύριος στο σπιτικό του – σαράντα μία μέρες όλες κι όλες, ενώ η περιπλάνηση είχε διαρκέσει δέκα χρόνια. Ωστόσο, μέσα σε αυτό το σύντομο χρονικό διάστημα ο ποιητής βρίσκει τρόπους να διηγηθεί όχι μόνο τις προηγούμενες περιπέτειες του Οδυσσέα αλλά και τις τύχες άλλων σημαντικών ηρώων του πολέμου – του Αγαμέμνονα, του Μενέλαου, του Νέστορα κ.ά. Είναι πάλι φανερό ότι σχεδιάζοντας και συνθέτοντας την *Οδύσσεια* ο ποιητής θέλησε, και μπόρεσε, στον βασικό θεματικό του ιστό να συνυφάνει πολλούς ακόμα νόστους.¹¹

¹⁰ Αυτή η άποψη, που και στα αρχαία χρόνια υποστηρίχτηκε από ορισμένους φιλόλογους της Αλεξανδρινής εποχής, τους χωρίζοντες όπως ονομάστηκαν, έχει και σήμερα πολλούς υποστηρικτές.

¹¹ Ο νόστος είναι αρχαία λέξη που σημαίνει “ταξίδι επιστροφής”.

Εύκολα διαπιστώνουμε ότι στον συνδυασμό τους *Ιλιάδα* και *Οδύσσεια* αλληλοσυμπληρώνονται για να καλύψουν ολόκληρο τον *τρωικό μυθολογικό κύκλο*, από την αρχή ως το τέλος. Αν μάλιστα προσέξουμε ότι όσα στοιχεία μνημονεύονται στην *Ιλιάδα* δεν επαναλαμβάνονται στην *Οδύσσεια*, τότε έχουμε έναν παραπάνω λόγο να πιστέψουμε ότι τόσο ο σχεδιασμός της *Ιλιάδας* όσο και ο σχεδιασμός της *Οδύσσειας* εντάσσονται σε μια μεγάλη ενιαία ποιητική σύλληψη.

Παρατηρήσεις στα ομηρικά έπη:

(α) Από τα λαϊκά αφηγηματικά τραγούδια της πρώιμης αρχαιότητας δε μας έχει σωθεί ούτε ένα. Όταν όμως στα έπη του Ομήρου συναντούμε στοιχεία γνωστά από μεσαιωνικά και νεότερα δημοτικά τραγούδια,¹² τότε βεβαιωνόμαστε ότι ο Όμηρος, όπως και οι προκάτοχοί του, είχε δεχτεί **λαϊκές επιδράσεις**, ή, καλύτερα, ότι στο πλαίσιο της προφορικής παράδοσης τα σύνορα ανάμεσα στην ανώνυμη λαϊκή ποίηση και στα τραγούδια των αοιδών ήταν ανοιχτά.

(β) Μορφολογικό στοιχείο συνηθισμένο στον λαϊκό λόγο και στα ομηρικά έπη είναι και η **παρομοίωση**, εικονιστικό εκφραστικό μέσο που βοηθά τον ποιητή να ενεργοποιήσει την οπτική φαντασία των ακροατών. Έτσι, κάποια στιγμή στην *Ιλιάδα* (Ε 87–91) ο Αχιλλέας ορμά, και οι Τρώες

πώς τ' άλλα ψάρια, σύντας δέλφινας τρανός τα κυνηγήσει,
σε κόρφο τρέχουν καλολίμανο και στις γωνιές σμαριάζουν
ολότρομα, τι τρώει αχόρταγος όσα βρεθούν μπροστά του,
όμοια κι οι Τρώες μες στου Σκάμαντρου το ρέμα στριμωχόνταν
κάτω απ' τους όχτους...

(Μετάφρ. Ν. Καζαντζάκη – Ι. Κακριδή)

Στο συγκεκριμένο παράδειγμα η παρομοίωση **τονίζει και εικονοποιεί** τον πανικό των Τρώων και παράλληλα **ποικιλλει** τη διήγηση, καθώς στην περιγραφή της μάχης εισάγονται αναπάντεχα εικόνες από τον κόσμο της φύσης.

(γ) Ο Όμηρος από τη μια συνεχίζει την προφορική παράδοση των αοιδών, από την άλλη την παραλλάζει σύμφωνα με τις νέες συνθήκες και το ποιητικό του σχέδιο. Έχει σημασία να διαπιστώσουμε ποια στοιχεία στην ποίησή του είναι παραδοσιακά και ποια αποτελούν δικές του επινοήσεις και **νεωτερισμούς**.

¹² Ως λαϊκά στοιχεία έχουν αναγνωριστεί ο τυπικός αριθμός τρία, το τρίτο και καλύτερο, το θέμα του αδύνατου, το θέμα των άστοχων ερωτημάτων, οι αιτιολογικοί μύθοι και άλλα πολλά.

(1) Οι γλωσσικοί, όπως και οι μετρικοί, νεωτερισμοί δεν είναι εύκολο να ανιχνευτούν, όταν όλα τα προγενέστερα κείμενα είναι χαμένα. Μπορούμε μόνο να υποφιαστούμε ότι ο Όμηρος χρησιμοποιεί συχνά τους παραδοσιακούς **λογότυπους** παραλλαγμένους με τρόπο που να τους προσθέτει κάποιο ιδιαίτερο νόημα.

(2) Πιο εύκολα ανιχνεύονται οι ομηρικές παρεμβάσεις στο περιεχόμενο της διήγησης. Τόσο ο Τρωικός πόλεμος όσο και ο νόστος του Οδυσσέα ήταν παραδοσιακά μυθολογήματα, γνωστά και πολυτραγουδισμένα· ωστόσο, πολλά μικρά και μεγάλα επεισόδια και θέματα της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* πιστεύουμε ότι αποτελούν **ομηρικές επινοήσεις**. Ομηρική επινόηση φαίνεται π.χ. πως είναι στην *Οδύσσεια* το ταξίδι του Τηλέμαχου στην Πύλο και στη Σπάρτη, ομηρική επινόηση στην *Ιλιάδα* ο δανεισμός των όπλων του Αχιλλέα, ίσως και ολόκληρο το επεισόδιο του θυμού.

(3) Νεωτερισμούς δεν αποτελούν μόνο οι προσθήκες αλλά και οι **παραλείψεις**, που δεν είναι βέβαια τυχαίες, αλλά πάλι εκφράζουν τις προτιμήσεις του ποιητή και υπηρετούν το ποιητικό του σχέδιο. Έτσι, στην *Ιλιάδα* και στην *Οδύσσεια* παραλείπονται παραδοσιακά στοιχεία που, αν μνημονεύονταν, θα δυσφήμιζαν τον ένα ή τον άλλο ήρωα. Παράδειγμα: πουθενά ο Όμηρος δε μνημονεύει τον βιασμό της Κασσάνδρας από τον Αίαντα τον Λοκρό, ούτε την απροθυμία του Οδυσσέα να συστρατευτεί εναντίον της Τροίας,¹³ ούτε τον Παλαμήδη από το Άργος, σημαντικό ήρωα, αδικοσκοτωμένο από τον Οδυσσέα και τον Διομήδη.

Ιλιάδα και *Οδύσσεια* παρουσιάζουν πολλές μεταξύ τους ομοιότητες αλλά και κάποιες καθόλου ασήμαντες διαφορές:

(α) Οι θεοί, με πρώτο τον Δία, είναι στην *Ιλιάδα* πιο αυθαίρετοι, λιγότερο δίκαιοι απ' όσο στην *Οδύσσεια*, όπου παρουσιάζονται να ανταμείβουν τις αρετές και να τιμωρούν μόνο συγκεκριμένα σφάλματα.

(β) Αντίστοιχα, οι **άνθρωποι** είναι στην *Οδύσσεια* περισσότερο υπεύθυνοι και κύριοι της τύχης τους απ' όσο στην *Ιλιάδα*, όπου οι ατομικές και συλλογικές τύχες είναι λίγο πολύ προαποφασισμένες.

(γ) Στην *Ιλιάδα* οι **πρωταγωνιστές** είναι επώνυμοι ευγενείς και βασιλιάδες, που τηρούν απαρέγκλιτα τους κανόνες της ηρωικής συμπεριφοράς. Ο απλός λαός κινείται στο περιθώριο, δρα και αντιδρά μόνο

¹³ Έναν υπαινιγμό μόνο συναντούμε στην *Οδύσσεια* (ω 119), όπου όμως δε λέγεται ότι για να αποφύγει τη στράτευση ο Οδυσσέας έκανε τον τρελό, ούτε κατονομάζεται ο Παλαμήδης, που τον ξεσέπασε.

ΠΡΩΤΑΡΧΕΣ

ως σύνολο. Στην Οδύσσεια σημαντικό ρόλο δεν έχουν μόνο ευγενείς και βασιλιάδες αλλά και άνθρωποι απλοί, σαν τον Εύμαιο, τον Φιλοίτιο, την Ευρύκλεια, ακόμα και τον Μελάνθιο. Όσο για τον ίδιο τον Οδυσσέα, η συμπεριφορά του σίγουρα δε συμβιβάζεται πάντα με τον ηρωικό κώδικα.

Οι παραπάνω διαφορές μπορούν να εξηγηθούν είτε από τις διαφορετικές ιδιοσυγκρασίες και προτιμήσεις των ποιητών (αν δεχτούμε ότι ο ποιητής της Οδύσσειας ήταν άλλος από τον ποιητή της Ιλιάδας), είτε από την εσωτερική εξέλιξη ενός μόνο ποιητή, του Ομήρου, που έγραψε νέος την Ιλιάδα και αργότερα, στην ωριμότητά του, την Οδύσσεια. Δύσκολο να αποφασίσουμε. Αν όμως παραμερίσουμε το δίλημμα του ενός ή δύο ποιητών, τότε μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι τουλάχιστον ένα μέρος από τις διαφορές που διαπιστώσαμε ανάμεσα στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια μπορεί να εξηγηθεί από το διαφορετικό θέμα και από τις ιστορικές εξελίξεις στα τριάντα τουλάχιστο χρόνια που χωρίζουν το ένα έπος από το άλλο. Μέσα στον 8ο π.Χ. αιώνα το πολίτευμα της αυταρχικής θεόδοτης βασιλείας κλονίζεται και τείνει να αντικατασταθεί από άλλες, πιο υπεύθυνες, μορφές διακυβέρνησης, όπου ο ρόλος του πλήθους των κοινών ανθρώπων είναι μεγαλύτερος.

ΟΜΗΡΟΣ

Βίοι του Ομήρου μάς σώζονται αρκετοί: μόνο που οι περισσότερες πληροφορίες τους ανήκουν στον χώρο του θρύλου. Μιλούν για τον γιο του Μαιόνα και της Κριθηίδας, που κανείς δεν ξέρει πού γεννήθηκε αλλά τον διεκδικούν επτά πόλεις, με επικρατέστερες τη Σμύρνη και τη Χίο.

Το πραγματικό του όνομα ήταν, λέει, Μελησιγένης, γιατί γεννήθηκε κοντά στον ποταμό Μέλητα της Σμύρνης, αλλά αργότερα τον είπαν Όμηρο, είτε γιατί έχασε το φως του (δμηρος = τυφλός) είτε γιατί οι Σμυρνιοί τον παραδώσαν όμηρο στον πόλεμο με τους Κολοφωνίους.

Έζησε περιοδεύοντας με τα τραγούδια του τις ελληνικές χώρες και δοξάστηκε όσο κανένας άλλος. Μόνο στη Χαλκίδα, όταν αγωνίστηκε με αντίπαλο τον Ησίοδο, δεν πήρε το βραβείο. Το πλήθος τον έκρινε νικητή, αλλά ο βασιλιάς Πανήδης στεφάνωσε τον Ησίοδο, γιατί, όπως είπε, “δίκαιο είναι να νικά όποιος με τα τραγούδια του οδηγεί στη γεωργία και την εφήνη, και όχι

αυτός που περιγράφει πολέμους και σφαγές” (Αγών Ομήρου και Ησίοδου 207–10).

Στους βίους διαβάζουμε ότι πέθανε σε ένα μικρό νησί, την Ίο, από στενοχώρια, όταν δε μπόρεσε να καταλάβει έναν αινιγματικό λόγο που του είπαν νέοι ψαράδες.

Απ’ όλα αυτά μπορούμε να πιστέψουμε ότι ο Όμηρος καταγόταν από την Ιωνία, ότι ήταν ονομαστός ταξιδευτής αιιδός, ίσως και ότι ο θάνατος τον βρήκε στην Ίο.

Η επιτυχία της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* ήταν άμεση και η διάδοσή τους μεγάλη. Γρήγορα τα δύο έπη καθιερώθηκαν ως πανελληνιος ποιητικός θησαυρός, άξιος όχι μόνο να τραγουδιέται περιστασιακά αλλά και να αποτελεί σταθερό μέρος του επίσημου προγράμματος σε εορτασμούς όπως τα Παναθήναια, όπου κάθε τέσσερα χρόνια οι ραψωδοί, σε αδιάκοπη διαδοχή, παρουσίαζαν ολόκληρα τα ομηρικά έπη. Παράλληλα, από πολύ νωρίς η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* διδάσκονταν στα σχολεία, και είναι χαρακτηριστικό ότι από τον 5ο π.Χ. αιώνα ως σήμερα, για είκοσι πέντε και παραπάνω αιώνες, τα ομηρικά έπη δεν έλειψαν ποτέ από το σχολικό πρόγραμμα.

5. Το διδακτικό έπος – Ησίοδος

Στο πρώτο του έργο, τη *Θεογονία*, ο Ησίοδος περιγράφει πώς οι Μούσες τον επισκέφτηκαν στις πλαγιές του Ελικώνα, όπου έβσκε τα πρόβατά του, πώς έκοψαν και του δώσαν ένα “θαυμαστό κλαρί από δάφνη”, πώς του χάρισαν “θεόπνευστη φωνή” να ανιστορεί “όσα θα γίνουν και όσα έγιναν” και του αναθέσαν να εξυμνεί το γένος των αθάνατων θεών, με πρώτες και τελευταίες κάθε φορά τις ίδιες. **Βιογραφικές πληροφορίες** μάς παρέχει και το δεύτερο έπος, το *Έργα και ημέρες*. Μαθαίνουμε ότι ο ποιητής γεννήθηκε και έζησε σε άγονο τόπο, στην Άσκρα της Βοιωτίας.¹⁴ Ο πατέρας του καταγόταν από την Κύμη της Αιολίας, επιχείρησε να πλουτίσει με το θαλασσινό εμπόριο, απότυχε και τελικά εγκαταστάθηκε στην Άσκρα ως αγρότης. Μετά τον θάνατό του, ο Ησίοδος διαφώνησε με τον αδελφό του, τον Πέρση, στη μοιρασιά των κτημάτων· η διαφορά τους έφτασε στο δικαστήριο και ο Ησίοδος επιχείρησε με το δεύτερο έργο του, το *Έργα και ημέρες*,

¹⁴ Στους στ. 650–5 μαθαίνουμε ότι μία μόνο φορά ταξίδεψε, από την Αυλίδα ως τη Χαλκίδα, να πάρει μέρος στους επιτάφιους μουσικούς αγώνες για τον Αμφιδάμαντα, όπου και νίκησε τον Όμηρο.

να νουθετήσει τόσο τον Πέρση όσο και τους άρχοντες που θα τους έκριναν.

Υπακούοντας στις θείκες εντολές, ο Ησίοδος ξεκινά τη **Θεογονία** με ένα μεγάλο ύμνο στις Μούσες και στη συνέχεια εκθέτει τη γενεαλογία των θεών από τις πρώτες αρχές (το Χάος, τη Γη, τα Τάρταρα και τον Έρωτα) ως την τελική επικράτηση των Ολύμπιων και τον καθορισμό της κοσμικής τάξης από τον αρχηγό τους, τον Δία. Η θεογονία, όπως περιγράφεται, αποτελεί συνάμα και *κοσμογονία*, καθώς πολλοί αρχαιοελληνικοί θεοί αντιστοιχούσαν σε φυσικά στοιχεία και φαινόμενα. Έτσι, για παράδειγμα, “από το Χάος γεννήθηκαν το Έρεβος και η μαύρη Νύχτα· και πάλι από τη Νύχτα γεννήθηκαν ο Αιθέρας και η Ημέρα” (123–4)· ή “η Τηθύς γέννησε [...] τους ποταμούς: τον Νείλο και τον Αλφειό και τον Ηριδανό” (337–8). Στις γενεαλογίες εντάσσονται και θεότητες που εμείς θα τις θεωρούσαμε απλές *προσωποποιήσεις*, αλλά για τους αρχαίους αποτελούσαν θείκες οντότητες. Έτσι, για παράδειγμα, “η Στύγα, κόρη του Ωκεανού, γέννησε [...] τον Ζήλο, τη Νίκη, το Κράτος [= Δύναμη] και τη Βία” (383–5) και “η Έριδα, κόρη της Νύχτας, [...] τον Μόχθο, τη Λημοσύνη, την Πείνα, τους Πόνους, τις Μάχες, τους Φόνους, τους Τσακωμούς, τις Κατηγόριες, τα Ψέματα” και άλλα κακά (226–32).

Στη συνέχεια της *Θεογονίας* ο Ησίοδος παρουσιάζει τις περιπτώσεις όπου θεές έσμιξαν με θνητούς και γέννησαν “παιδιά παρόμοια με θεούς” (π.χ. τον Αχιλλέα, γιο της Θέτιδας και του Πηλέα· τον Αινεία, γιο της Αφροδίτης και του Αγκίση κλπ.). Θα περιμέναμε να παρουσιαστούν και οι περιπτώσεις όπου ένας θεός έσμιξε με θνητή· και πραγματικά, δεν αποκλείεται ο Ησίοδος να είχε καλύψει και αυτό το θέμα, είτε ως άμεση, σήμερα χαμένη, συνέχεια της *Θεογονίας* είτε σε ένα ξεχωριστό έργο γνωστό στους νεότερους με τον τίτλο *Γυναικών κατάλογος*. Ωστόσο, τα αποσπάσματα που μας σώζονται είναι δύσκολο, μερικές φορές και αδύνατο, να αποδοθούν όλα στον Ησίοδο.¹⁵

Όσο και να βοηθήσουν οι Μούσες, δεν είναι εύκολο να εκθέσει κανείς με τάξη και συνέπεια τη γενεαλογία, τη φύση και τη δράση των θεών μιας θρησκείας σαν την αρχαία ελληνική. Ο ποιητής δεν έφτανε να διαθέτει φαντασία και συστηματική σκέψη· απαραίτητο ήταν να γνωρίζει και την *παράδοση*: τη ζωντανή θρησκευτική παράδοση που

¹⁵ Το μεγαλύτερο, γνωστό με το όνομα *Άσπης Ηρακλέους*, πρέπει να γράφτηκε τον 6ο π.Χ. αιώνα από έναν ποιητή που θέλησε να μιμηθεί τον Ησίοδο. Στον Ησίοδο αποδίδονται και μερικά άλλα, χαμένα σήμερα, έργα, όπως οι *Χείρωνος Υποθήκαι*, η *Άστρονομία*, η *Μελαμπόδεια*, κλπ.

συνεχιζόταν στις δοξασίες και τη λατρεία της εποχής του, όσο και τη λογοτεχνική θεολογική παράδοση που είχαν διαμορφώσει προγενέστεροι του ποιητές – ποιητές όχι μόνο σαν τον Όμηρο αλλά και σαν αυτούς που αργότερα, στα αρχαϊκά χρόνια, θα κρύβονται πίσω από τις μυθικές μορφές του Ορφέα, του Μουσαίου κ.ά. (σ. 50).

Στον συντηρητικό χώρο της Βοιωτίας και στη γειτονιά των Δελφών ο Ησίοδος είχε κάθε δυνατότητα να γνωρίσει και να μελετήσει την ελληνική θρησκευτική παράδοση σε βάθος. Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι στα έργα του συναντούμε και στοιχεία (μύθους, σχήματα, θέματα) που πιθανότατα προέρχονται από την Ανατολή.¹⁶ Βέβαια, οι εμπορικές επαφές και οι πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους λαούς της ανατολικής Μεσογείου δεν έλειψαν ποτέ. **Ανατολικά στοιχεία** μπορεί να είχαν ενσωματωθεί στην ελλαδική παράδοση κιόλας από τα προελληνικά χρόνια, ή αργότερα στην εποχή των Μυκηναίων, ή και ακόμα αργότερα, μετά τη μετανάστευση ελληνικών πληθυσμών στη Μικρασία, απ' όπου, θυμίζουμε, καταγόταν η οικογένεια του ποιητή.¹⁷

Τα Έργα και ημέρες έχουν ποικίλο περιεχόμενο. Ο ποιητής συστήνει στον αδελφό του μια φιλεργη και συμμαζεμένη αγροτική ζωή. Τις γενικόλογες βιοσοφικές συμβουλές συνοδεύουν αναλυτικές και συγκεκριμένες οδηγίες για τις αγροτικές εργασίες, την οικιακή οικονομία και άλλα ειδικά θέματα, ακόμα και τη ναυσιπλοΐα. Μαζί τους μια σειρά από ηθικές διδασκαλίες, μυθολογικές αφηγήσεις και ο πρώτος γνωστός μας αλληγορικός μύθος με ζώα. Στο τελευταίο μέρος του έπους (764–824) ο ποιητής απαριθμεί ποιες μέρες του μήνα έχουν ορίσει οι θεοί ως κατάλληλες ή ακατάλληλες για το ένα ή το άλλο έργο. Στον συνδυασμό τους όλα αυτά δίνουν την εντύπωση μιας ανέμελης συνειρμικής ακολουθίας· μόνο με πολλή προσοχή μπορεί κανείς να διακρίνει πίσω από τη φαινομενική αταξία έναν αδρό αρχαϊκό σχεδιασμό.

Ιδεολογικά προσέχουμε τη μεγάλη σημασία που έδωσε ο Ησίοδος στη θείκη δικαιοσύνη. Η θεά Δίκη είναι κόρη του Δία και της Θέμιδας, αδελφή της Ευνομίας και της Ειρήνης (Θεογονία 901–3)· καθισμένη δίπλα στον Δία, συνεργάζεται μαζί του να ανταμειφτούν όσοι τιμούν τη δικαιοσύνη και να τιμωρηθούν όσοι παραβαίνουν το δίκιο και αφή-

¹⁶ Ακόμα και η διδακτική ποίηση στο σύνολό της θα μπορούσε να έχει μεσανατολικές ρίζες. Από τη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο μας είναι γνωστά διδακτικά ποιητικά έργα που ανάγονται στην τρίτη χιλιετία π.Χ.

¹⁷ Ο ασύμμετρα μεγάλος ύμνος στη θεά Εκάτη (Θεογονία 404–52) μας οδηγεί να υποψιαστούμε ότι από οικογενειακή παράδοση ο Ησίοδος τιμούσε ιδιαίτερα αυτή τη μικρασιατική θεά.

νουν μέσα τους να θεριέψει η ύβρη. Αξιοπρόσεκτος είναι και ο έπαινος της εργασίας (“ντροπή δεν είναι η δουλειά· το καθησίο ντροπιάζει”, Έργα 311), καθώς και η εικόνα της αρετής, που οι θεοί την τοποθέτησαν στο τέρμα ενός απότομου ανήφορου, και πρέπει πολύ να ιδρώσει ο άνθρωπος για να τη φτάσει (Έργα 289–92).

Η ποιητική δράση του Ησιόδου τοποθετείται γύρω στα 700 π.Χ. Εκεί, στη στροφή από την Ομηρική στην Αρχαϊκή εποχή, μας οδηγούν και η επική του γλώσσα, που κυμαίνεται ανάμεσα στην παραδοσιακή τυποποίηση και τη θεληματική ποικιλία, η διαφορούμενη στάση του απέναντι στους βασιλιάδες, που τότε τους μεγαλύνει και τότε τους κατηγορεί, κ.ά. Ότι για τη σύνθεση των επών του χρησιμοποίησε τη γραφή πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο.

6. Η άλλη ποίηση

Το γεγονός ότι από την Ομηρική εποχή δε μας σώζονται παρά τα έπη του Ομήρου και του Ησιόδου δε σημαίνει ότι τα χρόνια εκείνα δεν υπήρχαν και άλλα τραγούδια, διαφορετικά, χορευτικά ή όχι. Ο ίδιος ο Όμηρος μνημονεύει στα έπη του ύμνους λατρευτικούς του Απόλλωνα και της Άρτεμης, τραγούδια του γάμου, εργατικά τραγούδια του τρύγου και του αργαλειού, θρήνους κλπ., αλλά δε μας σώζεται τίποτα.

7. Επιλεγόμενα στις πρωταρχές

Ο Όμηρος και ο Ησιόδος είναι αυτοί που συνθέσαν για τους Έλληνες τη θεογονία, που δώσαν στους θεούς τις επωνυμίες, μίρασαν τέχνες και τιμές, και καθόρισαν του καθενός την όψη.

Ηρόδοτος 2.53

Χρειάστηκε να διαδοθεί τον 8ο π.Χ. αιώνα η γραφή για να μας σωθούν τα πρώτα ελληνικά λογοτεχνικά κείμενα, τα έπη του Ομήρου και του Ησιόδου, δύο ποιητών που μεταξύ τους έχουν πολλά κοινά αλλά και διαφορές μεγάλες.

Κοινά στους δύο ποιητές είναι η επική γλώσσα και το μέτρο· κοινή η συνείδηση ότι τα έργα τους θα μείνουν να τους δοξάζουν, και η συνακόλουθη απόφασή τους να σχεδιάσουν και να συνθέσουν έργα μνημειακά όχι μόνο στην έκταση αλλά και στο περιεχόμενό τους: τόσο ο Όμηρος όσο και ο Ησιόδος, καθένας στον τομέα του, συναίρεσαν και κωδικοποίησαν το παραδοσιακό υλικό, επιδιώκοντας τη μεγαλύτερη δυνατή τάξη, συνέπεια και πληρότητα. Κοινή, τέλος, είναι και η

δικαιολογημένη επιτυχία των δύο ποιητών, το κύρος, η φήμη τους και η πολύπλευρη επίδραση που άσκησαν στους μεταγενέστερους. Σωστά ο Ηρόδοτος μαρτυρεί ότι η επίσημη πανελλήνια θρησκεία επηρεάστηκε αποφασιστικά από τα έργα του Ομήρου και του Ησίοδου.

Ο Όμηρος και ο Ησίοδος **διαφέρουν** σε πολλά, και όχι μόνο γιατί ο ένας καλλιέργησε το ηρωικό και ο άλλος το διδακτικό έπος. Ο Όμηρος κινήθηκε στους ανοιχτούς ορίζοντες της Ιωνίας· ο Ησίοδος περιορίστηκε στον κλειστό και συντηρητικό χώρο της Βοιωτίας. Ο Όμηρος συγκέντρωσε το ενδιαφέρον του στις ανώτερες τάξεις των βασιλιάδων και των ευγενών της παλιάς πολύχρυσης μυκηναϊκής εποχής, ο Ησίοδος στη σύγχρονή του αγροτική κοινωνία της στέρησης. Στην ομηρική άνεση αντιστοιχεί η ησιόδεια φρόνηση, στην πολεμική δόξα η εργατική προκοπή – και όταν ο Όμηρος, όπως τον φανταζόμαστε, ταξίδευε στις βασιλικές αυλές και δοξαζόταν με τα τραγούδια του, ο Ησίοδος επιχειρούσε με τα δικά του να διδάξει δικαιοσύνη στον αδελφό του, που τον είχε αδικήσει, και στους τοπικούς άρχοντες, που θα δίκαιζαν τη διαφορά.

Στον συνδυασμό τους ομοιότητες και διαφορές οδηγούν σε ένα ανέλπιστα ευνοϊκό για μας αποτέλεσμα. Από τη μια η κοινή επιθυμία των δύο ποιητών να συνοψίσουν την παράδοση και από την άλλη η διαφορετική τους υπόσταση και οπτική γωνία συνεργάστηκαν έτσι ώστε τα έργα τους να συνθέτουν μια σχεδόν ολοκληρωμένη εικόνα της προϊστορίας από τις αρχές ως και τον 8ο π.Χ. αιώνα. Πραγματικά, η πολεμική πραγματικότητα της *Ιλιάδας*, ο θαλασσινός κόσμος της *Οδύσσειας*, το θεολογικό και μυθολογικό πανόραμα της *Θεογονίας*, η ηθική διδασκαλία και ο πρακτικός οδηγός που περιέχονται στο *Έργα και Ημέρες* – το ένα με το άλλο όλα αυτά συμπληρώνουν, ερμηνεύουν και ζωντανεύουν τα προϊστορικά αρχαιολογικά ευρήματα και τις αποσπασματικές πληροφορίες των πινακίδων της γραμμικής Β γραφής.

Τα ομηρικά και ησιόδεια έπη δεν αποτελούν μόνο σύνοψη της προϊστορικής παράδοσης και κατακλείδα μιας εποχής. Όπως θα το περιμέναμε (σ. 19), οι δύο ποιητές έχουν προδιαγράψει στα έργα τους πλήθος στοιχείων, ιδεολογικά κ.ά., που η ανάπτυξή τους ανήκει στις επόμενες εποχές. Παραδείγματα: η τραγική μοίρα του Αχιλλέα και κυρίως η δικαιοσύνη του Δία, που σκιαγραφήθηκε από τον Όμηρο, θεμελιώθηκε από τον Ησίοδο και θα οικοδομηθεί αργότερα από ποιητές σαν τον Σόλωνα και τον Αισχύλο. Έτσι, σωστό θα ήταν, χαρακτηρίζοντας την επική ποίηση του 8ου π.Χ. αιώνα, να λέμε ότι αποτελεί συνάμα τέλος και αρχή.

Χρονολογικά η Αρχαϊκή εποχή αρχίζει με το συμβατικό 700 π.Χ. και τελειώνει το 508 π.Χ., χρονιά που ο Κλεισθένης θεμέλιωσε την αθηναϊκή δημοκρατία· θυμόμαστε όμως ότι τα όρια είναι ρευστά και ότι κατά κανόνα ο χωρισμός μιας ιστορικής εξέλιξης σε περιόδους, σε φάσεις κλπ. είναι αυθαίρετος, όπως αυθαίρετο είναι και να καθορίζεται κάποια χρονολογία ως όριο ανάμεσα στη μία και την άλλη περίοδο (σ. 19). Αυτό δε μας εμποδίζει να αναζητούμε κάθε φορά και να μελετούμε, πέρα και πίσω από τα συγκεκριμένα γεγονότα, τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά κάθε περιόδου.

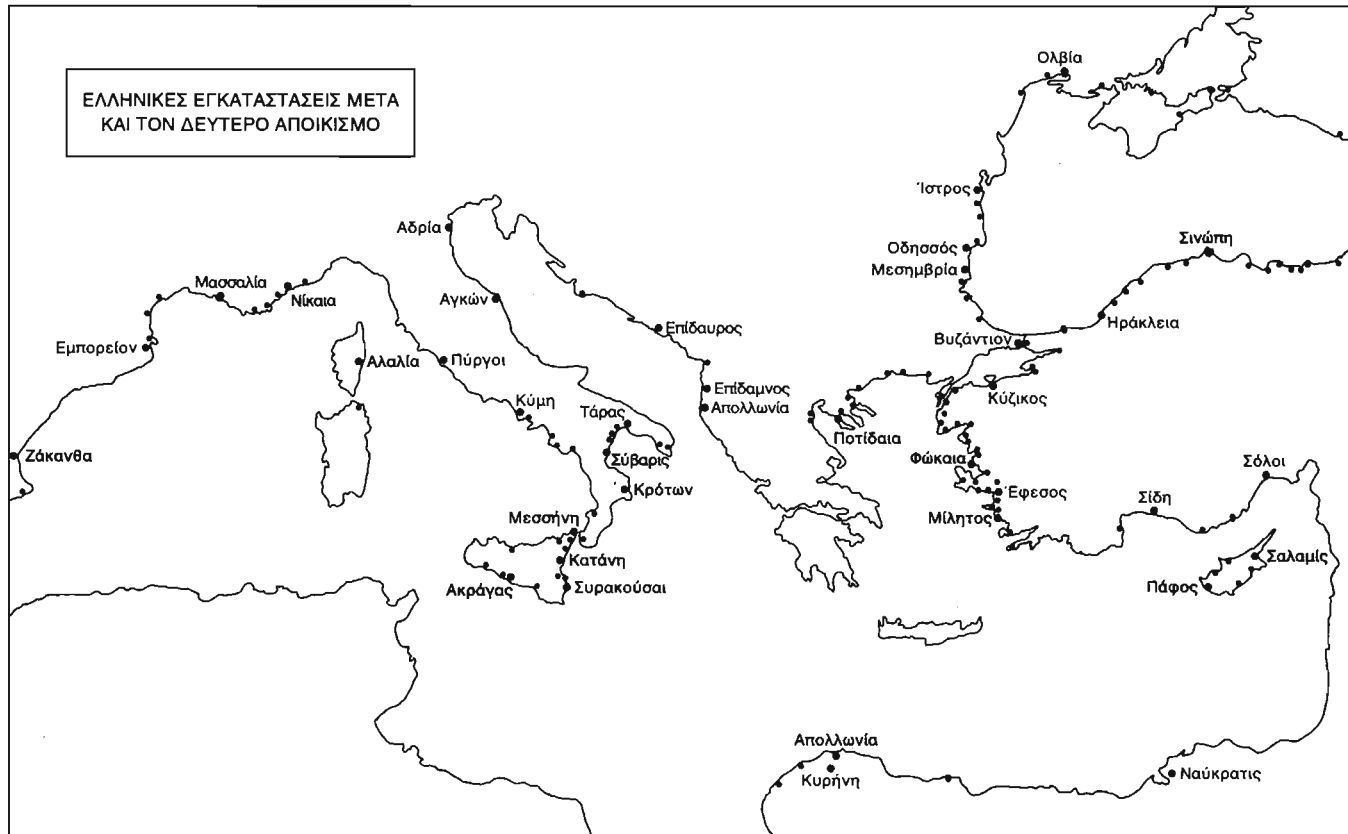
1. Ιστορικές συνθήκες

Στους δύο αρχαϊκούς αιώνες ο ελληνικός γεωγραφικός χώρος απλώθηκε πολύ. Ο δεύτερος ελληνικός αποικισμός ξεκίνησε στα μέσα του 8ου π.Χ. αιώνα, τότε που οι ιώνες κάτοικοι της Εύβοιας ίδρυσαν τους πρώτους εμπορικούς σταθμούς στην Κάτω Ιταλία, και συνεχίστηκε ως και τον 6ο π.Χ. αιώνα. Το αποτέλεσμα ήταν όχι μόνο η Σικελία και η Κάτω Ιταλία αλλά και ολόκληρος ο περίγυρος της Μεσογείου και του Εύξεινου Πόντου, από την Ισπανία ως την Κριμαία και από την Κυανή Ακτή ως την Κυρηναϊκή και την Αίγυπτο, να κατέχονται από ισχυρές ελληνικές εγκαταστάσεις.¹

Τα αίτια του αποικισμού ήταν τη φορά αυτή ποικίλα. Στην τάση για φυγή συντέλεσαν τόσο ο υπερπληθυσμός όσο και οι συχνές, όπως θα δούμε, και έντονες πολιτειακές και πολιτικές αλλαγές και αναστατώσεις. Πολλές φορές η πρωτοβουλία ανήκε σε ευγενείς που είτε είχαν λόγους να εγκαταλείψουν τον τόπο τους είτε φιλοδοξούσαν να τιμηθούν στην καινούργια πατρίδα, όπως όλοι οι οίκισταί και οι οικογένειές τους. Πέρα από αυτά, οι ελπίδες για δόξα και πλουτισμό συνοδεύονταν από μια δίψα για γνώση και περιπέτεια, από ένα πνεύμα ανήσυχο και φιλόμαθο, σαν του Οδυσσέα.

¹ Εξάφρση αποτελούσαν περιοχές όπου κυριαρχούσαν άλλοι λαοί, όπως οι Καρχηδόνοι στην Ισπανία και τη δυτική Αφρική, οι Ετρούσκοι στην Ιταλία και οι Ασσύριοι στη Φοινίκη.

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΜΕΤΑ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟ

ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Στις ιωνικές αποικίες πρωτοεμφανίστηκε και γρήγορα διαδόθηκε στον ελληνικό χώρο ένας καινούργιος, πιο περιορισμένος σε έκταση, τύπος κρατικής οντότητας, η **πόλη-κράτος**. Σε αντίθεση με τις παλαιότερες επικράτειες, η πόλη-κράτος δε βασιζόταν στη φυλετική συγγένεια αλλά στον τοπικό πατριωτισμό και στη μεγαλύτερη ή μικρότερη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά. Συνήθως την πόλη-κράτος την αποτελούσαν ένας κύριος οχυρωμένος οικισμός και ένας αριθμός από μικρότερες γειτονικές κώμες. Παράδειγμα η Αθήνα και η Σπάρτη, που θα μπορούσαν, ήδη από τα μέσα του 8ου π.Χ. αι., να χαρακτηριστούν πόλεις-κράτη.

Δίπλα στην κατά παράδοση αγροτική οικονομία των ελληνικών εγκαταστάσεων, το πλήθος και η διασπορά των αποικιών πέρα από τις θάλασσες δημιούργησε ζωνρή εμπορική κίνηση: οι αποικίες τροφοδοτούσαν τις μητροπόλεις με πρώτες ύλες, συχνά και με δούλους, και οι μητροπόλεις προμήθευαν στις αποικίες βιοτεχνικά και άλλα προϊόντα. Οι εμπορικές συναλλαγές έγιναν ευκολότερες και πολλαπλασιάστηκαν, όταν οι πόλεις, από τα μέσα του 7ου π.Χ. αιώνα και μετά, άρχισαν να σφραγίζουν και να κυκλοφορούν επίσημα νομίσματα.

Εμπόριο, νόμισμα, πλούτος – φαινόμενα μεγάλης ανάπτυξης, που όμως είχε και τις αρνητικές της πλευρές. Οι ευγενείς, που πρώτοι εκμεταλλεύτηκαν τις νέες δυνατότητες, άρχισαν να δανείζουν στους αγρότες, με τόκο και με εγγύηση πρώτα τα λιγοστά τους κτήματα, ύστερα και την ελευθερία των ίδιων και της οικογένειάς τους. Αυτός ο δανεισμός *ἐπὶ τοῖς σώμασιν*, όπως ονομάστηκε, μετάρρεψε πλήθος ελεύθερους αγρότες σε δουλολάτρους, δημιούργησε έντονα **κοινωνικά προβλήματα** και αποτέλεσε έναν ακόμα ισχυρό λόγο για πολιτικές ταραχές και μεταρρυθμίσεις.

Το πατροπαράδοτο πολίτευμα της κληρονομικής βασιλείας είχε αρχίσει κιάλας από τον 8ο π.Χ. αιώνα, αν όχι και νωρίτερα, να κλονίζεται, καθώς από τη μια οι βασιλιάδες είχαν την τάση να κάνουν κατάχρηση της εξουσίας τους, ή να μην είναι άξιοι να την ασκήσουν, από την άλλη οι διάφοροι *εὐγενεῖς*, *εὐπατρίδαι* ή *ἄριστοι*, συνασπίζονταν να τους ανατρέψουν.² Συχνά, χρησιμοποιώντας τον πλούτο τους και τη λαϊκή δυσφορία, το πετύχαιναν· όμως η μοιρασιά της εξουσίας δημιουργούσε τριβές και τα περισσότερα **αριστοκρατικά πολιτεύματα** που καθιδρύθηκαν αποδείχτηκαν βραχύβια.

² Στα ομηρικά έπη η ανταρσία του Αχιλλέα απέναντι στον πλεονέκτη Αγαμέμνονα και η κοινή προσπάθεια των μνηστήρων να αντικαταστήσουν στην εξουσία τον απόντα Οδυσσέα προοιωνίζουν την εξασθένηση του βασιλικού θεσμού.

Πολιτικές επιπτώσεις είχε στα αρχαϊκά χρόνια και η αλλαγή στην πολεμική τακτική. Ο παλιός ηρωικός τρόπος, όπως μας είναι γνωστός από τον Όμηρο, όπου οι μάχες επιμερίζονταν σε μια σειρά από μονομαχίες, καταργήθηκε. Οι συγκρούσεις έγιναν τώρα ομαδικές, καθώς πολλοί μαζί όπλιται συγκροτούσαν μαχητική μονάδα, τη βαριά οπλισμένη φάλαγγα. Συμμετοχή στη φάλαγγα είχαν μόνο όσοι πολίτες μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν οι ίδιοι τον οπλισμό τους, κάτι που τους έδινε το δικαίωμα να διεκδικήσουν αυξημένα πολιτικά δικαιώματα. Η ικανοποίηση των αξιώσεών τους οδηγούσε σε τιμοκρατικά πολιτεύματα, όπου η εξουσία ήταν μοιρασμένη ανάλογα με τον πλούτο.

Βασιλεία, αριστοκρατία, τιμοκρατία – όλα τα πολιτεύματα κινδύνευαν στα αρχαϊκά χρόνια να ανατραπούν από ισχυρούς και φιλόδοξους άντρες που εκμεταλλεύονταν κάποιο τους αξίωμα για να συγκεντρώσουν δι' άπάτης ή βίας (Αριστοτέλης) την εξουσία στα χέρια τους και να εγκαθιδρύσουν τυραννίδα,³ έναν τρόπο διακυβέρνησης που επέτρεπε σε κάποιον “ανεύθυνο να κάνει ό,τι θέλει” (Ηρόδοτος). Πολλά τα μαρτυρημένα κακουργήματα των τυράννων, λίγες οι θετικές τους ενέργειες, αλλά γενικά, ως πολιτικό φαινόμενο, η τυραννίδα, όπου επιβλήθηκε, εξάρθρωσε τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς και τελικά διευκόλυνε την πορεία προς τη δημοκρατία.

Η ποικιλία των πολιτευμάτων και οι μεγάλες ταραχές και μεταπτώσεις που προκάλεσαν ας μην επισκιάσουν το γεγονός ότι σταδιακά, μέσα στους δύο αρχαϊκούς αιώνες, οι απλοί πολίτες, το πλήθος, ο δήμος, απόχτησαν φωνή, αντιστάθηκαν στην αυθαιρεσία των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, συνειδητοποίησαν και διεκδίκησαν, συχνά με επιτυχία, τα δικαιώματά τους. Έτσι, οι πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν την κατάργηση της κληρονομικής βασιλείας οδήγησαν πρώτα σε μια σειρά από ολιγαρχικά, αριστοκρατικά ή τιμοκρατικά, πολιτεύματα και στη συνέχεια, με καταλύτη τις τυραννίδες, στη δημοκρατία.

Σημαντική νίκη των πολιτών αποτέλεσε η σύνταξη και η καταγραφή των νόμων. Μπορεί η γραπτή νομοθεσία να ευνοούσε τους ευγενείς και τους πλούσιους, μπορεί και οι παραβάσεις της από τους ισχυρούς να μην ήταν σπάνιες· πάλι όμως, και μόνο η ύπαρξη γραπτών νόμων αποτελούσε σημείο αναφοράς και εγγύηση δικαιοσύνης – και το κέρδος για τις λαϊκές τάξεις ήταν ακόμα μεγαλύτερο, όταν σε δύσκο-

³ Η λέξη τύραννος, δανεισμένη από την Ανατολή, σήμαινε τον απόλυτο μονάρχη· η σημερινή της σημασία είναι νεότερη.

λες στιγμές, με την ολιγαρχική διοίκηση να έχει οδηγήσει σε αδιέξοδο, το ίδιο το πλήθος διάλεγε και στήριζε στην εξουσία μια προσωπικότητα, δίνοντάς της λευκή εντολή να νομοθετήσει. Τέτοιοι αιρετοί νομοθέται, διαλλακταί ή αίσυμνηται, υπήρξαν στα αρχαϊκά χρόνια αρκετοί, ανάμεσά τους, στην Αθήνα, ο Σόλων.

2. Κοινωνία

Με τον αποικισμό και τη γεωγραφική εξάπλωση, ο ελληνικός ορίζοντας μεγάλωσε, οι ελληνικοί πληθυσμοί ήρθαν σε επαφή με πλήθος λαούς και οι πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις πολλαπλασιάστηκαν. Από την ελληνική πλευρά, ιδιαίτερα αισθητές τον 7ο π.Χ. αιώνα είναι οι ανατολικές επιδράσεις, που οι περισσότερες, όπως και θα το περιμέναμε, οφείλονται στο συναπάντημα των ελληνικών αποικιών της Μικρασίας με τους ανατολίτες γειτόνους τους.

Τα διάφορα ελληνικά φύλα εξακολούθησαν φυσικά να μιλούν καθένα τη διάλεκτό του, όπως και ο κάθε τόπος το ιδίωμά του· και οι γλωσσικές αποκλίσεις μεταφέρονταν και στις αποικίες, που πάλι η καθεμιά τους κρατούσε τη διάλεκτο και το ιδίωμα της μητρόπολης. Γλώσσα κοινή στα αρχαϊκά χρόνια δεν είχε σχηματιστεί, αλλά βέβαια η συνεννόηση των Πανελλήνων μεταξύ τους δεν παρουσίαζε ιδιαίτερες δυσκολίες.⁴

Η διασπορά του Ελληνισμού στις αποικίες και ο επιμερισμός του σε μικρότερες πολιτικές ενότητες, τις πόλεις-κράτη, αντισταθμίστηκε από ισχυρές ενωτικές δυνάμεις. Οι ιδιαίτερες σχέσεις που γεφύρωναν τις αποκεντρωμένες αποικίες με τις ελλαδικές μητροπόλεις τους, οι ποικίλες συμφωνίες ανάμεσα στις πόλεις-κράτη, οι αμυντικές συμμαχίες, οι θρησκευτικές ενώσεις (άμφικτυονία), οι πανελλήνιοι αγώνες και τα πανελλήνια μαντεία, γιορτές και προσκυνήματα – όλα αυτά όχι μόνο συγκράτησαν αλλά και δυνάμωσαν στην Αρχαϊκή εποχή την ενότητα και την αυτοσυνειδησία των Ελλήνων.

Εξαιρετική θέση κρατούσε στην κοινωνική ζωή των αρχαϊκών αιώνων η θρησκεία. Τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινοτικό επίπεδο, τόσο στις περιορισμένες τοπικές λατρείες όσο και στα πανελλήνια ιερά, τόσο στην επίσημη λατρεία των Ολύμπιων, όπως την είχαν καθιερώσει ο Όμηρος και ο Ησίοδος, όσο και στις απόκρυφες οργιαστικές και μυστηριακές της εκδηλώσεις, η αρχαϊκή ευσέβεια ήταν βαθύτερη και

⁴ Βλ. Α.-Φ. Χριστίδης, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*.

εντονότερη παρά ποτέ άλλοτε στον αρχαίο κόσμο. Χαρακτηριστική ήταν η ραγδαία αύξηση της σημασίας του μαντείου των Δελφών,⁵ στον όμφαλόν της γης, όπου ο αυστηρός και απόμακρος θεός Απόλλωνας είχε παραχωρήσει δίπλα του μια θέση στον πιο λαοφίλητο, οργιαστικό θεό, τον Διόνυσο.

3. Γράμματα και τέχνες

Στο ηρωικό έπος οι αοιδοί τραγουδούσαν τη ζωή και τα κατορθώματα των αρχόντων της παλιάς μυκηναϊκής εποχής και στα έργα τους χρησιμοποιούσαν όλοι την ίδια ποιητική τυποποιημένη γλώσσα και το ίδιο μέτρο. Αυτή η θεματική και μορφολογική ομοιομορφία καταργήθηκε στα αρχαϊκά χρόνια, καθώς η λυρική ποίηση, που με την άνθιση της επισκίασε το έπος, περιλάμβανε πολλά και ποικίλα ποιητικά είδη. Οι λυρικοί ποιητές ήταν θεματικά αδέσμευτοι και χρησιμοποιούσαν στις συνθέσεις τους διαφορετικές διαλέκτους και λογής λογής μέτρα και ρυθμούς.

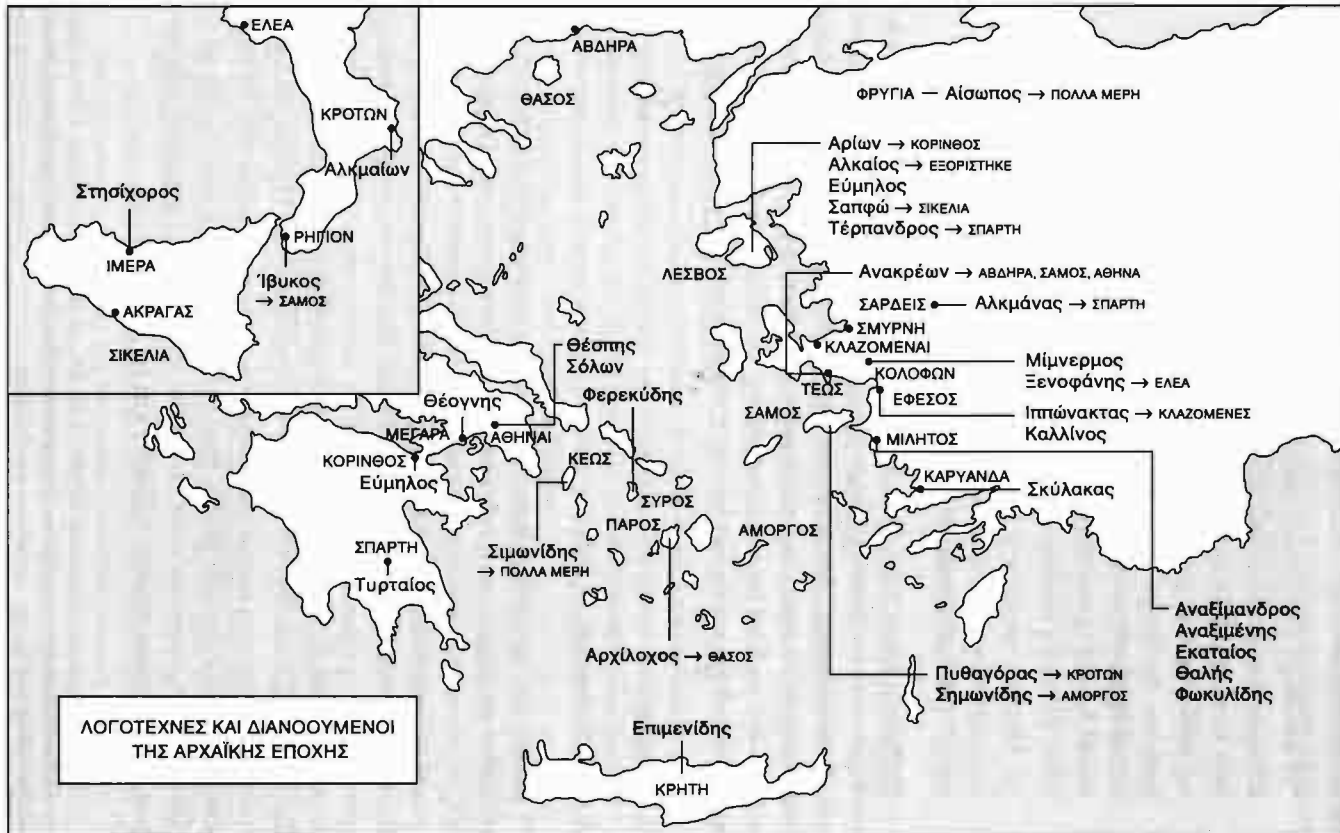
Όπως συμβαίνει, οι πολιτικές εξελίξεις και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εποχής είχαν φανερό αντίκτυπο στη λογοτεχνική παραγωγή: η αρχαϊκή ευσέβεια εκδηλώθηκε σε μια σειρά από ύμνους και θρησκευτικά έπη· η αριστοκρατική ιδεολογία, οι πολιτικές ανατροπές οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, οι τυραννίες, το λαϊκό κίνημα – όλα προβλήθηκαν στο έργο σημαντικών λυρικών ποιητών, που οι περισσότεροι έπαιρναν και ενεργό μέρος στα όσα συνέβαιναν.

Ο ποιητικός λόγος δεν έχασε στους αρχαϊκούς αιώνες την κυριαρχία του. Μόνο στο δεύτερο μισό του βου π.Χ. αιώνα, στην ιωνική Μικρασία, οι φυσικοί φιλόσοφοι και οι λογογράφοι εγκαινιάσαν παράλληλα τον ορθολογικό τρόπο σκέψης και την πεζογραφία.

Χαρακτηριστική για την Αρχαϊκή εποχή είναι και η μεγάλη γεωγραφική διασπορά των πνευματικών κέντρων (βλ. χάρτη στη σ. 47).

Στα εικαστικά, η γεωμετρική τέχνη, που κυριαρχούσε ως και τον 8ο π.Χ. αιώνα, παραμερίζεται και τη θέση της παίρνει τον 7ο π.Χ. αιώνα η ανατολιζούσα τέχνη. Η αλλαγή είναι μεγάλη, καθώς τα πειθαρχημένα γεωμετρικά σχέδια και τις άσαρκες φιγούρες ανθρώπων και ζώων τις αντικαθιστούν τώρα νέα θέματα, δάνεια από την Ανατολή (άνθη και ζώα εξωτικά, ανθέμια, σφίγγες, γρύπες κ.ά.) ζωγραφισμέ-

⁵ Η σημασία του μαντείου ήταν και στο πολιτικό πεδίο μεγάλη, καθώς οι πόλεις έστελναν να ρωτήσουν τον Απόλλωνα *οίκιστήν αν πρέπει ή δεν πρέπει να ιδρύσουν αποικία και πού*.

να με όγκους και καμπύλες, ασύμμετρα αλλά ρωμαλέα και ζωντανά.

“Η αποδοχή αυτών των νέων ξένων στοιχείων οφείλεται σε βαθύτερες και ουσιαστικότερες ανάγκες του ελληνικού κόσμου, που τότε ακριβώς αναζητεί έναν καινούργιο δρόμο και βρίσκει τις καλλιτεχνικές μορφές που θα τον εκφράσουν σε όλη την ιστορική του διαδρομή. Από την άποψη αυτή ο 7ος αιώνας π.Χ. μπορεί να θεωρηθεί ο πιο γόνιμος και ιστορικά ο πιο σημαντικός για την ελληνική τέχνη. Μέσα στα χρονικά του όρια γεννιέται η μεγάλη ελληνική πλαστική· η αρχιτεκτονική για πρώτη φορά υψώνει λίθινους ναούς και η ζωγραφική – αγγειογραφία – βρίσκει στη μυθολογία το ανεξάντλητο υλικό που θα τη θρέψει για αιώνες.” (Μ. Ανδρόνικος⁶)

Βαθμιαία, μέσα στον 7ο π.Χ. αιώνα τα ανατολικά στοιχεία μετουσιώθηκαν και συνδυάστηκαν με την ελληνική καλλιτεχνική παράδοση και ιδιουσυγκρασία. Αποτέλεσμα της σύνθεσης είναι η δυναμική και ισόρροπη, πολύμορφη και πολύχρωμη *αρχαϊκή τέχνη*, που περνώντας από πολλά στάδια θα κυριαρχήσει ως το τέλος των Περσικών πολέμων. Βασικό χαρακτηριστικό της η στενή σύνδεση με τη θρησκεία.

4. Ποίηση

Α. Επική ποίηση

Η χρήση της γραφής δεν κατάργησε την προφορική παράδοση. Οι ραψωδοί συνέχισαν να οργανώνονται σε συντεχνίες,⁷ να παίρνουν μέρος σε μουσικούς αγώνες, να τραγουδούν στα συμπόσια και στις θρησκευτικές και άλλες γιορτινές συγκεντρώσεις· μόνο που, μετά τη διάδοση της γραφής και την επιτυχία της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*, αυτή η επαγγελματική ας την πούμε υπόσταση και λειτουργία του έπους συνυπάρχει με τις λογοτεχνικές φιλοδοξίες ποιητών που συνειδητά επιχείρησαν όχι τόσο να ανταγωνιστούν τον Όμηρο, αλλά να σταθούν δίπλα του και να ολοκληρώσουν την προσφορά του. Αυτοί οι *κυκλικοί*, όπως ονομάστηκαν, ποιητές έγραψαν έπη που το ένα με το άλλο συμπλήρωναν τα κενά που είχαν αφήσει στην αφήγηση του *επικού μυθολογικού κύκλου* η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*.

⁶ Στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Β', Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών) 1971, σ. 366.

⁷ Γνωστή είναι η συντεχνία των *Όμηριδών* στη Χίο, που φυσικά ισχυρίζονταν ότι συνέχιζαν αδιάσπαστη την παράδοση του Ομήρου.

ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Τα έργα των κυκλικών έχουν όλα χαθεί και η απόδοσή τους στον ένα ή τον άλλο ποιητή είναι πολύ αμφίβολη.⁸ Σώζονται όμως κάποιες περιλήψεις, ελάχιστα αποσπάσματα και οι τίτλοι.

ΕΠΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Προκαταρκτικά:

Η *Τιτανομαχία*, έπος του Εύμηλου από την Κόρινθο, διηγόταν τη γένεση των θεών από την πρώτη ένωση του Ουρανού με τη Γη ως τον πόλεμο των Ολύμπιων με τους Τιτάνες και την τελική επικράτηση του Δία.

Θηβαϊκός μυθολογικός κύκλος:

Η *Οιδιπόδεια*, του Κιναιθωνα από τη Λακεδαίμονα, διηγόταν την ιστορία του Οιδίποδα.

Η *Θηβαΐς*, έπος ενός άγνωστου ποιητή, διηγόταν την αποτυχημένη εκστρατεία των Επτά εναντίον της Θήβας.

Οι *Έπιγονοί*, έπος του Αντίμαχου από την Τέω, διηγόταν την εκστρατεία των *Επιγόνων*, παιδιών των Επτά, που αυτοί κατάφεραν να αλώσουν τη Θήβα.

Τρωικός μυθολογικός κύκλος:

Τα *Κύπρια*, έπος του Στασίνου ή του Ηγησία από την Κύπρο, διηγόνταν τον γάμο του Πηλέα με τη Θέτιδα, την κρίση του Πάρι, την αρπαγή της Ελένης, τα προκαταρκτικά της εκστρατείας των Αχαιών και όσα έγιναν στα πρώτα εννιά χρόνια του πολέμου ως και την αρχή του δέκατου χρόνου, όπου ξεκινά η *Ιλιάδα*.

Η *Αιθιοπία*, έπος του Αρκτίνου από τη Μίλητο, άρχιζε εκεί που τελειώνει η *Ιλιάδα* και διηγόταν όσα έγιναν ως και την ημέρα που ο Πάρις και ο Απόλλωνας σκοτώσαν τον Αχιλλέα.

Η *Μικρά Ίλιάς*, έπος του Λέσχη από τη Μυτιλήνη, διηγόταν όσα έγιναν από τον θάνατο του Αχιλλέα ως και την κατασκευή του δούρειου ίππου.

Η *Ίλιου πέρις* (= άλωση), έπος του Αρκτίνου από τη Μίλητο, διηγόταν την άλωση της Τροίας και την αναχώρηση των Ελλήνων από την Τρώαδα.

Οι *Νόστοι*, έπος του Αγίου από την Τροιζήνα, διηγόταν την επιστροφή των πολεμιστών στην πατρίδα τους (εκτός από την επιστροφή του Οδυσσέα).

Η *Τηλεγονία*, έπος του Ευγάμμωνα από την Κυρήνη, άρχιζε εκεί που τελειώνει η *Οδύσσεια* και διηγόταν όσα έγιναν ώσπου ο Τηλέγο-

⁸ Οι μαρτυρίες δε συμφωνούν μεταξύ τους, και τυχαίνει μερικά έπη να αποδίδονται και στον ίδιο τον Όμηρο.

νος, γιος του Οδυσσέα από την Κίρκη, έφτασε στην Ιθάκη και σκότωσε κατά λάθος τον πατέρα του.

Ελάχιστα αποσπάσματα και πληροφορίες σώζονται και για κάποια ακόμα ηρωικά έπη που γράφτηκαν στα αρχαϊκά χρόνια. Ανάμεσά τους τρία τουλάχιστον είχαν τον τίτλο *Ήράκλεια* και διηγόνταν τα κατορθώματα του μεγάλου ήρωα των Δωριέων. Έναν άλλο μεγάλο μυθολογικό κύκλο, την Αργοναυτική εκστρατεία, αντιπροσώπευαν τα *Ναυπάκτια* του Καρκίνου και τα *Άργοναυτικά* του Επιμενίδη (7ος/6ος π.Χ. αι.).

Χαμένα είναι και τα πολλά αρχαϊκά θρησκευτικά-διδασκτικά έπη. Τα περισσότερα σχετιζόνταν με μυστικές λατρείες και κυκλοφορούσαν ως έργα γραμμένα από μυθικές προσωπικότητες, *θείους άνδρες* σαν τον Ορφέα και τον Μουσαίο, τους μυθικούς τραγουδιστές, ή σαν τον Άβαρη, τον μάντη από τη Σκυθία που ζούσε χωρίς τροφή και ταξίδευε κρατώντας χρυσό βέλος, σύμβολο του θεού Απόλλωνα (Ηρόδοτος). Χαρακτηριστικοί είναι οι τίτλοι *Θεογονία*, *Χρησμοί*, *Τελεταί*, *Καθαρμοί*, *Ύμνοι κ.ά.*

Στη θρησκευτική επική ποίηση ανήκουν και οι λεγόμενοι *ομηρικοί ύμνοι*, μια συλλογή από 33 ύμνους σε διάφορες θεότητες. Προοίμια τους ονομάζει η αρχαία παράδοση, γιατί οι ραψωδοί συνήθιζαν να υμνούν ένα θεό πριν ξεκινήσουν το καθαυτό τραγούδι τους. Είναι βέβαια λάθος να αποδίδονται στον Όμηρο· όμως οι τέσσερις πολύστιχοι αφηγηματικοί ύμνοι⁹ (*εἰς Δήμητραν*, *εἰς Ἀπόλλωνα*, *εἰς Ἑρμῆν* και *εἰς Ἄφροδίτην*) έχουν υψηλή ποιότητα και δεν εκφράζουν μόνο την ευσέβεια αλλά και τη ζωντάνια και την ποιητική μαστοριά της Αρχαϊκής εποχής.

Έντονα θεολογικές και διδασκτικές διαστάσεις είχε και ένα χαμένο φιλοσοφικό έπος που αναφέρεται με τον συμβατικό τίτλο *Περὶ φύσεως*. Ποιητής του ο Ξενοφάνης (6ος/5ος π.Χ. αι.), στοχαστής από την Κολοφώνα της Μικρασίας που όμως το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του το έζησε στην Κάτω Ιταλία. Εκεί, στην Ελέα, μεταφύτευσε τα σπέρματα της ιωνικής φιλοσοφίας, εκεί λένε πως είχε μαθητή τον κατοπινό ιδρυτή της ελεατικής σχολής, τον Παρμενίδη (σ. 94–5). Χαρακτηριστική για τη σκέψη του είναι η ρητή διαφωνία του με την ομηρική και ησιόδεια θεολογία, όπου οι θεοί παρουσιάζονται να κάνουν “όλα

⁹ Η έκτασή τους κυμαίνεται από 545 (ο μεγαλύτερος) ως 293 στίχους. Οι υπόλοιποι ύμνοι, που χρονολογικά ανήκουν σε νεότερες εποχές, καλύπτουν από 60 ως και 4 μόνο στίχους.

όσα στους ανθρώπους φέρνουν ντροπή και φόγο: να κλέβουν, να μοιχεύουν και να εξαπατούν ο ένας τον άλλον” (απόσπ. 11 DK.)· γι’ αυτόν “ένας θεός [...] είναι ο πιο μεγάλος, μήτε στην όψη παρόμοιος με τους θνητούς, μήτε στη σκέψη” (απόσπ. 23 DK.). Ο Ξενοφάνης έγραψε ακόμα σατιρικά-επικριτικά τραγούδια, τους *Σίλλους* (σ. 61), και *ελεγείες* (σ. 71).

Στα αρχαϊκά χρόνια πρωτοσυναντούμε και μια σημαντική κατηγορία διδακτικών επών, τις τοπικές ιστορίες. Έτσι, για παράδειγμα, ο κυκλικός ποιητής Εύμηλος αφηγήθηκε στα *Κορινθιακά* τη μυθική προϊστορία της πατρίδας του και στην *Εύρωπία* τα σχετικά με την Κεντρική Ελλάδα, που τα πρώιμα εκείνα χρόνια ονομαζόταν Ευρώπη.¹⁰ Παρόμοια είναι και τα έργα του Ξενοφάνη *Κολοφώνος κτίσις* και *Ό εις Έλέαν τής Ιταλίας άποικισμός*, όπου περιγράφονταν γεγονότα της πρόσφατης και σύγχρονης ιστορίας. Είναι κρίμα, και για τους ιστορικούς, τα παραπάνω έργα να έχουν όλα χαθεί.¹¹

Μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι, εκτός από τα ηρωικά και διδακτικά έπη, οι ραψωδοί είχαν στο ρεπερτόριό τους και άλλα τραγούδια, *σατιρικά*, για να τα τραγουδούν όταν το ζητούσε η ώρα. Τέτοια τραγούδια (*παίγνια*, “παιχνίδια”, τα ονομάζουν οι φιλόλογοι) υπήρχαν από παλιά,¹² αλλά όσα μας είναι γνωστά, ακόμα και όταν η παράδοση τα αποδίδει στον Όμηρο, πιστεύουμε ότι γράφτηκαν στην Αρχαϊκή εποχή.

Πιο συνηθισμένη μορφή στα *παίγνια* είναι η *παρωδία*, όπου με τα μεγαλόπρεπα ύφος, γλώσσα και μέτρο του έπους περιγράφονται ηρωικές τάχα συγκρούσεις ανάμεσα σε διάφορα ζώακια. Μας έχει σωθεί μόνο η *Βατραχομυομαχία*, με πρωταγωνιστές τον βασιλιά των βατράχων Φυσίγναθο (= Φουσκομάγουλο) και τον άρχοντα ποντικό Ψιχάρπαγα (= Ψιχουλαρπάχτη), αλλά ξέρουμε ότι παρόμοια έργα ήταν και τα χαμένα *Γερανομαχία*, *Ψαρομαχία* και *Άραχνομαχία*, που και αυτά η παράδοση τα αποδίδει στον Όμηρο.

Στα *παίγνια* ανήκουν (και πάλι αποδίδονταν στον Όμηρο) *διάφορα* ακόμα χαμένα αρχαϊκά έργα: ένα ερωτικό, οι *Έπικιχλίδες*, όπου οι πρωταγωνιστές αδελφοί *Κέρκωπες* ήταν “πανούργοι, δόλιοι, απατεώ-

¹⁰ Ευρώπη ονομάστηκε αργότερα η ηπειρωτική Ελλάδα και στη συνέχεια, τον 5ο π.Χ. αιώνα, ολόκληρη η ευρωπαϊκή ήπειρος, σε αντιδιαστολή με την Ασία.

¹¹ Ανάλογο ιστορικό περιεχόμενο είχαν και τα χαμένα ποιητικά έργα *Σμυρνής* του Μιμνέρμου (σ. 69) και *Ιωνικά* του Πανύαση (σ. 105).

¹² Έτσι και στην *Οδύσσεια* ο Δημόδοκος στην υπαίθρια σύναξη των Φαιάκων τραγουδά, με ευτράπελη διάθεση, τον παράνομο έρωτα του Άρη και της Αφροδίτης και πώς ο απατημένος σύζυγος, ο Ήφαιστος, τους έπιασε στο δίχτυ.

νες κόλακες”, και ένα για κάποιον χαζό, με το όνομα *Μαργίτης*, που “πολλές δουλειές εκάτεχε, αλλά σωστά καμιά”, που δε μπορούσε να μετρήσει πέρα από το πέντε και που παντρεμένος δεν πλησίαζε τη γυναίκα του, γιατί φοβόταν, όπως έλεγε, “μην τον αδικοβάλει στη μαμά της”!

B. Λυρική ποίηση

Για να ορίσουμε το έπος χρησιμοποιήσαμε ευδιάκριτα μορφολογικά στοιχεία: τη μεγάλη έκταση, τη σύνθεση κατά στίχο και το δακτυλικό εξάμετρο. Στη λυρική όμως ποίηση ο ορισμός είναι δύσκολος, καθώς και η έκταση και ο τρόπος της σύνθεσης και τα μέτρα ποικίλουν. Το όνομα *λυρική ποίηση* δε μας βοηθά. Οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι το καθιέρωσαν, γιατί τα περισσότερα λυρικά έργα συνοδεύονταν στην παρουσίασή τους από τη λύρα· παράβλεψαν όμως ότι το ίδιο όργανο συνόδευε και το έπος, και ακόμα ότι ορισμένες κατηγορίες λυρικών τραγουδιών δε συνοδεύονταν από τη λύρα αλλά από τον αυλό. Έτσι, δε μένει άλλο από το να πούμε ότι στη *λυρική ποίηση εντάσσουμε όλα τα ποιητικά έργα που δεν ανήκουν στο έπος ή στη δραματική ποίηση*, και να επιχειρήσουμε, χρησιμοποιώντας διάφορα κριτήρια, να τα κατατάξουμε σε μικρότερες κατηγορίες.

Πρώτο κριτήριο ο *λαϊκός ή όχι χαρακτήρας*. Από τη μια ξεχωρίζουμε ορισμένα τραγούδια (εθιμικά και εργατικά τα περισσότερα) που είχαν ολοφάνερα λαϊκό χρώμα και κυκλοφορούσαν ανώνυμα· από την άλλη όλα τα ποιητικά έργα που είχαν συνθέσει επώνυμοι ποιητές και κυκλοφορούσαν με το όνομά τους.

Δεύτερο κριτήριο για να διαιρέσουμε τα επώνυμα έργα σε κατηγορίες είναι ο *τρόπος της παρουσίασης*. Ξεχωρίζουμε:

(α) *Χορικά*: έργα που παρουσιάζονταν τραγουδισμένα από ένα σύνολο με πολλούς τραγουδιστές, τον Χορό.

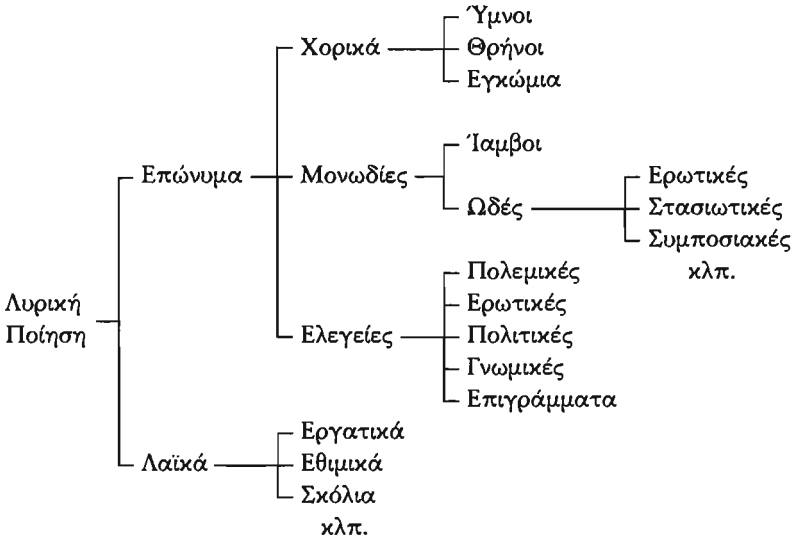
(β) *Μονωδίες*: έργα που παρουσιάζονταν τραγουδισμένα από ένα μόνο τραγουδιστή.

(γ) *Ελεγείες*: έργα που παρουσιάζονταν τραγουδισμένα από έναν τραγουδιστή πλαισιωμένο από Χορό, που τον υποστήριζε.

Στον πίνακα που ακολουθεί σημειώνονται και άλλες, μικρότερες κατηγορίες, που τα χαρακτηριστικά τους θα καθοριστούν στη συνέχεια.

Η κατάταξη των λυρικών έργων, όπως τη βλέπουμε στον πίνακα, παρουσιάζει και μian *ιδιοτυπία*. Αν εξαιρέσουμε τα λαϊκά τραγούδια,

ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Κατάταξη των λυρικών έργων.

που προσαρμόζονται στη διάλεκτο και το ιδίωμα του κάθε τύπου, οι υπόλοιπες κατηγορίες χαρακτηρίζονται και από τη γλωσσική τους μορφή: στις ελεγείες οι ποιητές χρησιμοποιούσαν την τεχνητή γλώσσα του έπους και στους ιάμβους την ιωνική διάλεκτο· και ακόμα, κατά κανόνα οι ωδές γράφονταν στην αιολική διάλεκτο και τα χορικά τραγούδια στη δωρική.

Εύκολα διαπιστώνουμε ότι αυτές οι γλωσσικές προτιμήσεις σχετίζονται άμεσα με τη διάλεκτο της περιοχής όπου αναπτύχθηκε το κάθε ποιητικό είδος και έδρασαν οι κυριότεροι εκπρόσωποί του· σημειώνουμε όμως ότι το ιδιαίτερο διαλεκτικό χρώμα κάθε είδους διατηρήθηκε, τουλάχιστον επιφανειακά, σε όλες τις περιόδους της αρχαιοελληνικής λογοτεχνίας, ακόμα και όταν πια το είδος είχε επεκταθεί έξω από τα όρια της αρχικής του κοιτίδας και το καλλιεργούσαν ποιητές που η φυσική τους διάλεκτος ήταν διαφορετική.

Κοινό χαρακτηριστικό σε όλα τα πρώιμα λυρικά έργα είναι η συνύπαρξή τους με το μουσικό μέλος.¹³ Δεν υπάρχει στην Αρχαϊκή και στην Κλασική εποχή λυρικό ποίημα που να προορίζεται για σιωπηλή ανάγνωση ή για απλή απαγγελία. Τα λυρικά έργα ήταν όλα γραμμένα για να τραγουδιούνται, πολλά και για να χορεύονται. Ήταν οι ίδιοι

¹³ Γι' αυτό η λυρική ποίηση ονομάζεται και μελική.

οι ποιητές που μαζί με τα λόγια συνθέταν τη μουσική και τη χορογραφία, όπου χρειαζόταν, των έργων τους.¹⁴ Μπορεί κάτι τέτοιο να μας παραξενεύει σήμερα που οι ποιητές σπάνια ταυτίζονται με τους μουσικοσυνθέτες και τους χορογράφους, αλλά πρέπει να το δεχτούμε ως πραγματικότητα – μια πραγματικότητα που θα την καταλαβαίναμε καλύτερα, αν δεν ήταν τόσο φτωχές οι γνώσεις μας για την αρχαιοελληνική μουσική και χορό.

Στο *περιεχόμενό* της η λυρική ποίηση χαρακτηρίζεται από την έντονη προβολή του ποιητή και τον άμεσο σχολιασμό του σύγχρονου του κόσμου. Βέβαια, καμιά ανθρώπινη δημιουργία δε γίνεται να αποδευτεί από τον τόπο της, την εποχή της και την προσωπικότητα του δημιουργού της· ενώ όμως οι επικοί ποιητές εκφράζονταν έμμεσα, τοποθετώντας τα έργα τους σε μια περασμένη μυθική εποχή, οι λυρικοί ποιητές, ακόμα και όταν χρησιμοποιούσαν μύθους,¹⁵ πρόβαλλαν απροκάλυπτα τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους, παρουσίαζαν και σχολιάζαν απερίφραστα την εποχή και τον γύρω τους κόσμο: πρόσωπα, πράγματα, γεγονότα, καταστάσεις και ό,τι άλλο.

i. Χορική ποίηση

Ένας ήταν κάθε φορά ο ποιητής, ο συνθέτης και ο χορογράφος των χορικών τραγουδιών, αλλά το έργο του προοριζόταν να παρουσιαστεί από μια ομάδα, τον Χορό. Συνοδευτικά μουσικά όργανα για τα **χορικά τραγούδια** ήταν η λύρα ή/και ο αυλός, και σχεδόν απαραίτητο στοιχείο της παρουσίασης αυτό που εμείς σήμερα ονομάζουμε “χορό”: η συνταιριασμένη με τη μουσική περισσότερο ή λιγότερο ζωνηρή κίνηση. Ακόμα, συνηθισμένο ήταν μέσα στον Χορό να ξεχωρίζουν σε καθοδηγητικό ρόλο κάποιοι πρωτοτραγουδιστές και πρωτοχορευτές, οι *έξαρχοι* ή *χορηγοί*.

Τα μέλη του Χορού επιλέγονταν για την καλή τους φωνή και τη χορευτική τους ικανότητα. Δεν ήταν επαγγελματίες αλλά πολίτες (παιδιά, νέοι και νέες, άντρες και γυναίκες) που τη συμμετοχή τους την έβλεπαν ως ευχάριστη και τιμητική **κοινωνική λειτουργία**. Κοινωνι-

¹⁴ Η λέξη *μολπή* (μέλπω = τραγουδώ) μπορεί στον Όμηρο να σημαίνει και μόνο το τραγούδι και την ενότητα του τραγουδιού με τον χορό. Ο χορός μόνος ονομαζόταν *όρχημος*, *όρχημα* και *όρχησις*.

¹⁵ Στην αρχαϊκή λυρική ποίηση “ο μύθος, κυρίως ο μύθος που πέρασε από το φίλτρο της επικής ποίησης, παραθέτει πλάι στο γήινο γεγονός μιας ανάλογη θεική ή ηρωική εικόνα και έτσι προσδίδει στις εφήμερες ανθρώπινες πράξεις νόημα και αξία”, Β. Snell, *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, μετάφρ. Δ. Ιακώβ, Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1981, σ. 83.

κές ήταν άλλωστε και οι πολλές και ποικίλες εκδηλώσεις που έδιναν την ευκαιρία στους χορικούς ποιητές να συνθέσουν, να διδάξουν και να παρουσιάσουν τα έργα τους· και δεν είναι λάθος να πούμε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις τα χορικά τραγούδια συνδέονταν, άμεσα ή έμμεσα, με τη λατρεία των θεών και των ηρώων.

Η φιλολογική παράδοση ξεχωρίζει, ανάλογα με το περιεχόμενο, τρεις μεγάλες κατηγορίες χορικών τραγουδιών:

(α) Οι ύμνοι ήταν τραγούδια όπου ο Χορός, καμιά φορά και ακίνητος, δοξολογούσε θεούς και ήρωες. Στους ύμνους ανήκουν οι παιάνες (ύμνοι λατρευτικοί του Απόλλωνα), οι διθύραμβοι (ύμνοι λατρευτικοί του Διονύσου), οι γαμήλιοι υμέναιοι κ.ά.

(β) Οι θρήνοι ήταν πένθιμα τραγούδια όπου ο Χορός, με στηθοκοπήματα και άλλες ανάλογες κινήσεις, μοιρολογούσε τους νεκρούς.

(γ) Τα εγκώμια ήταν τραγούδια επαινετικά για ζωντανούς ανθρώπους, π.χ. για τυράννους. Στα εγκώμια ανήκουν και τα επιθαλάμια (τραγούδια του γάμου) και οι επίνικοι (τραγούδια τιμητικά για τους νικητές των αθλητικών αγώνων).

Παραδοσιακοί είναι και μερικοί **χαρακτηρισμοί** που αποδίδονται στα χορικά τραγούδια ανάλογα με τον τρόπο που παρουσιάζονταν:

(α) **Παρθένεια** χαρακτηρίζονταν τα τραγούδια που τραγουδούσαν οι Χοροί των κοριτσιών.

(β) **Προσόδια** χαρακτηρίζονταν τα τραγούδια που τραγουδούσε ο Χορός καθώς ως λατρευτική πομπή όδευε, με συνοδεία αυλού, προς τους ναούς.

(γ) **Υπορχήματα** ονομάζονταν τα τραγούδια που συνοδεύονταν από μιμητικές κινήσεις.

Δεν είναι σύμπτωση ότι η χορική ποίηση πρωτάνθισε στη Σπάρτη. Σε αντίθεση με τις πλουσιότερες και πιο εξελιγμένες ιωνικές και αιολικές περιοχές, όπου τα ταξίδια, το εμπόριο και ο συνακόλουθος πλούτος βοηθούσαν να ξυπνήσει και να αναπτυχθεί η ατομικότητα, η αγροτική Σπάρτη και το σεμνό δωρικό ήθος ευνοούσαν την ομαδική περισσότερο παρά την ατομική έκφραση. Άλλωστε, η Σπάρτη του 7ου π.Χ. αιώνα ήταν διαφορετική από την κατοπινή αυστηρή και στρατοκρατούμενη πόλη,¹⁶ όπου τίποτα καινούργιο ή ξένο δε γινόταν δε-

¹⁶ Η αλλαγή έγινε μετά το τέλος του δεύτερου Μεσσηνιακού πολέμου (600 π.Χ.), οπότε και πρωτοεφαρμόστηκαν τα αυστηρά μέτρα της παλαιότερης νομοθεσίας του Λυκούργου.

κτό: ήταν ακόμα ανοιχτή, με πλούσιες γιορτές, τελετές και μουσικές εκδηλώσεις, με ικανούς τεχνίτες που δούλευαν τα μέταλλα και το ελεφαντόδοντο – πόλη όπου ανθούσαν “η παλληκαριά των νέων, η καλλιφώνη Μούσα και η κοινωνική Δικαιοσύνη, που ευνοεί τα όμορφα έργα” (Τέρπανδρος;)-¹⁷ δεν πρέπει να απορησουμε, όταν αρκετοί πρωτεργάτες της χορικής ποίησης κατάγονταν από άλλες περιοχές, αλλά για ένα διάστημα έδρασαν προσκαλεσμένοι στη Σπάρτη.

ΑΛΚΜΑΝΑΣ (7ος/6ος π.Χ. αι.)

Πατρίδα του ήταν οι Σάρδεις της Μικρασίας, αλλά η δράση του τοποθετείται στη Σπάρτη. Από τα έργα του σώζονται αρκετά αποσπάσματα, τα μεγαλύτερα από ένα Παρθένιο που προοριζόταν να το τραγουδήσει Χορός από δέκα κορίτσια στη γιορτή μιας θεάς, ίσως της Άρτεμης ή της ωραίας Ελένης, που και αυτή ξέρουμε ότι λατρευόταν στη Σπάρτη.

Ξεκινά με την αφήγηση ενός τοπικού πολεμικού μύθου και προχωρά στη διαπίστωση ότι “υπάρχει εκδίκηση από τους θεούς”· στη συνέχεια, το μεγαλύτερο μέρος του τραγουδιού αφορά τις ίδιες τις κοπέλες του Χορού, που παίζουν την ομορφιά της μιας και της άλλης, μιλούν για τα μαλλιά, το ντύσιμο και τα στολίδια τους – όλα γελαστά και καλοσυνάτα, με άνεση, ονομαστικά. Έτσι τυχαίνει να γνωρίζουμε σήμερα δέκα κορίτσια που έζησαν, τραγούδησαν και χόρεψαν στη Σπάρτη τον 7ο/6ο π.Χ. αιώνα: εκτός από την Αγιδώ και την Αγησιχόρα, που φαίνεται να είχαν κάποιον ηγετικό ρόλο, ήταν η Ναννώ, η Αρέτη, η Θυλακίδα, η Κλησιθήρα, η Ασταφίδα, η Φίλυλλα, η Δημαρέτη και η Ιανθεμίδα.¹⁸

Σε άλλα αποσπάσματα ο Αλκμάνας περιγράφει με εξαιρετική απλότητα τη φύση, δηλώνει πως γνωρίζει “όλες τις μελωδίες των πουλιών”, αλλά δεν κρύβει και πως είναι φαγάς και του αρέσει η... φάβα “ζεστή το μεσοχείμωνο” (απόσπ. 5 Ρ.):

Καλό φαγί δε γύρεψε ποτέ του·

¹⁷ Ο Τέρπανδρος από τη Μυτιλήνη, γνωστός και για τους μουσικούς του νεωτερισμούς, είχε βραβευτεί στη Σπάρτη, στη γιορτή του Απόλλωνα, το 674 (;) π.Χ. Τα έργα του, εκτός από ελάχιστους στίχους, έχουν χαθεί.

¹⁸ Ο πάπυρος που διασώζει το κείμενο είναι φθαρμένος και με πολλά κενά· οι συμπληρώσεις που προτείνονται είναι αβέβαιες, ορισμένοι υπαινιγμοί του κειμένου μένουν ανεξήγητοι, και γενικά το παρθένιο του Αλκμάνα αποτελεί λαμπρό πεδίο για τους φιλολόγους να δοκιμάζουν τις δυνάμεις τους και να διαφωνούν.

ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

σαν τη φτωχολογιά κι αυτός, του φτάνει μόνο
να 'χει να τρώει το πιο συνηθισμένο.

Η χορική ποίηση καλλιεργήθηκε και στη Μεγάλη Ελλάδα. Ο Ηρόδοτος διηγείται πώς ο **Αρίων** από τη Μυτιλήνη, που ζούσε στην αυλή του τυράννου Περιάνδρου στην Κόρινθο,¹⁹ επισκέφτηκε τη Σικελία και την Κάτω Ιταλία, όπου γνώρισε μεγάλη επιτυχία. Στο ταξίδι του γυρισμού οι ναύτες θέλησαν, λέει, να τον σκοτώσουν για να τον κλέψουν· όμως εκείνος στάθηκε στην πρύμνη, τραγούδησε και πήδησε μόνος στη θάλασσα, όπου ένα δελφίνι, μαγεμένο από τη μουσική του, τον πήρε στη ράχη του και τον έβγαλε σώο στο Ταΐναρο. Την ίδια πάνω κάτω εποχή, τέλος του 7ου και αρχές του 6ου π.Χ. αιώνα, στην Ιμέρα της Σικελίας, έδρασε ο Στησίχορος και λίγες δεκαετίες αργότερα, στο Ρήγιο της Κάτω Ιταλίας, ο Ίβυκος.

ΣΤΗΣΙΧΟΡΟΣ (7ος/6ος π.Χ. αι.)

Ο Στησίχορος από την Ιμέρα της Σικελίας έζησε σε δωρικό περιβάλλον και έγραψε χορικά τραγούδια. Ωστόσο, τόσο γλωσσικά όσο και θεματικά τα έργα του συγγενεύουν με το έπος. Τα περισσότερα είναι μυθολογικά-αφηγηματικά, με τίτλους όπως: *Γηρουονής, Νόστοι, Όρέστεια, Θηβαΐς, Έριφύλη κ.ά.* Πιο γνωστά είναι τα έργα του *Έλένα* και *Παλινωδία*, καθώς η παράδοση τα συνδέει με ένα συγκεκριμένο του βίωμα. Είχε, λένε, γράψει για την Ελένη πως ακολούθησε τον Πάρη στην Τροία κλπ., αλλά ως θεά η Ελένη θύμωσε και του στέρησε το φως του. Τυφλός και μετανιωμένος ο Στησίχορος έγραψε τότε την *Παλινωδία*,²⁰ παίρνοντας πίσω όλα όσα είχε πει στο πρώτο τραγούδι:

Δεν είναι αληθινός αυτός ο λόγος·
ούτε μπήκες στα καλάρμοστα καράβια,
ούτε στα κάστρα έφτασες της Τροίας...

(απόσπ. 62 P.) – και αμέσως ανάβλεψε!

Το έργο του Στησίχορου είχε μεγάλη επίδραση και στις εικαστικές τέχνες, όπου συχνά βλέπουμε να εικονίζονται οι δικές του μυθολογικές παραλλαγές, και στους δραματικούς ποιητές

¹⁹ Ο **Αρίων**, μας πληροφορεί ο Ηρόδοτος, ήταν ο καλύτερος τα χρόνια εκείνα κιθαρωδός. Από το έργο του δε σώζεται ούτε ένας στίχος.

²⁰ Στα αρχαία ελληνικά το πάλιν δε δήλωνε επανάληψη αλλά αντίθεση: *παλινωδία* ήταν “η ωδή που λέει τα αντίθετα”.

που επεξεργάστηκαν αργότερα τα ίδια θέματα. Έτσι, για παράδειγμα, η τραγωδία *Ἑλένη* του Ευριπίδη ακολουθεί την εκδοχή της *Παλινωδίας*.

Από τα ποιήματά του σώζονται γύρω στα 100 αποσπάσματα, μικρά τα περισσότερα – πολύ λίγα, αν σκεφτούμε ότι οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι είχαν συγκεντρώσει τα έργα του σε 26 βιβλία.

Μελετώντας τον *Ίβυκο*, που η δράση του τοποθετείται στα μέσα του βου π.Χ. αιώνα,²¹ διαπιστώνουμε μια χαρακτηριστική εξέλιξη. Όσο έμενε στην πατρίδα του, το Ρήγιο της Κάτω Ιταλίας, ακολουθούσε το πρότυπο του Στησίχορου συνθέτοντας μυθολογικά αφηγηματικά τραγούδια με προτίμηση στις σπάνιες και τοπικές παραλλαγές. Αργότερα, όταν έζησε σε ιωνικό περιβάλλον, στην αυλή του Πολυκράτη στη Σάμο, τα τραγούδια του πήραν άλλη, έντονα ερωτική, κατεύθυνση. Από τα έργα του (γραμμένα στην επική ποιητική γλώσσα με κάποιους δωρισμούς) δε σώζονται ούτε εκατό στίχοι· ένα όμως απόσπασμα (263 P.) είναι διαφωτιστικό, καθώς σε αυτό ο *Ίβυκος* από τη μια κολακεύει, άμεσα, τον τύραννο που τον φιλοξενούσε, από την άλλη εξυψώνει, έμμεσα, τον εαυτό του και την τέχνη του:

και συ, Πολυκράτη, αθάνατη θα έχεις δόξα
απ' το τραγούδι και τη δόξα τη δική μου.

ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ (556–468 π.Χ.)

*Ὁ Σιμωνίδης τὴν μὲν ζωγραφίαν ποιήσιν σιωπῶσαν
προσαγορεύει, τὴν δὲ ποιήσιν ζωγραφίαν λαλοῦσαν.²²*

Πλούταρχος, *Ηθικά* 346f

Ο Σιμωνίδης γεννήθηκε στην ιωνική Κέω, τη Τζια, όπου και άρχισε να συνθέτει. Γρήγορα έγινε διάσημος και ταξίδεψε πρώτα στην Αθήνα, προσκαλεσμένος από τους Πεισιστρατίδες, ύστερα στη Θεσσαλία, προσκαλεσμένος από τους πανίσχυρους Σκο-

²¹ Η γνωστή ιστορία ότι ο *Ίβυκος* σκοτώθηκε από ληστές, ότι επικαλέστηκε μάρτυρες ένα κοπάδι γερανών που περνούσαν, και ότι πραγματικά τα πουλιά φανέρωσαν αργότερα τους ενόχους, είναι το ίδιο πιστευτή με τη σωτηρία του Αρίωνα από τα δελφίνια και με τον θάνατο του Ομήρου από στενοχώρια όταν δε μπόρεσε να λύσει ένα φάραδικο αίνιγμα. Ωστόσο, πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι αρχαίοι επινοούσαν όμορφες ιστορίες για τους ποιητές τους.

²² “Ο Σιμωνίδης ονομάζει τη ζωγραφική ποίηση που σιωπά, και την ποίηση ζωγραφική που μιλά.”

πάδες. Αργότερα, στα χρόνια των Περσικών πολέμων, τον συναντούμε πάλι στην Αθήνα, όπου συνδέθηκε με τον Θεμιστοκλή, και στη συνέχεια στη Σικελία, στην αυλή του Ιέρωνα των Συρακουσών.

Τα έργα του είναι πολλά και ποικίλα, και αποσπάσματά τους σώζονται αρκετά. Φαίνεται να ήταν ο πρώτος που έγραψε επίνικους, εγκωμιαστικά τραγούδια για τους νικητές των αθλητικών αγώνων, ενώ παράλληλα εξαιρετική επιτυχία είχαν οι θρήνοι, τα επιγράμματα (σ. 72), τα σκόλια και οι διθύραμβοί του. Ο ίδιος καυχήθηκε σε ένα του επίγραμμα πως για τους διθύραμβικούς και μόνο Χορούς που edίδαξε ανέβηκε πενήντα έξι φορές στο “αγλαό άρμα της εύδοξης Νίκης” (Ελληνική ανθολογία 6.213).

Γράφει ο Διονύσιος από την Αλικαρνασσό:²³ “Στον Σιμωνίδα παρατήρησε την επιλογή των λέξεων και την ακρίβεια της σύνθεσης, και ακόμα πρόσεξε πώς ξεπερνά και τον Πίνδαρο, θρηνώντας όχι μεγαλόπρεπα αλλά συμπονετικά.” Μπορούμε και γενικότερα να πούμε πως ο Σιμωνίδης προτίμησε την καλομελετημένη απλότητα από το βαρύ εντυπωσιακό ύφος, και πως αντιμετώπισε την ανθρώπινη μοίρα με φιλοσοφικό στοχασμό και κατανόηση. Δική του είναι η διαπίστωση (απόσπ. 356 Ρ.) ότι στο τέλος

όλα φτάνουν στην αχόρταγη Χάρυβδη,
και οι μεγάλες αρετές κι ο πλούτος.

Όπως σε όλες τις εποχές ο Όμηρος, όπως αργότερα το δράμα, η χορική ποίηση στάθηκε στα αρχαϊκά χρόνια μεγάλο σχολειό για τον δήμο. Στις θρησκευτικές γιορτές και τις άλλες σημαντικές κοινωνικές εκδηλώσεις όπου τραγουδιόνταν τα έργα τους, οι χορικοί ποιητές ήξεραν βέβαια και να εκφράσουν και να καθοδηγήσουν το λαϊκό αίσθημα· παράλληλα όμως, με τα μυθολογικά παραδείγματα, με τα γνωμικά, με τους προβληματισμούς και τις προτροπές τους, οι ποιητές διαφώτιζαν ιδεολογικά και προετοίμαζαν το πλήθος για τη βαθμιαία του χειραφέτηση.

²³ Ιστορικός και φιλόλογος της ρωμαϊκής εποχής· βλ. σ. 264.

ii. Μονωδίες

Χαρακτηριστικό για τις μονωδίες είναι ότι παρουσιάζονταν, όπως το λέει και η λέξη, μόνο από έναν τραγουδιστή, σε σχετικά μικρό ακροατήριο, μακάρι και σε κλειστό χώρο, με τη συνοδεία της λύρας. Ανάλογα με τη μετρική μορφή ξεχωρίζουμε από τη μια τους *ιάμβους*, που αναπτύχθηκαν στην Ιωνία, και από την άλλη τις *ωδές*, που πρωτάνθισαν στη Λέσβο και κράτησαν ως το τέλος το αιολικό τους χρώμα.

Στις μονωδίες ο ποιητής ταυτίζεται με τον τραγουδιστή, μιλά σε πρώτο πρόσωπο, και το τραγούδι του φανερώνει δικές του προσωπικές γνώμες, σκέψεις και συναισθήματα. Από την άποψη αυτή οι μονωδίες είναι η πιο *άμεση και ελεύθερη* έκφραση της προσωπικότητας, σίγουρα πιο άμεση και πιο ελεύθερη από τα χορικά τραγούδια, όπου ο ποιητής, ως είναι και μόνο τυπικά, μιλούσε στο όνομα των πολλών.

Είναι χαρακτηριστική η πρώτη στροφή μιας σαπφικής ωδής όπου η ποιήτρια παραμερίζει ρητά όλες τις άλλες προτιμήσεις για να προβάλλει *αντιθετικά* τη δική της (απόσπ. 195 P.):

Άλλοι το ιππικό, άλλοι το πεζικό,
 άλλοι τα πολεμικά καράβια λένε πως είναι τ' ομορφότερο (θέαμα)
 πάνω στη μαύρη γη· εγώ όμως λέω:
 εκείνο που αγαπάει καθέννας.

Παρόμοια, ο Αρχίλοχος και ο Ανακρέων διαφωνούν με τους πολλούς, όταν δηλώνουν ότι δεν τους ενδιαφέρει ούτε ο πλούτος ούτε η πολιτική δύναμη.

Μια τόσο αυτόβουλη και προσωπική ποίηση δε μπορούσε παρά να εμφανιστεί και να ανθίσει στις πιο εξελιγμένες ελληνικές περιοχές, *στην Ιωνία και στην Αιολίδα*, εκεί όπου τα ταξίδια, το εμπόριο και ο συνακόλουθος πλούτος βοηθούσαν να ξυπνήσει και να αναπτυχτεί η ατομικότητα (σ. 55). Έτσι, στον ίδιο χώρο όπου παλιά είχε γεννηθεί και κυριαρχήσει το έπος ανθεί τώρα, στα αρχαϊκά χρόνια, μια ποίηση τελείως διαφορετική, μια ποίηση που τοποθετεί στη θέση των επιταγών του ηρωικού κώδικα τις προτιμήσεις και τη βούληση του κάθε ανθρώπου. Πρέπει να έχουν δίκιο όσοι, ερμηνεύοντας *ιάμβους* και *ωδές*, διαπιστώνουν ότι όχι σπάνια οι ποιητές τους ασκούσαν έμμεση αλλά αυστηρή κριτική στα επικά πρότυπα.

α. Ίαμβοι

Η λέξη *ΐαμβος* είναι προελληνική. Στα ιστορικά χρόνια ως *ΐαμβοι* ή *ιαμβεία* χαρακτηρίζονταν στίχοι και ποιήματα συνθεμένα σε *ιαμβικό ρυθμό* – ρυθμό που “συγγενεύει με την ομιλία περισσότερο από κάθε άλλον· σημάδι, ότι στις μεταξύ μας κουβέντες συμβαίνει να λέμε πολλά σε *ιαμβικό ρυθμό*” (Αριστοτέλης).²⁴

Ϊάμβη ονομαζόταν στη μυθολογία μια γριά δούλη στο παλάτι της Ελευσίνας που με τα τολμηρά της αστεία και πειράγματα έκανε τη θεά Δήμητρα να χαμογελάσει, τότε που τριγύριζε απελπισμένη αναζητώντας την κόρη της. Ο μύθος εκφράζει μιαν αλήθεια, καθώς εξ αρχής οι *ΐαμβοι* χρησιμοποιήθηκαν για *χωρατά και πειράγματα*, συχνά και για κατηγορίες: τόσο ο ποιητής του Μαργίτη (σ. 52), όσο και ο Ξενοφάνης στα επικριτικά του ποιήματα, τους *Σίλλους* (σ. 51), δε δίστασαν να παρεμβάλουν *ιαμβικά μέτρα* στους δακτυλικούς εξάμετρους στίχους τους. Όλα αυτά συνδέονταν με τη λαϊκή συνήθεια σε ορισμένες γιορτές της Δήμητρας και του Διονύσου να επιτρέπονται κάθε λογής πειράγματα και χοντροκοπιές, που διατυπώνονταν *ιαμβικά* και τραγουδιόνταν με τη συνοδεία ενός έγχορδου οργάνου που ονομαζόταν *ΐαμβύκη*.

ΑΡΧΙΛΟΧΟΣ (περ. 680–640 π.Χ.)

Τον Άρη ξέρω εγώ ρηγάρχη μου· σ' αυτόν δουλεύω· ωστόσο με το γλυκό τους χάρισμα με προίκισαν οι Μούσες.

Απόσπ. 1 W. (μετάφρ. Ι. Θ. Κακριδής)

Γεννήθηκε στην Πάρο τις πρώτες δεκαετίες του 7ου π.Χ. αιώνα. Στο έργο του μνημονεύεται η έκλειψη του ήλιου που έγινε το 648 π.Χ. Ο πατέρας του ήταν από παλιά αρχοντική οικογένεια, αλλά η μητέρα του δούλη. Νέος ξεκίνησε αναζητώντας την τύχη του στον αποικισμό της Θάσου, αλλά δεν τα κατάφερε να προκόψει. Έζησε ταξιδεύοντας και πολεμώντας εδώ κι εκεί και τη μια φορά που θέλησε να στεριώσει και να παντρευτεί μια Παριανή από καλό σπίτι, τη Νεοβούλη, ο γάμος του ναυάγησε. Λένε πως τότε, θυμωμένος με τον παρ' ολίγο πεθερό του και τις κόρες του, ο ποιητής τούς κακολόγησε με τους *ΐαμβους* του τόσο ώστε να αυτοκτονήσουν.

²⁴ Δεν είναι σύμπτωση πως και ο αντίστοιχος νεοελληνικός *ιαμβικός ρυθμός* συγγενεύει με την καθημερινή μας ομιλία, όπου συχνά συμβαίνει να τον ακολουθούμε.

Για όλα αυτά, για τους πολέμους, τα ταξίδια, την αγάπη του, ο Αρχίλοχος μίλησε με πάθος και αμεσότητα τη γλώσσα της αλήθειας. Από το έργο του απουσιάζει ο απόμακρος μύθος με τους φανταστικούς πρωταγωνιστές και τις πλαστές καταστάσεις· στο προσκήνιο στέκει ο ίδιος ο ποιητής και περιγράφει τη δική του σύγχρονη πραγματικότητα, δίχως φτιασιδία, ρεαλιστικά, όπως ακριβώς τη βιώνει. Ελεύθερο πνεύμα με έντονη κριτική διάθεση, ο Αρχίλοχος ξεγυμνώνει, και τις περισσότερες φορές στιγματίζει, καταστάσεις και πρόσωπα, πρώτα και πάνω απ' όλα τον εαυτό του.

Λέγεται πως ο Αρχίλοχος, “ζώντας στην πολυτάραχη εποχή των μεγάλων αποικισμών, που αμφισβήτησε τη θέση και τις ταξικές αξίες των ευγενών” (Α. Λέσκι), θέλησε συνειδητά όχι μόνο να απομακρυνθεί ο ίδιος από τα ηρωικά ποιητικά πρότυπα, αλλά και να κατεδαφίσει συστηματικά το αριστοκρατικό ιδεολογικό οικοδόμημα. Έτσι, δε δίστασε να προβάλλει επιδεικτικά στο έργο του πλήθος αυτοβιογραφικά στοιχεία που λογικό θα ήταν να τα αποκρύψει. Δεν είχε, για παράδειγμα, κανένα λόγο να φανερώσει ούτε ότι ήταν νόθος, ούτε ότι αρραβωνιασμένος με τη Νεοβούλη ξελόγιαζε τη νεότερη αδελφή της, ούτε ότι σε κάποια μάχη είχε εγκαταλείψει, μεγάλη ντροπή, την ασπίδα του στον εχθρό (απόσπ. 5 W.):²⁵

Την ασπίδα μου τη χαίρεται ένας Θράκας,
όπλο αφεγάδιαστο, που άθελά μου το παράτησα σ' ένα θάμνο.
Τον εαυτό μου τον έσωσα! Τι με μέλει η ασπίδα;
Ας χαθεί· γρήγορα θ' αποκτήσω μιαν άλλη, όχι χειρότερη!

Όλα αυτά δεν εμπόδισαν τα τραγούδια του να αγαπηθούν και τη φήμη του να διαδοθεί τόσο ώστε πολλοί να τον τοποθετούν ισάξιο ποιητή δίπλα στον Όμηρο. Από το έργο του, που εκτός από τους ιάμβους περιλαμβάνει ελεγείες, ύμνους και άλλα λυρικά είδη, μας σώζονται αρκετά αποσπάσματα, καθώς στα παπυρικά ευρήματα ήρθαν το 1949 να προστεθούν οι επιγραφές από το Αρχιλόχειο, ένα τέμενος που του αφιέρωσαν στην Πάρο οι συντοπίτες του τον 3ο π.Χ. αιώνα για να τον τιμήσουν.

²⁵ Το παράδειγμά του, ωστόσο, ακολούθησαν και άλλοι ποιητές: ο Αλκαίος (σ. 66) αποκάλυψε ότι στη μάχη για το Σίγειο ο ίδιος σώθηκε “όχι όμως και τα όπλα του, που οι Αθηναίοι τα κρέμασαν στον ναό της γαλανομάτας Αθηνάς” (απόσπ. 184 P.), και πάλι ανάλογες ομολογίες συναντούμε στα έργα του Ανακρέοντα (σ. 67) και ενός σημαντικού ρωμαίου ποιητή, του Οράτιου.

ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Στον μύθο της Πανδώρας, όπως τον διηγείται ο Ησίοδος (Έργα 47–105), μια γυναίκα ήταν η αρχή κάθε ανθρώπινης συμφοράς: και γενικά, στις κοινωνίες όπου κυριαρχούν οι άντρες, οι μύθοι, οι λαϊκές διηγήσεις, οι παροιμίες κλπ. (αντίστοιχα και η επώνυμη λογοτεχνία) παρουσιάζουν τις αρνητικές περισσότερο παρά τις θετικές ιδιότητες των γυναικών. Πρώτο μετά τον Ησίοδο παράδειγμα ο *Ίαμβος κατά γυναικῶν* του Σημωνίδα.

ΣΗΜΩΝΙΔΗΣ (περ. 660–600 π.Χ.)

Λίγο νεότερος από τον Αρχίλοχο, ο Σημωνίδης γεννήθηκε στη Σάμο, αλλά εγκαταστάθηκε και έζησε ως άποικος στην Αμοργό. Λίγοι στίχοι σώζονται από τις βαρύθυμες βιοσοφικές ελεγείες του· όμως σπάνια τύχη το θέλησε να περισωθεί ένας σχεδόν ολόκληρος *ΐαμβος*: 118 στίχοι, δίχως χάσματα.

Τις γυναίκες, λέει ο ποιητής, τις έπλασε ο Δίας από ζῶα: τις πονηρές από την αλεπού, τις κοκέτες από τη φοράδα, τις πανάσχημες από τη μαϊμού, κλπ. κλπ. Ένας ένας παρουσιάζονται γυναικείοι τύποι, με πλήθος ελαττώματα και ελάχιστες αρετές, και το ποίημα καταλήγει στη διαπίστωση ότι μονάχα οι λιγοστές γυναίκες που κατάγονται από τη μέλισσα είναι ευλογία για τους άντρες τους· όλες οι άλλες είναι καταστροφή, μέγιστον κακόν!

Η ιδέα δεν είναι του Σημωνίδα, που παράλλαξε και εκμεταλλεύτηκε στο τραγούδι του μια λαϊκή διήγηση γνωστή και από τους αισώπειους μύθους (σ. 76) και από πολλά σύγχρονα νεοελληνικά και ξένα παραμύθια.

Ο *Ιππώνακτας* (περ. 560–500 π.Χ.) γεννήθηκε στην Έφεσο, αλλά οι τύραννοι τον υποχρέωσαν να μετοικήσει στις Κλαζομενές. Τα τραγούδια του, ρεαλιστικά και αθυρόστομα, όταν δεν αναφέρονται στην αγαπημένη του Αρήτη, κακολογούν τους εχθρούς του, και πάνω απ' όλα διεκτραγωδούν, όχι χωρίς κάποιο χαμόγελο, τη μεγάλη του φτώχεια (απόσπ. 32 W.):

Ερμή, αγαπημένε Ερμή, πολύ κρυώνω! [...]
Δώσε μια χλαίνα στον Ιππώνακτα, κι ένα ρουχαλάκι
και πεδιλάκια και μποτάκια και χρυσάφι...

β. Ωδές

Οι ωδές είναι τραγούδια γραμμένα σε ποικίλα μέτρα, συχνά οργανωμένα σε στροφές. Ο χωρισμός τους, ανάλογα με το περιεχόμενο, σε ερωτικές, στασιωτικές και συμποτικές καλύπτει μόνο ορισμένες μεγαλύτερες ομάδες. Ουσιαστικά ο ποιητής μπορούσε σε μιαν ωδή να πει οτιδήποτε και με όποιον τρόπο προτιμούσε. Παράδειγμα το έργο της Σαπφώς, όπου δίπλα στις ερωτικές ωδές συναντούμε προσευχές, μυθολογικές διηγήσεις, στοχασμούς, παιδικά τραγουδάκια, ακόμα και πειράγματα.

Οι δύο πιο γνωστοί ποιητές ωδών, η Σαπφή και ο Αλκαίος, έζησαν τα ίδια περίπου χρόνια στην αιολική Λέσβο, νησί που ήταν “προορισμένο από τη φύση του να γίνει φορέας ιδιαίτερου πολιτισμού. [...] Τα λιόφυτα απλώνονται ως τις κορφές των ψηλών λόφων· άφθονες οι φυσικές πηγές ρέουν μέσα στις πεδιάδες, με τα πλατάνια και την πλούσια χλωρίδα. Την άνοιξη το έδαφος καλύπτεται από ανεμώνες, ορχιδέες και αγριουλιές. [...] Οι κάτοικοι του νησιού, προστατευμένοι από τη θάλασσα και με όλα τα αγαθά, ανάπτυξαν μιαν ολοζώντανη και ανεξάρτητη ζωή [...]. Σε περιβάλλον που εξασφάλιζε άνεση και σιγουριά, η κοινωνία της Λέσβου έφτασε στο απόγειο της ακμής της τον 7ο και 6ο αιώνα π.Χ. Την απόδειξη την προσφέρει η εγχώρια ποιητική παραγωγή.”²⁶

ΣΑΠΦΗ (περ. 630–580 π.Χ.)

Οι πληροφορίες που έχουμε για τη ζωή και τη δράση της Σαπφώς, της δέκατης Μούσας, όπως ονομάστηκε, κυμαίνονται ανάμεσα στην ιστορία και τον θρύλο. Μπορούμε, ωστόσο, να είμαστε βέβαιοι ότι η ποιήτρια ανήκε σε αριστοκρατική οικογένεια, ότι σχετίστηκε με τον Πιττακό και τον Αλκαίο, και ότι για ένα μικρό διάστημα, γύρω στα 600 π.Χ., έζησε εξόριστη για πολιτικούς λόγους στη Σικελία. Την υπόλοιπη ζωή της την πέρασε στη Λέσβο, με τα αδέρφια της, τον άντρα και την κόρη της, και με έναν κύκλο νέων γυναικών που ανάμεσά τους η Σαπφή κρατούσε τον ρόλο της κορυφαίας.

Τα στοιχεία που έχουμε δε φτάνουν να ορίσουμε με βεβαιότητα τη φύση αυτού του κύκλου, όπου άλλες κοπέλες είχαν έρ-

²⁶ S. M. Bowra, *Αρχαία ελληνική λυρική ποίηση*, μετάφρ. Ι. Καζάκης, Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1980, τ. Α', σ. 201–2.

θει από μακριά, άλλες έφευγαν για να παντρευτούν ή για να προσχωρήσουν σε άλλον ανταγωνιστικό κύκλο. Πρόκειται για θίασο ταγμένο στην υπηρεσία μιας θεότητας, ίσως της Αφροδίτης; Πρόκειται για ένα είδος σχολής, όπου οι μαθήτριες καλλιεργούσαν την ομορφιά, την προσωπικότητα και τις ικανότητές τους στις μουσικές τέχνες; Πρόκειται για μιαν αριστοκρατική ένωση γυναικών ανάλογη με τις αντρικές εταιρείες; Οι λιγοστές μας γνώσεις για την κοινωνία της Λέσβου δε μας επιτρέπουν να αποφασίσουμε, και το ίδιο αινιγματική μάς είναι η πραγματική φύση του έρωτα της Σαπφώς για τις νέες κοπέλες, όπως εκδηλώνεται στο έργο της. Ήταν έλξη ανάλογη με των ανδρών προς τους νέους; Ή μήπως η ποιήτρια εκφράζει απλά και μόνο τον θαυμασμό και το πάθος της για τη γυναικεία ομορφιά, που ξέρουμε ότι στη Λέσβο την πρόσεχαν ιδιαίτερα και την τιμούσαν κάθε χρόνο με καλλιστεΐα;

Κάποιο φως στους προβληματισμούς μας προσφέρει ένα σύντομο απόσπασμα (250 P.) όπου διαβάζουμε: “[...] γιατί δεν επιτρέπεται ν’ ακούγεται θρήνος στο σπίτι όσων υπηρετούν τις Μούσες· ούτε και θα μας ταΐριαζε κάτι τέτοιο”. Αν πραγματικά, όπως παραδίδεται, η Σαπφώ έγραψε αυτούς τους στίχους λίγο πριν πεθάνει ως υποθήκη για την κόρη της, τότε μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι η ποιήτρια, ίσως με μιαν έννοια άγνωστη σε εμάς, θεωρούσε τον εαυτό της και τον χώρο της αφιερωμένο στις Μούσες.

Οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι συγκέντρωσαν το έργο της σε εννέα βιβλία, απ’ όπου σήμερα δε σώζονται παρά ελάχιστα (σχεδόν) ολόκληρα τραγούδια, κάποιες στροφές, στίχοι, παπυρικά σπαράγματα, λέξεις – όλα λαμπρά δείγματα γυναικείας ευαισθησίας και εκλεπτυσμένης ποιητικής τέχνης. Ξεχωρίζουν τα επιθαλάμια, χορικά τραγούδια εθιμικά του γάμου, που σε πολλά θυμίζουν τα αντίστοιχα παραδοσιακά νεοελληνικά νυφιάτικα.

Αλλεπάλληλες ήταν οι πολιτικές ταραχές και οι πολιτειακές ανατροπές στα χρόνια της Σαπφώς και του Αλκαίου. Το αριστοκρατικό πολίτευμα που καθιδρύθηκε στη Μυτιλήνη μετά την πτώση των βασιλέων είχε ήδη καταλυθεί δύο φορές από τυράννους, όταν το 590 π.Χ. η πλειοψηφία των πολιτών όρισε *αΐσυμνήτην* με απεριόριστες εξουσίες τον Πιττακό. Τόσες αλλαγές φυσικό ήταν να έχουν αντίχτυπο όχι

μόνο στη ζωή αλλά και στο έργο των λυρικών ποιητών, λιγότερο στη γυναικεία ποίηση της Σαπφώς, περισσότερο στην αντρική ποίηση του Αλκαίου.

ΑΛΚΑΙΟΣ (περ. 625–570 π.Χ.)

Ο Αλκαίος ήταν άνθρωπος της δράσης. Ως αριστοκράτης πήρε ενεργό μέρος σε πολιτικούς αγώνες που τον έφεραν αντιμέτωπο τόσο με τους τυράννους όσο και με τον Πιπτακό – και ας είχαν αρχικά συμμαχήσει οι δυο τους εναντίον της τυραννίδας, και ας είχαν πολεμήσει μαζί τους Αθηναίους στο Σίγειο. Αποτέλεσμα ήταν ο ποιητής, για ένα μεγάλο μέρος της ζωής του, να τριγυρίζει εξόριστος, στη Θράκη, στη Λυδία, στην Αίγυπτο και αλλού, ώσπου ο Πιπτακός τον αμνήστευσε.

Πολλά τραγούδια του χαρακτηρίζονται στασιωτικά (στάσις = επαναστατικό κίνημα), καθώς εκφράζουν πολιτικές θέσεις και συστήνουν αγωνιστική δράση. Ο Αλκαίος τα έγραφε για να τραγουδηθούν, κρυφά ή φανερά, από τον ίδιο και τους ομοϊδέατες του, σε κάποια αριστοκρατική εταιρεία – και ίσως να ήταν η ανάγκη για συνωμοτική μυστικότητα που οδήγησε έναν ποιητή γνωστό για την αμεσότητα της έκφρασης και τη λιτότητα των ποιητικών του μέσων να χρησιμοποιήσει συχνά σε αυτά τα τραγούδια εικόνες αλληγορικές. Εδώ πρωτοσυναντούμε, για παράδειγμα, την τόσο συνηθισμένη αργότερα αλληγορία της πόλης που κλυδωνίζεται σαν καράβι στην τρικυμία.

Το έργο του Αλκαίου, συγκεντρωμένο από τους αλεξανδρινούς σε δέκα βιβλία, περιλάμβανε ακόμα ύμνους, ερωτικά, μυθολογικά και μια σειρά από συμποτικά, τραγούδια του κρασιού, που είναι, όπως έγραψε, *φαρμάκων ἄριστον*. Απ' όλα αυτά μάς σώζονται ελάχιστα (σχεδόν) ολόκληρα τραγούδια και αρκετά αποσπάσματα, τα περισσότερα παπυρικά.

Τα συμπόσια ήτανε πάντα²⁷ ευκαιρία για τους άρχοντες να διασκεδάσουν, να φάνε και να πιουν όσο τραβά η καρδιά τους, να κουβεντιάσουν, να ανταλλάξουν πειράγματα, να ακούσουν και να πουν τραγούδια, να χαρούν με τις αυλητρίδες και τις εταιρές της συντροφιάς. Νωρίς, μέσα σε αυτή την ατμόσφαιρα της ξεγνοιασιάς, της χα-

²⁷ Ας θυμηθούμε και τα ομηρικά συμπόσια, θεών και ανθρώπων, καθώς και τα λόγια του Οδυσσέα στον Αλκίνοο, όταν του λέει ότι οι χαρές των συμποσίων είναι το κάλλιστον, το “ωραιότερο”, στη ζωή (ι 11).

ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

λάρωσης και του ερωτισμού, σχηματίστηκε μια ειδική κατηγορία τραγουδιών, τα **συμποτικά**. Κυριότερος εκπρόσωπος του είδους στα αρχαϊκά χρόνια ο Ανακρέων.

ΑΝΑΚΡΕΩΝ (περ. 570—490 π.Χ.)

Μεθυσμένος από έρωτα.

Απόσπ. 312 P.

Ο Ανακρέων γεννήθηκε στην Τέω της Μικρασίας· όμως γύρω στα 540 π.Χ., όταν οι Πέρσες επιτέθηκαν στην Ιωνία, οι κάτοικοι της Τέω μετανάστεψαν και εγκαταστάθηκαν στα Άβδηρα της Θράκης. Ο ποιητής τούς ακολούθησε, αλλά ήταν ήδη αρκετά διάσημος ώστε γρήγορα να βρεθεί προσκαλεσμένος στην αυλή του Πολυκράτη, στη Σάμο. Μετά τον θάνατο του τυράννου, το 523 π.Χ., ο Ανακρέωντας εξακολούθησε να ζει ως αυλικός ποιητής, προσκαλεσμένος από τον Ίππαρχο, στην Αθήνα. Το άγαλμά του έστεκε αργότερα στην Ακρόπολη και τον παρίστανε μεθυσμένο, να τραγουδά.

Οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι συγκέντρωσαν το έργο του σε τρία βιβλία με ωδές, ένα με ελεγείες και ένα με ιάμβους. Με καλοδιαλεγμένες λέξεις και εικόνες, ο Ανακρέων τραγούδησε πάνω απ' όλα τον έρωτα και το κρασί· ωστόσο, στα αποσπάσματα που μας έχουν σωθεί συναντούμε και ύμνους και θρήνους και τραγούδια με κοροϊδευτικό περιεχόμενο. Με όλα αυτά, και καθώς τα έργα του είναι γραμμένα σε ιωνική διάλεκτο, ο Ανακρέων πρέπει να τοποθετηθεί κάπου ανάμεσα στους ποιητές των ωδών και τους ιαμβογράφους.

iii. Ελεγείες

Στις ελεγείες ανήκουν όλα τα ποιητικά έργα που είναι γραμμένα σε **ελεγειακό δίστιχο**, ένα δίστιχο όπου ο πρώτος και μεγαλύτερος στίχος του ταυτίζεται με τον δακτυλικό εξάμετρο στίχο του έπους, και ο δεύτερος, λίγο μικρότερος, αποτελεί διπλή επανάληψη του πρώτου μέρους ενός δακτυλικού εξαμέτρου. Η μικρότερη δυνατή ελεγεία απαρτίζεται από ένα μόνο δίστιχο, οι άλλες από μίαν ακολουθία από δίστιχα, όσα χρειαστούν.

Η λέξη **ελεγεία** (έλεγείον, έλεγος) είναι μικρασιάτικη, ίσως φρυγική, αλλά η αρχική σημασία της μας είναι άγνωστη. Στην αρχαιοελληνική

νική και ρωμαϊκή παράδοση η ελεγεία συνδέεται πολλαπλά με τον **θρήνο**· καθώς μάλιστα ως ποιητικό είδος η ελεγεία πρωτοεμφανίστηκε στη μικρασιατική Ιωνία, φαίνεται πιθανό η απώτερη προέλευσή της να είναι από τον ανατολίτικο θρήνο, όπως π.χ. τον περιγράφει ο ποιητής της *Ιλιάδας* (Ω 719–76). Ανατολική προέλευση είχε πιθανότατα και το μουσικό όργανο που συνόδευε την εκφορά της ελεγείας, ο **αυλός**. Ο πολυχρωματικός, μακρόσυρτος, διαπεραστικός ήχος του συνταιριάζει και αυτός απόλυτα με το θρηνητικό κλίμα.²⁸

Αινιγματικός είναι και ο **τρόπος εκφοράς** του ελεγειακού διστίχου. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να φανταστούμε έναν αρχιτραγουδιστή να τραγουδά τον πρώτο στίχο και γύρω του ένα Χορό να παρεμβαίνει, επαναλαμβάνοντας ένα μέρος του στίχου που μόλις άκουσε. Αυτός ο τρόπος απαντά στις επιτάφιας τελετές, αρχαίες και νεότερες, όταν σαν Χορός οι παριστάμενοι στηρίζουν το κεντρικό πρόσωπο του θρήνου· απαντά όμως και σε άλλες, ανοιχτόκαρδες κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως στα συμπόσια, όταν ένας πάρει να τραγουδά και ολόκληρη η παρέα συμμετέχει στο τραγούδι του, παρεμβάλλοντας **γυρίσματα** ή επαναλαμβάνοντας, μισόν ή ολόκληρο, τον στίχο που μόλις έχει ακούσει.²⁹

Όποια και αν ήταν η μακρινή προέλευση και ο αρχικός τρόπος εκφοράς της, στα ιστορικά χρόνια που τη συναντούμε η ελεγεία έχει ολοκληρώσει τη μορφολογική της τελείωση και έχει επεκταθεί σε πολλά και ποικίλα **θεματικά πεδία**. Ουσιαστικά, οι λυρικοί ποιητές μπορούσαν να εκφράσουν σε ελεγειακά δίστιχα οποιοδήποτε συναίσθημα, σκέψη κλπ.· και όταν μιλούμε για **πολεμικές, ερωτικές, πολιτικές και γνωμικές ελεγείες**, άλλο δεν κάνουμε πάλι από το να ξεχωρίζουμε τις μεγαλύτερες και πιο συνηθισμένες κατηγορίες.

Έχοντας αναπτυχθεί στην Ιωνία και ακολουθώντας δακτυλικά μέτρα και ρυθμούς, η ελεγεία φυσικό ήταν να υιοθετήσει και την ποιητική **γλώσσα** του έπους· όμως και πάρα πέρα: ιδιαίτερα σε θέματα όπως ο πόλεμος, όπου το έπος είχε προηγηθεί, οι ελεγειακοί ποιητές βλέπουμε να έχουν δεχτεί πλήθος επικές επιδράσεις, να υιοθετούν όχι μόνο λέξεις και εκφράσεις αλλά και σκέψεις και εικόνες που μας είναι γνωστές από την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*.

²⁸ Θρηνητικές ελεγείες υπήρξαν σίγουρα πολλές· όμως δε σώθηκε παρά μόνο μία, αυτή που έγραψε ο Αρχιλοχος όταν σε ένα ναυάγιο χάθηκαν πολλοί Παριανοί.

²⁹ Έτσι εκφέρονται σήμερα τα λαϊκά δίστιχα (*μαντινάδες, στιχουπλάκια, κοτσάκια* κλπ.), που συχνά αυτοσχεδιάζονται από τον πρώτο τραγουδιστή, όπως και τα μοιολόγια.

α. Πολεμική ελεγεΐα

Όταν γύρω στα 675 π.Χ. οι ελληνικές αποικίες της Μικρασίας κινδύνευαν από τις επιδρομές των Κιμμερίων, ο Καλλίνος από την Έφεσο προσπάθησε, όπως βλέπουμε στη μία και μόνη ελεγεΐα του που μας σώθηκε, να ξεσηκώσει τους νέους να αντισταθούν με γενναιότητα. Σε ένα άλλο μικρό απόσπασμα (2 W.) ο ποιητής παρακαλεί τον Δία να βοηθήσει:

Λυπήσου τους Σμυρνιούς· [...]

θυμήσου αν σου θυσιάσαν κάποτε όμορφα

μεριά από βόδια...

ΤΥΡΤΑΙΟΣ (περ. 660–600 π.Χ.)

Μερικές δεκαετίες μετά τον Καλλίνο και από την άλλη πλευρά του Αιγαίου, στη Σπάρτη, ο Τυρταίος εμφύχωνε με τα ελεγειακά του τραγούδια τους λάκωνες πολεμιστές του δεύτερου Μεσσηνιακού πολέμου. Αν ο ίδιος ήταν Δωριέας, το πιθανότερο, ή Ίωνας από την Αθήνα ή τη Μίλητο, όπως παραδίδεται, δεν έχει τόση σημασία, καθώς έγραφε στην επική γλώσσα, όπως το απαιτούσε η παράδοση του είδους – και είναι ολοφάνερές οι επιδράσεις που δέχτηκε ο εικονικός-ποιητικός του λόγος από τον Καλλίνο και τον Όμηρο.

Μας σώζονται τέσσερις ελεγείες, όλες πολεμικές – “θούρια”, όπως θα τις ονομάζαμε σήμερα. Παραμερίζοντας ρητά μεγάλες και αναγνωρισμένες αξίες (τις αθλητικές επιδόσεις, την ομορφιά, τον πλούτο, την ευγλωττία, ακόμα και τη βασιλική εξουσία), ο Τυρταίος εξυμνεί την παλληκαριά στον πόλεμο ως ύψιστη αρετή για κάθε νέο – και βέβαια το προσέχουμε ότι οι οδηγίες που δίνει για τη σωστή συμπεριφορά στη μάχη αφορούν την καινούργια πολεμική τακτική, της φάλαγγας (σ. 44).

β. Ερωτική ελεγεΐα

Στον Μίμνερμο από την Κολοφώνα (7ος/6ος π.Χ. αι.) αποδίδουμε το ξεκίνημα της ερωτικής ελεγεΐας, γιατί ξέρουμε πως αγάπησε μιαν αυλητρίδα, τη Ναννώ,³⁰ και γιατί στους στίχους του όπου κακολογεί τα

³⁰ Οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι έδωσαν το όνομά της στο ένα από τα δύο βιβλία όπου είχαν συγκεντρώσει τα έργα του.

γεράματα (απόσπ. 1 W.) εύχεται να πεθάνει όταν πια δε θα γνοιιάζε-
ται για τη “χρυσή Αφροδίτη”,

κρυφές αγάπες, μελίχια δώρα και κρεβάτι,
που είναι της νιότης άνθη ελκυστικά,
γι’ άντρες και για γυναίκες.

Κατά τα άλλα, στα λιγοστά αποσπάσματα που μας σώζονται, συνα-
ντούμε μυθολογικές σκηνές και ιστορικές αφηγήσεις για τους πολέ-
μους της Κολοφώνας και της Σμύρνης εναντίον των Λυδών (σ. 51 σημ.
11) – ελεγείες που σωστά χαρακτηρίζονται *αφηγηματικές*.

γ. Πολιτική ελεγεία

Η πολιτική ελεγεία *συγγενεύει* από τη μια με την πολεμική, απ’ όπου
ίσως να προέρχεται, από την άλλη με τη γνωμική, καθώς συχνά οι γνώ-
μες και οι συμβουλές αφορούν πολιτικά θέματα. Αν την ξεχωρίζουμε,
είναι γιατί την αντιπροσωπεύει μια από τις σημαντικότερες προσω-
πικότητες της Αρχαϊκής εποχής, ο Σόλωνας, που μεταχειρίστηκε το
ελεγειακό σχήμα για να καταγράψει ποιητικά τη δράση του και τις
πολιτικές του υποθήκες.

ΣΟΛΩΝ (περ. 640–560 π.Χ.)³¹

Αθηναίος από αρχοντική οικογένεια, έμπορος και ταξιδευτής, ο
Σόλων διακρίθηκε στην πολιτική ζωή όταν σαραντάχρονος, γύρω
στα 600 π.Χ., αγνόησε τη σχετική απαγόρευση, προσποιήθηκε
τον τρελό και κατάφερε με ένα πατριωτικό, σαν του Τυρταίου,
τραγούδι να ξεσήκωσε τους Αθηναίους να πολεμήσουν τους Με-
γαρίτες, να ανακτήσουν τη χαμένη Σαλαμίνα και “να ξεπλύνουν
τη βαριά ντροπή” (απόσπ. 3 W.).

Δεν ήταν η μόνη φορά που με την ποίησή του επιχειρούσε να
παρέμβει στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας. Στην κινημένη
περίοδο που ακολούθησε το νομοθετικό έργο του Δράκοντα (620;
π.Χ.), ο Σόλων υπογράμμιζε στα τραγούδια του τα αγαθά της
εunoίας σε αντίθεση με τη *δυσνομία*, που οδηγούσε σε συμφο-
ρές, στιγμάτιζε την *αχορταγιά* των *ηγεμόνων*, που

κλέβουν κι αρπάζουν, χωρίς να λογαριάζουν

³¹ Ο Κροΐσος, ο τελευταίος βασιλιάς της Λυδίας, βασιλέψε από το 560 ως το 547
π.Χ. Η συνάντησή του με τον Σόωνα, όπως την περιγράφει ο Ηρόδοτος, είναι θρύλος.

ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

μήτε ιερό μήτε δημόσιο κτήμα

(απόσπ. 4 W.), και καταδίκασε τον δανεισμό *ἐπὶ τοῖς σώμασιν*, που εξαιτίας του πολλοί Αθηναίοι πουλιόνταν δούλοι σε ξένους τόπους.

Στο ηθικό-θρησκευτικό πεδίο ο ποιητής πίστευε πως ο κόρος οδηγεί στην *ὕβρη*, πως ο Δίας όλα τα βλέπει, η Δίκη όλα τα ξέρει, και η τιμωρία των αδίκων μπορεί να αργήσει, αλλά σίγουρα θα έρθει για τους φταίχτες ή για τα παιδιά τους. Με όλα αυτά, και ακόμα με τη “Μοίρα, που φέρνει στους θνητούς και τα καλά και τα κακά”, και με “τα δώρα των αθάνατων θεών, που άνθρωπος δε μπορεί να τ’ αποφύγει” (απόσπ. 13 W.), ο Σόλων από τη μια συνέχισε και προχώρησε τη σκέψη του Ησιόδου, από την άλλη προανάγγειλε τους προβληματισμούς της τραγωδίας, ιδιαίτερα του Αισχύλου.

Το 594 π.Χ., όταν οι Αθηναίοι τον εκλέξαν *διαλακτὴν* με έκτακτες εξουσίες, ο Σόλωνας πολιτεύτηκε με φρόνηση και δικαιοσύνη, σε τέλεια συμφωνία με τις απόψεις που είχε εκθέσει ποιητικά: βελτίωσε τη νομοθεσία για τον δανεισμό, έτσι που να απελευθερωθούν πολλοί Αθηναίοι, κατάργησε ορισμένα χρέη, ώστε η γεωργική γη να λαφύρει από τις υποθήκες, και οδήγησε το τιμοκρατικό πολίτευμα ένα βήμα πιο κοντά στη δημοκρατία – όλα με μέτρο. Το μεταρρυθμιστικό του έργο το είχε εκθέσει ο ίδιος σε ένα ιαμβικό τραγούδι, απ’ όπου μας σώζονται αρκετοί στίχοι, όπως αρκετοί στίχοι, πάνω από διακόσιοι, σώζονται και από τις ελεγείες του.

δ. Γνωμική ελεγεία

Γνωμικές ελεγείες, συμβουλευτικές, βιοσοφικές, ή όπως αλλιώς τις ονομάσουμε, και γράφτηκαν και σώθηκαν αρκετές. Ξεχωρίζουμε δύο, του Ξενοφάνη από την Κολοφώνα (σ. 50): μία όπου ο ποιητής περιγράφει τη σωστή τάξη των συμποσίων (τη γιορταστική ατμόσφαιρα, τα όμορφα λόγια, τη συγκρατημένη οινοποσία), και μία όπου συγκρίνει την ωφέλεια που έχουν οι πολίτες από τους αθλητές με την ωφέλεια που έχουν από τους διανοούμενους, και συμπεραίνει ότι “δεν είναι δίκαιο να προτιμά κανείς τη σωματική ρώμη από την αγαθή σοφία” (απόσπ. 2 DK.).

Στον Θέογνη από τα Μέγαρα αποδίδεται μια συλλογή από μικρές και μεγάλες ελεγείες (1400 συνολικά στίχοι), όπου καταγράφονται γνώμες, συμβουλές και διαπιστώσεις για ποικίλα θέματα, πατριωτικά, πολιτικά, κοινωνικά κλπ. Η συλλογή περιέχει και τη σφραγίδα του Θέογνη, αλλά κάποιες ιδεολογικές και άλλες διαφορές που παρουσιάζουν μεταξύ τους οι ελεγείες μάς πείθουν ότι δεν ανήκουν όλες στον ίδιο ποιητή. Έτσι, υποθέτουμε ότι στην αρχική συλλογή των τραγουδιών που είχε συνθέσει ο Θέογνης για να καθοδηγήσει ένα νεαρό του φίλο, τον Κύρνο, ήρθαν με τον καιρό να προστεθούν και ελεγείες συνθεμένες από άλλους ποιητές.

Στο σύνολό της η συλλογή χαρακτηρίζεται από συντηρητικό πνεύμα, εχθρικό προς κάθε νεωτερισμό και κοινωνική ανακατάταξη. Μπορούμε εύκολα να φανταστούμε τους αριστοκρατικούς να τραγουδούν τα τραγούδια της στα συμπόσιά τους, και η υπόθεσή μας ενισχύεται από το γεγονός ότι η συλλογή περιέχει και τέσσερεις μικρούς ύμνους (στον Απόλλωνα, στην Άρτεμη κ.ά.), σαν αυτούς που ξέρουμε ότι οι αρχαίοι τραγουδούσαν πριν από κάθε συμπόσιο.

Γνωμικές ελεγείες έγραψε και ο Φωκυλίδης από τη Μίλητο (6ος π.Χ. αι.), που τα έργα του ξεκινούσαν όλα με τη σφραγίδα *Καί τόδε Φωκυλίδεω* (“Κι αυτό του Φωκυλίδη”). Από τα ελάχιστα αποσπάσματα που μας έχουν σωθεί, το μεγαλύτερο, γραμμένο σε δακτυλικούς εξαμέτρους, έχει το ίδιο θέμα με τον *Ίαμβον κατά γυναικῶν* του Σημωνίδη (σ. 63).

ε. Επιγράμματα

Αρχικά η λέξη *ἐπί-γραμμα* σήμαινε γενικά την *επιγραφή*, οποιοδήποτε κείμενο, ποιητικό ή πεζό, ήταν γραμμένο πάνω σε κάτι, π.χ. σε κάποιο *ανάθημα*, σε ένα *άγαλμα*, ή σε έναν *τάφο*. Στη γραμματολογία ονομάζουμε *επιγράμματα* μόνο τις εξαιρετικά σύντομες ποιητικές συνθέσεις, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο και τον προορισμό τους.

Το *επίγραμμα* απαιτεί *ποιητική μαστοριά*, καθώς το νόημα πρέπει να ολοκληρωθεί σε περιορισμένη έκταση, να διατυπωθεί *επιγραμματικά*, όπως λέμε, δηλαδή με μεγάλη συντομία και επιδεξιότητα. Κυρίαρχο μέτρο στα επιγράμματα ήταν το ελεγειακό δίστιχο. Μονόστι-

χα ή και δίστιχα επιγράμματα συνθεμένα σε δακτυλικό εξάμετρο, ή σε άλλα μέτρα, υπήρχαν, αλλά ήταν σπάνια.

Πιο συνηθισμένα στα αρχαϊκά χρόνια ήταν τα επιτάφια επιγράμματα, προορισμένα να χαραχτούν σε ταφικά μνημεία, όπου συχνά τα ανακαλύπτουν στις ανασκαφές οι αρχαιολόγοι.

Στα περισσότερα επιτάφια επιγράμματα, ιδιαίτερα σε όσα μας σώζονται ως επιγραφές, το όνομα του ποιητή παραμένει άγνωστο. Τυχαίνει όμως να μας έχουν σωθεί και επιγράμματα που κατά την παράδοση ήταν έργα του ενός ή του άλλου γνωστού ποιητή, π.χ. του Σιμωνίδη (σ. 58), που αρχαίες πηγές του αποδίδουν πλήθος πετυχημένα επιγράμματα, ανάμεσά τους και το γνωστό επίγραμμα για τους Σπαρτιάτες μαχητές στις Θερμοπύλες.

iv. Λαϊκά τραγούδια

Ἄλει, μύλα, ἄλει·
καὶ γὰρ Πιττακὸς ἄλει,
μεγάλας Μυτιλήνας βασιλεύων.

Πολύ αργά, στα νεότερα μόνο χρόνια, αναγνωρίστηκε η αξία της ανώνυμης λαϊκής ποιητικής παραγωγής, που βέβαια στην αρχαιότητα κανείς δε σκέφτηκε να την καταγράψει. Έτσι, μόνο από καλή τύχη μάς σώζονται κάποια αρχαιοελληνικά δημοτικά τραγούδια, εργατικά, εθιμικά, λιανοτραγούδα κλπ. (ελάχιστα μπροστά στο μεγάλο πλήθος που σίγουρα υπήρχε), και που η επίδρασή τους, μορφολογική και θεματική, ανιχνεύεται σε μεγάλους ποιητές, στον Όμηρο, στη Σαπφώ κ.ά.

Εργατικό τραγούδι για τον χερόμυλο είναι η προμετωπίδα, και μεταφράζεται:

Ἄλεθε, μύλε, ἄλεθε,
γιατί ἄλεθε κι ο Πιττακός,
ο βασιλιάς της τρανῆς Μυτιλήνης.

Οι νεότεροι συγγραφείς που παραθέτουν το τραγούδι διευκρινίζουν ότι πραγματικά ο Πιττακός, τύραννος της Μυτιλήνης στα χρόνια του Αλκαίου, δούλευε ο ίδιος τον χερόμυλο, για να γυμναστεί εντατικά σε μικρό χώρο, αλλά και για να ετοιμάσει το φαγητό του!

Εθιμικά τραγούδια σώζονται αρκετά, ανάμεσά τους το χελιδόνισμα, που το τραγουδούσαν τα παιδιά την άνοιξη, γυρίζοντας από σπίτι σε σπίτι, αναγγέλλοντας ότι έφτασε το πρώτο χελιδόνι και μαζεύοντας δώρα. Εθιμικό τραγούδι ήταν και η εἰρεσιωγή, που την τραγουδούσαν πάλι τα παιδιά, όταν το φθινόπωρο κρεμούσαν στις πόρτες

κλαρί ελιάς τυλιγμένο με μαλλί (εἶρος) και στολισμένο με καρπούς, για το καλό του χρόνου:

Φέρε σύκα, ειρεσιώνη, και χοντρά ψωμιά,
μές στο κιούπι φέρε μέλι, φέρε λάδι...

Ειδική κατηγορία αποτελούσαν τα σκόλια, λιανοτράγουδα με ποικίλο περιεχόμενο, που κυκλοφορούσαν από στόμα σε στόμα. Τα τραγουδούσαν με συνοδεία λύρας στα συμπόσια, όταν ερχόταν η ώρα να κρατήσει καθένας με τη σειρά του ένα κλαδί μυρτιάς και να πει ένα τραγουδάκι, από τα γνωστά ή καινούργιο, μακάρι δικό του εκείνης της στιγμής, αυτοσχέδιο.

Έχουμε την τύχη να μας σώζεται μια συλλογή από 25 αττικά σκόλια, τετράστιχα ή δίστιχα τα περισσότερα, σε διάφορα μέτρα. Ο λαϊκός χαρακτήρας είναι σε ορισμένα ολοφάνερος, π.χ.

Μακάρι να γινόμουνα μαλαματένιο γκόλφι,
μια όμορφη να με φορεί, γυναίκα μυαλωμένη.³²

Συμβαίνει όμως παρόμοια σκόλια να παραδίδονται και με το όνομα γνωστών ποιητών, του Σιμωνίδη, του Αλκαίου, του Ανακρέοντα κ.ά.

Γ. Δραματική ποίηση

Το αρχαίο ελληνικό θέατρο άκμασε στα κλασικά χρόνια· όμως οι ρίζες του είναι πανάρχαιες και τα πρώτα του βήματα ανιχνεύονται στην Αρχαϊκή εποχή, τον 6ο π.Χ. αιώνα.

“Σήμερα θεωρούμε αυτονόητο ότι το έπος, η λυρική ποίηση και το δράμα είναι ποιητικά είδη που συνυπάρχουν στη δυτική λογοτεχνία. Στην Ελλάδα όμως, όπου δημιουργήθηκαν ως φορείς μεγάλης ποίησης [...], αυτά τα ποιητικά είδη άκμασαν διαδοχικά και όχι παράλληλα. Όταν παρακμάζει το έπος, προβάλλει η λυρική ποίηση, και όταν αυτή πλησιάζει στο τέλος της, γεννιέται το δράμα.” (Μ. Σνελ³³)

³² *Εἶθ' ἄπυρον καλὸν γενοίμην μέγα χρυσίον
καί με καλὴ γυνὴ φοροῖ καθαρὸν θεμένη νόον* (455 P.).

πρβ. π.χ. το νεοελληνικό

Στα παχουλά σου τα λαιμά, τα γαλακτοπλασμένα,
ήθελα να 'μαι μενταγιό με μια χρυσή καδένα.

³³ Β. Snell, *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, μετάφρ. Δ. Ιακώβ, Αθήνα 1981 (Μ.Ι.Ε.Τ.) σ. 81.

Ο Αριστοτέλης δεν αφήνει καμιάν αμφιβολία. Η τραγωδία, γράφει, αναπτύχθηκε από τῶν ἐξαρχόντων τὸν διθύραμβον (Ποιητική 1449a), δηλαδή από τους κορυφαίους τραγουδιστές που καθοδηγούσαν τους Χορούς όταν έψαλλαν λατρευτικά τραγούδια για τον Διόνυσο. Έτσι, οι ρίζες του θεάτρου πρέπει να αναζητηθούν στην **εξέλιξη του διθυράμβου**.

Κατά τον Ηρόδοτο, “ο Αρίων ήταν ο πρώτος άνθρωπος που ξέρουμε να συνέθεσε, να ονομάτισε και να δίδαξε διθύραμβο, στην Κόρινθο” (1.23), στην αυλή του Περίανδρου. Ωστόσο, ο **διθύραμβος**³⁴ ήταν πολύ νωρίτερα γνωστός, π.χ. στον Αρχίλοχο, που έγραψε (απόσπ. 120 W.):

Ξέρω ν’ αρχίσω πρώτος όμορφο τραγούδι του Διονύσου,
διθύραμβο, όταν το κρασί σαν κεραυνός μου φλόγισε τα φρένα.

Ως λατρευτικό τραγούδι ο διθύραμβος είχε στο περιεχόμενό του **αφηγηματικά** και στην παρουσίασή του **μυμητικά στοιχεία**. Με την καθοδήγηση των **εξαρχόντων** του ο Χορός θα διηγόταν, και με τις χορευτικές κινήσεις του θα αναπαριστούσε, **τα πάθη και τα κατορθώματα** του θεού.

Νωρίς, μέσα στον 6ο π.Χ. αιώνα υποθέτουμε, οι **εξάρχοντες** ξεκίνησαν σιγά σιγά να παρεμβαίνουν στο τραγούδι, αντιπροσωπεύοντας κάποιον συγκεκριμένο πρόσωπο της αφήγησης. Έτσι ο κορυφαίος τραγουδιστής απέκτησε ξεχωριστό ρόλο και μπορούσε, με την υποθετική του ταυτότητα, να **υποκρίνεται**, δηλαδή να απαντά στις ερωτήσεις του Χορού. Στα αρχαία ελληνικά **υποκρίνομαι** σημαίνει “απαντώ”, και **υποκριτής** είναι αρχικά “αυτός που δίνει απαντήσεις”, αργότερα και ο ηθοποιός.

Αρκετά νωρίς, υποθέτουμε, εμφανίστηκαν και διθυραμβικά τραγούδια που πια δεν αναφέρονταν στον Διόνυσο, αλλά διηγόνταν ιστορίες για άλλους **θεούς και ήρωες**. Χαρακτηριστικό είναι ένα πολύ νεότερο παράδειγμα, ο διθύραμβος **Θησεύς** του Βακχυλίδη (σ. 108): ο Χορός, που τον αποτελούν, υποτίθεται, Αθηναίοι της εποχής του μύθου, ρωτά τον βασιλιά Αιγέα, που παριστάνεται από τον κορυφαίο, γιατί ακούστηκε πολεμικό σάλπισμα· και αυτός απαντά πως πλησιάζει την Αθήνα ένας άγνωστος νέος, φοβερός και τρομερός, σκοτώνοντας στον δρόμο του πλήθος θηρία και ληστές – ο Θησεάς.

³⁴ Η λέξη **διθύραμβος** είναι ξενική, και θα διαδόθηκε στην Ελλάδα μαζί με τη λατρεία του Διονύσου.

Αθηναίος από τον δήμο της Ικαρίας (το σημερινό Διόνυσσο),³⁵ ο Θέσπης αποτέλεσε σταθμό στην εξέλιξη της τραγωδίας. Θρυλικό είναι το άρμα του Θέσπιδος, ένας διονυσιακός θίασος που τάχα τριγύριζε στους δήμους της Αττικής παρουσιάζοντας τις πρωιμότερες γνωστές θεατρικές παραστάσεις. Βέβαιο είναι μόνο πως πρώτος ο Θέσπης παρουσίασε τραγωδία στα Μεγάλα Διονύσια, στα χρόνια της 61ης Ολυμπιάδας (536–533 π.Χ.), τότε που την Αθήνα κυβερνούσε ως τύραννος ο Πεισίστρατος, γνωστός για τη φιλική του στάση απέναντι στη διονυσιακή λατρεία. Αν το έπαθλο που του δόθηκε ήταν ένας τράγος, όπως παραδίδεται, τότε αρχικά η λέξη τραγωδία σήμαινε “τραγούδι για τον τράγο”.

Αρχαίες πηγές μαρτυρούν ακόμα πως ο Θέσπης πρόσθεσε στα διθυραμβικά τραγούδια τον πρόλογο και τις ρήσεις, δηλαδή τα πρώτα ομιλητικά μέρη, και πως επινόησε τις υφασματένιες μάσκες. Και αν ακόμα οι παραπάνω νεωτερισμοί είχαν προετομαστεί ή προεξοφληθεί από τη φυσική εξέλιξη του διθυράμβου, ο Θέσπης ήταν που διαμόρφωσε την πρώτη τραγωδία και καθιέρωσε τις τραγικές παραστάσεις ως οργανικό μέρος της αθηναϊκής λατρείας του Διονύσου.

Από τα έργα του μας σώζονται τέσσερις τίτλοι και πέντε μικρά αποσπάσματα, που όμως δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι είναι δικά του.

5. Οι αρχές της πεζογραφίας

Σε όλες τις εποχές, ο πεζός λόγος, απλός ή φροντισμένος, προφορικός ή γραπτός, κυριαρχεί στην επικοινωνία των ανθρώπων.

Στα αρχαϊκά χρόνια κυκλοφορούσαν από στόμα σε στόμα πλήθος μύθοι³⁶ (ή αἶνοι), φανταστικές, σύντομες και διδακτικές ιστορίες με ζώα (καμιά φορά και με ανθρώπους, θεούς, φυτά, ή και άψυχα αντικείμενα). Η παράδοση τους αποδίδει στον Αίσωπο, θρυλικό πρόσωπο που υποτίθεται ότι έζησε τον 6ο π.Χ. αιώνα. Σύμφωνα με τον Βίο του,

³⁵ Ο αρχαίος δήμος πήρε το όνομά του από τον μυθικό Ικάριο, που ο Διόνυσος του δίδαξε την καλλιέργεια των αμπελών και την παραγωγή του κρασιού.

³⁶ Ο όρος μύθος που χρησιμοποιείται για το συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος δεν πρέπει να συγχέεται με τη συνηθισμένη σήμερα λέξη μύθος (μυθικός, μυθολογία κλπ.), που χαρακτηρίζει τις διηγήσεις για τους θεούς και τους ήρωες της προϊστορίας.

ο Αίσωπος ήταν δούλος από τη Φρυγία, στοιχείο που συμφωνεί με την ανατολική, όπως πιστεύουμε, προέλευση των μύθων.

Από στόμα σε στόμα κυκλοφορούσαν και πλήθος σύντομες και καλοδιατυπωμένες γνώμες (ή αποφθέγματα) που αποδίδονταν σε διάφορους σοφούς, π.χ. το Γνώθι σαυτόν στον Θαλή, το Μηδέν ἄγαν στον Σόλωνα, το Μελέτη τὸ πᾶν στον Περίανδρο. Μπορεί ως ομάδα οι Επτά σοφοί να μνημονεύονται πρώτη φορά από τον Πλάτωνα (4ος π.Χ. αι.)· όμως τα ιστορικά πρόσωπα που κατονομάζονται στους διάφορους καταλόγους των Επτά σοφών ανήκουν όλα στα αρχαϊκά χρόνια.

Ένας από τους σοφούς, ο Θαλής, ήταν χρονολογικά ο πρώτος μιας σειράς από διανοητές που παραμέρισαν τη μυθολογική και θεολογική ερμηνεία του κόσμου και ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για θέματα φυσικής και κοσμολογίας. Τους ονομάζουμε φυσικούς φιλοσόφους, φυσιολόγους, ή προσωκρατικούς.³⁷ Τα συγγράμματά τους, που οι μεταγενέστεροι τους έδιναν τον συμβατικό τίτλο *Περὶ φύσεως*, έχουν όλα χαθεί· ωστόσο, οι θεωρίες τους μας είναι σε γενικές γραμμές γνωστές από συγγραφείς νεότερους, που μερικές φορές έχουν διασώσει και τις αρχικές διατυπώσεις. Το ίδιο ισχύει και για φιλοσόφους σαν τον Θαλή και τον Πυθαγόρα, που πιστεύουμε ότι δεν άφησαν πίσω τους τίποτα γραπτό.

ΦΥΣΙΚΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ³⁸

Ο Θαλής από τη Μίλητο (7ος/6ος π.Χ. αι.) ασχολήθηκε με οικονομικά, μηχανικά, γεωγραφικά, αστρονομικά, μαθηματικά και κοσμολογικά θέματα. Αρχή των όντων (Αριστοτέλης) διδάξε ότι ήταν το νερό.

Μαθητής, είπαν, του Θαλή, ο Αναξίμανδρος από τη Μίλητο (περ. 610–545 π.Χ.) επιδόθηκε ιδιαίτερα στην αστρονομία και στη γεωγραφία, όπου σχεδίασε τον πρώτο χάρτη του ουρανού και της γης. Αρχή των όντων υποστήριξε πως ήταν το άπειρο, “αγέννητο, άφθαρτο και αθάνατο”.

Μαθητής του Αναξίμανδρου, ο Αναξίμενης από τη Μίλητο (περ. 590–525 π.Χ.) καθόρισε ως αρχή των όντων τον αέρα, που “όταν αραιώνει γίνεται φωτιά, όταν πυκνώνει γίνεται πρώτα

³⁷ Για πολλούς ισχύει και ο χαρακτηρισμός υλοζωιστές, καθώς πίστευαν ότι η πρωταρχική ύλη αποτελούσε συνάμα και την αρχή της ζωής.

³⁸ Για περισσότερα βιογραφικά κ.ά. στοιχεία βλ. Γ. Ζωγραφίδης και Β. Κάλφας, *Αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι*.

σύννεφο, ύστερα νερό, ύστερα χώμα και τέλος πέτρα” (απόσπ. Α 5 DK.).

Διαφορετική, λιγότερο ορθολογική, μυστικιστική σχεδόν κατεύθυνση ακολούθησε ο *Πυθαγόρας* (περ. 575–485 π.Χ.). Γεννήθηκε στη Σάμο, αλλά εγκατάλειψε την πατρίδα του, για να αποφύγει την τυραννία του Πολυκράτη, και εγκαταστάθηκε στην Κρότωνα της Κάτω Ιταλίας. Γρήγορα συγκέντρωσε γύρω του πλήθος οπαδούς και η σχολή του (πολιτική εταιρεία και θρησκευτικός θίασος περισσότερο παρά διδασκαλείο) φημίστηκε τόσο για την ξεχωριστή προσωπικότητα και τη σοφία του ιδρυτή της όσο και για τον αυστηρό τρόπο ζωής των *Πυθαγορικών*. *Αρχή των όντων* για τον Πυθαγόρα ήταν η μονάς, δηλαδή οι αριθμοί στη σχέση τους με το άπειρο και το κενό. Περισσότερο γνωστή είναι η θεωρία του για τη *μετεμψύχωση*: η ψυχή, υποστήριζε, είναι αθάνατη και μεταπηδά από τον ένα στον άλλο ζωντανό οργανισμό, άνθρωπο ή ζώο, ανάλογα με τη συμπεριφορά της.³⁹

Ανάμεσα στους Επτά σοφούς μνημονεύονται και νομοθέτες, όπως ο Λυκούργος, που η *ρήτρα* του⁴⁰ χρονολογείται τον 8ο/7ο π.Χ. αιώνα, και ο Σόλων, που οι νόμοι του, χαραγμένοι σε ξύλο, σώζονταν ακόμα στην Αθήνα τον 1ο/2ο αιώνα μ.Χ. Τέτοια κείμενα διατυπώνονταν φυσικά με ακρίβεια, σε πεζό λόγο, παρόμοια με τα ψηφίσματα, τις συμφωνίες ανάμεσα σε πόλεις και άλλα επίσημα κείμενα, που τις περισσότερες φορές καταγράφονταν σε σκληρή ύλη για να εκθεθούν δημόσια.⁴¹

Καταλογάδην, δηλαδή σε πεζό λόγο, γράφτηκαν στα αρχαϊκά χρόνια και ορισμένα, χαμένα σήμερα, έργα θεολογικά, όπως το *Περί θυσιών* του Επιμενίδη από την Κρήτη (7ος/6ος π.Χ. αι.) και η *Θεολογία* του Φερεκύδη από τη Σύρο (περ. 584–500 π.Χ.). Στα τελευταία αρχαϊκά χρόνια ανήκει και το πρώτο γνωστό μας ιατρικό σύγγραμμα, το *Περί φύσεως* του Αλκιμαίωνα από την Κρότωνα, μαθητή του Πυθαγόρα. Στα

³⁹ Στους φυσικούς φιλοσόφους συγκαταλέγονται ακόμα ο Ξενοφάνης (σ. 50–1), ο Παρμενίδης (σ. 94–5), ο Ηράκλειτος (σ. 94), ο Εμπεδοκλής (σ. 95) και ορισμένοι στοχαστές του 5ου π.Χ. αιώνα (σ. 96–8).

⁴⁰ Η νομοθεσία της Σπάρτης ονομάστηκε *ρήτρα*, δηλαδή “συμφωνία” ανάμεσα στον νομοθέτη και τον λαό. Αποσπάσματά της μας διασώζει ο Πλούταρχος (1ος/2ος μ.Χ. αι.) στον βίο του Λυκούργου.

⁴¹ Εξαιρετική τύχη μάς διάσωσε και ένα ιδιωτικό γράμμα από το δεύτερο μισό του 6ου π.Χ. αιώνα, χαραγμένο σε πινακίδα από μολύβι: ένας έλληνας έμπορος, ο Αχιλλόδωρος, παραπονιέται ότι τον εξαπάτησε κάποιος Σκύθης.

ελάχιστα αποσπάσματα που σώθηκαν διαβάζουμε ότι “ξεκάθαρη γνώση για όσα δε φαίνονται και για τα ανθρώπινα έχουν μόνο οι θεοί· εμείς ως άνθρωποι πρέπει να περιοριστούμε σε τεκμήρια” (απόσπ. Β 1 DK.).

Πρώτος ο ομηρικός Οδυσσέας διηγήθηκε στους Φαίακες τα θαλασσινά του ταξίδια και περιέγραψε τους τόπους και τους λαούς που συνάντησε. Στα αρχαϊκά χρόνια οι αντίστοιχες ταξιδιωτικές περιγραφές δεν είναι πια μυθικές. Έτσι, προς το τέλος του βου π.Χ. αιώνα ο Σκύλακας από τα Καρύανδα της Καρίας ταξίδεψε με πλοίο από τον Ινδό ποταμό ως το Σουέζ καταγράφοντας τις αποστάσεις, τα χαρακτηριστικά των ακτών και πληροφορίες για τα έθνη που τις κατοικούσαν. Το έργο του, γνωστό με τον τίτλο *Περίπλους*, έχει χαθεί, όπως και άλλα παρόμοια έργα διάφορων θαλασσοπόρων. Σώζεται μόνο, σε μετάφραση της Ελληνιστικής εποχής, ο *Περίπλους* ενός Καρχηδόνιου, του Άνωνα, που ταξίδεψε νότια, έξω από τις Στήλες του Ηρακλή (Γιβραλτάρ) και εξερεύνησε ένα μέρος από την αφρικανική ακτή του Ατλαντικού.

Ο Σκύλακας και άλλοι συγγραφείς που προς το τέλος του βου π.Χ. αιώνα έγραψαν έργα γεωγραφικά, εθνολογικά, γενεαλογικά κλπ. θεωρήθηκαν, κιόλας από τα αρχαία χρόνια, πρόδρομοι των ιστοριογράφων, και ονομάστηκαν *λογογράφοι* (ή *λογοποιοί*), δηλαδή *πεζογράφοι*, σε αντίθεση με τους *εποποιούς*, που είχαν γράψει ανάλογα έργα σε στίχους. Σπουδαιότερος ανάμεσά τους ο Εκαταίος από τη Μίλητο.⁴²

ΕΚΑΤΑΙΟΣ (περ. 560–480 π.Χ.)

Είτε μαθήτεψε στον Αναξίμανδρο, όπως παραδίδεται, είτε όχι, ο Εκαταίος ανατράφηκε στο φωτισμένο πνευματικό κλίμα της Μιλήτου, που τόσα πρόσφερε στην πρώιμη επιστημονική σκέψη. Ταξίδεψε πολύ, γνώρισε τον κόσμο και με τα έργα του φρόντισε να μεταδώσει στους άλλους τη γνώση του για πρακτική χρήση. Σημαντική είναι και η παρέμβασή του στα κοινά, όταν με ανθρωπογεωγραφικά επιχειρήματα (και με δικό του χάρτη της γης!) προσπάθησε να αποδείξει στους συμπολίτες του ότι η επανάσταση που σχεδίαζαν οι ιωνικές πόλεις εναντίον των Περσών ήταν καταδικασμένη να αποτύχει (όπως και απότυχε), αν δε χρησιμοποιούσαν τον πλούτο του ναού του Απόλλωνα για να εξοπλίσουν στόλο.

⁴² Στους λογογράφους ανήκουν ακόμα ο Ακουσίλαος από το Άργος και ο Φερεκύδης από την Αθήνα.

Ο χάρτης αποτελούσε μέρος ενός μεγαλύτερου συγγράμματος, γνωστού με τον τίτλο *Περιήγησις* (= παρουσίαση, ξενάγηση), όπου περιγράφονταν αναλυτικά, η μια μετά την άλλη, όλες οι ακτές της Μεσογείου και του Εύξεινου πόντου: οι αποστάσεις, τα δρομολόγια, οι χώρες, ο πολιτισμός και η ιστορία των λαών που τις κατοικούσαν.

Ο Εκαταίος ανήκε σε αριστοκρατική οικογένεια που μετρούσε δεκαέξι γενιές· έτσι, δεν απορούμε μαθαίνοντας ότι έγραψε και έργο με τον συμβατικό τίτλο *Γενεαλογία*, όπου προσπάθησε ακόμα και τους μυθικούς ήρωες να τους εντάξει σε ορθολογικό χρονολογικό πλαίσιο.

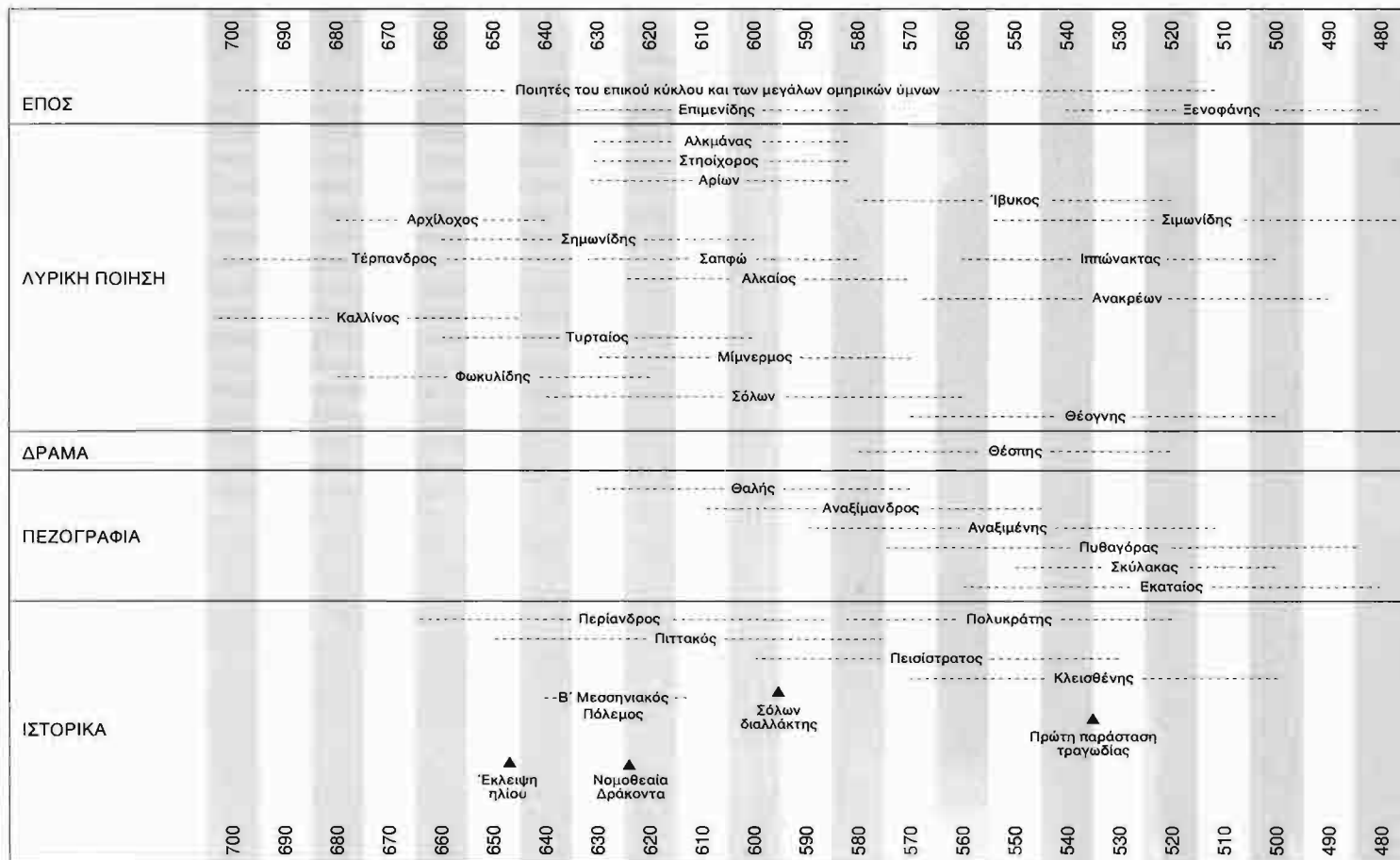
Από τα συγγράμματά του σώζονται λίγα μόνο αποσπάσματα, αρκετά για να μας δείξουν το απλό, ανεπιτήδευτο ύφος του.

6. Επιλεγόμενα στην Αρχαϊκή εποχή

Θαυμαστή ήταν η ποικιλία της Αρχαϊκής εποχής σε λογοτεχνικά είδη, σε συγγραφείς και σε έργα, σε ιδέες, σε εξελίξεις κλπ· όμως με λύπη διαπιστώνουμε ότι από όλον της τον πλούτο ελάχιστα είναι τα έργα που μας σώθηκαν, και σχεδόν όλα **αποσπασματικά**. Εξαιρώντας τους *Ομηρικούς Ύμνους* και τη *Βατραχομουμαχία*, κανένα άλλο κείμενο ή συγγραφέας της Αρχαϊκής εποχής δεν έχει δική του, *άμεση, χειρόγραφη παράδοση*. Ό,τι μας σώθηκε, το χρωστούμε σε επιγραφές, σε παπυρικά σπαράγματα και στην *έμμεση παράδοση*, δηλαδή σε νεότερους συγγραφείς που παραθέσαν μέσα στα δικά τους έργα λέξεις, φράσεις, στίχους – **αποσπάσματα** από τα έργα των ποιητών και των πεζογράφων των αρχαϊκών αιώνων.

Χαρακτηριστικό για την Αρχαϊκή εποχή είναι ότι οι περισσότεροι διανοούμενοι (ποιητές, φιλόσοφοι κλπ.) είναι αριστοκράτες και πήραν οι ίδιοι **ενεργό μέρος** στις ραγδαίες ιστορικές εξελίξεις της εποχής, στους αποικισμούς, στους πολέμους, στους πολιτικούς αγώνες, στο νομοθετικό έργο κλπ. Ενδιαφέρουσα και η στάση τους απέναντι στους τυράννους, που κατά κανόνα έδειχναν εξαιρετικό ενδιαφέρον για τα γράμματα και τις τέχνες:⁴³ μερικοί (όπως ο Αλκαίος, ο Ιππώνακτας, ο

⁴³ Το ενδιαφέρον των τυράννων για τα γράμματα και τις τέχνες εξηγείται εύκολα, καθώς ο πολιτισμός, όπως ονομάζουμε σήμερα τις αντίστοιχες εκδηλώσεις, από τη μια υπηρετούσε τη φήμη τους, από την άλλη ομόρφαινε, π.χ. στις δημόσιες γιορτές, την εικόνα της εξουσίας. Το τελευταίο αυτό (σημαντικό για δυνάστες που η κυριαρχία τους βασιζόταν στην υποστήριξη του πλήθους) εξηγεί και την ιδιαίτερη εύνοια που έδειξαν οι τύραννοι στη λατρεία του κοσμαγάπητου λαϊκού θεού, του Διονύσου.

1. Συγχρονικός πίνακας της Αρχαϊκής εποχής

Πυθαγόρας) τους αποστρέφονταν· άλλοι (όπως ο Αρίων, ο Στησίχορος, ο Σιμωνίδης, ο Ανακρέων) δέχονταν ευχαρίστως να φιλοξενηθούν τιμητικά και να εργαστούν στις αυλές τους.

Κυρίαρχη ποιητική μορφή ο **λυρισμός**, στις ποικίλες μορφές του. Είτε με την ομαδική φωνή του Χορού τραγουδούσαν οι ποιητές είτε με τη δική τους, το τραγούδι δεν αφορούσε το μυθικό παρελθόν αλλά τη σύγχρονή τους ζωή, τις χαρές και τους καημούς της, τις ομορφιές και τις ασχήμιες της, το μεγαλείο και τη μιζέρια της. Ακόμα και όταν οι λυρικοί ποιητές αναφέρονταν στον μύθο, δεν το έκαναν για να αφηγηθούν μιαν όμορφη παλιά ιστορία, όπως οι επικοί, αλλά για να αντιπαραθέσουν τα περασμένα με τα τωρινά, να προβάλλουν άμεσα ή έμμεσα τον μύθο ως προτρεπτικό ή αποτρεπτικό παράδειγμα, ή και για να τον αξιοποιήσουν ως επιχείρημα.

Τέλος, στην **Ιωνία**, όπου οι επαφές με τους ανατολικούς λαούς ευνοούσαν τις πνευματικές αναζητήσεις, μια σειρά από στοχαστές εγκαινιάσαν, ήδη στην Αρχαϊκή εποχή, την επόμενη φάση της πνευματικής ιστορίας: με τον πρώτο αυτό **διαφωτισμό** (σ. 87), η φιλοσοφία, η ιατρική και άλλες επιστήμες απομακρύνονται από τη μυθική και ποιητική τους παράδοση, εμπιστεύονται τον ορθολογισμό και αξιοποιούν τον πεζό λόγο. Τη σημασία αυτής της κίνησης θα την καταλάβουμε καλύτερα, όταν γνωρίσουμε την παραπέρα πορεία και ολοκλήρωσή της μέσα στους δύο αιώνες που ακολουθούν.

3. Κλασική εποχή (508–323 π.Χ.)

Καλοκαίρι

1. Ιστορικές συνθήκες

Πλούσια σε εξελίξεις, η Κλασική¹ εποχή θα μπορούσε να χωριστεί στις παρακάτω περιόδους, με τα συμβατικά τους ονόματα:

A. Περσικά (508–479 π.Χ.)

Στα μέσα του βου π.Χ. αιώνα οι ιωνικές και αιολικές πόλεις της Μικρασίας, η Μαγνησία, η Κολοφώνα, η Σμύρνη, η Έφεσος κ.ά. (όχι όμως η Μίλητος) βρίσκονταν κάτω από την επικυριαρχία των Λυδών. Το 546 π.Χ. ο Κύρος ο Β΄ των Περσών διάλυσε το λυδικό κράτος και υπόταξε τη μια μετά την άλλη τις ελληνικές πόλεις (εκτός πάλι από τη Μίλητο).² Η βαριά περσική κυριαρχία προκάλεσε δυσφορία στις ελληνικές πόλεις και οδήγησε στην **ιωνική επανάσταση** του 499 π.Χ., που όμως απέτυχε. Η νίκη των Περσών ολοκληρώθηκε με την άλωση και την καταστροφή της Μιλήτου, το 494 π.Χ.

Για να τιμωρήσουν τάχα την Αθήνα και την Ερέτρια, που είχαν βοηθήσει τους Ίωνες, οι Πέρσες επιχείρησαν τρεις φορές να επεκτείνουν την κυριαρχία τους στην Ελλάδα, αλλά: (α) ο Μαρδόνιος είδε τον στόλο του να διαλύεται από κακοκαιρία στον Άθω (492 π.Χ.), (β) ο Δάτης και ο Αρταφέρνης προχώρησαν και ισοπέδωσαν την Ερέτρια, αλλά νικήθηκαν κατά κράτος στον Μαραθώνα (490 π.Χ.), και (γ) ο διάδοχος του Δαρείου, ο Ξέρξης, μπορεί να πέρασε από τις Θερμοπύλες, που υπερασπιζόταν ο Λεωνίδας, και να κατάστρεψε την Αθήνα, αλλά το ναυτικό του κατατροπώθηκε στη Σαλαμίνα (490 π.Χ) και ο στρατός του στις Πλαταιές (479 π.Χ.). Τον ίδιο χρόνο, η ναυμαχία της Μυκά-

¹ Το επίθετο κλασικός προέρχεται από το λατινικό *classicus*, που αρχικά σήμαινε “εξαιρετικός, πρώτης (κοινωνικής) τάξεως”. Αργότερα, στα λατινικά χρησιμοποιήθηκε για τους εξοχότερους συγγραφείς, και μετά την Αναγέννηση στις νεότερες γλώσσες για ολόκληρη την εποχή της μεγάλης ακμής του αρχαιοελληνικού και του ρωμαϊκού κόσμου – τους συγγραφείς, τους καλλιτέχνες και τα έργα τους. Με το ίδιο επίθετο μπορούμε σήμερα να χαρακτηρίσουμε οποιοδήποτε έργο, συγγραφέα ή καλλιτέχνη ξεπερνά με την εξαιρετική του ποιότητα τα όρια της εποχής και του τόπου του.

² Παράλληλα οι Πέρσες, με βασιλιά τον Δαρείο, είχαν υποτάξει τη Θράκη ως τον Δούναβη (513 π.Χ.) και αρκετά νησιά στο Αιγαίο.

λης επισφράγισε την **ελληνική νίκη**, και η κατάληψη της Σηστού στα στενά του Ελλησπόντου προετοίμασε την αθηναϊκή ηγεμονία.

Β. Πεντηκονταετία (479–431 π.Χ.)

Ανάμεσα σε δύο πολέμους, η *Πεντηκονταετία*³ ταυτίζεται με τη μεγάλη **ακμή** της αθηναϊκής δημοκρατίας. Οι νίκες στα Περσικά έχουν δοξάσει την Αθήνα, που ιδρύει τη *Συμμαχία της Δήλου* και ηγεμονεύει δικαιωματικά στον ελληνικό κόσμο. Οι κυβερνήτες της, αιρετοί από την εκκλησία του δήμου, είναι σημαντικές προσωπικότητες: ο Θεμιστοκλής, ο Κίμων, ο Εφιάλτης, ο Περικλής – πολιτικοί που συνδυάζουν την έμπνευση και τον σωστό σχεδιασμό με την αποτελεσματική πράξη.

Ο **Περικλής**, που ως αρχηγός της δημοκρατικής παράταξης κυβέρνησε την Αθήνα για τριάντα και παραπάνω χρόνια (461–429 π.Χ.) ενίσχυσε το δημοκρατικό πολίτευμα, οχύρωσε την Αθήνα από στεριά και θάλασσα, ανέπτυξε το εμπόριο, επέκτεινε την αθηναϊκή επιρροή σε Ανατολή και Δύση, και ακόμα προγραμμάτισε και πραγμάτωσε την ανοικοδόμηση της Ακρόπολης, που οι αρχαίοι ναοί της είχαν καταστραφεί από τον Ξέρξη.

Τέτοια ανάπτυξη και τόσες επιτυχίες φυσικό ήταν να έχουν και την αρνητική τους πλευρά: η μεταφορά του ταμείου της συμμαχίας από τη Δήλο στην Αθήνα, οι παρεμβάσεις στα εσωτερικά των συμμαχικών πόλεων, η οικονομική τους εκμετάλλευση, η σκληρή τιμωρία όσων αποστατούσαν, και άλλα ανάλογα φαινόμενα είχαν με τον καιρό αποτέλεσμα οι σύμμαχοι να νιώθουν υποτελείς και η Αθήνα να ασκεί επεκτατική και **ιμπεριαλιστική** περισσότερο παρά συμμαχική πολιτική. Έτσι κι αλλιώς, στόχος του Περικλή ήταν να συνενώσει κάτω από την ηγεσία της Αθήνας ολόκληρη την Ελλάδα.⁴ όμως τα σχέδιά του σκόνταψαν στη δικαιολογημένη αντίδραση της Σπάρτης.

Η ολιγαρχική **Σπάρτη** είχε και αυτή κερδίσει μεγάλη δόξα στα Περσικά· όμως στα χρόνια που ακολούθησαν χρειάστηκε να αντιμετωπίσει πλήθος δυσκολίες: η συνοχή της *Πελοποννησιακής Συμμαχίας* κινδύνευε από το φιλελεύθερο δημοκρατικό ρεύμα που είχαν δημι-

³ Ο όρος είναι αρχαίος ελληνικός, αλλά τα χρόνια δεν είναι ακριβώς πενήντα.

⁴ Εδώ εντάσσεται η αποτυχημένη προσπάθεια του Περικλή να συγκαλέσει το 448 π.Χ. πανελλήνιο συνέδριο με θέμα την εξασφάλιση της ειρήνης, την ελευθερία της ναυσιπλοίας κλπ., αλλά και ο πανηγυρικός χαρακτήρας που πήρε πέντε χρόνια αργότερα ο πανελλήνιος αποικισμός των Θουρίων.

ουργήσει οι νίκες εναντίον των Περσών· ο παλιός της εχθρός, το Άργος, σε συνεργασία με την Αθήνα, ενίσχυε και συντόνιζε τις αντιλακωνικές κινήσεις στην Αρκαδία, στην Ηλεία και αλλού· οι ειλωτες επαναστάτησαν το 468 π.Χ., η εξέγερσή τους κράτησε δέκα ολόκληρα χρόνια, και σαν να μην έφταναν όλα αυτά, το 464 π.Χ. ένας φοβερός σεισμός ισοπέδωσε τη Λακωνία και σκότωσε περισσότερες από 20.000 ανθρώπους, δημιουργώντας ένα ακόμα πρόβλημα, δημογραφικό.

Αντιμέτωποι με τόσες δυσκολίες, οι πάντα συντηρητικοί *έφοροι* όχι μόνο διατήρησαν, αλλά και ενίσχυσαν τον στατικό χαρακτήρα της πόλης, που πια αντιστεκόταν σε κάθε νεωτερισμό. Κλεισμένη στον εαυτό της η Σπάρτη αναγκάστηκε από τα πράγματα να ανεχτεί τη ραγδαία πρόοδο της Αθήνας, αλλά βέβαια δεν παράλειψε να αντιδρά, τόσο με πολιτικές ενέργειες, υποστηρίζοντας τα ολιγαρχικά κόμματα σε άλλες πόλεις, όσο και με στρατιωτικές παρεμβάσεις, όπου και όταν παρουσιαζόταν ευκαιρία. Τέλος, ύστερα από πολλές συγκρούσεις, με τις **τριαντάχρονες σπονδές** του 446 π.Χ., η Αθήνα και η Σπάρτη αναγνώρισαν καθεμιά την ηγετική θέση της άλλης στη Συμμαχία της Δήλου και στην Πελοποννησιακή Συμμαχία αντίστοιχα.

Γ. Πελοποννησιακός πόλεμος (431–404 π.Χ.)

Οι τριαντάχρονες σπονδές άντεξαν δεκατέσσερα χρόνια, αλλά το 431 π.Χ., με αφορμή το **μεγαρικό ψήφισμα**,⁵ ξεκίνησε ο πόλεμος “που συγκλόνησε τους Έλληνες και μερικούς από τους βαρβάρους και, μπορεί κανείς να πεί, ολόκληρο σχεδόν τον κόσμο” (Θουκυδίδης 1.2, μετάφρ. Α. Βλάχου). Ο Πελοποννησιακός πόλεμος κράτησε είκοσι επτά χρόνια και στο μεγαλύτερο μέρος του ήταν αμφίροπος: η νίκη μεταπηδούσε από το ένα στο άλλο στρατόπεδο και οι εχθροπραξίες διακόπτονταν από περιόδους ειρήνης, ώσπου το 404 π.Χ. οι Σπαρτιάτες πολιορκούν στενά την Αθήνα και επιβάλλουν τους όρους τους.

Για το σύνολο της Ελλάδας, η βραχύβια κυριαρχία των Σπαρτιατών και η πρόσκαιρη κατάλυση της αθηναϊκής δημοκρατίας δεν είχαν τόση σημασία όσην οι καταστροφές που προκάλεσε και στις δύο παρατάξεις ο πόλεμος και η **φθορά** των ελληνικών δυνάμεων. Έτσι, η σύγκρουση ανάμεσα στα δύο ελληνικά στρατόπεδα έδωσε τη δυνατό-

⁵ Με εισήγηση του Περικλή, η εκκλησία του δήμου είχε εγκρίνει ψήφισμα που απαγόρευε στους Μεγαρίτες να προσεγγίζουν τα λιμάνια των συμμαχικών πόλεων και να συναλλάσσονται στην αθηναϊκή αγορά. Έτσι, τα Μέγαρα, που συμμετείχαν στην Πελοποννησιακή Συμμαχία, καταδικάζονταν σε οικονομικό μαρασμό.

ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

τητα στην Περσία να ρυθμίζει με τις συμμαχίες και το χρυσάφι της τις τύχες της Ελλάδας.

Δ. Τέταρτος αιώνας (404–323 π.Χ.)

Η αθηναϊκή δημοκρατία αποκαταστάθηκε κιόλας το 403 π.Χ.· μέσα σε λίγα χρόνια η Αθήνα απόκτησε πάλι ισχυρό ναυτικό, τα μακρά τείχη ξαναχτίστηκαν, και το 378 π.Χ. συγκροτήθηκε η *δεύτερη Αθηναϊκή Συμμαχία*. Ωστόσο, σε ολόκληρη την Ελλάδα τίποτα δεν ήταν όπως παλιά: τα πολιτεύματα, δημοκρατικά και ολιγαρχικά, λειτουργούσαν με συνέπεια αλλά χωρίς την αρχική τους δυναμική· οι συμμαχίες σχηματίζονταν και διαλύονταν με το παραμικρό, τα πλήθη αδιαφορούσαν, οι ηγετικές προσωπικότητες σπάνιζαν – και ουσιαστικός ρυθμιστής των πολιτικών πραγμάτων ήταν οι Πέρσες, που υποδαύλιζαν τον ανταγωνισμό ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις, χρηματοδοτούσαν τους πολέμους, καθόριζαν τους νικητές και υπαγόρευαν τους όρους της ειρήνης. Μέσα από όλα αυτά αναδύθηκε, ως εθνική αναγκαιότητα, η ιδέα του πανελληνισμού, το όραμα μιας Ελλάδας που, ενωμένη κάτω από ισχυρή ηγεσία, θα πολεμούσε τους Πέρσες για να απαλλαγεί από την κηδεμονία τους.

Διαφορετική πορεία ακολούθησε το *βασιλείο της Μακεδονίας*, που τον 4ο π.Χ. αιώνα γνώρισε τη μεγαλύτερή του ανάπτυξη. Έχοντας υποτάξει τους λαούς του Βορρά, ο Φίλιππος, που βασιλέφει από το 359 ως το 336 π.Χ., προχώρησε να επεκτείνει την εξουσία του ανατολικά προς τη Χαλκιδική και τη Θράκη, νότια προς τη Θεσσαλία και τη Στερεά και δυτικά προς την Ήπειρο. Προικισμένος με εξαιρετικές στρατηγικές και διπλωματικές ικανότητες, ο Φίλιππος κατόρθωσε, με σκληρούς αγώνες, να κυριαρχήσει. Το 337 π.Χ. στο συνέδριο της Κορίνθου υποχρέωσε τις πόλεις να υπογράψουν *συμμαχία των Ελλήνων για κοινή ειρήνη* και να τον αναγνωρίσουν *στρατηγό αυτοκράτορα* εναντίον των Περσών. Είχε αρχίσει να προετοιμάζει την εκστρατεία, όταν, για άγνωστο λόγο, δολοφονήθηκε. Τα σχέδιά του ανάλαβε να πραγματοποιήσει, άξιος διάδοχος, ο Αλέξανδρος, που σε δώδεκα χρόνια (334–323 π.Χ.) κατάλυσε το Περσικό κράτος, κατάκτησε την Αίγυπτο και οδήγησε τα ελληνικά στρατεύματα νικηφόρα ως τις Ινδίες.

2. Κοινωνία

Το 481 π.Χ. στο συνέδριο της Κορίνθου η Αθήνα, η Σπάρτη και πλή-

θος ακόμα πολιτείες είχαν συμπήξει την *Ελληνική Συμμαχία* για να πολεμήσουν τους Πέρσες. Η συμμαχία διαλύθηκε μετά τα Περσικά, ή καλύτερα επιμερίστηκε σε δύο, στην *Πελοποννησιακή* και στη *Συμμαχία της Δήλου*, έτσι που η Ελλάδα να χωριστεί σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα.

Ο *διχασμός* ήταν ουσιαστικός, καθώς οι δύο ηγετικές πόλεις αντιπροσώπευαν διαφορετικούς κόσμους: η Αθήνα τους προοδευτικούς Ίωνες και τη δημοκρατία, η Σπάρτη τους συντηρητικούς Δωριείς και την ολιγαρχία. Ωστόσο, ο χωρισμός δεν ήταν απόλυτος: στις δωρικές πολιτείες της Πελοποννησιακής Συμμαχίας υπήρχαν πάντα δημοκρατικοί πολίτες, όπως και στις ιωνικές πολιτείες της Συμμαχίας της Δήλου ποτέ δεν έλειψαν οι ολιγαρχικοί. Έτσι, ο πολιτικός διχασμός ειςχωρούσε στα εσωτερικά κάθε πόλης, καθώς οι δύο μερίδες βρίσκονταν σε αδιάκοπη, κρυφή ή φανερή, σύγκρουση, που συχνά άγγιζε ή και ξεπερνούσε τα όρια της εμφύλιας σύρραξης.

Τα πολιτικά πάθη οξύνθηκαν και οι ισοροπίες διαταράχτηκαν, όταν ξέσπασε ο Πελοποννησιακός πόλεμος, και οι *συνέπειες* ήταν για τις ελληνικές κοινωνίες καταστροφικές. Γράφει σχετικά ο Θουκυδίδης (3.81-3):

Οι εμφύλιες συγκρούσεις έφεραν μεγάλες κι αμέτρητες συμφορές στις πολιτείες, συμφορές που γίνονται και θα γίνονται πάντα όσο δεν αλλάζει η φύση του ανθρώπου, συμφορές που μπορεί να είναι βαρύτερες ή ελαφρότερες, κι έχουν διαφορετική μορφή ανάλογα με τις περιστάσεις. Σε καιρό ειρήνης, και όταν ευημερεί ο κόσμος και οι πολιτείες, οι άνθρωποι είναι ήρεμοι, γιατί δεν τους πιέζουν ανάγκες φοβερές. Αλλ' όταν έρθει ο πόλεμος, που φέρνει στους ανθρώπους την καθημερινή στέρηση, γίνεται δάσκαλος της βίας κι ερεθίζει τα πνεύματα του πλήθους σύμφωνα με τις καταστάσεις που δημιουργεί. [...]

Για να δικαιολογούν τις πράξεις τους άλλαζαν ακόμα και τη σημασία των λέξεων. Η παράλογη τόλμη θεωρήθηκε ανδρεία και αφοσίωση στο κόμμα, η προσωπική διστακτικότητα θεωρήθηκε δειλία που κρύβεται πίσω από εύλογες προφάσεις και η σωφροσύνη προσωπίδα της ανανδρείας. Η παραφορά θεωρήθηκε ανδρική αρετή, ενώ η τάση να εξετάζονται προσεκτικά όλες οι όψεις ενός ζητήματος θεωρήθηκε πρόφαση για υπεκφυγή. Όποιος ήταν έξαλλος γινόταν ακουστός, ενώ όποιος έφερε αντιρρήσεις γινόταν ύποπτος. Όποιον επινοούσε κανένα τέχνασμα και πετύχαινε τον θεωρούσαν σπουδαίο· ενώ όποιος ήταν αρκετά προνοητικός ώστε να μη χρειαστούν τέτοια μέσα, θεωρούσαν ότι διαλύει το κόμμα και ότι είναι τρομοκρατημένος από την αντίπα-

λη παράταξη. Με μια λέξη, όποιος πρόφταινε να κάνει κακό πριν από άλλον ήταν άξιος επαίνου, καθώς κι εκείνος που παρακινούσε στο κακό όποιον δεν είχε σκεφτεί να το κάνει. [...]

Καμιά από τις δύο παρατάξεις δεν είχε κανέναν ηθικό φραγμό, κι εκτιμούσε περισσότερο όσους κατόρθωναν να κρύβουν κάτω από ωραία λόγια φοβερές πράξεις. Όσοι πολίτες ήταν μετριοπαθείς θανατώνονταν από τη μια ή την άλλη παράταξη, είτε επειδή είχαν αρνηθεί να πάρουν μέρος στον αγώνα είτε επειδή η ιδέα και μόνο ότι θα μπορούσαν να επιζήσουν προκαλούσε εναντίον τους το φθόνο. Έτσι οι εμφύλιοι σπαραγμοί έγιναν αιτία ν' απλωθεί σ' όλο τον ελληνικό κόσμο κάθε μορφή κακίας, και το ήθος, που είναι το κύριο γνώρισμα της ευγενικής ψυχής, κατάντησε να είναι καταγέλαστο, κι εξαφανίστηκε.

(Μετάφρ. Α. Βλάχου)

Οι ιστορικές εμπειρίες φυσικό είναι να επηρεάζουν και τη θρησκευτική ζωή. Οι ανέλπιστες νίκες στα Περσικά είχαν δημιουργήσει ένα αίσθημα ευγνωμοσύνης απέναντι στους θεούς, που οι Έλληνες πίστευαν ότι τους είχαν παρασταθεί στις πολεμικές συγκρούσεις. Παράλληλα όμως, από τις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα είχε ξεκινήσει και ένα κίνημα διαφωτισμού, που σιγά σιγά μετακινούσε το κέντρο βάρους των αξιών από τους θεούς στους ανθρώπους.

Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΟΦΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Στον διαφωτισμό εντάσσονται όλα τα φιλοσοφικά ρεύματα που βασιζονται στον ορθό λόγο, διαδίδουν τη γνώση και καταπολεμούν τις ριζωμένες, αυθαίρετες και δογματικές αντιλήψεις καθώς και κάθε μορφή αυθεντίας, συχνά και της θεικής.

Ο αρχαίος ελληνικός διαφωτισμός ξεκίνησε τον 6ο π.Χ. αιώνα, στην Ιωνία, με τους φυσικούς φιλοσόφους (σ. 77). Αργότερα επικεντρώθηκε και αναπτύχθηκε στην Αθήνα, όπου το σοφιστικό κίνημα, όπως ονομάστηκε, κορυφώθηκε γύρω στα μέσα του 5ου π.Χ. αιώνα, όταν έδρασε η λεγόμενη πρώτη γενιά των σοφιστών – άντρες σοφοί που τριγύριζαν τις ελληνικές πόλεις διδάσκοντας με μεγάλη επιτυχία, και υψηλά δίδακτρα, τους νέους.

Ένας από αυτούς, ο Πρωταγόρας, όταν ρωτήθηκε τι ακριβώς διδάσκει, απάντησε πως “το μάθημα είναι η σωστή σκέψη για τα ιδιωτικά θέματα, πώς να κυβερνά κανείς καλύτερα το σπιτικό του, καθώς και για τα θέματα της πολιτείας, πώς να γί-

νει εξαιρετικά ικανός να χειρίζεται, με έργα και λόγια, τις πολιτικές υποθέσεις” (Πλάτων, *Πρωταγόρας* 318e–319a).

Θέτοντας τόσο υψηλούς στόχους, η σοφιστική διδασκαλία εύκολα μπορούσε να ξεστρατίσει· και πραγματικά, οι σοφιστές της δεύτερης γενιάς δεν άργησαν να κάνουν κατάχρηση του ορθολογισμού και της ευγλωττίας τους: όχι σπάνια οι συλλογισμοί τους οδηγούσαν σε αδιέξοδα σοφίσματα, και η διδασκαλία τους είχε επιδεικτικό περισσότερο παρά μορφωτικό χαρακτήρα. Δίκα και οι ακραίες θέσεις τους προκάλεσαν την αντίδραση του Σωκράτη και των σωκρατικών, ιδιαίτερα του Πλάτωνα, που περισσότερο σε αυτόν οφείλεται η τελική δυσφήμιση του σοφιστικού κινήματος. Έτσι, και η ίδια η λέξη σοφιστής, που αρχικά σήμαινε “μυαλωμένος, γνώστης, μάστορας” κ.τ.ό., γρήγορα έφτασε να χρησιμοποιείται όπως και σήμερα, με αρνητική σημασία, για όσους με τα λόγια τους παραπλανούν και εξαπατούν τους ακροατές τους.

Οι τελευταίες εξελίξεις δεν πρέπει να επισκιάσουν την καταλυτική, εξ αρχής αμφίσημη, επίδραση των σοφιστών στην ελληνική κοινωνία. Το σοφιστικό κίνημα από τη μια κατάργησε φραγμούς, άνοιξε δρόμους, γονιμοποίησε την προοδευτική σκέψη και επηρέασε θετικά όλους τους τομείς των γραμμάτων και των τεχνών· από την άλλη υποβάθμισε παλιές αναγνωρισμένες αξίες, δημιούργησε ιδεολογικά κενά και ξύπνησε αμφιβολίες. Οι Έλληνες του 4ου π.Χ. αιώνα δεν ένιωθαν πια ακλόνητα κάτω από τα πόδια τους τα θεμέλια όπου επάνω τους στηρίζονταν τα εξαιρετικά επιτεύγματα της χρυσής εποχής.

Γενικά στους κλασικούς αιώνες, αλλά ιδιαίτερα μετά τα τραυματικά βιώματα του Πελοποννησιακού πολέμου, οι πολιτείες δεν έπαψαν βέβαια να χτίζουν ναούς και να γιορτάζουν με μεγαλοπρέπεια τις θρησκευτικές γιορτές, οι ιδιωτικές και δημόσιες θυσίες συνεχίζονταν, τα μαντεία και τα άλλα θρησκευτικά κέντρα εξακολουθούσαν να υποδέχονται αθρόους προσκυνητές και αναθήματα· όμως ολοένα και περισσότερο το βαθύ και γνήσιο θρησκευτικό συναίσθημα που διακρίναμε στην Αρχαϊκή εποχή παραχωρούσε τη θέση του σε μιαν επιφανειακή ευσέβεια, που μόνο φαινομενικά αντιδρούσε στην ηθική εκτροπή και την αθεΐα.⁶

⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι καταγγελίες και οι δίκες για ασέβεια πολλαπλασιά-

Τις υπερήφανες γενιές των μαραθωνομάχων και των σαλαμινομάχων, που αυτοί και τα παιδιά τους πραγμάτωσαν και βίωσαν την εποχή της μεγάλης ακμής, διαδέχτηκαν, στο τελευταίο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνα, οι φανατισμένες γενιές του Πελοποννησιακού πολέμου, και ακολούθησαν, μετά τον πόλεμο, οι τραυματισμένες, **αμήχανες γενιές των επιγόνων**. Αδυνατισμένες, οι πόλεις-κράτη στάθηκαν ανίκανες να αντισταθούν αποτελεσματικά πρώτα στις περσικές θελήσεις, ύστερα και στην προέλαση των Μακεδόνων, ώσπου το σύνθημα του πανελληνισμού να ξανοίξει καινούργια ελπιδοφόρα προοπτική. Δεν είναι καθόλου σύμπτωση ότι ο Φίλιππος θέλησε σε μια πανελλήνια σύνοδο, πάλι στην Κόρινθο, να ανανεώσει την *Ελληνική Συμμαχία* εναντίον των Περσών και να αναφτερώσει το έθνος.

3. Γράμματα και τέχνες

Η αποτυχία της ιωνικής επανάστασης είχε αποτέλεσμα το πνευματικό κέντρο του Ελληνισμού να μετακινηθεί από τις μικρασιατικές πόλεις της Ιωνίας στην Αθήνα,⁷ που η πρωτεύουσα θέση της στα γράμματα και τις τέχνες έμεινε για ολόκληρη την Κλασική εποχή αναμφισβήτητη: ο Πίνδαρος τη χαρακτήρισε “πολιτεία θεοτική” (απόσπ. 76), ο Θουκυδίδης την ονόμασε “μεγάλο σχολείο της Ελλάδας” (2.41), ο Πλάτωνας “πρυτανείο της σοφίας” (*Πρωταγόρας* 337d), και ένας ανώνυμος επιγραμματοποιός “Ελλάδα της Ελλάδας” (*Ελληνική ανθολογία* 7.45). Η πνευματική της άνθιση στηρίχτηκε από τη μια στους πολλούς και αξιόλογους αθηναίους συγγραφείς, στοχαστές και καλλιτέχνες, από την άλλη στους πολυάριθμους συγγραφείς, στοχαστές και καλλιτέχνες που τα κλασικά χρόνια (ιδιαίτερα τον 5ο π.Χ. αιώνα, σ. 177 σημ. 89) εγκατάλειψαν τις πατρίδες τους για να επισκεφτούν, να ζήσουν και να δράσουν στην Αθήνα.

Θα ήταν άδικο η πνευματική προκοπή της κλασικής Αθήνας να αποδοθεί απλά και μόνο στην οικονομική άνθιση που ακολούθησε τις πολεμικές και πολιτικές της επιτυχίες. Σίγουρα, πρωταρχικός παράγοντας της ακμής στάθηκε το **δημοκρατικό πολίτευμα**, που απελευ-

στηκαν στο δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνα, αλλά και ότι τα κίνητρά τους ήταν ολοφάνερα πολιτικά.

⁷ Οι Αθηναίοι πίστευαν πως ήταν αυτόχθονες· ήταν όμως φανερή η γλωσσική και φυλετική τους συγγένεια με τους Ίωνες, που οι περισσότεροι πίστευαν ότι *ἀπ’ Ἀθηναίων γεγόναι* (Ηρόδοτος 1.147). Έτσι, και ο μυθολογικός επώνυμος ήρωας των Ιώνων, ο Ίων, βρέθηκε να είναι γιος της Κρέουσας (κόρης του Ερεχθέα) και του Απόλλωνα.

θερώνει τη σκέψη, ξυπνά τα ενδιαφέροντα και επιτρέπει στον καθέ-
να να πάρει μέρος στην πνευματική και καλλιτεχνική ζωή και να ανα-
πτύξει την προσωπικότητά του.

Είναι π.χ. ολοφάνερο ότι η δημοκρατία ευνοούσε την ανάπτυξη της
ρητορείας (σ. 136). Όχι πια μόνο οι βασιλιάδες, οι άρχοντες και οι ευ-
γενείς αλλά κάθε πολίτης είχε τη δυνατότητα να αγορεύσει και να
ακουστεί, τόσο στα δικαστήρια για τις ιδιωτικές του υποθέσεις όσο και
στην εκκλησία του δήμου για τα θέματα της πολιτείας. Η επιτυχία ή
η αποτυχία του να επιβάλει την άποψή του σχετιζόταν βέβαια με το
αν είχε δίκιο στα λεγόμενά του, αλλά και με την ποιότητα του λόγου
του, την ικανότητά του να συναρπάσει τους ακροατές και να πείσει.

Χαρακτηριστικά της δημοκρατίας, η ισοτιμία των πολιτών (ισηγο-
ρία) και η ελευθερία του λόγου (παρρησία) οδηγούν στον ανοιχτό διά-
λογο: λόγος και αντίλογος, πρόταση και αντιπρόταση, επιχειρήματα
και αντεπιχειρήματα, ερωτήσεις και απαντήσεις – έτσι ξεγυμνώνο-
νταν τα προβλήματα, έτσι προβάλλονταν και ξεκαθάριζαν οι αντίθε-
τες απόψεις στα δικαστήρια, στις συζητήσεις της αγοράς και στην εκ-
κλησία του δήμου, έτσι και ωρίμαζαν όλα τα θέματα πριν από την ψη-
φοφορία. Πώς να μην το θεωρήσουμε φυσικό, όταν την ίδια εποχή βλέ-
πουμε τη διαλογική μορφή να κυριαρχεί στα λογοτεχνικά είδη και στην
πνευματική ζωή γενικότερα: διαλογικό είναι το δράμα, αντικρουόμε-
νες δημηγορίες και διαλόγους συναντούμε στα ιστορικά έργα, τον ερι-
στικό διάλογο και τις αντιλογίες καλλιεργούν οι σοφιστές, τη διαλε-
κτική τέχνη ασκεί Σωκράτης, διαλογική μορφή έχουν πολλά φιλοσο-
φικά έργα του 4ου π.Χ. αιώνα κλπ.

ΑΓΩΝΕΣ ΛΟΓΩΝ

Η πιο συνηθισμένη μορφή διαλόγου είναι η προφορική αντιπα-
ράθεση δύο διαφορετικών, συχνά αντίθετων, απόψεων από δύο
ομιλητές, που είτε επιχειρούν να μεταπείσουν ο ένας τον άλλον,
είτε περιμένουν κάποιον ή κάποιους που τους ακούν να απο-
φανθούν ποιος έχει δίκιο.

Η δικαιοσύνη επιβάλλει οι δύο αντίπαλοι συνομιλητές να
έχουν ίσες ευκαιρίες να υποστηρίξουν τη θέση τους· γι' αυτό
στα δικαστήρια μετρούσαν με την κλεψύδρα και έδιναν ίσο χρό-
νο στους δύο διαδίκους, πρώτα για να υποστηρίξουν τη θέση
τους, ύστερα και για να απαντήσουν ο ένας στα επιχειρήματα
του άλλου:

πρωτολογία του κατήγορου = πρωτολογία του κατηγορούμενου
 δευτερολογία του κατήγορου = δευτερολογία του κατηγορούμενου

Αυτό το αυστηρό σχήμα σπάνια εφαρμόζεται στη ζωή· το συναντούμε όμως, σε χαλαρότερες μορφές, τόσο στην τραγωδία όσο και στην κωμωδία. Οι δραματικοί ποιητές φροντίζουν στους αγώνες (λόγων), δηλαδή όταν παρουσίαζαν δύο πρόσωπα να διαφωνούν και να εκθέτουν αντιμέτωπα τις απόψεις τους, να ακολουθούν σε γενικές γραμμές ένα τυπικό που να εξασφαλίζει ισότητα ανάμεσα στα δύο αντιμαχόμενα μέρη.⁸

Στην περίπτωση των δραμάτων είναι ο ίδιος ο ποιητής που προβάλλει και υπερασπίζεται τόσο τη μίαν άποψη όσο και την αντίθετή της – και θα δούμε πως το ίδιο ισχυριζόνταν ότι μπορούσαν να καταφέρουν οι σοφιστές (σ. 99) και οι ρητοροδιδάσκαλοι (σ. 139).

Το δημοκρατικό πολίτευμα συμβάλλει πολλαπλά στην πνευματική ανάπτυξη. Ο αθηναϊκός δήμος π.χ., αγροτικός στην πλειονότητά του, είχε τώρα δικαίωμα και υποχρέωση να αποφασίζει ο ίδιος πλειοψηφικά για τις υποθέσεις του κράτους (τη νομοθεσία, την οικονομία, την εξωτερική πολιτική), για την ειρήνη και για τον πόλεμο – για όλα. Και πάλι, οι Αθηναίοι ως δικαστές έπρεπε να δώσουν δίκιο στον ένα ή στον άλλον αντίδικο, να επιμετρήσουν ποινές, να στείλουν τους καταδικασμένους στον θάνατο ή στην εξορία. Όλες αυτές οι υποχρεώσεις που είχαν οι πολίτες στην άμεση αθηναϊκή δημοκρατία τούς δημιούργησαν μίαν **ανάγκη για γνώση** και πνευματική καλλιέργεια.

Το πλήθος έπρεπε να μνηθεί στα μυστικά της πολιτικής, της ηθικής, της στρατηγικής, της οικονομίας, του δικαίου κλπ., και αυτή η αναγκαιότητα έφερε στο προσκήνιο πολλούς **δασκάλους**: φωτισμένους πολιτικούς, ιστορικούς, λογογράφους, ρητοροδιδάσκαλους, σοφιστές, φιλοσόφους, ποιητές – όπου όλοι τους, καθένας με τον τρόπο του, συνειδητά ή όχι, δίδασκαν και καθοδηγούσαν τον λαό να παίρνει

⁸ Έτσι, για παράδειγμα, στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, η πρωτολογία της Αντιγόνης (στ. 450–70) αντισταθμίζεται από την πρωτολογία του Κρέοντα (στ. 473–96), και ακολουθεί η *στιχομυθία*, όπου οι δύο αντίπαλοι προσπαθούν με αλλεπάλληλα μονόστιχα να αναρέσουν ο ένας τις απόψεις του άλλου. Διαφορετικό παρουσιάζεται το σχήμα στην κωμωδία, όπου κατά κανόνα ο αγώνας λόγων ακολουθεί μια *πολεμική σκηνή* και η ισοροπία εξασφαλίζεται με το να είναι ο νικητής της μάχης ηττημένος στον αγώνα λόγων και αντίστροφα. Έτσι, για παράδειγμα, στους *Όρνιθες* του Αριστοφάνη, στην *πολεμική σκηνή* επικρατούν τα πουλιά, που αμέσως μετά, ακούγοντας τον Πεισθέταιρο, θα πεισθούν και θα τον υπακούσουν.

σωστές αποφάσεις. Έτσι, για παράδειγμα, όταν στην κωμωδία Βάτραχοι του Αριστοφάνη ο Ευριπίδης ρωτά τον Αισχύλο “για ποιο λόγο πρέπει να θαυμάζεται ένας ποιητής”, ο Αισχύλος απαντά: “για τη δεξιότητα και τις καλές του συμβουλές, γιατί οι ποιητές κάνουμε τους ανθρώπους στις πολιτείες καλύτερους” (1008–10).

Στις εικαστικές τέχνες (αρχιτεκτονική, γλυπτική, ζωγραφική, αγγιογραφία κλπ.) οι αρχαιολόγοι χωρίζουν τους κλασικούς αιώνες σε τέσσερις περιόδους:

Περίοδος του αυστηρού ρυθμού (480–450 π.Χ.)

Ώριμη κλασική περίοδος (450–425 π.Χ.)

Περίοδος του πλούσιου ρυθμού (425–380 π.Χ.)

Ύστερη κλασική περίοδος (380–325 π.Χ.)

Δεν είναι εδώ η θέση να μελετήσουμε βήμα βήμα τις αλλαγές που σημειώθηκαν από την κάθε περίοδο στην επόμενη· όμως διαπιστώνουμε ότι σε γενικές γραμμές κάθε περίοδος στοιχίζεται και συμβαδίζει με τα σύγχρονά της ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά φαινόμενα. Το ίδιο ισχύει φυσικά και για την κλασική τέχνη ως σύνολο, όταν στη διαδρομή της ακολουθεί το κυρίαρχο ρεύμα της εποχής, τη βαθμιαία μετάβαση από το συναίσθημα στη νόηση, από τον μυθικό τρόπο σκέψης στον ορθολογισμό (σ. 178–81).

“Η κλασική τέχνη, σε αντιδιαστολή προς την αρχαϊκή χαρακτηρίζεται από τον τονισμό των νοησιαρχικών στοιχείων απέναντι στα αισθητά. «Η ιδέα είναι κυρίαρχη, και αισθάνεσαι πως η δημιουργία ενός έργου τέχνης έχει γίνει τώρα μια διεργασία συνειδητά πνευματική, που κατανοείται και ελέγχεται.» Αυτό είναι κλασική τέχνη, γράφει ο άγγλος ιστορικός της τέχνης B. Ashmole. Αυτή τη νοητική προϋπόθεση της κλασικής δημιουργίας μαρτυρούν οι θεωρητικές μελέτες που αισθάνονται την ανάγκη να γράψουν τόσο οι αρχιτέκτονες Ικτίνος και Καρπίων για τον Παρθενώνα, όσο και ο πλάστης του Δορυφόρου, ο Πολύκλειτος, για να ερμηνεύσουν το έργο τους.

Των πρώτων το έργο δε σώθηκε, αλλά από του Πολυκλείτου τον Κανόνα έχουν φτάσει ως εμάς μερικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα, αρκετά να βεβαιώσουν και το πνευματικό, επιστημονικό θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε, υπόβαθρο της καλλιτεχνικής του δημιουργίας αλλά και την άκρα επιμέλεια και

φροντίδα για τις έσχατες λεπτομέρειες στην επεξεργασία των έργων του. Έτσι μόνο μπορούμε να κατανοήσουμε την τελειότητα των κλασικών έργων, η οποία στάθηκε η αιτία για τον εύλογο θαυμασμό που προκάλεσαν.” (Μ. Ανδρόνικος⁹)

Ξεχωριστός λόγος ας γίνει για την **ανοικοδόμηση της Ακρόπολης**, όπως την οραματίστηκε ο Περικλής και την πραγματοποίησε ένα λαμπρό επιτελείο από καλλιτέχνες (ο Ικτίνος, ο Καλλικράτης, ο Μνησικλής) με γενικό συντονιστή τον Φειδία. Τα Προπύλαια και τα ιερά της Ακρόπολης (ο Παρθενώνας, ο ναός της Απτέρου Νίκης και το Ερέχθειο) σχεδιάστηκαν και οικοδομήθηκαν μέσα σε σαράντα μόλις χρόνια. Αποτέλεσμα: ένα καλλιτεχνικό και κατασκευαστικό θαύμα όπου η παράδοση συγχωνεύεται με το νεωτερικό πνεύμα, και όπου ο σοβαρός δωρικός ρυθμός συνδυάζεται με τον ανάλαφρο ιωνικό για να συναποτελέσουν ένα ανεπανάληπτο αισθητικό σύνολο.

Είναι βέβαιο ότι κίνητρο του Περικλή, όταν αποφάσιζε να χτίσει τους ναούς της Ακρόπολης, δεν ήταν τόσο η ευσέβεια όσο το μεγαλείο της Αθήνας· και καθώς οι μεγάλοι καλλιτέχνες της εποχής συνεργάστηκαν πρόθυμα στον σχεδιασμό και την εκτέλεση του έργου, η ανοικοδόμηση της Ακρόπολης αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς και η θρησκεία και οι εικαστικές τέχνες, όπως άλλωστε και ολόκληρη η πνευματική ζωή, στα κλασικά χρόνια υποτάσσονταν και υπηρετούσαν την πολιτική, με την πιο πλατιά έννοια του όρου.

4. Η φιλοσοφία ως τον θάνατο του Σωκράτη

Τον 5ο π.Χ. αιώνα συνυπάρχουν, συγκλίνουν και σε πολλά συνεργάζονται δύο φιλοσοφικά ρεύματα: από τη μια η αρχαϊκή παράδοση των φυσικών φιλοσόφων, με τα κοσμολογικά ενδιαφέροντα, και από την άλλη το σοφιστικό κίνημα, που επικεντρώνεται στον άνθρωπο, τις νοητικές του δυνατότητες και τα ηθικά, πολιτικά και άλλα του προβλήματα. Θα εξετάσουμε πρώτα τους παραδοσιακούς φυσιολόγους, ύστερα και τους σοφιστές, για να καταλήξουμε στην ιδιότυπη προσωπικότητα και διδασκαλία του Σωκράτη.

⁹ Στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ' 2, Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών) 1972, σ. 271.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ (6ος/5ος π.Χ. α.)

Πολυμαθή νόν ἔχειν οὐ διδάσκει.

Απόσπ. 40 DK.

Ο Ηράκλειτος, από την Έφεσο της Μικρασίας, χαρακτήρισε πολυμαθούς αλλά άμυαλούς τον Ησίοδο, τον Πυθαγόρα, τον Ξενοφάνη και τον Εκαταίο· και ακόμα υποστήριξε πως τον Όμηρο και τον Αρχίλοχο έπρεπε να τους αποβάλλουν από τους αγώνες και να τους χτυπούν (απόσπ. 42 DK.). Ο ίδιος συνέχισε την παράδοση των μιλήσιων φυσιολόγων, ορίζοντας ως κοσμογονικό στοιχείο τη φωτιά· ήταν όμως και ο πρώτος που αναγνώρισε μια γενική κανονιστική αρχή, και την ονόμασε *λόγος*. Αυτός ο λόγος είναι που μέσα στην αδιάκοπη αλλαγή¹⁰ ρυθμίζει τους συσχετισμούς των αντιθέτων δυνάμεων (φως και σκοτάδι, κρύο και ζέστη, υγρασία και ξηρασία κλπ.) δημιουργώντας μια *παλίντονη* (ή *παλίντροπη*), όπως τη χαρακτήρισε, “*αρμονία, όπως της λύρας και του τόξου*” (απόσπ. 51 DK.).

Ο Ηράκλειτος διατύπωσε τη φιλοσοφία του σε πεζό λόγο και σε ιωνική διάλεκτο. Το έργο του, με τον συμβατικό τίτλο *Περὶ φύσεως*, έχει χαθεί· σώθηκαν όμως αρκετά αποσπάσματα, χαρακτηριστικά όχι μόνο της σκέψης αλλά και του ύφους του. Ο λόγος του είναι κοφτός, υπαινικτικός, γεμάτος εικόνες και μεταφορές, ποιητικός σχεδόν, και οπωσδήποτε δυσνόητος. Το καταλαβαίνουμε οι μεταγενέστεροι να τον χαρακτηρίζουν *σκοτεινό* και να διηγούνται πως το βιβλίο του είναι “*επίτηδες γραμμένο με ασάφεια, για να το παίρνουν στα χέρια τους μόνο οι ικανοί*” (Διογένης Λαέρτιος 9.5).

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ (περ. 515–450 π.Χ.)

Ο Παρμενίδης, πρωτοπόρος της *οντολογίας*, γεννήθηκε και έζησε στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας. Η σκέψη του έχει δεχτεί επιδράσεις τόσο από τους πυθαγόρειους και τον Ξενοφάνη όσο και από τους ίωνες φυσιολόγους και τον Ηράκλειτο.

Μορφολογικά ο Παρμενίδης προτίμησε να ενταχτεί στην πα-

¹⁰ Την αδιάκοπη αλλαγή των πάντων εννοούσε ο Ηράκλειτος όταν έγραψε πως “*δε γίνεται να μπει κανείς δυο φορές στο ίδιο ποτάμι*” (απόσπ. 91 DK.)· όμως η γνωστή ρήση (τὰ) πάντα ρεῖ, “*όλα κυλούν*” (= “*όλα μεταβάλλονται*”), που του αποδίδεται από παλιά, δε φαίνεται να είναι δική του.

ράδοση του διδακτικού έπους και έγραψε σε δακτυλικό εξάμετρο, χωρίς γνήσια ποιητική πνοή και στιχουργική άνεση. Από το έργο του σώζονται μεγάλα κομμάτια, γύρω στους 150 στίχους, όπου διηγείται πώς τάχα έφτασε νέος με το άρμα του στις πύλες που χωρίζουν τη Νύχτα από την Ημέρα. Πρόθυμη εκεί μια θεά, πιθανότατα η Δίκη, του αποκάλυψε πως το *όν*, δηλαδή “*ό,τι πραγματικά υπάρχει είναι ενιαίο, αγέννητο, άφθαρτο, ακίνητο, τέλειο, χωρίς αρχή και τέλος [...]* σαν μια σφαίρα” (απόσπ. 8 DK.) – κάτι που μόνο με τη νόηση μπορεί κανείς να το συλλάβει. Στη συνέχεια η θεά τού έκανε μια περιγραφή του φυσικού κόσμου, όπως οι θνητοί τον αντιλαμβάνονται εμπειρικά, με τις αισθήσεις.

Αν και οχυρωμένος πίσω από τη θείκη αυθεντία, που τάχα του φανέρωσε τις αλήθειες, ο Παρμενίδης είναι ο πρώτος που δεν αρκέστηκε να εκθέσει τις θεωρίες του, αλλά μερικές επιχείρησε και να τις αποδείξει.

Το έργο του ερμήνεψαν και συνέχισαν στη βραχύβια ελεατική σχολή πρώτα ο μαθητής του Ζήνων από την Ελέα (περ. 490–415 π.Χ.), που έλεγαν ότι ανακάλυψε τη διαλεκτική, λίγο αργότερα και ο Μέλισσος από τη Σάμο.

ΕΜΠΕΔΟΚΛΗΣ (περ. 494–434 π.Χ.)

Το διδακτικό έπος προτίμησε ως εκφραστικό μέσο και ο Εμπεδοκλής από τον Ακράγαντα της Σικελίας, όπου έδρασε ως γιατρός, φιλόσοφος, μυσταγωγός και πολιτικός, υπερασπιστής της δημοκρατίας. Η κοσμολογία του βασίζεται σε τέσσερα σταθερά ριζώματα (το νερό, τη φωτιά, το χώμα και τον αέρα) που δύο θεοτικές δυνάμεις, η Φιλότης (φιλία) και το Νείκος (εχθρότητα) τα υποχρεώνουν πότε να ανακατεύονται (*μῖξις*) και πότε να ξεχωρίζουν (*διάλλαξις*).

Διαφορετικό, επηρεασμένο από τον πυθαγόρειο και ορφικό μυστικισμό, είναι το έργο του *Καθαρμοί*, όπου ο ίδιος λέει για τον εαυτό του ότι ως θείκός μυσταγωγός τριγύριζε τιμημένος με την ακολουθία του τις πόλεις γιατρεύοντας και δίνοντας χρησμούς (απόσπ. 112 DK.), διδάσκοντας για την αθανασία της ψυχής, για τη μετεμψύχωση και για το σώμα ως “*ξένο, κρεάτινο χιτώνα*” (απόσπ. 126 DK.). Αντίστοιχα και οι οπαδοί του θρούλουσαν αργότερα πως, όταν ήρθε η ώρα να πεθάνει, είτε τον

εφώναξε φωνή από τον ουρανό και εξαφανίστηκε μέσα στο φως, είτε μόνος του πήδηξε και χάθηκε στον κρατήρα της Αίτνας.

Από τα πολλά και ποικίλα έργα που παραδίδεται ότι έγραψε μας σώζονται 350 στίχοι από το *Περί φύσεως* και 100 από τους *Καθαρμούς*, όπου εύκολα διαπιστώνουμε ότι, αντίθετα με τον Παρμενίδη, ο Εμπεδοκλής χειριζόταν με μεγάλη άνεση το μέτρο και την ποιητική γλώσσα του έπους. Ήταν, άλλωστε, γνωστός και ως ρήτορας δεινός τόσο ώστε να διαδοθεί ότι αυτός δίδαξε ρητορική στον Γοργία.

Ο Ηράκλειτος, ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής έμειναν όλοι και δίδαξαν στις πατρίδες τους, στη Μικρασία και στη Μεγάλη Ελλάδα, κοιτίδες της φιλοσοφίας από τα αρχαϊκά χρόνια. Όμως στο μεταξύ η Αθήνα αναπτύχτηκε και έγινε τόσο ονομαστή, ώστε πια οι φιλόσοφοι, και όχι μόνο οι φιλόσοφοι, να έρχονται να την επισκεφτούν για μεγάλα χρονικά διαστήματα, αν όχι και για να εγκατασταθούν για πάντα.

ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ (περ. 500–428 π.Χ.)

*“Όψις ἀδήλων τὰ φαινόμενα.”*¹¹

Απόσπ. 21a DK.

Γεννήθηκε και ανατράφηκε στις Κλαζομενές της Μικρασίας, αλλά αργότερα έζησε και δίδαξε για τριάντα χρόνια στην Αθήνα, όπου πρώτος μετάφερε το φιλελεύθερο πνεύμα και τα διδάγματα της ιωνικής φιλοσοφίας. Φίλοι και μαθητές του ήταν ο Περικλής, ο Ευριπίδης και ο Αρχέλαος, ο δάσκαλος του Σωκράτη. Από την Αθήνα έφυγε διωγμένος, όταν οι πολιτικοί αντίπαλοι του Περικλή, με πρόφαση ορισμένες του θεωρίες (π.χ. ότι ο ήλιος είναι μια πυρωμένη πέτρα μεγάλη σαν την Πελοπόννησο), τον κατηγορήσαν για αθεΐα. Ο φιλόσοφος κατάφυγε τότε στη Λάμψακο, στη μικρασιατική ακτή του Ελλήσποντου, όπου και δίδαξε τιμημένος ως τον θάνατό του.

Η φιλοσοφία του, διατυπωμένη σε ιωνική διάλεκτο και πεζό λόγο, αντλεί και συνθέτει στοιχεία από τις θεωρίες του Αναξίμανδρου, του Ζήνωνα, του Παρμενίδη και άλλων προγενέστερων στοχαστών. Καινούριο και σημαντικό είναι ότι ο Αναξαγόρας τοποθετεί την κινητήρια και ρυθμιστική δύναμη των πάντων έξω από την ύλη, στον *νου*, που είναι “άπειρος και αυτοδύνα-

¹¹ “Τα φαινόμενα είναι η όψη όσων δε φαίνονται.”

μος· δεν ανακατεύεται με καμιά ουσία, αλλά είναι μόνος με τον εαυτό του [...]· γιατί ο νους είναι η πιο λεπτή από όλες τις ουσίες, και η πιο καθαρή, και έχει γνώση για όλα τα πράγματα και τη μεγαλύτερη δύναμη. Και όσα έχουν ψυχή, και όσα δεν έχουν, όλα τα κυβερνά ο νους” (απόσπ. 12 DK.). Δε χρειάζονταν άλλο οι Αθηναίοι για να του κολλήσουν το παρανόμι Αναξαγόρας ο Νους.

Νεότερος και λιγότερο γνωστός από τον Αναξαγόρα, είναι ο Διογένης από την Απολλωνία (της Φρυγίας;), που και αυτός για ένα διάστημα εγκαταστάθηκε και δίδαξε στην Αθήνα. Η φιλοσοφική του διδασκαλία είναι εκλεκτική, με αφετηρία την κοσμολογική θεωρία του Αναξιμένη. Σημαντικότερες είναι οι ιατρικές του διατριβές σε θέματα φυσιολογίας, ανατομίας, γενετικής, ψυχολογίας κλπ.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ (περ. 460–370 π.Χ.)

*Ετεή δὲ οὐδὲν ἴδμεν· ἐν βυθῷ γὰρ ἡ ἀλήθεια.*¹²

Απόσπ. 117 DK.

Ο Δημόκριτος γεννήθηκε και μεγάλωσε στα Άβδηρα, ιωνική αποικία στη Θράκη. Αργότερα ταξίδεψε πολύ, στην Αίγυπτο και αλλού, φυσικά και στην Αθήνα, όπου ο ίδιος έγραψε ότι “κα-νεείς δε με γνώρισε” (απόσπ. 116 DK.). Ωστόσο η φήμη του ήταν αργότερα μεγάλη, καθώς πλήθος φιλόσοφοι σχολίασαν θετικά, υιοθέτησαν και ανέπτυξαν τη θεωρία του για τα άτομα, δηλαδή για τα ελάχιστα κομματάκια της ύλης που πια δε γίνεται να κοπούν σε άλλα μικρότερα. Αυτά τα ποικιλόμορφα άτομα, δίδασκε, στους διάφορους συνδυασμούς τους μέσα στο κενό, απαρτίζουν όλα τα σώματα – ακόμα και την ψυχή. Ο Δημόκριτος θεωρείται ως σήμερα πατέρας της ατομικής θεωρίας,¹³ αλλά το πιθανότερο είναι οι πρώτες τουλάχιστον σκέψεις σε αυτή την κατεύθυνση να έγιναν από τον δάσκαλό του, τον Λεύκιππο από τη Μίλητο, που τελικά επισκιάστηκε από τον μαθητή του.

Φυσικός και μαθηματικός αρχικά, ο Δημόκριτος δεν παράλειψε να ασχοληθεί με πλήθος ακόμα επιστήμες και θέματα. Στον μακρύ κατάλογο των έργων του συναντούμε συγγράμμα-τα γεωγραφικά, γεωργικά, ιατρικά, τεχνικά, και ακόμα έργα

¹² “Στην πραγματικότητα δεν ξέρουμε τίποτα· γιατί είναι στο βάθος η αλήθεια.”

¹³ Δημόκριτος ονομάζεται το ελληνικό Κέντρο Ατομικών Ερευνών.

για τη ζωγραφική, για τη μουσική, για τη γραμματική, για τους συλλογιστικούς κανόνες, για την ηθική και για την ποίηση. Από αυτό τον θησαυρό δε σώζονται παρά αποσπάσματα, ανάμεσα τους μια σειρά γνώμες, διατυπωμένες επιγραμματικά σε ιωνική διάλεκτο, που μαρτυρούν ότι ακολουθώντας το ρεύμα της εποχής του ο Δημόκριτος ασχολήθηκε εντατικά και με τα ηθικά, πολιτικά και άλλα προβλήματα των ανθρώπων. Σημαντικό έργο του στον τομέα αυτόν το *Περί εὐθυμίας*, όπου έγραφε ότι “όποιοι είναι να ζήσει ευδιάθετος, πρέπει να μην ασχολείται με πολλά, ούτε ιδιωτικά ούτε δημόσια, και με όσα ασχολείται να προσέχει μην ξεπερνούν τη δύναμή του και τη φύση του” (ἀπόσπ. Β 3 DK.). Ο ίδιος είδαμε να ασχολείται με πάρα πολλά, αλλά αυτό δεν τον εμπόδισε να είναι πάντα τόσο ευδιάθετος, ώστε να του δώσουν το παρανόμι γελασίνος (γελαστός).

Ολοφάνερα είναι τα αρχαϊκά χαρακτηριστικά των προσωκρατικών φυσικών φιλοσόφων του 5ου π.Χ. αιώνα: οι κοσμολογικές αναζητήσεις της αρχής των όντων, οι θεολογικές προεκτάσεις, ο μυστικισμός του Εμπεδοκλή, η ποιητική μορφή κ.ά. Παράλληλα όμως ο λόγος του Ηρακλείτου, η προσπάθεια του Παρμενίδη να αποδείξει συλλογιστικά τα λεγόμενά του, ο νους του Αναξαγόρα, η θεωρία του για τον ήλιο – όλα δείχνουν ότι ολοένα και περισσότερο η φιλοσοφία απομακρυνόταν από τον μυθικό τρόπο σκέψης και προσέγγιζε τον ορθολογισμό, ενώ παράλληλα τα ενδιαφέροντά της μετατοπιζόνταν από τον φυσικό κόσμο στον άνθρωπο. Χαρακτηριστική περίπτωση ο Δημόκριτος, που με την πολύπλευρη σκέψη του γεφύρωσε την κοσμολογία με τις επιστήμες του ανθρώπου, την παραδοσιακή φυσική φιλοσοφία με τους καινούργιους δρόμους της σοφιστικής.

ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ (περίπου 485–415 π.Χ.)

Ο Πρωταγόρας, πρωτοπόρος του σοφιστικού κινήματος, πρώτος που αποδέχτηκε τον τίτλο του σοφιστή (σ. 88), και πρώτος που ζητούσε και έπαιρνε αμοιβή για τη διδασκαλία του, γεννήθηκε στα Αβδηρα, όπως και ο Δημόκριτος.

Πέρασε τη ζωή του πηγαίνοντας από πόλη σε πόλη και διδάσκοντας τους νέους, αλλά όχι μόνο τους νέους. Απόκτησε μεγάλη φήμη και επισκέφτηκε πολλές φορές την Αθήνα, όπου ο Περικλής τού ανάθεσε να συντάξει τη νομοθεσία για τη νέα αποι-

κία των Θουρίων (444/443 π.Χ.). Πληροφορίες ότι αργότερα οι Αθηναίοι τον κατηγόρησαν για ασέβεια, ότι τα συγγράμματά του συγκεντρώθηκαν και κάηκαν δημόσια, και ότι ο ίδιος πρόλαβε να φύγει αλλά ναυάγησε και πνίγηκε ταξιδεύοντας για τη Σικελία, δεν αποκλείεται να κρύβουν κάποιες αλήθειες. Ωστόσο, είναι το ίδιο πιθανό οι ιστορίες αυτές να επινοήθηκαν στον απόηχο της αντίδρασης που προκάλεσαν στους συντηρητικούς κύκλους οι ριζοσπαστικές θεωρίες του.

Το πιο γνωστό του απόφθεγμα, “ο άνθρωπος είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων” (απόσπ. 1 DK.), αντικαθιστά κάθε δεδομένη αλήθεια ή αυθεντία με τον άνθρωπο, που μόνος κρίνει και αποφασίζει για όλα. Όσο για τους θεούς, ο Πρωταγόρας ήταν προσεκτικός: “Για τους θεούς”, έγραψε, “δεν μπορώ να γνωρίζω τίποτα: ούτε αν υπάρχουν, ούτε αν δεν υπάρχουν, ούτε ποια μορφή έχουν· γιατί πολλά με εμποδίζουν να γνωρίζω: και η κρυφή τους υπόσταση και η συντομία της ανθρώπινης ζωής” (απόσπ. 4 DK.). Και όμως, στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο ο Πρωταγόρας παρουσιάζεται να διηγείται ένα μύθο όπου οι άνθρωποι έχουν πάρει δώρο από τον Δία *αἰδῶ* και *δίκη*ν, “σεβασμό και δικαιοσύνη, για να υπάρξουν ταχτοποιημένες πολιτείες και δεσμοί που να οδηγούν στη φιλία” (Πρωταγόρας 322c).

Από τα πολλά, χαμένα σήμερα, έργα που παραδίδεται ότι έγραψε, ξεχωρίζουμε το *Ἄντιλογίαι*, όπου δεχόταν ότι για κάθε ζήτημα μπορούν να υπάρξουν και να υποστηριχτούν δύο αντικρουόμενες απόψεις. Έτσι η σοφιστική φιλοσοφία συνδέθηκε εξαρχής με τη ρητορική τέχνη (σ. 136).

Λίγο νεότερος από τον Πρωταγόρα πρέπει να ήταν ο *Ιππίας* από την Ήλιδα, που και αυτός έγινε διάσημος (και πλούσιος) ταξιδεύοντας και διδάσκοντας φιλοσοφία, μαθηματικά, αστρονομία, μουσική, ρητορική, μνημοτεχνική κ.ά. Δεινός ομιλητής, παρουσιάστηκε λαμπροντυμένος στην Ολυμπία,¹⁴ καυχήθηκε ότι όλα όσα φορούσε από την κορυφή ως τα νύχια, ρούχα και κοσμήματα, τα είχε κατασκευάσει ο ίδιος, και δήλωσε έτοιμος να δώσει απάντηση σε οποιαδήποτε ερώ-

¹⁴ Την Ολυμπία, όπου τις μέρες των αγώνων συγκεντρωνόταν μεγάλο πλήθος από όλη την Ελλάδα, την επισκέπτονταν όχι μόνο καλλιτέχνες για να πάρουν μέρος στους μουσικούς αγώνες, αλλά και ρήτορες, φιλόσοφοι κλπ. που ήθελαν να επιδείξουν την τέχνη τους και να διαδώσουν τη φήμη και τις ιδέες τους. Έτσι, ο πεζός προφορικός λόγος πήρε ως ακρόαμα τη θέση του δίπλα στη μουσική και το έπος.

τηση. Το ίδιο πληθωρική ήταν και η συγγραφική του παραγωγή, που περιλάμβανε “και έπη και τραγωδίες και διθυράμβους και πεζά έργα πολλά και ποικίλα” (Πλάτων, *Ιππίας ελάσσων* 368c-d) – όλα χαμένα. Ιδιαίτερα διαφωτιστικό για τη διδασκαλία του πρέπει να ήταν το έργο του *Τρωικός*, όπου παρουσιαζόταν ο Νέστορας να συμβουλεύει τον γιο του Αχιλλέα, τον Νεοπτόλεμο, πώς να πετύχει στη ζωή του και να δοξαστεί.

ΓΟΡΓΙΑΣ (περ. 483–376 π.Χ.)

Ο Γοργίας από τους Λεοντίους της Σικελίας, μαθητής του Εμπεδοκλή, διάσημος ρήτορας και σοφιστής, επισκέφτηκε το 427 π.Χ. την Αθήνα ως αρχιπρεσβευτής ζητώντας για την πατρίδα του βοήθεια εναντίον των Συρακουσών. Η αποστολή του πέτυχε, και ακόμα μεγαλύτερη ήταν η προσωπική του επιτυχία, καθώς οι Αθηναίοι θαύμασαν τόσο τη συλλογιστική του δεινότητα όσο και τη γοητεία του λόγου του.

Όπως όλοι οι σοφιστές, ο Γοργίας δεν πίστευε πως υπάρχει μία μόνο αλήθεια, αλλά πως ο κατάλληλα διαμορφωμένος λόγος μπορεί όχι μόνο πείσει αλλά “και να λυπήσει, και να τέρψει, και να φοβήσει και να δώσει θάρρος στους ακροατές του” (*Ελένης έγκώμιον* 14).¹⁵ Στο μεγαλύτερο μέρος της η ρητορική του δεξιοτεχνία, η ιδιαίτερη σαγήνη του λόγου του που καθήλωνε τους ακροατές, βασιζόταν σε ισοζυγιασμένες φράσεις, αντιθέσεις, παρηχήσεις, ομοιοκαταληξίες και άλλα ακουστικά σχήματα που συνηθίζονται στην ποίηση περισσότερο παρά στον πεζό λόγο – και έχουν δίκιο όσοι προσέχουν ότι με αυτά τα θέλητρα ο Γοργίας “ξεπέρασε πολλές φορές τα σύνορα ανάμεσα στην πεζογραφία και την ποίηση” (Α. Λέσκι).

Για πολλά χρόνια ο Γοργίας έμεινε στην Ελλάδα, εκφωνώντας επιδεικτικούς λόγους στην Ολυμπία, στους Δελφούς και αλλού, διδάσκοντας στην Αθήνα, στο Άργος, στη Θεσσαλία, στη Λάρισα και στις Φερές, όπου και πέθανε.

Σώθηκαν πληροφορίες και αποσπάσματα από τον *Όλυμπικόν* και τον *Πυθικόν* του λόγου,¹⁶ από το *Έγκώμιον εις Ήλείους*,

¹⁵ Την ίδια εποχή στην Αθήνα ένας εξαιρετος θεωρητικός της μουσικής, ο *Δάμων*, μελετούσε την επίδραση της μουσικής στα αισθήματα και τη συμπεριφορά των ανθρώπων.

¹⁶ Στα μεγάλα αυτά πανελλήνια κέντρα ο Γοργίας ένωσε και διακήρυξε την ανάγκη οι Έλληνες να ενωθούν για να αντιμετωπίσουν τον κοινό εχθρό. Το ίδιο έκανε αργότερα και ο καλύτερος μαθητής του, ο *Ισοκράτης* (σ. 141).

από έναν *Ἐπιτάφιον*, και από το φιλοσοφικό έργο *Περὶ τοῦ μὴ ὄντος*, όπου αναιρούσε τις απόψεις ενός σύγχρονου του ελεατικού φιλόσοφου, του Μέλισσου, που είχε γράψει *Περὶ τοῦ ὄντος*. Ολόκληρες μας σώζονται μόνο δύο φανταστικές αγορεύσεις: η *Υπὲρ Παλαμήδους ἀπολογία* και το *Ἐλένης ἐγκώμιον*, όπου ο Γοργίας υπερασπίζεται την αθώτητα της ωραίας Ελένης. Αξιοθαύμαστα για την τεχνική τους, τα δύο έργα υποθέτουμε ότι αποτελούσαν υποδείγματα ενσωματωμένα στη *Ρητορική τέχνη* που ξέρουμε ότι έγραψε.

Οι ρητορικοί και συλλογιστικοί τρόποι του Γοργία είχαν επίδραση όχι μόνο στους μαθητές του, τον Ισοκράτη, τον Κριτία κ.ά., αλλά και σε σοφιστές σαν τον Πρόδικο, σε τραγικούς ποιητές σαν τον Ευριπίδη, και σε σωκρατικούς φιλοσόφους σαν τον Αντισθένη και τον Πλάτωνα – και τα *γοργίεια σχήματα* συνηθίζονται ως σήμερα στους επιδεικτικούς λόγους, και όχι μόνο.

Ο *Πρόδικος* από τη Τζια (περ. 470–398 π.Χ.) επισκεπτόταν συχνά την Αθήνα ως διπλωματικός εκπρόσωπος της πατρίδας του και παράλληλα δίδασκε. Τα συγγράμματά του έχουν χαθεί· έχουμε όμως πληροφορίες για τα γλωσσολογικά του ενδιαφέροντα, τη μελέτη των συνωνύμων και τη φροντίδα του για τη σωστή χρήση των λέξεων. Καλύτερα γνωστή μάς είναι η λεγόμενη *αλληγορία του Προδίκου*, που αρχικά περιλαμβανόταν στο έργο του *Ἵθραι* (θεότητες των εποχών). Το έργο έχει χαθεί, αλλά για καλή μας τύχη ο Ξενοφών ξαναδιηγήθηκε, ακολουθώντας τον Πρόδικο, την ιστορία του Ηρακλή, που νέος χρειάστηκε τάχα να αποφασίσει αν θα ακολουθούσε στη ζωή του τον εύκολο δρόμο της Κακίας ή τον δύσκολο δρόμο της Αρετής – και φυσικά διάλεξε τον δεύτερο (*Απομνημονεύματα* 2.1).

ΚΡΙΤΙΑΣ (περ. 460–403 π.Χ.)

Ο Κριτίας, αθηναίος αριστοκράτης, μαθητής του Γοργία (για ένα διάστημα και του Σωκράτη) ανήκει στη δεύτερη γενιά των σοφιστών. Εξαιρετικά φιλόδοξος, και φανατικός ολιγαρχικός, πήρε ενεργό μέρος στις αντιδημοκρατικές κινήσεις, πολιτεύτηκε, εξορίστηκε και το 404 π.Χ., ως ένας από τους τριάντα τυράννους, κυβέρνησε – με τον χειρότερο δυνατό τρόπο.¹⁷ Τον επό-

¹⁷ *Τῶν ἐν ὀλιγαρχίᾳ πάντων κλεπίστατός τε και βιαιότατος και φονικώτατος ἐγένετο* (Ξενοφών, *Απομνημονεύματα* 1.2).

μενο χρόνο σκοτώθηκε πολεμώντας τους Αθηναίους που με αρχηγό τον Θρασύβουλο αγωνίζονταν να αποκαταστήσουν τη δημοκρατία.

Το έργο του, χαμένο σήμερα, ήταν εντυπωσιακό, καθώς ο Κριτίας καλλιέργησε όλα σχεδόν τα είδη του λόγου (ποίηση, δράμα, πεζογραφία) και πραγματεύτηκε πλήθος θέματα, πολιτικά και άλλα. Στα αποσπάσματα που μας σώζονται ξεχωρίζουν μερικοί στίχοι από το σατυρικό δράμα *Σίσυφος* (απόσπ. 25 DK.), όπου ο σοφιστής, κρυμμένος πίσω από το θεατρικό προσωπείο, εκθέτει ξεκάθαρα την αθεϊστική θεωρία του:

Θαρρώ ένας άντρας μυαλωμένος και σοφός
σκέφτηκε τους θεούς να επινοήσει
να έχουν κάτι να φοβούνται οι πονηροί,
ακόμα κι αν κρυφά σκεφτόνταν, λέγαν, κάναν κάτι.

Σοφιστής της δεύτερης γενιάς ήταν και ο **Θρασύμαχος**, από τη Χαλκηδόνα της Βιθυνίας (περ. 460–400 π.Χ.). Λίγες πληροφορίες έχουμε για τη διδακτική του δραστηριότητα στην Αθήνα και αλλού, και ελάχιστα αποσπάσματα από τα πολιτικά, φιλοσοφικά και ρητορικά έργα που παραδίδεται ότι έγραψε. Είναι, ωστόσο, σημαντικό ότι ο Πλάτωνας στην *Πολιτεία* (338c) τον παρουσιάζει να υποστηρίζει με σθένος την άποψη ότι “το δίκαιο δεν είναι άλλο από το συμφέρον του πιο δυνατού”, άποψη που ο Σωκράτης καθόλου δε δυσκολεύτηκε να ανατρέψει.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ (469–399 π.Χ.)

*Ἄ μὴ οἶδα οὐδὲ οἶμαι εἰδέναι.*¹⁸

Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους* 21d

Ο Σωκράτης, όπως πολλοί μεγάλοι δάσκαλοι, δεν άφησε τίποτα γραπτό. Ο τρόπος και το περιεχόμενο της διδασκαλίας του μας είναι γνωστά μόνο όπως καταγράφηκαν από οπαδούς του, κυρίως από τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα, όταν ο ίδιος είχε πια πεθάνει.¹⁹

¹⁸ “Όσα δεν ξέρω ούτε νομίζω ότι τα ξέρω.”

¹⁹ Λιγότερο διαφωτιστική είναι η μαρτυρία του Αριστοφάνη, καθώς στις κωμωδίες του ο Σωκράτης παρουσιάζεται να διδάσκει και να συμπεριφέρεται σαν σοφιστής, από κείνους που πάσχιζαν με τη ρητορική και συλλογιστική τους δεινότητα τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν, “να παρουσιάσουν τον πιο αδύναμο (άδικο) λόγο ως ισχυρότερο (δίκαιο)”.

Ξεκίνησε να γίνει καλλιτέχνης λιθοξόος, σαν τον πατέρα του, αλλά γρήγορα εγκατάλειψε κάθε επαγγελματική απασχόληση. Αν και φτωχός, προτίμησε να τριγυρίζει στην αγορά και στα γυμναστήρια, όπου γρήγορα έγινε γνωστός για τη συζητητική του δεινότητα και για τα παράδοξα θέματα που διάλεγε να πραγματευτεί: την ευσέβεια, τη γενναιότητα, τη δικαιοσύνη και άλλα παρόμοια. Η συζήτηση μαζί του δεν ήταν εύκολη, καθώς είχε έναν ιδιαίτερο τρόπο να ξεσκεπάζει τις πλάνες και τους παραλογισμούς των συνομιλητών του· ήταν όμως τόσο θελκτική και ενδιαφέρουσα, ώστε μερικοί νέοι να τον ακολουθούν, όχι ως μαθητές (γιατί ο Σωκράτης ποτέ δεν ίδρυσε σχολή, ούτε ζήτησε διδαστρα) αλλά ως ακροατές, οπαδοί και εταίροι.

Όποτε στρατεύτηκε ο Σωκράτης πολέμησε με αξιοσημείωτο θάρρος, και η προσήλωσή του στη δημοκρατική νομιμότητα επαληθεύτηκε τρεις τουλάχιστο φορές: πρώτη φορά, όταν κάζονταν οι στρατηγοί της ναυμαχίας στις Αργινούσες και μόνος αυτός επέμεινε να τηρηθεί η σωστή διαδικασία· δεύτερη, όταν οι τριάντα τύραννοι τον έστειλαν να συλλάβει έναν πολιτικό τους αντίπαλο και αρνήθηκε να υπακούσει· τρίτη φορά, όταν καταδικασμένος σε θάνατο προτίμησε να εκτελεστεί παρά να δραπετεύσει.

Η δίκη και η καταδίκη του εξηγούνται, ιστορικά, αν σκεφτούμε ότι μετά το 404 π.Χ. οι Αθηναίοι, στην προσπάθειά τους να δικαιολογήσουν την ήττα τους, ήταν πρόθυμοι να αποδώσουν την ευθύνη σε κάποιον ή σε κάποιους, δίκαια ή άδικα. Η καταγγελία έγινε από φανατικούς της συντήρησης που πίστευαν ότι αιτία της αθηναϊκής κακοδαιμονίας ήταν η εγκατάλειψη σταθερών και δοκιμασμένων αξιών, όπως η ευσέβεια απέναντι στους θεούς και ο σεβασμός των νέων προς τους μεγαλύτερους τους. “Ο Σωκράτης”, υποστήριξαν, “δεν πιστεύει στους θεούς που πιστεύει η πόλη, αλλά εισάγει άλλα, καινούργια δαιμόνια, και ακόμα αδικεί, γιατί διαφθείρει τους νέους” (Ξενοφών, Απομνημονεύματα 1.1). Στην καταδικαστική τους απόφαση οι δικαστές επηρεάστηκαν από το γεγονός ότι ο Αλκιβιάδης και ο Κριτίας, πολιτικοί που πραγματικά είχαν βλάψει την Αθήνα, ήταν για ένα διάστημα οπαδοί του Σωκράτη, αλλά και από την προκλητικά υπερήφανη, ασυμβίβαστη στάση του φιλοσόφου στο δικαστήριο.

Ο Σωκράτης είχε πολλά κοινά και πολλές διαφορές με τους

σοφιστές. Κοινά ήταν τα ενδιαφέροντα για τον άνθρωπο· όμως στόχος της σοφιστικής διδασκαλίας ήταν η κοινωνική και πολιτική επιτυχία, που οι σοφιστές υποστήριζαν ότι μπορούσαν να την εξασφαλίσουν, ενώ στόχος της σωκρατικής διδασκαλίας ήταν η αρετή, που ο Σωκράτης υποστήριζε ότι δε μπορούσε να την εξασφαλίσει. Κοινή ήταν η συζητητική μέθοδος, ο διάλογος· όμως ο διάλογος του Σωκράτη δεν ήταν ούτε *επιδεικτικός*, για να εντυπωσιάσει τους ακροατές, ούτε *εριστικός*, για να κατατροπώσει κάποιον αντίπαλο. Ο σωκρατικός διάλογος ήταν *ελεγκτικός*: σκοπό του είχε να απαλλάξει τον συνομιλητή από τις σφαλερές πεποιθήσεις του και να του δημιουργήσει *απορία*. Από κει και πέρα ο Σωκράτης υποστήριζε ότι κατείχε από τη μητέρα του, που ήτανε *μαία*, τη *μαιευτική τέχνη*, και μπορούσε με τις κατάλληλες ερωτήσεις να οδηγήσει τον καθένα προς την αλήθεια.

Ο ίδιος ο Σωκράτης ποτέ δεν ισχυρίστηκε πως ήταν κάτοχος της αλήθειας. Η φιλοσοφία του, στο μέτρο που μπορούμε να τη μαντέψουμε, περιοριζόταν σε μερικά *παράδοξα*, όπως το *ἐν οἶδα, ὅτι οὐδὲν οἶδα* και το *οὐδεις ἐκὼν κακός*, “*κανείς δεν είναι θεληματικά κακός*”. Γενικά, ο Σωκράτης έδινε μεγάλο βάρος στην *απορία* και στην ορθολογική *αναζήτηση* της αληθινής αρετής, χωρίς ποτέ να ισχυριστεί ούτε ότι τη βρήκε ούτε ότι μπορεί να τη διδάξει.

5. Ποίηση

Χαρακτηριστική για τους κλασικούς αιώνες είναι η βαθμιαία υποχώρηση των ποιητικών ειδών και η αντίστοιχη ανάπτυξη της πεζογραφίας. Από τα ποιητικά είδη ακμάζει μόνο η δραματική ποίηση, που όμως δανείζεται και αξιοποιεί πλήθος στοιχεία από το έπος όσο και από τη λυρική ποίηση, κυρίως τη χορική.

Α. Επική ποίηση

Το *διδασκτικό έπος* είδαμε να επιβιώνει τον 5ο π.Χ. αιώνα στα έργα προσωκρατικών φιλοσόφων, του Παρμενίδη και του Εμπεδοκλή, που συνέχισαν την παράδοση του Ξενοφάνη. Άλλα διδασκτικά έπη γράφτηκαν στους κλασικούς αιώνες ελάχιστα, ανάμεσά τους μια *Ρητορική τέχνη* του Εύηνου από την Πάρο (5ος π.Χ. αι.) και ένας γαστρονο-

μικός οδηγός για καλοζωιστές, η *Ήδυπάθεια* του Αρχέστρατου από τη Γέλα της Σικελίας (4ος π.Χ. αι.).²⁰

Στους κλασικούς αιώνες το ηρωικό έπος άλλαξε χαρακτήρα, καθώς ελάχιστοι ποιητές συνέχισαν την παράδοση υμνώντας τα κατορθώματα μυθολογικών ηρώων όπως ο Θησέας, οι Επτά επί Θήβας κλπ. Σημαντικότερος ανάμεσά τους ο *Πανύασης* από την Αλικαρνασσό (6ος/5ος π.Χ. αι.), που το έπος του *Ήράκλεια* επαινέθηκε από τους νεότερους πολύ. Οι περισσότεροι προτίμησαν να χρησιμοποιήσουν τον επικό στίχο για να περιγράψουν σύγχρονά τους πολεμικά γεγονότα από τα Περσικά, τον Πελοποννησιακό πόλεμο κ.ά. Έτσι το ηρωικό έπος έτεινε να γίνει ιστορικό, με τους σύγχρονους στρατιωτικούς ηγέτες να συναγωνίζονται τον Οδυσσέα στην πονηριά και τον Αχιλλέα στη γενναιότητα.

Ο *Χοιρίλος* από τη Σάμο (5ος π.Χ. αι.) μακάρισε τους παλιούς ποιητές που έζησαν και έγραψαν “όσο ακόμα το λιβάδι της ποίησης ήταν απείραχτο· τώρα έχουν όλα μοιραστεί, και οι τέχνες πήραν τέλος [...]· βλέπει κανείς προσεκτικά ένα γύρο, αλλά δεν έχει πού να κατευθύνει το καινούργιο του άρμα” (απόσπ. 1 K.). Ο ίδιος βρήκε ανεκμετάλλευτο θέμα τα Περσικά, και έγραψε έπος, τα *Βαρβαρικά*, όπου διηγήθηκε “πώς ήρθε από την Ασία στην Ελλάδα πόλεμος μεγάλος” (απόσπ. 1a K.). Ο Χοιρίλος ακολούθησε αργότερα τον σπαρτιάτη στρατηγό Λύσανδρο στις εκστρατείες του, με την εντολή να υμνήσει τα κατορθώματά του, αλλά είναι ζήτημα αν πρόλαβε να συνθέσει *Λυσάνδρεια*.

Σύγχρονος του Χοιρίλου ήταν ο *Αντίμαχος* από τον Κολοφώνα, σημαντικός ποιητής και μελετητής του Ομήρου. Από τα έργα του ξεχωρίζουν η επική *Θηβαΐς* και μια ελεγειακή σύνθεση ερωτικών ιστοριών, η *Λυδή*, που πρέπει να συνδεθεί με τη *Ναννώ* του Μιμνέρμου (σ. 69). Χαμένα σήμερα, τα έργα αυτά θαυμάστηκαν και επηρέασαν πολλούς· όμως το έπος *Λυσάνδρεια*, που το έγραψε προσκαλεσμένος, όπως ο Χοιρίλος, από τον σπαρτιάτη στρατηγό, παραδίδεται πως το κατάστρεψε μόνος του ο Αντίμαχος, όταν ο Λύσανδρος προτίμησε να βραβεύσει άλλον ποιητή, κατώτερό του.²¹

²⁰ Από το πρώτο δε σώζεται σχεδόν τίποτα· όμως από το δεύτερο ο Αθήναιος (1ος/2ος μ.Χ., σ. 275) παραθέτει αρκετά αποσπάσματα. Έτσι, μαθαίνουμε π.χ. ότι “το καλύτερο κριθάρι στον κόσμο, πιο άσπρο από το χιόνι το ουρανού, φυτρώνει στη Λέσβο, στη θαλασσόβρεχτη περιοχή της Ερέσου· και αν οι θεοί τρώνε κριθαρόψωμο, από εκεί πηγάνει ο Ερμής να τους αγοράσει” (απόσπ. 3 R.).

²¹ Και ο Μεγαλέξανδρος επιθυμούσε τα κατορθώματά του να δοξαστούν από τους ποιητές και “μακάριζε, όπως λέγαν, τον Αχιλλέα, που ευτύχησε να έχει κήρυκα της υστεροφημίας του τον Όμηρο” (Αριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις* 1.12). Έτσι προσκάλε-

Η γενικότερη παρακμή του ηρωικού έπους δεν επηρέασε καθόλου τη φήμη του Ομήρου. Σε όλη την Κλασική εποχή η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της εκπαίδευσης των νέων και καλοδεχούμενο ακρόαμα στα συμπόσια και τις άλλες γιορταστικές εκδηλώσεις, ιδιωτικές και δημόσιες. Είναι γνωστό ότι στη μεγαλύτερη γιορτή της Αθήνας, τα Παναθήναια, επαγγελματίες ραψωδοί απαγγέλλαν ολόκληρα τα έπη, ένας μετά τον άλλον, αρχίζοντας καθένας από εκεί που είχε σταματήσει ο προηγούμενος.²² Αντίστοιχα ήταν και η επίδραση του ποιητή μεγάλη, π.χ. στον Αισχύλο, που “έλεγε πως οι τραγωδίες του ήταν κομμάτια από τα μεγάλα δείπνα του Ομήρου” (Αθήναιος 8.347), και στον Σοφοκλή, που από τον *Βίο* του μαθαίνουμε ότι “σε πολλά του δράματα ακολουθεί την *Οδύσσεια*”.

Β. Λυρική ποίηση

Και η λυρική ποίηση ως σύνολο υποχώρησε στα κλασικά χρόνια· επιβίωσαν όμως και καλλιεργήθηκαν όσα είδη συνδέονταν με συγκεκριμένα κοινωνικά φαινόμενα, όπως η λατρεία των θεών, οι αθλητικοί αγώνες, τα συμπόσια κ.ά.

i. Χορική ποίηση

Ο Σιμωνίδης φαίνεται να ήταν ο πρώτος που ανέβασε σε ποιητικά ύψη το *Επινίκιο*, δοξαστικό τραγούδι για τους νικητές των πανελλήνιων αθλητικών αγώνων (σ. 58–9)· και από τότε έγινε συνήθιο οι νικητές (ιδιαίτερα οι αριστοκράτες και όσοι είχαν μεγάλη οικονομική επιφάνεια) να παραγγέλλουν σε γνωστούς ποιητές να συνθέσουν, με μεγάλη αμοιβή, τον ύμνο που επιθυμούσαν να ακουστεί στην υποδοχή τους και να μείνει να θυμίζει τη δόξα τους στις επόμενες γενιές. Εκτός από τον Σιμωνίδη, τέτοια τραγούδια έγραψαν στα πρώιμα κλασικά χρόνια ο Πίνδαρος, ο Βακχυλίδης κ.ά.

Στο μεγαλύτερο μέρος τους τα επινίκια ήταν αφηγηματικά τραγούδια, καθώς οι ποιητές συνήθιζαν να αφιερώνουν λιγότερους στίχους για να περιγράψουν τα αγωνιστικά επιτεύγματα του αθλητή, πε-

σε ποιητές να τον συνοδεύσουν στις εκστρατείες του, αλλά τα σχετικά έπη ήταν ασήμαντα και έχουν όλα χαθεί.

²² Από παλιά το σοβαρό έπος συνυπήρχε με το κωμικό είδος της παρωδίας (σ. 51)· έτσι, στα Παναθήναια δίπλα στα ομηρικά έπη απαγγέλλονταν και παρωδικά, π.χ. η *Γιγαντομαχία* του Ηγήμονα από τη Θάσο (5ος/4ος π.Χ. αι.).

ρισσότερους για να δοξάσουν τον τόπο του και τη γενιά του, συσχετίζοντάς τα με θεούς και ήρωες, ξετυλίγοντας μύθους, θυμίζοντας ιστορικά γεγονότα, σχηματίζοντας ένα τιμητικό πλαίσιο, όπου τώρα, με τη συγκεκριμένη νίκη, ερχόταν να ενταχτεί ένας ακόμα προσωπικός θρίαμβος.

Τα περισσότερα πάλι επινίκια είναι συνθεμένα σε επωδικές τριάδες, ένα σχήμα που παραδίδεται ότι επινοήθηκε στη Μεγάλη Ελλάδα από τον Ίβυκο ή τον Στησίχορο. Κάθε τριάδα αποτελείται από ένα αντιστροφικό ζευγάρι (μια στροφή και μίαν αντιστροφή, συνθεμένες στα ίδια ακριβώς μέτρα, ώστε να μπορούν να τραγουδηθούν στο ίδιο μέλος) και μίαν επωδό σε μέτρα και μέλος διαφορετικά. Το ίδιο σχήμα επαναλαμβάνεται όσες φορές χρειαστεί.

ΠΙΝΔΑΡΟΣ (518–438 π.Χ.)

Θνάσκει δὲ σιγαθὲν καλὸν ἔργον.²³

Απόσπ. 121

Γεννήθηκε στις Κυνός Κεφαλές, κοντά στη Θήβα. Νέος μαθητεύει για ένα διάστημα στην Αθήνα, όπου σχετίστηκε με το αριστοκρατικό γένος των Αλκμεωνιδών. Ήταν είκοσι χρονών όταν παρουσίασε το πρώτο του έργο, τον *Πυθιονικό* για τον Ιπποκλή, γόνο της μεγάλης γενιάς των Αλευαδών της Θεσσαλίας, που είχε νικήσει στον παιδικό *δίαυλο*. Σιγά σιγά η φήμη του μεγάλωνε, και για χρόνια ταξίδευε παρουσιάζοντας τις χορικές του συνθέσεις όχι μόνο στην Αίγινα, στην Αθήνα και στους Δελφούς, όπου του απονεμήθηκαν μεγάλες τιμές, αλλά και στις Συρακούσες και στον Ακράγαντα, όπου σχετίστηκε στενά με τους τυράννους, στην Κυρήνη, στη Μακεδονία και αλλού. Το 480 π.Χ., όταν ο Ξέρξης πέρασε τις Θερμοπύλες, η Θήβα *εμῆδισε* (πήγε με το μέρος των Περσών), όχι χωρίς τη συναίνεση του ποιητή· όμως αυτό δεν τον εμπόδισε να πανηγυρίσει αργότερα τις ελληνικές νίκες και να υμνήσει την Αθήνα ως *Ἑλλάδος ἔρεισμα* (απόσπ. 76).

Επιβεβαιώνοντας την καταγωγή του από τον συντηρητικό χώρο της Βοιωτίας και από αρχοντική και πλούσια οικογένεια, ο Πίνδαρος δεν απομακρύνθηκε ποτέ από τις αριστοκρατικές αξίες: την ευγενική καταγωγή, την ευσέβεια, τη σωματική ρώμη και ομορφιά, φυσικά και τον πλούτο. Υψηλή θέση έδινε και στη

²³ “Αφανίζεται τ’ όμορφο έργο, όταν το σκεπάσει σιωπή.”

μουσική τέχνη, που τη θεωρούσε θείκο δώρο, όπως άλλωστε δώρο των θεών πίστευε πως ήταν και η ευρωστία των αθλητών και οι επιτυχίες τους στους αγώνες.

Παραγωγικός για περισσότερο από πενήντα χρόνια, ο Πίνδαρος έγραψε και παρουσίασε εγκώμια, επίνικους, θρήνους, παιάνες, παρθένεια, διθύραμβους, προσόδια και υπορχήματα· όμως από τα δεκαεπτά βιβλία, όπου οι αλεξανδρινοί είχαν συγκεντρώσει το έργο του, δε σώθηκαν παρά τέσσερα βιβλία με 44 επίνικους: ένα με Ολυμπιόνικους, ένα με Πυθιόνικους, ένα με Ισθμιόνικους και ένα με Νεμεόνικους. Από τα υπόλοιπα δε σώθηκαν παρά αποσπάσματα.

Η μουσική των ύμνων του μας μένει άγνωστη· όμως τα ποιητικά κείμενα που διαβάζουμε δικαιώνουν τον ενθουσιασμό των αλεξανδρινών φιλολόγων, που και τον μελέτησαν και τον επαίνεσαν πολύ. Ο Πίνδαρος έγραψε στη γλώσσα του έπους, με έντονο δωρικό χρώμα και κάποιες αιολικές αποκλίσεις. Το ύφος του, σοβαρό και μεγαλόπρεπο, όπως ταιριάζει στον επινίκιο έπαινο και στην πανηγυρική ατμόσφαιρα της γιορτής, βασιζέται σε καλοχτισμένες και βαριοστολισμένες περιόδους, σε εντυπωσιακές εικόνες και στις πολλές γνώμες που, διάσπαρτες στο έργο του, τονίζουν την παντοδυναμία των θεών, την αδυναμία αλλά και τη μεγαλοσύνη των ανθρώπων.

Δίπλα στον Πίνδαρο, που ήταν “Θηβαίος, πιστός στην παλιά παράδοση, βαρύς, δύσκολος, μονότροπος, πρέπει να τοποθετήσουμε τον ομότεχνο και συνομήλικο με τον Πίνδαρο ποιητή, τον Βακχυλίδη από τη Τζια, νεωτερικότερο, ευκολονόητο, πολύτροπο και πολύχρωμο. Και η δικιά του αποστολή ήταν να υμνεί νικητές αγώνων, όμως οι ύμνοι του αφήνουν να προβάλλει ένα πνεύμα διαφορετικό: στον Πίνδαρο ο βαρύς Βοιωτός, στον Βακχυλίδη ο χαριτωμένος Ίωνας.”²⁴

ΒΑΚΧΥΛΙΔΗΣ (περ. 516–450 π.Χ.)

Ο Βακχυλίδης από τη Τζια ήταν ανεψιός του Σιμωνίδη, που του δίδαξε την τέχνη της χορωδιακής σύνθεσης. Η ζωή και το έργο του παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τη ζωή και το έργο του ανταγωνιστή του, του Πίνδαρου. Όπως ο Πίνδαρος, έτσι και ο

²⁴ Οι χαρακτηρισμοί είναι του Ι. Θ. Κακριδή στο Έλα Αφροδίτη ανθοστεφανωμένη, Αθήνα 1983, σ. 132.

Βακχυλίδης καλλιέργησε όλα σχεδόν τα είδη της χορικής ποίησης και ταξίδεψε παρουσιάζοντας έργα του (διθύραμβους, παιάνες, προσόδια, παρθένια, υπορχήματα, επίνικους, εγκώμια και ερωτικά) σε πολλά μέρη του ελληνικού κόσμου· όπως ο Πίνδαρος, επιδίωξε να κερδίσει την εύνοια των ισχυρών, ιδιαίτερα του Ιέρωνα, τυράννου των Συρακουσών, και έγραψε τραγούδια για τις νίκες τους στην Ολυμπία και στους Δελφούς.²⁵ τέλος, όπως ο Πίνδαρος, έτσι και ο Βακχυλίδης αφιέρωνε το μεγαλύτερο μέρος των ύμνων του σε μυθολογικές αφηγήσεις.

Πολλές οι ομοιότητες, αλλά και οι διαφορές μεγάλες. Η γλώσσα του Βακχυλίδη δεν παρουσιάζει έντονο δωρικό χρώμα και είναι πιο ρευστή από τη γλώσσα του Πίνδαρου· το ύφος του είναι, παρ' όλη την πληθώρα των επιθέτων, πιο ανάλαφρο, και η αφηγηματική του τεχνική, όπως θα το περιμέναμε από ίωνα ποιητή, πιο εκλεπτυσμένη. Από την άλλη μεριά, οι γνώμες του Βακχυλίδη υστερούν σε βάθος, και οι συνθέσεις του ως σύνολο δεν έχουν ούτε την ποιητική πνοή ούτε τη μεγαλοπρέπεια των πινδαρικών ύμνων.

Τα έργα του συγκεντρώθηκαν από τους αλεξανδρινούς φιλολόγους σε εννέα βιβλία. Το μεγαλύτερο μέρος τους χάθηκε, αλλά για καλή μας τύχη ένας πάπυρος διασώζει δεκατρία επινίκια, ένας άλλος έξι ύμνους (διθύραμβους και νόμους), που κίολας οι τίτλοι τους (Αντηνορίδαι, Ίώ, Ίδας, Θησεύς κ.ά.) φανερώνουν τον μυθολογικό-αφηγηματικό τους χαρακτήρα.

Ο διθύραμβος, απ' όπου πιστεύουμε ότι ξεκίνησε η τραγωδία (σ. 75), εξακολούθησε να αποτελεί απαραίτητο μουσικό συστατικό στις γιορτές του Διονύσου· προς το τέλος μάλιστα του βου π.Χ. αιώνα καθιερώθηκε να γίνεται στα Μεγάλα Διονύσια χωριστός διαγωνισμός για τους κυκλικούς Χορούς των διθύραμβων – πενήντα παιδιά ή άντρες που χόρευαν και τραγουδούσαν με τη συνοδεία αυλού. Για το βραβείο συναγωνίζονταν σημαντικοί ποιητές, όπως ο Σιμωνίδης (σ. 58–9), ο Πίνδαρος, ο Βακχυλίδης κ.ά.π.

Μετά τα μέσα του 5ου π.Χ. αιώνα, με τη γενικότερη αναστάτωση που προκάλεσε το σοφιστικό κίνημα, ο διθύραμβος απομακρύνθηκε από την παραδοσιακή του μορφή: η ποιητική γλώσσα στολίστηκε επι-

²⁵ Ο Ιέρων και άλλοι μεγαλοσιάνοι δεν αγωνίζονταν οι ίδιοι, μόνο έπαιρναν μέρος στους ιππικούς αγώνες και στις αρματοδρομίες, όπου το στεφάνι της νίκης δε δινόταν στον ιππέα ή στον ηνίοχο αλλά στον ιδιοκτήτη των αλόγων και του άρματος.

δεικτικά, η μουσική σύνθεση λευτερώθηκε από τους παραδοσιακούς κανόνες και κυριάρχησε απέναντι στον λόγο. Ανακατεύονταν οι ρυθμοί, παράλλαζαν οι μουσικές κλίμακες, και η χορική εκφορά τύχαινε να διακόπτεται από μονωδίες. Με αυτή τη μορφή ο νέος διθύραμβος και οι μεταρρυθμιστές διθύραμβοδιδάσκαλοι φυσικό ήταν να αποτελέσουν στόχο των κωμωδιογράφων, όπως άλλωστε στόχο των κωμωδιογράφων αποτέλεσαν και από τους τραγικούς ο Ευριπίδης και ο Αγάθων, που τα χορικά τους τραγούδια επηρεάζονταν από τους νέους μουσικούς τρόπους.

ii. Σκόλια και ελεγείες

Στα συμπόσια οι συνδαιτημένες εξακολούθησαν βέβαια στα κλασικά χρόνια να τραγουδούν και σκόλια και ελεγείες σαν τη Λυδή του Αντίμαχου (σ. 105). Τέτοια τραγούδια ξέρουμε να έγραψαν πολλοί ποιητές, ανάμεσά τους και τραγικοί, όπως ο Σοφοκλής, ο Ευριπίδης και ο Ίων από τη Χίο· παράλληλα όμως, φυσικό είναι πολλά συμποσιακά τραγούδια να κυκλοφορούσαν ανώνυμα, ή να αποδίδονταν σε κάποιον γνωστό ποιητή χωρίς να είναι πραγματικά δικά του.

Γνωστοί ποιητές, ο Σιμωνίδης, ο Αισχύλος, ο Ευριπίδης κ.ά., ξέρουμε να έχουν συνθέσει και επιγράμματα, ελεγειακά τα περισσότερα, για να τιμήσουν τους νεκρούς των πολέμων. Πολλά μας σώθηκαν σε νεότερες ανθολογίες και πολλά φέραν στο φως οι αρχαιολόγοι, ιδιωτικά και δημόσια, χαραγμένα σε επιτάφιας στήλες, σε κενοτάφια, σε πολυάνδρια κλπ., ανάμεσά τους και αριστουργηματικές ποιητικές συνθέσεις που όμως θα μείνουν για πάντα ανώνυμες.

iii. Μονωδίες

Πολύ ανάλογες με τον διθύραμβο εξελίξεις παρουσίασε την ίδια εποχή και το κιθαρωδικό λατρευτικό τραγούδι του Απόλλωνα, ο νόμος, όπου το παραδοσιακό δακτυλικό μέτρο αντικαταστάθηκε με άλλα ποικίλα μέτρα και ρυθμούς. Οι νόμοι ήταν τραγούδια μονωδικά· όμως τώρα ορισμένα τους μέρη φαίνεται να προορίζονταν για χορική παρουσίαση, όπως και στον νέο διθύραμβο, αντίστροφα, η χορική εκφορά μπορούσε, θυμίζουμε, να διακοπεί από μονωδίες.

Ένας πάπυρος του 4ου π.Χ. αιώνα μάς διασώζει το μεγαλύτερο μέρος ενός νόμου του Τιμόθεου από τη Μίλητο (περ. 450–360 π.Χ.). Το έργο επιγράφεται Πέρσαι και περιγράφει τη ναυμαχία της Σαλαμίνας

με ζωηρά χρώματα και με πάθος. Η γλώσσα, φορτωμένη εικόνες και σύνθετα, είναι εξεζητημένη, καμιά φορά και δυσνόητη τόσο ώστε και ο Τιμόθεος να αποτελείσει στόχο των κωμωδιογράφων, π.χ. του Αναξανδρίδη, που τον κοροΐδεψε ότι την πήλινη χύτρα την ονόμασε πυρίκτιτον στέγαν, “κατοικία χτισμένη στη φωτιά” (απόσπ. 23).

Μονωδικά τραγούδια έγραψε και η Κόριννα από την Τανάγρα της Βοιωτίας, που έζησε την ίδια εποχή με τον Πίνδαρο. Όσα αποσπάσματα μας σώζονται είναι γραμμένα στο βοιωτικό ιδίωμα, με ομηρικές επιδράσεις, και αφορούν τοπικούς ήρωες και μύθους. Με τη Βοιωτία σχετίζεται και ένα της τραγούδι όπου ο Κιθαιρώνας και ο Ελικώνας, τα δυο βουνά, συναγωνίζονται σε μουσικές ικανότητες. Αφηγηματικά τραγούδια για βοιωτούς ήρωες ξέρουμε πως έγραψε και η υποτιθέμενη δασκάλα της Κόριννας, η Μυρτίδα.²⁶

Εκατό και παραπάνω χρόνια μετά την Κόριννα, γύρω στα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα, έζησε στην Τήλο, στα Δωδεκάνησα, μια ακόμα ποιήτρια, η Ήρινα. Τα έργα της, γραμμένα σε δωρική διάλεκτο με επικές προσμειξείς, έχουν τα περισσότερα χαθεί. Μας σώζονται δύο επιγράμματα και αποσπάσματα από ένα της τραγούδι, την Ήλακάτη (“Ρόκα”), όπου με πολλή τρυφερότητα η ποιήτρια αναθυμάται και θρηνεί τη συνομήλική της φιλενάδα, τη Βαυκίδα, που είχε πεθάνει στα δεκαεννιά της χρόνια. Το τραγούδι είχε συνολικά 300 δακτυλικούς εξάμετρους στίχους, και οι φιλόλογοι θεωρούν ότι άνοιξε τον δρόμο για τα αλεξανδρινά επύλλια (σ. 200 σημ. 20).

Τους κλασικούς αιώνες ο σατιρικός *Ιαμβος*, ως ξεχωριστό λυρικό ποιητικό είδος, είχε ουσιαστικά εξαφανιστεί ή, πιο σωστά, είχε αντικατασταθεί από το δραματικό είδος της κωμωδίας.

Γ. Δραματική ποίηση

Μέσα στους δύο κλασικούς αιώνες η δραματική ποίηση αναπτύχτηκε, μεσουράνησε και έγερνε να δύσει. Τα κεφάλαια που ακολουθούν εκθέτουν σε γενικές γραμμές ολόκληρη την εξέλιξή της: όμως κυρίαρχη θέση κατέχουν, όπως είναι φυσικό, τα δεδομένα της εποχής της ακμής, όπως κυρίαρχη θέση κατέχει και η Αθήνα, που την εποχή αυτή σχεδόν μονοπωλούσε την πνευματική κίνηση.

²⁶ Δύο ακόμα ποιήτριες μελών, διάσημες στην αρχαιότητα αλλά σχεδόν άγνωστες σε εμάς, ξέρουμε να έζησαν στο πρώτο μισό του 5ου π.Χ. αιώνα: η Τελείλλα από το Άργος, που έγραψε ύμνους σε θεούς, και η Πράξιλλα από τη Σικυώνα.

i. Γενικά²⁷

Το 535 π.Χ., με τον πρώτο θεατρικό αγώνα που οργάνωσε ο Πεισίστρατος, οι δραματικές παραστάσεις καθιερώθηκαν ως αναπόσπαστο μέρος της διονυσιακής λατρείας· και τρεις δεκαετίες αργότερα, το 508 π.Χ., οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη οδήγησαν στην εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Στη συνέχεια, ο 5ος π.Χ. αιώνας είναι ο αιώνας της ακμής τόσο του αττικού δράματος όσο και της αθηναϊκής δημοκρατίας· και στους αιώνες που ακολούθησαν, η ποιοτική υποβάθμιση, ο μαρασμός, η μεταλλαγή και το ξέφτισμα του δημοκρατικού πολιτεύματος από τη μια, και των θεατρικών φαινομένων από την άλλη, συμβαδίζουν. Αυτή η παράλληλη πορεία της δημοκρατίας με τις θεατρικές εκδηλώσεις δεν είναι συμπτωματική: το αρχαίο θέατρο ως τέχνη και ως θεσμός έχει πολλά που το συνδέουν με τη δημοκρατία.

Από τα κύρια χαρακτηριστικά της δημοκρατίας είναι η δυνατότητα που έχει καθένας να εκφράσει τη γνώμη του και ο συνακόλουθος διάλογος ανάμεσα στις διάφορες απόψεις (σ. 90). Αντίστοιχα, στο θέατρο κυριαρχούν η πολυφωνία και ο διάλογος: ο διάλογος των υποκριτών μεταξύ τους, αλλά και ο διάλογος των υποκριτών με τον Χορό. Καθώς μάλιστα τα πρόσωπα που υποδύονται οι υποκριτές είναι στην πλειονότητά τους επώνυμοι αξιωματούχοι, ενώ ο Χορός απαρτίζεται από ανώνυμο πλήθος, ο διαλογος του Χορού με τους υποκριτές αποκτά πρόσθετη κοινωνική σημασία.

Οι υποκριτές συνομιλούν με απαγγελτικούς, ιαμβικούς συνήθως, στίχους που προσεγγίζουν τους τρόπους της καθημερινής ομιλίας (σ. 61)· ο Χορός εκφράζεται με τραγούδια, με χορευτικές κινήσεις και επιφωνήματα. Η διαφορά έχει σημασία, καθώς σε όλες τις εποχές οι επώνυμοι διατυπώνουν τη γνώμη τους με συγκροτημένο λόγο (ομιλίες, διαγγέλματα, δημόσιες συζητήσεις κ.τ.ό.), ενώ το πλήθος εκφράζεται με πορείες, συνθήματα, ρυθμικές κινήσεις και τραγούδια. Έτσι, στο αρχαίο δράμα, όπως και στο δημοκρατικό πολίτευμα, τόσο οι προσωπικές απόψεις των λίγων και ξεχωριστών, όσο και η κοινή γνώμη των πολλών, μπορούσαν να εκφραστούν ελεύθερα και με τον τρόπο τους.

Οι δραματικοί αγώνες αποτελούσαν κοινωνικό θεσμό. Οργανώ-

²⁷ Για τη διδακτική λειτουργία του θεάτρου, που προβληματίζε, διαφώτιζε, ως ένα σημείο και καθοδηγούσε το αθηναϊκό πλήθος σε θέματα ηθικής, κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας, βλ. παραπάνω, σ. 91-2.

νονταν από την πολιτεία· όμως η πραγματοποίησή τους βασιζόταν στη συμμετοχή των πολιτών, που χρηματοδοτούσαν τις παραστάσεις, επάνδρωναν τους Χορούς, αποτελούσαν το ακροατήριο, αποφάσιζαν για την απονομή των βραβείων, και μετά το τέλος των εκδηλώσεων έκριναν στην εκκλησία του δήμου την οργανωτική επιτυχία ή αποτυχία των αγώνων.

Θεατρικές παραστάσεις γίνονταν μόνο στις **γιορτές του Διονύσου**, δύο φορές τον χρόνο, στα *Μεγάλα Διονύσια* (Μάρτη/Απρίλη) και στα *Λήναια* (Γενάρη/Φλεβάρη).²⁸ Τα Μεγάλα Διονύσια άρχιζαν όταν οι ιερείς μεταφέραν το ξόανο του θεού στο θέατρο και το εγκαθιστούσαν στην πρώτη σειρά, για να μετέχει στις εκδηλώσεις. Ακολουθούσαν οι *διθυραμβικοί αγώνες*, όπου έπαιρναν μέρος και οι δέκα φυλές, οι πέντε με αντρικό και οι άλλες πέντε με παιδικό Χορό. Το πρόγραμμα ολοκληρωνόταν με τους *δραματικούς αγώνες*: τρεις μέρες για τις τραγωδίες, μία για κάθε ποιητή, που έπρεπε να παρουσιάσει ολόκληρη *τετραλογία* (τρεις τραγωδίες και ένα σατυρικό δράμα), και μία μόνο μέρα για τις κωμωδίες, όπου σε αυτήν πέντε ποιητές, ένας μετά τον άλλον, παρουσίαζαν από μία κωμωδία ο καθένας. Στα Λήναια το πρόγραμμα ήταν πιο περιορισμένο, όπως πιο περιορισμένο ήταν και στα Μεγάλα Διονύσια όταν η πολιτεία αντιμετώπιζε δυσκολίες.

Υπεύθυνος για την οργάνωση των αγώνων ήταν από τη μεριά της πολιτείας ο **επώνυμος άρχοντας** κάθε χρονιάς. Αυτός με τους βοηθούς του όριζαν τους *χορηγούς*, πλούσιους Αθηναίους που θα αναλάβαιναν καθένας τα έξοδα μιας παράστασης, τους ποιητές που θα παρουσίαζαν τα έργα τους, και τους *υποκριτές* που θα κρατούσαν τους πρωταγωνιστικούς ρόλους.

Ο *χορηγός* ήταν υποχρεωμένος να επιλέξει, να συντηρήσει και να αποζημιώσει τα μέλη του Χορού όσο κρατούσαν οι δοκιμές, και ακόμα να φροντίσει για τους μουσικούς και για όσα ακόμα πρόσωπα και υλικά (ρούχα, προσωπεία, όπλα κλπ.) ήταν απαραίτητα στην παράσταση. Τα έξοδά του ήταν μεγάλα, αλλά μεγάλη ήταν και η ηθική του ανταμοιβή σε περίπτωση διάκρισης, οπότε ο χορηγός βραβευόταν μαζί με τον ποιητή και είχε δικαίωμα να στήσει μνημείο θυμητικό της νίκης του.

Οι *χορευτές* ήταν ερασιτέχνες, νέοι καλλίφωνοι και καλογυμνασμένοι που το θεωρούσαν τιμή και πολιτική τους υποχρέωση να πά-

²⁸ Στα *Μικρά* ή *κατ' άγρους Διονύσια* οι ίδιες παραστάσεις περιόδευαν στους διάφορους δήμους της Αττικής.

ρουν μέρος στις παραστάσεις. Το έργο τους εύκολο δεν ήταν, ιδιαίτερα στους τραγικούς Χορούς, όπου τα ίδια πρόσωπα έπαιρναν μέρος και στα τέσσερα δράματα της ημέρας, αλλάζοντας σκευή και παριστάνοντας διαδοχικά (π.χ. στην *Ορέστεια* του Αισχύλου) γέροντες Μυκηναίους, θεραπεινίδες του παλατιού, Ευμεινίδες και Σατύρους.

Ερασιτέχνες ήταν αρχικά και οι υποκριτές· με τα χρόνια όμως, όταν οι απαιτήσεις μεγάλωσαν και καθιερώθηκε ειδικό βραβείο για τους πρωταγωνιστές, οι προικισμένοι, λαμπρόφωνοι και εκφραστικοί ηθοποιοί έγιναν περιζήτητοι επαγγελματίες, και πια τον 4ο π.Χ. αιώνα οι *περι τὸν Διόνυσον τεχνῖται* οργανώθηκαν σε συντεχνίες, που φρόντιζαν να επανδρώνουν τις δραματικές παραστάσεις σε όλα τα μέρη της Ελλάδας. Και των υποκριτῶν το έργο δεν ήταν εύκολο, καθώς έπρεπε σε κάθε παράσταση να ενσαρκώνουν, αλλάζοντας σκευή, πολλά και διαφορετικά πρόσωπα, αντρικά και γυναικεία.

Το κοινό των παραστάσεων δεν το αποτελούσαν μόνο αστοί κάτοικοι της Αθήνας αλλά και αγρότες από τις πιο μακρινές κώμες της Αττικής, όχι μόνο Αθηναίοι πολίτες αλλά και ξένοι επισκέπτες²⁹ και μέτοικοι, όχι μόνο άντρες αλλά και γυναίκες, όχι μόνο πλούσιοι, κοσμικοί και φιλότεχνοι αλλά και κάθε απλός άνθρωπος – όλοι το θεωρούσαν δικαίωμα και ευχαρίστησή τους να βρεθούν στο θέατρο από το ξημέρωμα, να παρακολουθήσουν ώρες ολόκληρες τις παραστάσεις, να εκδηλώσουν με επιδοκιμασίες και αποδοκιμασίες την κρίση τους.

Γρήγορα ο θεατρικός χώρος αποδείχτηκε μικρός, και το πρόβλημα όχι μόνο δε λύθηκε όταν καθιερώθηκε εισιτήριο (*σύμβολον*), αλλά έγινε πιο πολύπλοκο, καθώς οι εύποροι Αθηναίοι αγόραζαν πολλά καθένας εισιτήρια, να τα μοιράσουν στους ανθρώπους τους. Για να αποφύγει παρόμοια φαινόμενα, ο Περικλής καθιέρωσε τα *θεωρικά*, επίδομα που έδινε στους άπορους τη δυνατότητα να αγοράσουν μόνοι τους εισιτήρια.

Οι *κριτές* που απονέμαν τα βραβεία δεν ήταν ειδικοί τεχνοκρίτες αλλά απλοί πολίτες, εκπρόσωποι της κοινής γνώμης. Καθεμιά από τις δέκα φυλές της Αττικής πρότεινε δέκα, και από τους εκατό συνολικά υποψήφιους κληρώνονταν την πρώτη μέρα των αγώνων δέκα που με την ψήφο τους ανάδειχναν τους νικητές.

Ο *ποιητής*, *τραγωδοδιδάσκαλος*, δεν ήταν μόνο συγγραφέας και σκηνοθέτης της παράστασης: δική του ήταν και η μουσική και η χο-

²⁹ Τα Μεγάλα Διονύσια γιορτάζονταν την εποχή που οι σύμμαχοι της Αθήνας έπρεπε να καταβάλουν τις εισφορές τους, και βέβαια οι αντιπροσωπείες τους παρακολουθούσαν με ευχαρίστηση και θαυμασμό τις εκδηλώσεις.

ρογραφία, ο ίδιος κρατούσε και τον πρωταγωνιστικό ρόλο – στις αρχές, γιατί πάλι με τα χρόνια οι απαιτήσεις μεγάλωναν, οι ανάγκες πολλαπλασιάζονταν, και οι ποιητές χρειάστηκε να ζητούν βοήθεια από ειδικούς μουσικούς, χοροδιδάσκαλους κ.ά.

ii. Τραγωδία και σατυρικό δράμα ως το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα

“Τραγωδία”, ορίζει ο Αριστοτέλης (*Ποιητική* 1449b), “είναι η μίμηση μιας σημαντικής και ολοκληρωμένης πράξης που να έχει έκταση.” Κατά κανόνα, αυτή η πράξη, δηλαδή η υπόθεση της τραγωδίας, δεν ήταν πρωτότυπη, επινοημένη από τον ποιητή, αλλά δάνεια από τη μυθική παράδοση. Ο ποιητής διάλεγε να παρουσιάσει ένα μύθο, π.χ. τη θυσία της Ιφιγένειας, την αυτοκτονία του Αίαντα, τη δολοφονία του Αγαμέμνονα κλπ. Από κει και πέρα ήταν ελεύθερος να διαμορφώσει τη σκηνική παρουσίαση των γεγονότων, τα λόγια που έλεγαν οι ήρωες και πολλά ακόμα θεατρικά χαρακτηριστικά. Ακόμα, μπορούσε να παραλλάξει κάπως την πλοκή και ορισμένα δευτερεύοντα στοιχεία του μύθου· όμως σε γενικές γραμμές ο μύθος έπρεπε να μείνει αναλλοίωτος, όπως ήταν από παλιά γνωστός.

Φαίνεται σήμερα παράδοση αυτή η έλλειψη πρωτοτυπίας, αυτή η εμμονή στους παραδοσιακούς μύθους· πρέπει όμως να δεχτούμε ότι για την εποχή της είχε **πλεονεκτήματα**: οι υποθέσεις, τοποθετημένες στο μυθικό πλαίσιο του ηρωικού κόσμου, γνωστού και οικείου από το έπος, αποκτούσαν αυτόματα το απαραίτητο μέγεθος· οι θεατές δε συγκέντρωναν την προσοχή τους στο τι θα συμβεί, αλλά στο πώς θα παρουσιαστούν τα δεδομένα του μύθου, δηλαδή στην τέχνη και στην τεχνική του ποιητή, στο ήθος των ηρώων, στις ιδέες που ακούγονταν (*διάνοια*) και στη γενικότερη ερμηνεία του μύθου – όλα στοιχεία που συχνά ο ποιητής φρόντιζε να τα συσχετίσει, διακριτικά, με τον ιστορικό περίγυρο της παράστασης, σχολιάζοντας έμμεσα την πολιτική κατάσταση και τα προβλήματα της επικαιρότητας.

“Η μίμηση”, συνεχίζει ο Αριστοτέλης, “γίνεται σε ευχάριστο λόγο (λόγο με ρυθμό και αρμονία και μελωδία), χώρια τα ομιλητικά, και χώρια τα τραγουδιστά μέρη.” Και πραγματικά, ο τραγικός λόγος ήταν έμμετρος και η γλώσσα του ποιητική, ιδιαίτερα στα χορικά τραγούδια, που είχαν και το παραδοσιακό δωρικό διαλεκτικό χρώμα. Όσο για τον χωρισμό των ομιλητικών από τα τραγουδιστά μέρη, οι τραγωδίες ακολουθούσαν όλες ένα σχήμα όπου οι δύο τρόποι εκφοράς εναλλάσσονταν: απαγγελτικά μέρη ήταν ο *Πρόλογος* και τα *Επεισό-*

δια· τραγουδιστά μέρη ήταν η Πάροδος του Χορού, τα Στάσιμα και η Έξοδος.³⁰

“Στην τραγωδία η μίμηση πραγματοποιείται έμπρακτα, όχι μόνο περιγραφικά με τον λόγο” (Αριστοτέλης, ό.π.), πράγμα που σημαίνει ότι την τραγωδία δεν την αποτελούν μόνο όσα ακούει ο θεατής αλλά και όσα βλέπει, η όψη της παράστασης: η σκηνική δράση, η σκηνογραφία, η όρχηση, τα προσωπεία, τα ρούχα κλπ.

Είναι χαρακτηριστικό ότι για πολλούς τραγικούς ποιητές παραδίδεται ότι κάτι πρόσθεσαν, κάτι βελτίωσαν στις παραστάσεις: ο Θέσπης, λέγαν, επινόησε τα προσωπεία, ο Χοιρίλος πρόσεξε ιδιαίτερα τις ενδυμασίες, ο Φρύνιχος πρωτοπαρουσίασε γυναικεία πρόσωπα, ο Αισχύλος αύξησε τον αριθμό των υποκριτών από ένα σε δύο, ο Σοφοκλής πρόσθεσε έναν ακόμα υποκριτή και ανακαίνισε τη σκηνογραφία· τέλος, για τον Πρατίνα θα μάθουμε ότι πρώτος ανέβασε σατυρικό δράμα. Κάπως σχηματικά όλα αυτά· επιβεβαιώνουν όμως τον λόγο του Αριστοτέλη, που έγραψε ότι “η τραγωδία λίγο λίγο μεγάλωσε [...], και πέρασε πολλές αλλαγές, ώσπου βρήκε τη φύση της και σταμάτησε” (ό.π.).

Ένα από τα στοιχεία που άλλαζαν, ακολουθώντας την εξέλιξη της τραγωδίας, ήταν ο **θεατρικός χώρος**. Αρχικά οι θεατές κάθονταν πρόχειρα σε μια πλαγιά, να βλέπουν τον θίασο που έπαιζε και χόρευε στο ίσωμα.³¹ Αργότερα, όταν επισημοποιήθηκαν στην Αθήνα οι δραματικοί αγώνες, ως χώρος των παραστάσεων ορίστηκε, πολύ φυσικά, η νότια πλαγιά της Ακρόπολης κοντά στον ναό του Διονύσου. Εκεί στήνονταν κάθε χρόνο από τη μια μεριά πρόχειροι πάγκοι σε ημικύκλιο (εδώλια) για τους θεατές, από την άλλη μια εξέδρα για τους υποκριτές, το λογείο – όλα ξύλινα. Με τα χρόνια οι κατασκευές συμπληρώνονταν και βελτιώνονταν για να προσαρμοστούν στις αυξανόμενες απαιτήσεις της θεατρικής τέχνης και στον ολοένα μεγαλύτερο αριθμό θεατών. Προς το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα οι αλλαγές λιγότεψαν, και ο οργανωμένος θεατρικός χώρος έτεινε να παγιωθεί· πάλι όμως, στο μεγαλύτερο μέρος τους οι κατασκευές έμειναν ξύλινες.

Είδαμε πως οι τραγωδοδιδάσκαλοι παρουσίαζαν καθέννας μια **τετραλογία**, δηλαδή τρεις τραγωδίες και ένα **σατυρικό δράμα**. Τα σα-

³⁰ Τα διαλογικά μέρη μπορούσαν ακόμα να διακοπούν από ξεχωριστά τραγούδια: μονωδίες, διωδίες και κομμους (θρήνους).

³¹ Ιδιαίτερα εξυπηρετικά για τον σκοπό αυτό ήταν βέβαια τα καλοστρωμένα αλώνια στις πλαγιές των λόφων.

τυρικά δράματα είχαν κάποια κοινά αλλά και διαφορές μεγάλες από τις τραγωδίες. Παρουσίαζαν και αυτά ένα μύθο, όχι απαραίτητα σχετικό με τον Διόνυσο, όπου όμως στην πλοκή του έπρεπε να μετέχει υποχρεωτικά ένας Χορός Σατύρων. Οι Σάτυροι και ο κορυφαίος τους Σειληνός ήταν ακόλουθοι του Διονύσου, κακόμορφοι, τραγοπόδαροι, με ουρές αλόγων, μέθυστοι, αθυρόστομοι, φοβητσιάρηδες, χαζοχαρούμενοι και αχόρταγοι ερωτύλοι. Με τέτοιο Χορό τα σατυρικά δράματα φυσικό ήταν να έχουν κεφάλτο, κωμικό χαρακτήρα, να γελοιογραφούν τα πρόσωπα και να παρωδούν τις μυθολογικές διηγήσεις.³²

Τις τρεις τραγωδίες ακολουθούσε το σατυρικό δράμα, και τις τρεις μέρες για τις τραγωδίες ακολουθούσε μια μέρα για τις κωμωδίες. Έτσι, στο πρόγραμμα των δραματικών αγώνων εφαρμοζόταν δύο φορές ένας γενικός κανόνας που ορίζει ότι τα σοβαρά και λυπητερά θεάματα σωστό είναι να τα ακολουθεί ως κατακλείδα κάτι πιο ελαφρό και χαρούμενο, για να μη φεύγει ο θεατής με βαριά καρδιά.

Και το σατυρικό δράμα πιστεύουμε ότι ξεκίνησε από τον διθύραμβο, όπως η τραγωδία από μια διαφορετική μορφή διθύραμβου, υποθέτουμε, όπου ο Χορός, μεταμφιεσμένος σε Σατύρους, χόρευε και τραγουδούσε ζωηρά και ξέγνοιαστα τραγούδια για το κρασί και τον έρωτα – όλα στοιχεία ταιριαστά με τον Διόνυσο. Με αυτή τη μορφή ο διθύραμβος είχε, φαίνεται, καλλιεργηθεί περισσότερο από τους Δωριείς. Προς το τέλος του 6ου π.Χ. αιώνα ο Πρατίνας τον μεταφύτεψε στην Αθήνα, όπου γρήγορα βρήκε τη θέση του ως σατυρικό δράμα δίπλα στην αδελφή του την τραγωδία.

ΠΡΑΤΙΝΑΣ (6ος/5ος π.Χ. αιώνας)

Γεννήθηκε στον δωρικό Φλειούντα, κοντά στο Άργος. Νέος ακόμα εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου κατά την παράδοση πρώτος έγραψε και παρουσίασε σατυρικά δράματα. Δεν ξέρουμε με πόση επιτυχία συναγωνιζόταν με τον Χοιρίλο και τον Αισχύλο· μία του όμως παράσταση άφησε εποχή, όχι γιατί βραβεύτηκαν τα έργα του, αλλά γιατί τη μέρα εκείνη έτυχε να γκρεμιστούν από το βάρος τα ἔκρια, οι σκαλωσιές όπου πάνω τους κάθονταν οι θεατές.

Από τις πολλές τραγωδίες και σατυρικά που ξέρουμε πως

³² Παρά την εννοιολογική συγγένεια, σωστό είναι να ξεχωρίζουμε το επίθετο σατυρικός (με ύψιλον), που σχετίζεται με τους Σατύρους, από το επίθετο σατιρικός (με γιώτα), που σχετίζεται με τη σάτιρα, δηλαδή με τον πειρακτικό, δηκτικό και όχι πάντα καλοπροαίρετο λόγο.

έγραψε δε σώζονται παρά ελάχιστα αποσπάσματα. Στο μεγαλύτερο, που παραδίδεται ως *υπόρχημα*, ένας Χορός κατηγορεί έναν άλλο Χορό επειδή ανέχεται η αυλωδία να σκεπάζει αντί να υπηρετεί τα λόγια του τραγουδιού, και καλεί τον Διόνυσο να ακούει τη δική του μόνο *δωρική χορωδία*.

Γνωστός μετά τον Θέσπη τραγωδοδιδάσκαλος ήταν και ο *Χοιρίλος* ο Αθηναίος (6ος/5ος π.Χ. αι.), που παραδίδεται ότι παρουσίασε 160 δράματα και βραβεύτηκε 13 φορές. Από τα έργα του μας σώζεται ένας τίτλος, *Άλόπη*, και δύο μικρά αποσπάσματα όπου ο ποιητής ονομάζει μεταφορικά γῆς *ὄστᾱ* τις πέτρες και γῆς *φλέβες* τα ποτάμια.

ΦΡΥΝΙΧΟΣ (περ. 530–470 π.Χ.)

Αθηναίος τραγικός ποιητής, ο πρώτος που παρουσίασε γυναίκες πρόσωπα στη σκηνή, και ο πρώτος που τόλμησε να θεματοποιήσει σύγχρονά του ιστορικά γεγονότα, κρίνοντας ότι ως “*έργα μεγάλα και θαυμαστά*” (Ηρόδοτος) τα Περσικά εξισώνονταν με τους μυθικούς πολέμους.

Την πρώτη φορά, γύρω στα 490 π.Χ., όταν δίδαξε την τραγωδία *Μιλήτου ἄλωσις*, με θέμα την καταστροφή της Μιλήτου από τους Πέρσες (399 π.Χ.), η παράσταση είχε δυσάρεστες συνέπειες καθώς “*όλοι έκλαψαν στο θέατρο, και οι Αθηναίοι τιμώρησαν τον ποιητή με χίλιες δραχμές πρόστιμο, γιατί τους θύμισε οικεία κακά· και όρισαν κανείς πια να μην παρουσιάσει αυτό το δράμα*” (Ηρόδοτος 6.21.2). Όμως τη δεύτερη φορά, το 476 π.Χ., όταν με χορηγό τον Θεμιστοκλή ανέβασε τις *Φοίνισσες*, οι Αθηναίοι τού έδωσαν το πρώτο βραβείο – και δίκαια, γιατί ήταν λαμπρό θεατρικό εύρημα η πανωλεθρία του Ξέρξη να παρουσιαστεί από τη μεριά των νικημένων, στο παλάτι του, όταν έφτασε η είδηση της καταστροφής του στόλου στη Σαλαμίνα.

Από τα 9 δράματα που ξέρουμε πως έγραψε δε σώζονται παρά οι τίτλοι και ελάχιστα αποσπάσματα· γνωρίζουμε όμως από άλλες πηγές ότι ο Φρύνιχος είχε επινοήσει πλήθος χορευτικά σχήματα, και ότι ήταν τόσο καλός *μελοποιός*, ώστε δεκαετίες αργότερα οι Αθηναίοι να θυμούνται, να επαινούν και να τραγουδούν τα χορικά του.

Πενήντα έξι χρόνια (η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας, η Ιωνική επανάσταση και όλα τα Περσικά) χωρίζουν την καθιέρωση των δραματικών αγώνων από το πρώτο δράμα που μας σώζεται ολόκληρο, την τραγωδία *Πέρσαι* του Αισχύλου, που παρουσιάστηκε στα Μεγάλα Διονύσια, το 472 π.Χ.

ΑΙΣΧΥΛΟΣ (525–455 π.Χ.)

*Ζεύς έστιν αϊθήρ, Ζεύς δέ γή, Ζεύς δ' ούρανός,
Ζεύς τοι τὰ πάντα χῶ τι τῶνδ' ύπέρτερον.*

Απόσπ. 70 R.

Γεννήθηκε στην Ελευσίνα από αρχοντικό και πλούσιο σπίτι. Ήταν δεν ήταν είκοσι πέντε χρονών, όταν άρχισε να παίρνει μέρος στους δραματικούς αγώνες, αλλά την πρώτη του νίκη την πέτυχε το 484 π.Χ., όταν είχε φτάσει τα σαράντα. Βραβεύτηκε συνολικά δεκατέσσερις φορές όσο ζούσε, και ακόμα περισσότερες μετά τον θάνατό του, καθώς οι Αθηναίοι αναγνώρισαν την ξεχωριστή του αξία και όρισαν να γίνεται δεκτός στους αγώνες όποιος ήθελε να παρουσιάσει δράματα του Αισχύλου.

Πολέμησε στη μάχη του Μαραθώνα, όπου βρήκε ηρωικό θάνατο ο αδελφός του Κυνέγειρος, και στη ναυμαχία της Σαλαμίνας το 480 π.Χ. Οκτώ χρόνια αργότερα, με χορηγό τον Περικλή, παρουσίασε τη μόνη του τραγωδία με ιστορικό θέμα, τους *Πέρσες*. Όπως ο Φρόνιχος, έτσι και ο Αισχύλος τοποθέτησε το δράμα στο ανάκτορο του Ξέρξη, στα Σούσα. Το μεγαλείο της ελληνικής νίκης συνάγεται έμμεσα από την περιγραφή του περσικού εκστρατευτικού σώματος και την απελπισία που προκαλεί η καταστροφή του στον Ξέρξη και στους δικούς του – εχθρούς που όμως ο ποιητής τούς αντιμετωπίζει με σεβασμό και ανθρώπινη κατανόηση.

Το 470 π.Χ. ο Αισχύλος βρέθηκε στην αυλή του Ιέρωνα, τύραννου των Συρακουσών, όπου παρουσίασε πάλι τους *Πέρσες* και το *Αϊτναϊά* (ή *Αϊτναι* ή *Αϊτνα*), έργο πανηγυρικό για την ίδρυση της πόλης Αϊτνας, όπου ο Ιέρωνας είχε ορίσει βασιλιά τον γιο του. Μιαν ακόμα φορά, δεν ξέρουμε γιατί, ο ποιητής ταξίδεψε στη Σικελία, στη Γέλα, όπου και τον βρήκε ο θάνατος.

Από τα 90 δράματα που παραδίδεται ότι έγραψε και παρουσίασε ο Αισχύλος, μας σώζονται 7 τραγωδίες ολόκληρες, πολλά αποσπάσματα και 79 τίτλοι. Παραθέτουμε σε πίνακα μόνο

τις τετραλογίες όπου ανήκουν οι τραγωδίες που έχουν σωθεί (με όρθια γράμματα αναγράφονται οι τίτλοι των χαμένων έργων):

π.Χ.	1	2	3	σατυρικό
472	Πέρσαι	Φινεύς	Γλαῦκος ποτνεύς	Προμηθεὺς πυρκαεύς
467	Λάιος	Οιδίππους	Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας	Σφίγξ
463;	Ἰκέτιδες	Αἰγύπτιοι	Δαναΐδες	Ἄμυμώνη
458	Ἀγαμέμνων	Χοηφόροι	Εὐμενίδες	Πρωτεύς
; ³³	Προμηθεὺς δεσμώτης	Προμηθεὺς λυόμενος	Προμηθεὺς πυρφόρος	;

Προσέχουμε ότι, εκτός από την πρωιμότερη τετραλογία, όλες οι άλλες απαρτίζονται από δράματα που θεματικά ανήκουν στον ίδιο μυθολογικό κύκλο και κατά κάποιον τρόπο αποτελούν το ένα συνέχεια του άλλου: η τετραλογία των Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας παρουσιάζει τον μύθο του Οιδίποδα, η τετραλογία των Ικετιδων τον μύθο του Δαναού και των θυγατέρων του, η Ὀρέστεια τον μύθο των Ατρείδων, και η Προμήθεια τον μύθο του Προμηθέα. Αυτό το σχήμα της μυθολογικά ενιαίας τετραλογίας πιστεύουμε πως το επινόησε ο Αισχύλος, θέλοντας να ξεδιπλώνει το θέμα του σε μεγαλύτερη κλίμακα.

Το μέγεθος, ο όγκος, χαρακτηρίζει και ολόκληρο το έργο του, από κάθε άποψη: η ποιητική του γλώσσα είναι κατάφορτη από εντυπωσιακές εικόνες, τολμηρές μεταφορές και σύνθετα· τα χορικά του τραγούδια μακρόσυρτα, οι χαρακτήρες και τα πάθη τους υπερβαίνουν τα κοινά μέτρα, και η Ὀρέστεια, όπως την επισκοπούμε στο σύνολό της, είναι δομημένη με ογκόλιθους, ως μνημειακό τρίπτυχο: στο πρώτο δράμα συντελείται η συζυγοκτονία της Κλυταιμνήστρας, στο δεύτερο η μητροκτονία του Ορέστη, στο τρίτο η δίκη και η αθώωση του μητροκτόνου με παράλληλη εγκαθίδρυση της αθηναϊκής λατρείας των Ευμενίδων.

“Ο Αισχύλος”, γράφει ο Αριστοτέλης, “αύξησε τον αριθμό των υποκριτών από έναν σε δύο, λιγόστεψε τα χορικά τραγούδια και έκανε να υπερτερεί ο (απαγγελτικός) λόγος” (Ποιητική ό.π.)· και από τον Βίο του Αισχύλου μαθαίνουμε ότι “πρώτος στόλισε τη σκηνή και εντυπωσίασε τους θεατές με τη λαμπρό-

³³ Η Προμήθεια γράφτηκε και παρουσιάστηκε πιθανότατα μετά την Ὀρέστεια· υπάρχουν όμως φιλόλογοι που αμφισβητούν όχι μόνο τη χρονολόγηση αλλά και την πατρότητα της τετραλογίας, υποστηρίζοντας ότι ανήκει σε κάποιον άλλον, τέταρτο μεγάλο τραγικό ποιητή του 5ου π.Χ. αιώνα.

τητα του θεάματος: με ζωγραφίες και μηχανές, με βωμούς και τάφους, με σάλπιγγες και φαντάσματα νεκρών και Ερινύες.”

Αν όμως ο Αισχύλος θαυμάστηκε, και αν τον ονόμασαν *πάτερρα της τραγωδίας*, δεν είναι μόνο για τη γλώσσα, τους χαρακτηρισμούς, τις μνημειακές συνθέσεις και τις εντυπωσιακές σκηνοθετικές του καινοτομίες. Περισσότερο βαραίνει ότι αυτός πρώτος *εδίδαξε* με τα έργα του την ουσία του τραγικού: τον δρόμο από την περισσή δύναμη στην *ύβρη*, από την *ύβρη* στην *άτη* και στην καταστροφή, την αδυναμία του ανθρώπου απέναντι στους θεούς, πώς παγιδεύεται από την ίδια του την ελευθερία όποιος αντιστρατεύεται τις θεϊκές βουλήσεις, πώς υπερβαίνει τα όριά του, πώς τελικά συντριβεται όταν με τις πράξεις του ταραξεί την παγκόσμια τάξη. Υπέρτατος ρυθμιστής και φύλακας της παγκόσμιας τάξης ο Δίας, που ο Αισχύλος, ολοκληρώνοντας τη σκέψη του Ησιόδου και του Σόλωνα, τον ταυτίζει όχι μόνο με την απόλυτη δύναμη αλλά και με τη δικαιοσύνη.

Θα γελαστεί όποιος ύστερα από όλα αυτά φανταστεί έναν Αισχύλο αυστηρό και σκυθρωπό, παραδομένο αποκλειστικά στους θεολογικούς και ανθρωπολογικούς στοχασμούς του. Παπυρικά ευρήματα μας διασώσαν αποσπάσματα από δύο σατυρικά δράματα, τον *Προμηθέα πυρκαέα* και τους *Δικτυουλκούς* (“Ψαράδες που τραβούν τα δίχτυα”), όπου διαπιστώνουμε ότι ο Αισχύλος είχε και γνήσια κωμική φλέβα.

“Όποιος πιστεύει ότι ως τραγωδοποιός ο Σοφοκλής ήταν τελειότερος από τον Αισχύλο, έχει δίκιο· όμως ας σκεφτεί ότι ήταν πολύ δυσκολότερο να καταστήσει κανείς μεγάλη και τρανή την τραγωδία τον καιρό του Θέσπη, του Φρύνιχου και του Χοιρίλου, παρά να φτάσει, μετά τα επιτεύγματα του Αισχύλου, στην τελειότητα του Σοφοκλή” (*Βίος του Αισχύλου*).

ΣΟΦΟΚΛΗΣ (496–406 π.Χ.)

*Οὔτοι συνέχθειν, ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν.*³⁴

Αντιγόνη 523

Ο Σοφοκλής ήταν ευνοημένος από κάθε άποψη. Γεννήθηκε και ανατράφηκε σε εύπορη και αρχοντική οικογένεια, στον Κολωνό. Ως έφηβος, όμορφος και λυγερός, χόρεψε στη γιορτή για τη

³⁴ “Δε γεννήθηκα να μοιράζομαι το μίσος αλλά την αγάπη.”

νίκη της Σαλαμίνας και αργότερα, όταν υποκρίθηκε τη Ναυσικά στο ομώνυμο δράμα του, χόρεψε πάλι με τη μπάλα και θανάστηκε. Στους δραματικούς αγώνες πήρε πρώτη φορά μέρος το 468 π.Χ. και αμέσως αξιώθηκε το πρώτο βραβείο, αν και στον διαγωνισμό μετείχε και ο Αισχύλος. Το κοινό τον αγάπησε και του χάρισε δεκαοκτώ πρώτες νίκες στα Μεγάλα Διονύσια και μερικές ακόμα στα Λήναια.

Τιμώντας τις ποιητικές επιδόσεις του, αλλά και τη γενικά γοητευτική του προσωπικότητα,³⁵ οι Αθηναίοι τού αναθέσαν σημαντικά πολιτικά, στρατιωτικά και ιερατικά αξιώματα. Αντίστοιχα, ο ίδιος αποδείχτηκε φιλαθηναϊότατος, δε θέλησε ποτέ να απομακρυνθεί από τον τόπο του, και στο τελευταίο του έργο, το *Οιδίπους επί Κολωνῶ*,³⁶ φρόντισε να καλοτυχήσει για μιαν ακόμα φορά την Αθήνα και να παινέσει την περιοχή όπου γεννήθηκε. Πέθανε τιμημένος σε βαθιά γεράματα, και ο τάφος του έγινε προσκύνημα.

Ως δραματουργός ο Σοφοκλής φρόντισε ιδιαίτερα τη σκηνογραφία και αύξησε τον αριθμό των χορευτών από δώδεκα σε δεκαπέντε και των υποκριτών από δύο σε τρεις. Στη σύνθεση των τετραλογιών δεν ακολούθησε το παράδειγμα του Αισχύλου, αλλά προτίμησε το παλαιότερο σχήμα, όπου οι τετραλογίες απαρτιζόνταν από θεματικά ανεξάρτητα μεταξύ τους έργα.

Μορφολογικά, το ύφος του Σοφοκλή χαρακτηρίστηκε “βέλτιστο και εκφραστικό του ήθους” (Πλούταρχος, *Ηθικά* 79b). Πραγματικά, το μέσο ύφος του ισορροπεί ανάμεσα στο εξαιρετικά μεγαλόπρεπο του Αισχύλου και το εξαιρετικά απλό του Ευριπίδη, και η γλώσσα του ρέει αβίαστα, προσαρμοσμένη στο ήθος των προσώπων. Παρόμοια μέση θέση κρατά και στο θέμα της αναλογίας των διαλογικών με τα τραγουδιστικά μέρη. Τα χορικά είναι στα έργα του μικρότερα από του Αισχύλου αλλά εκτενέστερα από τα χορικά του Ευριπίδη.

Το έργο του Σοφοκλή, μορφή και περιεχόμενο, εκφράζει και γενικότερα το κλασικό πνεύμα στις καλύτερες στιγμές του – τη χρυσή τομή ανάμεσα στην παράδοση και τον ριζοσπαστικό δια-

³⁵ “Για να το πούμε απλά: ήταν ο χαρακτήρας του τόσο γεμάτος χάρες, ώστε όλοι και με κάθε τρόπο να τον αγαπούν” (*Βίος*).

³⁶ Ο Σοφοκλής πέθανε πριν προλάβει να διδάξει τον *Οιδίποδα επί Κολωνῶ*. Πέντε χρόνια αργότερα, το 401 π.Χ., τον παρουσίασε ο ομώνυμος εγγονός του, που και ο ίδιος ήταν δραματικός ποιητής.

φωτισμό. Ο Σοφοκλής από τη μια συντηρεί και προασπίζει, από την άλλη προάγει και ανανεώνει την παράδοση. Ξεκινά από συντηρητικές θέσεις, υπογραμμίζει την αδυναμία του ανθρώπου να αντισταθεί στις βουλήσεις των θεών (*Οιδίποδας*) και αποδέχεται ανεπιφύλακτα την προτεραιότητα των θεικών νόμων απέναντι στους ανθρώπινους (*Αντιγόνη*): ωστόσο, σταδιακά ο Σοφοκλής παραμερίζει τους θεολογικούς προβληματισμούς για να προσεγγίσει, όπως ολόκληρη η εποχή του, τον άνθρωπο: οι χαρακτήρες του είναι διαφοροποιημένοι, και στα δράματά του κάθε πρόσωπο παρουσιάζεται ως ολοκληρωμένο και υπεύθυνο άτομο – συχνά μοναχικό, όπως ο Αίαντας και ο Φιλοκτήτης στις ομώνυμες τραγωδίες.

Από τα 120 και παραπάνω δράματα που παραδίδεται πως έγραψε σώζονται 7 τραγωδίες (*Αΐας*, *Ήλέκτρα*, *Οιδίπους τύραννος*, *Αντιγόνη*, *Τραχίνιαι*, *Φιλοκτήτης*, *Οιδίπους επί Κολωνῶ*), πλήθος αποσπάσματα, και 400 πάνω κάτω στίχοι από το σατυρικό δράμα *Ίχνευται*, όπου οι Σάτυροι βοηθούν, ως ανιχνευτές, τον Απόλλωνα να ανακαλύψει τα βόδια που του είχε κλέψει ο Ερμής. Ο Σοφοκλής ξέρουμε πως είχε γράψει και ελεγείες, παιάνες, μian ωδή για τον φίλο του τον Ηρόδοτο και ένα θεωρητικό έργο πεζό, το *Περί Χοροῦ*.

Σχεδόν σύγχρονοι ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης· όμως οι διαφορές τους ήταν μεγάλες, αρχίζοντας από μία που επισήμανε ήδη ο Σοφοκλής όταν “είπε ότι ο ίδιος παρουσίαζε στα έργα του τους ανθρώπους όπως πρέπει να είναι, ενώ ο Ευριπίδης τους παρουσίαζε όπως είναι πραγματικά” (*Αριστοτέλης, Ποιητική* 1460b).

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ (485–406 π.Χ.)

Ο Ευριπίδης ήταν Αθηναίος από τη Φλύα, το σημερινό Χαλάντρι· γεννήθηκε όμως στη Σαλαμίνα, όπου ο πατέρας του είχε κτήματα. Στη Σαλαμίνα, “λένε πως ταχτοποίησε αργότερα μια σπηλιά με άνοιγμα στη θάλασσα και περνούσε εκεί τις ημέρες του αποφεύγοντας το πλήθος”³⁷ (*Βίος*). Για την προσωπικότητά του παραδίδεται ότι “έδειχνε σκυθρωπός και συλλογισμένος

³⁷ Αυτή η σπηλιά, που οι ντόπιοι την έδειχναν ως τα ρωμαϊκά χρόνια ως αξιοθέατο, εντοπίστηκε πρόσφατα στον όρμο Περιστερία και ερευνήθηκε από τους αρχαιολόγους. Ανάμεσα στα ευρήματα, ένας σκύφος (κούπα) των κλασικών χρόνων έχει χαραγμένο πάνω του το όνομα ΕΥΡΙΠ[ΙΔΗΣ].

και αυστηρός και αγέλαστος” (ό.π.), και ακόμα ότι ήταν άνθρωπος του βιβλίου και είχε, σπάνιο στην εποχή του, αξιόλογη ιδιωτική βιβλιοθήκη.

Γέρος πια, το 408 π.Χ. εγκαταστάθηκε στην αυλή του Αρχέλαου, στην Πέλλα, όπου έγραψε και δίδαξε τα τελευταία του έργα.³⁸ Πέθανε το 406 π.Χ., και όταν η είδηση του θανάτου του έφτασε στην Αθήνα, “ο Σοφοκλής εμφανίστηκε στον προαγώνα φορώντας γκριζό πένθιμο χιτώνα και παρουσίασε τους χορευτές και τους υποκριτές του χωρίς στεφάνια – και το πλήθος εδάκρυσε” (ό.π.).

Από τα τουλάχιστον 88 έργα που έγραψε σώθηκαν 17 τραγωδίες (“*Αλκηστις*, *Μήδεια*, *Ηρακλειδαι*, *Ιππόλυτος*, *Άνδρομάχη*, *Εκάβη*, *Ικέτιδες*, *Ηρακλής μαινόμενος*, *Τρωάδες*, *Ήλέκτρα*, *Ίφιγένεια ή έν Ταύροις*, *Έλένη*, *Ίων*, *Φοίνισσαι*, *Όρέστης*, *Ίφιγένεια ή έν Αύλιδι*, *Βάκχαι*), ένα σατυρικό δράμα, ο *Κύκλωψ*, και πολλά μικρά και μεγάλα αποσπάσματα. Μόνο τέσσερις φορές αξιώθηκε το πρώτο βραβείο όσο ζούσε, και μιαν ακόμα, μετά τον θάνατό του, όταν ένας γιος του παρουσίασε στην Αθήνα την *Ίφιγένεια στην Αυλίδα*.

Ο Ευριπίδης παραδίδεται ότι είχε τρεις δασκάλους: τον Αναξαγόρα (σ. 96), τον Πρόδικο (σ. 101) και τον Πρωταγόρα (σ. 98). Μπορεί πραγματικά ο Αναξαγόρας να του άνοιξε με τη διδασκαλία του τον δρόμο προς την αμφισβήτηση των παραδοσιακών αξιών και τον ορθολογισμό· όμως ο Πρωταγόρας και ο Πρόδικος ήταν συνομήλικοι του ποιητή, και είναι πιο πιθανό να τον επηρέασαν ως φίλοι παρά ως δάσκαλοι.

Στη δραματουργία ο Ευριπίδης δεν πρόσθεσε τίποτα καινούργιο, ίσως γιατί με τις καινοτομίες του Σοφοκλή η τραγωδία είχε ολοκληρώσει την πορεία της (σ. 116)· όσοι νεωτερισμοί τού αποδίδονται αφορούν τον χειρισμό στοιχείων που προϋπήρχαν. Έτσι, ο Ευριπίδης παράλλαξε ή συμπλήρωσε με περισσή ελευθερία τους παραδοσιακούς μύθους τόσο τολμηρά ώστε συχνά οι θεατές χρειάζονταν ειδική κατατόπιση για να κατανοήσουν την υπόθεση και να παρακολουθήσουν το έργο. Για να τους βοηθήσει, ο Ευριπίδης έδινε βάρος στους προλόγους, όπου ένα σημαντικό πρόσωπο, όχι σπάνια θεός, ιστορούσε τη συγκυρία του

³⁸ Ανάμεσά τους μια τραγωδία με τον τίτλο *Αρχέλαος*, όπου ο Ευριπίδης επινοεί και δοξάζει έναν Αρχέλαο, απόγονο του Ηρακλή και ιδρυτή της πόλης των Αιγών (της Βεργίνας), πρώτης πρωτεύουσας του βασιλείου της Μακεδονίας.

μύθου και τις πιθανές εξελίξεις. Με τη νέα της μορφή η πορεία του μύθου οδηγούσε συχνά σε αδιέξοδο, που ο ποιητής το ξεπερνούσε παρουσιάζοντας έναν από μηχανής θεόν³⁹ να επιβάλλει αυθαίρετα τη λύση και να προδιαγράφει τα μελλούμενα.⁴⁰

Ο Ευριπίδης μείωσε ακόμα περισσότερο την έκταση των χορικών τραγουδιών, που μερικές φορές μπορούν να χαρακτηριστούν απλά εμβόλιμα (παρένθετα), καθώς το περιεχόμενό τους χαλαρά, ή μόνο έμμεσα, συνδέεται με την υπόθεση της τραγωδίας. Από την άλλη όμως μεριά, ο Ευριπίδης συνήθιζε να παρεμβάλλει στα διαλογικά μέρη λυρικές μονωδίες (εκρήξεις λύπης ή χαράς) συνθεμένες, όπως και τα χορικά, με τους επαναστατικούς μουσικούς τρόπους του νέου διθύραμβου (σ. 109-10).

Οι χαρακτήρες του Ευριπίδη δεν έχουν ούτε το μεγαλείο των ηρώων του Αισχύλου ούτε την έμφυτη αρετή των ηρώων του Σοφοκλή. Τα μυθολογικά πρόσωπα παρουσιάζονται ως κοινοί άνθρωποι, ρεαλιστικά, με τα πάθη και τις ψυχικές τους μεταστροφές, με τις αρετές και τα ελαττώματά τους. Μιλούν γλώσσα απλή, αλλά το ύφος και η συλλογιστική τους είναι περίτεχνα, καθώς ο ποιητής γνώριζε και αξιοποιούσε στις ρήσεις και στις αντιλογίες τους όλα τα μυστικά της ρητορικής τέχνης. Σωστά ο βιογράφος διαπιστώνει πως ο ποιητής ήταν ρητορικότατος στη σύνθεση του λόγου, ποικίλος στην έκφραση, και ικανός στο να ανατρέπει επιχειρήματα.

Μεταγενέστεροι συγγραφείς χαρακτήρισαν τον Ευριπίδη σοφό και σκηνικό φιλόσοφο. Αλήθεια, ο ποιητής μελέτησε και συζήτησε σε βάθος τα μεγάλα ανθρώπινα προβλήματα, κοινωνικά, πολιτικά, υπαρξιακά κ.ά. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να αναζητήσουμε στα έργα του κάποιο ολοκληρωμένο φιλοσοφικό σύστημα. Προσαρμοσμένος στο σοφιστικό κλίμα, ο Ευριπίδης θέτει τα ερωτήματα, αμφισβητεί τις παραδοσιακές απαντήσεις, ξεσκεπάζει τις εσωτερικές αντιφάσεις τους, υποστηρίζει, με το

³⁹ Μηχανή ήταν ένα είδος γερανού που κρυμμένος πίσω από τη σκηνή έδινε τη δυνατότητα στους υποκριτές να εμφανίζονται μετώοροι, σαν να πετούνε.

⁴⁰ Χαρακτηριστικό ότι πέντε σωζόμενες τραγωδίες του Ευριπίδη (π.χ. Ελένη 1688-91) κλείνουν με τους στίχους

Έχουν πολλές μορφές τα θεοτικά·
πολλά κι ανέλπιστα οι θεοί τελειώνουν.
Όσα θα πρόσμενε κανείς δεν έγιναν·
κι εκείνα που δεν πρόσμενε κανείς
ανοίξαν δρόμο οι θεοί να γίνουν.

προσωπείο των ηρώων του, εξίσου πειστικά πότε μιαν άποψη και πότε την αντίθετή της.

Αυτό ισχύει και για τις απόψεις του στο θέμα των θεών, όπου αμφιβάλλουμε αν είχαν δίκιο όσοι στα χρόνια του τον θεώρησαν άθεο. Είναι αλήθεια πως έγραψε πολλά αμφισβητώντας την ύπαρξή τους, και σε ορισμένες τραγωδίες του η θεά *Τύχη* συναγωνίζεται τις θεικές βουλήσεις· όμως στα έργα του συναντούμε και αντίθετες γνώμες, και οπωσδήποτε η τελευταία του τραγωδία, οι *Βάκχες* είναι ένα βαθύτατα θρησκευτικό δράμα όπου κυριαρχούν οι θεοτικές δυνάμεις, και η μόνη τραγωδία που μας σώθηκε με πρωταγωνιστή τον ίδιο τον θεό Διόνυσο.

Η ιδεολογία του Ευριπίδη επηρεάστηκε, όπως ήταν φυσικό, από τα βιώματα του Πελοποννησιακού πολέμου. Ο φιλειρηνισμός του είναι ολοφάνερος σε έργα όπως οι *Τρωάδες* και η *Εκάβη*, όπου η φρίκη του πολέμου, η δυστυχία των νικημένων και η ύβρη των νικητών παρουσιάζονται ανάγλυφα, όπως τα έζησαν οι τρωαδίτισσες αιχμάλωτες μετά την άλωση. Παράλληλα, οι ηρωικές και πατριωτικές εξάρσεις είναι ορισμένες φορές τόσο υπερβολικές, ώστε να γεννούν υποψίες ότι στο βάθος ο Ευριπίδης ειρωνεύτηκε κάποιες ιδέες που σε καιρό πολέμου δε θα μπορούσε ανοιχτά να τις καταγγείλει.

Στον Ευριπίδη ανήκει το μόνο σατυρικό δράμα που μας σώθηκε ολόκληρο, ο *Κύκλωπας*, όπου ο Χορός των Σατύρων βρίσκεται παγιδευμένος, μαζί με τον Οδυσσέα και τους συντρόφους του, στη σπηλιά του Πολύφημου. Το έργο έχει κάποιες επιτυχημένες σκηνές, αλλά γενικά είναι μέτριο, και δεν απορούμε βλέποντας ότι σε ορισμένες τετραλογίες του ο ποιητής προτίμησε στη θέση του σατυρικού δράματος να παρουσιάσει μια τραγωδία με διάσπαρτα κωμικά στοιχεία και ευχάριστο τέλος, όπως η *Ελένη* και η *Αλκυστή*.

Η επιτυχία του Ευριπίδη στο κοινό πρέπει να ήταν μεγαλύτερη απ' όσο φανερώνουν οι λιγοστές του νίκες στους αγώνες. Είναι αποκαλυπτική η πληροφορία ότι στον Πελοποννησιακό πόλεμο, μετά την αποτυχία της Σικελικής εκστρατείας, μερικοί Αθηναίοι αιχμάλωτοι "σώθηκαν χάρη στον Ευριπίδη: άλλοι διηγόνταν ότι οι Σικελοί τούς ελευθέρωσαν, όταν τους μεταδώσαν όσα θυμόνταν από τα δράματά του, άλλοι ότι [...] τους έδιναν τροφή και νερό, όταν τους τραγουδούσαν τα τραγούδια του" (Πλούταρχος, *Νικίας* 29.2).

Τον 5ο π.Χ. αιώνα έδρασαν στην Αθήνα πλήθος ακόμα **τραγωδο-διδάσκαλοι**, γνωστοί μόνο από τις καταγραφές των δραματικών αγώνων, από σκόρπιες πληροφορίες και λιγοστά αποσπάσματα. Σημαντικότεροι ανάμεσά τους, ο Αχαιός από την Ερέτρια, που διακρίθηκε για τα σατυρικά του δράματα, ο αθηναίος Αγάθων, που αποδέσμευσε τελείως τα **εμβόλιμα** χορικά τραγούδια από τις υποθέσεις των δράμάτων και πρώτος έγραψε τραγωδία με υπόθεση φανταστική, επινοημένη από τον ίδιο, και ο Ίων από τη Χίο, που εκτός από τραγωδίες και σατυρικά δράματα είχε γράψει κωμωδίες, λυρικά τραγούδια (παιάνες, ύμνους, εγκώμια, ελεγείες, επιγράμματα, σκόλια) και πεζά.

iii. Η κωμωδία από τις αρχές ως το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα

“Η κωμωδία”, γράφει ο Αριστοτέλης, “Ξεκίνησε από τους κορυφαίους των φαλλικών, που ακόμα και σήμερα [τον 4ο π.Χ. αι.] έμειναν και γιορτάζονται σε πολλές πόλεις” (Ποιητική 1449a). Τα **φαλλικά** ήταν εθιμικά τραγούδια που τραγουδούσαν οι **κῶμοι**, ομάδες γλεντοκόπων στις αγροτικές γιορτές του Διονύσου, περιφέροντας ομοιώματα του ανδρικού γεννητικού οργάνου, του **φαλλοῦ**. Παρόμοια έθιμα, με φανερό στόχο τη συμβολική γονιμοποίηση της γης, είναι γνωστά από πολλούς λαούς. Χαρακτηριστικά τους οι κωμικές, συχνά ζώομορφες, μεταμφιέσεις, η άμετρη αισχρολογία, τα τολμηρά προσωπικά πειράγματα, και οι χοντροκομμένες αυτοσχέδιες σατιρικές σκηνές – όλα στοιχεία που συναντούμε και στην κωμωδία.

Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες μας για την **εξέλιξη** που οδήγησε από τα πανάρχαια γονιμικά αγροτικά έθιμα στην ολοκληρωμένη λογοτεχνική μορφή της κωμωδίας, όπως τη συναντούμε στην Αθήνα τον 5ο π.Χ. αιώνα. Οι πηγές μας αναφέρουν ως λαϊκά δρώμενα τις αυτοσχέδιες κωμικές σκηνές των **Δεικηλιστών** της Σπάρτης, που παρουσίαζαν πλανόδιους γιατρούς και κλεφτοκοτάδες, τη χοντροκομμένη **μεγαρική φάρσα**, όπου εμφανίζονταν ο μάγειρας Μάισων και ο παραμάγειρας Τέτιξ, και τους κοιλαράδες **Φλύακες** της Κάτω Ιταλίας, που διακωμωδούσαν γνωστούς μύθους.

Οι περισσότερες μαρτυρίες για λαϊκές παραστάσεις προσέχουμε ότι αφορούν δωρικές πολιτείες και τόπους. Γίνεται έτσι πιθανό, όχι όμως και βέβαιο, στις προδρομικές της μορφές η κωμωδία να αναπτύχθηκε σε **δωρικό κλίμα**, όπως και το σατυρικό δράμα. Στον δωρικό, άλλωστε, χώρο της Σικελίας συναντούμε και τις πρώτες, όχι πια λαϊκές και αυτοσχέδιες αλλά επώνυμες, λογοτεχνικές κωμωδίες.

ΕΠΙΧΑΡΜΟΣ (περ. 540–460 π.Χ.)

Έζησε στις Συρακούσες και έγραψε στη δωρική διάλεκτο. Από τα πολλά έμμετρα δράματα που παρουσίασε δε σώζονται παρά αποσπάσματα· μας είναι όμως γνωστοί σαράντα τίτλοι, που φανερώνουν μεγάλη θεματική ποικιλία. Τα μισά περίπου έργα φαίνεται να αποτελούσαν διακωμώδηση μύθων για τον Ηρακλή, τον Οδυσσέα και άλλους ήρωες· άλλα αφορούσαν τη σύγχρονη τότε πραγματικότητα και σατίριζαν τύπους σαν τον παράσιτο ή τον άξεστο χωριάτη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν έργα που βασίζονται σε μιαν αντιγνωμία, έναν αγώνα, όπου καθένας υπερασπίζεται τη θέση του. Τέτοιο έργο ήταν το *Γῆ και θάλασσα*, όπου τα δύο στοιχεία λογομαχούσαν για το ποιο προσφέρει περισσότερα αγαθά, ίσως και το *Λόγος και Λογίνα*, που όμως το περιεχόμενό του μένει αινιγματικό.

Εκτός από τους αγώνες, ο Επίχαρμος είχε προεξοφλήσει και άλλα μορφολογικά και θεματικά στοιχεία που συναντούμε στην αττική κωμωδία, ανάμεσά τους τη σατιρική εκμετάλλευση της πνευματικής (φιλοσοφικής, ρητορικής, λογοτεχνικής) επικαιρότητας, όχι όμως και τη βωμολοχία ούτε τα επώνυμα προσωπικά πειράγματα.

Θα ήταν λάθος να υποθέσουμε ότι ένας μόνος ποιητής, χωρίς προδρόμους, μεταμόρφωσε την άτεχνη λαϊκή δωρική φάρσα σε λογοτεχνικό είδος. Ο ίδιος ο Επίχαρμος μνημονεύει επαινετικά έναν παλαιότερο του κωμωδιογράφο, τον Αριστόξενο. Σίγουρα θα υπήρξαν και άλλοι, όπως υπήρξαν και σύγχρονοι και νεότεροι από τον Επίχαρμο σκελοί δραματουργοί.

ΣΩΦΡΩΝ (5ος π.Χ. αι.)

Ο Σώφρων από τις Συρακούσες εμπνεύστηκε από τον πλούτο της δωρικής λαϊκής κωμωδίας και έγραψε λογοτεχνικούς μίμους, ρεαλιστικές κωμικές σκηνές από την καθημερινή ζωή, σε δωρική διάλεκτο, με τίτλους όπως *Άκέστριαι* (“*Ράφτρες*”), *Πενθερά*, *Άγροιώτας* (“*Άγρότης*”) – όλα για μας χαμένα.

Δεν ξέρουμε από ποιους, με ποια ευκαιρία και πώς ακριβώς παρουσιάζονταν στο κοινό αυτά τα έργα, ούτε αν ήταν γραμμένα σε λόγο “πεζό, αλλά με ρυθμό”, όπως είναι μαρτυρημένο.

Ο Πλάτων (σ. 169), που τα γνώρισε στη Σικελία, τα εκτίμησε πολύ, και τα κρατούσε, λένε, κάτω από το μαξιλάρι του. Αν πραγματικά τον επηρέασαν στη διαμόρφωση των δικών του σωκρατικών διαλόγων, όπως υποστηρίχτηκε, είναι αμφίβολο· σίγουρο είναι μόνο ότι αργότερα, στα αλεξανδρινά χρόνια, οι μίμοι του Σώφρονα στάθηκαν πρότυπο σε σημαντικούς ποιητές, τον Θεόκριτο (σ. 200) και τον Ηρώνδα (σ. 203).

Γρήγορα η κωμική παράδοση της Σικελίας και των άλλων δωρικών περιοχών επισκιάστηκε από τη ραγδαία πρόοδο που σημείωσε η αττική κωμωδία. Οι πληροφορίες μας για τις απαρχές και την εξέλιξή της στα πρώτα στάδια, όσο οι κωμικές παραστάσεις γίνονταν περιστασιακά από εθελοντές, είναι ελάχιστες. Για μας η πορεία της ξεκινά το 486 π.Χ., όταν για πρώτη φορά ο επώνυμος άρχοντας της Αθήνας “έδωσε Χορό σε κωμωδιογράφους”, να διαγωνιστούν και αυτοί στους δραματικούς αγώνες που οργανώνονταν στις γιορτές του Διονύσου. Πρώτος νικητής γνωρίζουμε πως ήταν ο Χιωνίδης, αλλά από τα έργα του σώζονται μόνο τρεις τίτλοι κωμωδιών (“*Ηρωες*, *Πέρσαι* ή *Άσσύριοι*, *Πτωχοί*) και οχτώ όλοι κι όλοι στίχοι.

Από τη στιγμή που οι παραστάσεις επισημοποιήθηκαν, η αττική κωμωδία απόκτησε λογοτεχνική υπόσταση και φυσικά, όπως θα το περιμέναμε, επηρεάστηκε σε πολλά από το παλαιότερο και κυρίαρχο τότε θεατρικό είδος, την τραγωδία. Τραγωδία και κωμωδία έχουν έτσι πολλά κοινά: τους προλόγους, την πάροδο του Χορού, την εναλλαγή των διαλογικών με τα τραγουδιστικά μέρη, την έξοδο κ.ά.

Οι ομοιότητες με την τραγωδία ας μη μας κάνουν να ξεχάσουμε ορισμένα σημαντικά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αττικής κωμωδίας: τις επινοημένες και σύγχρονες υποθέσεις, τη χαλαρή θεατρική σύμβαση, τις παραβάσεις, και το όνομαστί κωμωδεῖν.

Οι υποθέσεις των κωμωδιών ήταν επινοημένες και στη μεγάλη πλειοψηφία τους σύγχρονες. Ακόμα και όταν η κωμική υπόθεση βασιζόταν στον μύθο, τα μυθικά δεδομένα παραμορφώνονταν για να παλληλιστούν με σύγχρονα πρόσωπα, καταστάσεις και γεγονότα.

Η θεατρική σύμβαση που χωρίζει αυστηρά το ακροατήριο από τον υποθετικό χώρο του έργου ήταν στις παραστάσεις των κωμωδιών εξαιρετικά χαλαρή. Τα κωμικά πρόσωπα είχαν κάθε στιγμή τη δυνατότητα να απευθύνουν τον λόγο στους θεατές, να τους εξηγήσουν κάτι ή ακόμα και να τους ζητήσουν βοήθεια.

Μια φορά, στη μέση περίπου της παράστασης, συχνά και μια δεύ-

τερη φορά προς το τέλος, οι υποκριτές αποσύρονταν όλοι. Μόνος του τότε ο Χορός απόθετε ένα μέρος από τη σκευή του, πλησίαζε το κοινό, τραγουδούσε και μιλούσε άμεσα, ως Χορός, στους θεατές για θέματα κατά κανόνα άσχετα με την πορεία του έργου: επαινούσε τον ποιητή, υπογράμιζε την πρωτοτυπία της υπόθεσης, κολάκευε το ακροατήριο, ζητούσε να του δώσουν το βραβείο κλπ. Αυτό το μέρος ονομαζόταν **παράβαση**, από την κίνηση του Χορού που **παρέβαινε** (προχωρούσε) προς την άκρη της ορχήστρας για να πλησιάσει όσο γινόταν τους θεατές.

Ήταν δικαίωμα των κωμωδιογράφων (και το ακροατήριο το περίμενε) να σατιρίζουν με τον πιο άμεσο και ελευθερόστομο τρόπο οποιονδήποτε ήθελαν, απλό άνθρωπο ή μεγαλουσιάνο, **ονομαστικά**, κατηγορώντας τον π.χ. για βαρβαρική καταγωγή, για δειλία, για δωροδοκία, για σεξουαλικές παρεκτροπές κλπ. Όπως θα το περιμέναμε, αυτό το δικαίωμα, κληρονομημένο από τα παλιά γονιμικά έθιμα, ενοχλούσε ιδιαίτερα τους πολιτικούς, που μια δυο φορές επιχείρησαν να το απαγορέψουν – μάταια! Ενισχυμένοι από τη λαϊκή παράδοση και τη δημοκρατική αρχή της **παρρησίας**, οι κωμικοί ποιητές συνέχισαν τις προσωπικές επιθέσεις, ώσπου με την καταστροφή του 404 π.Χ. και την ατμόσφαιρα της καχυποψίας που ακολούθησε το **ονομαστί κωμωδεῖν** ατόνησε μόνο του.

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που σημειώσαμε ισχύουν για τη λεγόμενη **Αρχαία ή Παλαιά κωμωδία**, δηλαδή για το διάστημα από τη θεσμοθέτηση των κωμικών αγώνων ως το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου (486–404 π.Χ.). Ακολούθησαν η **Μέση κωμωδία**, από το 404 π.Χ. ως το τέλος της Κλασικής εποχής (σ. 134–5), και η **Νέα κωμωδία**, που χρονολογικά εντάσσεται στην Αλεξανδρινή εποχή (σ. 189).

Ανάμεσα στους κωμωδιογράφους που έδρασαν **πριν από τον Αριστοφάνη**, σημαντικότεροι ήταν ο **Κρατίνος**, που δε δίσταζε να κακολογεί τον Περικλή και την Ασπασία, ο **Κράτης**, που “από το τίποτα κατέβαζε σπαρταριστές ιδέες” (Αριστοφάνης), και ο **Φερεκράτης**, που σε ένα του έργα παρουσίασε προσωποποιημένη τη Μουσική να περιγράφει πώς την ταλαιπωρούσαν οι ποιητές του νέου διθυράμβου (σ. 109–10). Όλοι τους, με τις επιτυχίες και τις αποτυχίες τους, με τους νεωτερισμούς και τις εμπνεύσεις τους, βοήθησαν ώστε η κωμωδία από σύντομη και χαλαρή που ήταν στην αρχή να μεγαλώσει, να αποκτήσει συνοχή και να μεστώσει. Είναι μεγάλο κρίμα που από τα έργα τους δε σώζονται παρά αποσπάσματα.

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ (περίπου 445–385 π.Χ.)

Αθηναίος από το Κυδαθήναιο, τη σημερινή Πλάκα. Για την οικογένεια και τις σπουδές του δεν ξέρουμε πολλά πράγματα: είναι όμως ενδεικτικό ότι στο πρώτο του έργο, τους *Δαιταλεῖς* (“Συμποσιαστές”), παρουσιάζονταν αντιμέτωποι δύο νέοι, ένας σώφρων, εκπαιδευμένος με τον παραδοσιακό τρόπο, και ένας καταπύγων (ξαδιάντροπος), μαθητής των σοφιστών. Οι *Δαιταλεῖς* παρουσιάστηκαν το 427 π.Χ., όταν ο ποιητής δεν ήταν ούτε είκοσι χρονών, και πήραν το δεύτερο βραβείο. Δύο χρόνια αργότερα ο Αριστοφάνης πέτυχε την πρώτη του πρώτη νίκη, στα *Λήναια*, με τους *Ἀχαρνεῖς* (“*Δημότες των Αχαρνών*”), όπου ένας Αθηναίος, ο Δικαιοπόλης, μπουχτισμένος από τον πόλεμο, κατορθώνει να συνάψει ιδιωτική ειρήνη (και εμπορικές σχέσεις) με τους Σπαρτιάτες και τους συμμάχους τους, και καλοπερνά, μόνος αυτός, όσο οι άλλοι ταλαιπωρούνται.

Από τις 40 τουλάχιστον κωμωδίες που ξέρουμε πως έγραψε έχουν σωθεί οι 11. Από αυτές οι εννιά είναι τα μόνα έργα της *Παλαιάς κωμωδίας* που διασώθηκαν: οι άλλες δύο, γραμμένες μετά το 400 π.Χ., είναι πάλι τα μόνα έργα της *Μέσης κωμωδίας* που έχουν διασωθεί (σ. 134). Ανάλογα με το θέμα τους, οι κωμωδίες μπορούν να χωριστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν κωμωδίες με θέματα πολιτικά και κοινωνικά: (α) οι *Ἀχαρνεῖς*, (β) οι *Ἰππεῖς*, όπου ένας τυχάρπαστος ἀλλαντοπώλης κατατροπώνει τον παντοδύναμο Κλέωνα τον δημαγωγό και συνετίζει τον προσωποποιημένο αθηναϊκό *Δῆμο*, (γ) οι *Σφήκες*, όπου ένας γιος πασχίζει να βάλει μυαλό στον πατέρα του, που άλλο δε φροντίζει από το να ορίζεται κάθε μέρα δικαστής στα λαϊκά δικαστήρια και να δικάζει· (δ) η *Εἰρήνη*, όπου ένας αγρότης λευτερώνει τη θεά *Ειρήνη* από τη σπηλιά όπου την είχε φυλακίσει ο Πόλεμος, και (ε) η *Λυσιστράτη*, όπου οι γυναίκες όλης της Ελλάδας συνωμοτούν, αρνιούνται να εκτελέσουν τα συζυγικά τους καθήκοντα όσο συνεχίζεται ο Πελοποννησιακός πόλεμος, και υποχρεώνουν τους άντρες να συνάψουν ειρήνη.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν κωμωδίες με θέματα από την πνευματική ζωή: (α) *Νεφέλαι*,⁴¹ όπου ο Σωκράτης εμφανί-

⁴¹ Το έργο παρουσιάστηκε το 423 π.Χ., χωρίς επιτυχία. Ο Αριστοφάνης το ξανάγραψε, όπως μας σώζεται, αλλά φαίνεται πως δεν το έδωσε να ξαναπαιχτεί.

ζεται ως γνήσιος σοφιστής να διδάσκει πώς να εξαπατούν τους δανειστές τους όσοι χρωστούν, (β) *Θεσμοφορίζουσαι*, όπου οι γυναίκες αποφασίζουν να σκοτώσουν τον Ευριπίδη, που τις κακολογεί στις τραγωδίες του, και (γ) *Βάτραχοι*, όπου ο θεός Διόνυσος κατεβαίνει στον Άδη για να αναστήσει έναν από τους τρεις μεγάλους τραγικούς, τον καλύτερο.

Από τις παραπάνω κατηγορίες εξαιρούμε ένα έργο σαν παραμύθι, τους *Ὀρνιθες* (“Πουλιά”), όπου σατιρίζεται η αθηναϊκή ζωή στο σύνολό της, και ο ήρωας, ένας τετραπέρατος Αθηναίος, καταφέρνει με τη βοήθεια των πουλιών να εκθρονίσει τον Δία και να πάρει την πανέμορφη Βασίλεια γυναίκα του.

Τα έργα του Αριστοφάνη ξεχειλίζουν από κωμικές εμπνεύσεις που ξεκινούν από το χοντρό, κοπρολογικό και σεξουαλικό χωρατό και φτάνουν ως την αριστοτεχνική παρατραγωδία και τον πιο λεπτό ειρωνικό υπαινιγμό. Έτσι κανένας θεατής, ούτε οι απλοί αγρότες που συγκεντρώνονταν από τα χωριά της Αττικής να θεατριστούν και να γελάσουν, ούτε οι πιο καλλιεργημένοι και απαιτητικοί αστοί δεν έμεναν παραπονεμένοι. Και πάλι, όλοι μαζί χαιρόνταν τα λυρικά μέρη, τα χορικά και τις μονωδίες: τη λυρική πνοή, την υψηλή ποιητική γλώσσα, την ποικιλία των ρυθμών – τη χορογραφία και τη μουσική που μας διαφεύγουν.

Στα διαλογικά μέρη ο Αριστοφάνης χρησιμοποιούσε την καθημερινή γλώσσα της αθηναϊκής αγοράς. Αλλεπάλληλα ήταν τα γλωσσικά αστεία, όχι μόνο τα καθαυτό λογοπαίγνια αλλά και οι παρανοήσεις, η ασυνεννοησία όταν κάποιοι βάρβαροι τσατραπατρίζαν τα ελληνικά, και η διαλεκτική πολυχρωμία.

Όπως το συνήθιζαν οι ποιητές της Παλαιάς κωμωδίας, ο Αριστοφάνης κατονόμαζε και κατηγορούσε με οξύτητα τους ισχυρούς (π.χ. τον Κλέωνα⁴²) αλλά και κάθε άλλον που με την εμφάνιση, τον χαρακτήρα και τις πράξεις του έδινε λαβή για διακωμώδηση. Από τη σάτιρά του δε γλίτωναν παρά οι φιλειρηνικοί αγρότες και οι *ἱππεῖς*, δηλαδή η αριστοκρατική τάξη των παλαιών γαιοκτημόνων, που ο ποιητής τούς θεωρούσε θεματοφύλακες της παραδοσιακής αθηναϊκής αρετής και τους επαινούσε.

⁴² Πρώτη φορά τού επιτέθηκε το 426 π.Χ. στους *Βαβυλωνίους*. Ο Κλέων εκδικήθηκε καταγγέλλοντάς τον ότι με το έργο του είχε εκθέσει την Αθήνα στους συμμάχους της. Το αποτέλεσμα της δίχης, αν έγινε δίκη, μας είναι άγνωστο, αλλά δύο χρόνια αργότερα ο ποιητής βραβεύτηκε με την κωμωδία *Ἴππεῖς*, που είχε στόχο να εκθέσει και να ταπεινώσει (ποιον άλλον;) τον Κλέωνα.

Στα σαράντα του χρόνια ο Αριστοφάνης έζησε την κατάλυση και λίγο αργότερα την παλινόρθωση της δημοκρατίας στην Αθήνα, που πια δε θα κατάφερνε να ανακτήσει την παλιά της ακτινοβολία και δύναμη. Τέτοια γεγονότα και αλλαγές φυσικό ήταν να έχουν αντίκτυπο στην πνευματική κίνηση και τη λογοτεχνική παραγωγή. Στα χρόνια που ακολούθησαν ο Αριστοφάνης συνέχισε να συγγράφει, και με τα έργα του εγκαινίασε νέους τρόπους που επιτρέπαν στην κωμωδία να προσαρμοστεί στις καινούργιες συνθήκες και να επιβιώσει (σ. 134-5).

Από τους σύγχρονους του Αριστοφάνη κωμωδοποιούς σημαντικότερος ήταν ο Εύπολης. Δεκαεφτά χρονών πρωτοπήρε μέρος στους δραματικούς αγώνες, όπου με τις συνολικά 14 συμμετοχές του πέτυχε 7 πρώτες νίκες. Με τον Αριστοφάνη είχε πολλά κοινά: διακωμωδούσαν τα ίδια ή παρόμοια πρόσωπα και φαινόμενα, οι υποθέσεις των κωμωδιών τους έμοιαζαν πολύ και οι κωμικές εμπνεύσεις τους συγγένευαν τόσο ώστε να γεννηθούν υποψίες. Ο Αριστοφάνης τον κατηγόρησε πως “πήρε το πανωφόρι μου κι έφτιαξε τρία παλτουδάκια” (απόσπ. 58 ΚΑ.), και ο Εύπολης απάντησε πως την κωμωδία του Αριστοφάνη “τους Ιππείς μαζί τους γράψαμε με τον φαλακρό, και του τους χάρισα” (απόσπ. 89 ΚΑ.). Από τα έργα του Εύπολη έχουν σωθεί πολλά αποσπάσματα, ανάμεσά τους ένα μεγαλούτσικο, παπυρικό, από την κωμωδία του *Δῆμοι* (412 π.Χ.), όπου ο Σόλων, ο Μιλτιάδης, ο δίκαιος Αριστείδης και ο Περικλής επιστρέφουν από τον Άδη και ελεεινολογούν την κατάντια της Αθήνας μετά την αποτυχημένη Σικελική εκστρατεία.

Όπως φαίνεται και στον πίνακα, ο 5ος π.Χ. αιώνας ήταν ο αιώνας της μεγάλης ακμής του θεάτρου, ποιοτικά όσο και ποσοτικά. Με τους μετριοτέρους υπολογισμούς διαπιστώνουμε ότι σε εκατό χρόνια, μόνο στην Αθήνα, στα Μεγάλα Διονύσια και στα Λήναια, παρουσιάστηκαν πάνω από 380 τραγικές τετραλογίες και πάνω από 470 κωμωδίες – όλα μαζί περισσότερα από 1900 δράματα. Από αυτά, ανακεφαλαιώνουμε, μπορούμε σήμερα να διαβάσουμε 7 τραγωδίες του Αισχύλου, 7 τραγωδίες και 1 σατυρικό δράμα του Σοφοκλή, 17 τραγωδίες και 1 σατυρικό δράμα του Ευριπίδη, και 9 κωμωδίες του Αριστοφάνη – 42 όλα κι όλα δράματα. Πάλι καλά, αν σκεφτούμε ότι από τη θεατρική παραγωγή του 4ου αιώνα, ως το 323 π.Χ., μας σώζονται 1 μόνο τραγωδία, και 2 κωμωδίες του Αριστοφάνη.

iv. Το θέατρο τον 4ο π.Χ. αιώνα

Η ήττα της Αθήνας στον Πελοποννησιακό πόλεμο και η συνακόλουθη **πτωτική πορεία** της αθηναϊκής δημοκρατίας φυσικό ήταν να επηρεάσουν αρνητικά και το θέατρο. Δεν είναι σύμπτωση ότι τόσο στην τραγωδία όσο και στην κωμωδία τα χορικά μέρη, δηλαδή η συμμετοχή και η έκφραση των πολλών, χάνουν βαθμιαία τη σημασία τους και παρμερίζονται ως **εμβόλιμα**.

Στην Αθήνα οι δραματικοί αγώνες συνεχίζονταν αλλά με εξαιρετικά **περιορισμένο πρόγραμμα**, όπου περιλαμβάνονταν και επαναλήψεις τραγωδιών των τριών αναγνωρισμένων πια ως μεγάλων τραγικών ποιητών του 5ου π.Χ. αιώνα, κυρίως του Ευριπίδη. Οι νεότεροι ποιητές συμμετείχαν με δύο μόνο τραγωδίες ο καθένας, και το σατυρικό δράμα είχε αυτονομηθεί ως ανεξάρτητο είδος.

Προβληματισμοί και συγκρούσεις δεν είχαν στην τραγωδία του 4ου π.Χ. αιώνα το βάθος και τη συνοχή που είχαν στις προγενέστερες μορφές της. Μόνο μας δείγμα ο *Ρήσος*, μια δραματοποίηση της ομηρικής *Δολώνειας*, όπου κυριαρχεί η ποικιλία, όπου οι δραματικές καταστάσεις διαδέχονται η μια την άλλη παρατακτικά, και όπου, αντίστοιχα, η τραγική ένταση είναι περιστασιακή και κομματιασμένη: “ανάβουν διαρκώς μικρές φωτιές, χωρίς να δημιουργείται κάπου μια πυρκαγιά” (Α. Λέσκι).

Γενικά, στην **τραγωδία** αυτής της εποχής, το βάρος μετατοπίζεται από τα νοήματα στη ρητορική, από το περιεχόμενο των έργων στη θεατρικότητα των παραστάσεων, από την ουσία στο θέαμα. Κυριαρχούν η εντυπωσιακή σκηνοθεσία και η μαστορική υπόκριση τόσο ώστε δίκαια ο Αριστοτέλης να παραπονιέται ότι στις μέρες του “οι υποκριτές ισχύουν περισσότερο από τους ποιητές” (*Ρητορική* 1403b).

Στην κωμωδία οι εξελίξεις ήταν διαφορετικές. Η *Μέση κωμωδία* αποτελούσε **μεταβατικό στάδιο** ανάμεσα στην *παλαιά*, που τα χαρακτηριστικά της έτειναν να εξαφανιστούν, και στη *Νέα κωμωδία*, που τα χαρακτηριστικά της τότε άρχιζαν να σχηματίζονται. Οι αλλαγές είναι κιάλας αισθητές στα δύο έργα του Αριστοφάνη, στις *Εκκλησιαζούσες* και στον *Πλούτο*, τα μόνα που μας σώθηκαν από την τεράστια, όπως φαίνεται,⁴³ παραγωγή της Μέσης κωμωδίας.

Στις *Εκκλησιαζούσες* (392 π.Χ.), όπου οι γυναίκες συνωμοτούν, παίρνουν την εξουσία στα χέρια τους και επιβάλλουν κοινοκτημοσύ-

⁴³ Γνωστοί μάς είναι πάνω από 600 τίτλοι κωμωδιών και 49 ονόματα ποιητών, που για μερικούς παραδίδεται ότι έγραψαν περισσότερα από 200 έργα ο καθένας!

νη, ακόμα περισσότερο στον Πλούτο (388 π.Χ.), όπου ο θεός Πλούτος από τυφλός που ήταν ανάβλεψε και αποφάσισε να ανταμείβει τούς δικαίους και σοφούς και κοσμίους, η πολιτική σάτιρα έχει αντικατασταθεί από την **κοινωνική κριτική**. Κανένα από τα δύο έργα δεν έχει παράβαση, τα χορικά είναι λιγιστά, και δύο φορές στις Εκκλησιάζουσες διαβάζουμε στα χειρόγραφα την ένδειξη ΧΟΡΟΥ, που σημαίνει ότι ο ποιητής, αντί να γράφει τραγούδι, πρόβλεψε μια ομάδα από χορευτές να παρουσιαστούν στο σημείο αυτό, να τραγουδήσουν κάτι εμβόλιμο, ή και μόνο να χορέψουν και να φύγουν.

Στη **Μέση κωμωδία** τα επώνυμα προσωπικά πειράγματα χάνουν βαθμιαία τη σφοδρότητά τους, σπανίζουν και τελικά εκλείπουν, όπως και τα τολμηρά κοπρολογικά και σεξουαλικά χωρατά. Αντίθετα, ολοένα και περισσότερο εμφανίζονται και πρωταγωνιστούν τυποποιημένοι **κωμικοί χαρακτήρες**: κόλακες, εταίρες, μάγειροι, δούλοι τετραπέρατοι, σαν τον Καρίωνα του αριστοφανικού Πλούτου, κ.ά. Από θεματική άποψη, οι ποιητές της Μέσης κωμωδίας ευνοούν τη διακωμώδηση των μύθων, σατιρίζουν φιλόσοφους και λογοτέχνες, και εγκαινιάζουν τα ερωτικά θέματα που θα κυριαρχήσουν αργότερα στις υποθέσεις της Νέας κωμωδίας.

Χαρακτηριστική για τις θεατρικές εξελίξεις είναι η δράση ενός σημαντικού πολιτικού και ρήτορα, του Λυκούργου (σ. 143). Γύρω στα 330 π.Χ. ο **Λυκούργος** ολοκλήρωσε την κατασκευή του Διονυσιακού θεάτρου, που πια δεν ήταν ξύλινο αλλά πέτρινο.⁴⁴ Ο ίδιος φρόντισε και να καταγραφούν επίσημα, για να περισωθούν, τα αυθεντικά κείμενα των τριών μεγάλων τραγικών ποιητών, που σκηνοθέτες και υποκριτές είχαν τα χρόνια εκείνα την τάση να τα παραλλάζουν προσθέτοντας ή αφαιρώντας στίχους, ή και ολόκληρες σκηνές. Ευεργετικές και οι δύο κινήσεις του Λυκούργου· όμως από μian άποψη το παγιωμένο θέατρο και τα κωδικοποιημένα κείμενα επισφραγίζουν το οριστικό τέλος της τραγωδίας.

6. Πεζογραφία

Την Κλασική εποχή, αντίθετα με την ποίηση, που χάνει βαθμιαία τη δύναμή της, η πεζογραφία αναπτύσσεται, μεστώνει και υπηρετεί, μόνη αυτή, τις περιοχές του λόγου που ακμάζουν: τη ρητορεία και τη ρητορική, την ιστοριογραφία, τη φιλοσοφία και τις επιστήμες.

⁴⁴ Έχει προηγηθεί, γύρω στα 470 π.Χ., η οικοδόμηση του θεάτρου της Μεγαλόπολης, ίσως και του θεάτρου της Επιδαύρου.

Α. Ρητορεία και ρητορική

Ρητορεία είναι η έμφυτη ή επίκτητη ικανότητα του ανθρώπου να διαμορφώνει τον προφορικό του λόγο με τρόπο ευχάριστο και πειστικό. Στη γραμματολογία εξετάζουμε τους λόγους που σώθηκαν καταγραμμένοι, τους ρήτορες που τους είχαν συνθέσει και όλες τις σχετικές πληροφορίες.

Ρητορική, ή πληρέστερα *ρητορική τέχνη*, είναι ένα σύνολο οδηγιών ή κανόνων που μπορούν να διδαχτούν και που όποιος τους ακολουθήσει έχει πολλές πιθανότητες να επιτύχει ως ρήτορας. Στη γραμματολογία εξετάζουμε τις οδηγίες και τους κανόνες που σώθηκαν καταγραμμένοι, τους ρητοροδιδάσκαλους που τους κατάγραφαιαν και όλες τις σχετικές πληροφορίες.

Τα πρώτα **δείγματα ρητορείας** τα συναντούμε στα ομηρικά έπη, όταν π.χ. μιλά ο γερο-Νέστορας, “ο γλυκομίλητος αγορητής [...], που πιο γλυκά απ’ το μέλι ανάβρυσαν τα λόγια του απ’ το στόμα” (Α 248–9), ή όταν ο Φοίνικας, ο Οδυσσέας και ο Αίαντας προσπαθούν, καθένας με τον τρόπο του, να πείσουν τον Αχιλλέα να παραμερίσει τον θυμό του και να επιστρέψει στις μάχες (Ι 222–605).

Τα πρώτα **δείγματα ρητορικής** γνώσης και διδασκαλίας τα συναντούμε πάλι στην *Ιλιάδα*, όταν ο Αντήνορας περιγράφει πώς μιλούσαν ο Μενέλαος και ο Οδυσσέας στην πρώτη πρεσβεία των Αχαιών στην Τροία (Γ 212–24), και ακόμα όταν ο παιδαγωγός του Αχιλλέα, ο Φοίνικας, ισχυρίζεται πως είχε εντολή να τον “διδάξει” όχι μόνο να πολεμά, αλλά και “να μιλεί στη σύναξη” (Ι 443).

Οι αρχαίοι πίστευαν πως η ρητορική τέχνη είχε τις ρίζες της στη *Σικελία*, στις δημοκρατικές Συρακούσες, όπου ο Κόρακας και ο μαθητής του Τισίας επινόησαν τη διαίρεση κάθε λόγου σε *προοίμιο*, *δήγηση*, *αποδείξεις* και *επίλογο*, και μελέτησαν ορισμένους αποδεικτικούς τρόπους, τις *έντεχνες πίστεις* και τα *επιχειρήματα*. Στους ίδιους αποδίδεται και ο ορισμός *ρητορική* έστι *πειθοῦς δημιουργός*.

ΚΟΡΑΚΑΣ ΚΑΙ ΤΙΣΙΑΣ

Παρουσιάστηκε μια μέρα ο νεαρός Τισίας στον Κόρακα, που δίδασκε τη ρητορική τέχνη, και του είπε: “Δάσκαλε, χρήματα να σε πληρώσω δεν έχω· ωστόσο, αν με δεχτείς μαθητή, θα σου τη δώσω την αμοιβή σου αν κερδίσω την πρώτη μου δίκη.” Συμφώνησαν, αλλά όταν τελείωσαν τα μαθήματα, ο Τισίας δεν ασκού-

σε την τέχνη, και ο Κόρακας, που έμενε απλήρωτος, τον πήγε στο δικαστήριο.

Μίλησε πρώτος ο Κόρακας και είπε ότι τα χρήματά του πρέπει να τα πάρει οπωσδήποτε: αν κερδίσει τη δίκη, γιατί θα τον έχουν δικαιώσει οι δικαστές· αν τη χάσει, γιατί ο μαθητής του θα έχει κερδίσει την πρώτη του δίκη, και θα πρέπει, όπως συμφώνησαν, να τον πληρώσει.

Πήρε μετά τον λόγο ο Τισίας και είπε ότι σε καμία περίπτωση δε θα χρειαστεί να πληρώσει: αν κερδίσει τη δίκη, δε θα χρωστά, γιατί οι δικαστές τον δικαίωσαν· αν τη χάσει, δε θα χρωστά, γιατί δεν κέρδισε την πρώτη του δίκη.

Σε αδιέξοδο οι δικαστές, περιορίστηκαν να πουν παροριακό λόγο, ότι *κακοῦ κόρακος κακὸν ῥών.*

Ο Τισίας ήταν και αυτός μέλος της πρεσβείας των Λεοντίνων που με ηγέτη τον Γοργία επισκέφτηκαν την Αθήνα το 427 π.Χ., τότε που η σικελική ρητορική παράδοση είδαμε να μεταφυτεύεται στον ελληνικό χώρο, όπου ήταν γραφτό να ριζώσει (σ. 100). Φορείς της δεν ήταν βέβαια μόνο οι σοφιστές. **Ρητοροδιδάσκαλοι** ήταν στα κλασικά χρόνια και ρήτορες σαν τον Αντιφώντα (σ. 138) και τον Ισοκράτη (σ. 141), και φιλόσοφοι σαν τον Αριστοτέλη (σ. 173), που ένα από τα σπουδαιότερα συγγράμματά του είναι η *Ρητορική*.

Ο Αριστοτέλης (*Ρητορική* 1.3) καθιέρωσε την **κατάταξη** των λόγων σε τρία γένη:

(α) στο **συμβουλευτικό γένος** ανήκουν οι λόγοι που εκφωνούνται στην εκκλησία του δήμου ή σε άλλες, όχι απαραίτητα πολιτικές, συγκεντρώσεις·

(β) στο **δικανικό γένος** ανήκουν οι λόγοι που εκφωνούνται από τους διαδίκους στα δικαστήρια – και ήταν συνηθισμένο φαινόμενο πολίτες που δεν εμπιστεύονταν τις ρητορικές τους ικανότητες να αναθέτουν σε κάποιον επαγγελματία **λογογράφο**⁴⁵ να τους ετοιμάσει ένα λόγο, που τον αποστήθιζαν για να τον απαγγείλουν οι ίδιοι στο δικαστήριο·

(γ) στο **επιδεικτικό γένος** ανήκουν λόγοι συνθεμένοι είτε για

⁴⁵ Προσοχή: ας μην μπερδεύουμε τους **λογογράφους** της Αρχαϊκής εποχής, που έγραφαν γεωγραφικά, εθνολογικά και γενεαλογικά έργα (σ. 79), με τους **λογογράφους** των κλασικών χρόνων, ένα είδος δικηγόρων που προετοίμαζαν τις αγορεύσεις των δίκων στο δικαστήριο.

να ακουστούν σε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις (σε γιορτές, σε υποδοχές, σε επιμνημόσυνες τελετές κλπ.), είτε για να κυκλοφορήσουν γραπτά, να διαδώσουν τις ιδέες και να επιδείξουν τη μαστοριά του συγγραφέα τους – συχνά και για να χρησιμεύσουν ως διδακτικό υπόδειγμα.

Σε γραπτή μορφή, αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, κυκλοφορούσαν και συμβουλευτικοί λόγοι, καθώς συχνά οι πολιτικοί ρήτορες δημοσίευαν τις σημαντικότερες δημηγορίες τους θέλοντας και οι συγκεκριμένες προτάσεις τους και η ρητορική τους δεινότητα να γίνουν όσο το δυνατό περισσότερο γνωστές. Το ίδιο ισχύει και για πολλούς δικανικούς λόγους, που οι λογογράφοι συνήθιζαν να τους κυκλοφορούν ως δείγμα της ικανότητάς τους να υποστηρίξουν με επιτυχία τις θέσεις των πελατών τους.

Παρ' όλα αυτά, οι λόγοι που μας σώθηκαν από τον 5ο π.Χ. αιώνα είναι ελάχιστοι. Ξέρουμε ότι ο Θεμιστοκλής, ο Κίμων και άλλοι πολιτικοί ήταν λαμπροί ρήτορες· είναι μαρτυρημένο ότι ο Περικλής, όταν μιλούσε, “άστραφτε και βροντούσε και συντάραζε την Ελλάδα” (Αριστοφάνης)· όμως από τους λόγους που εκφωνήθηκαν την Πεντηκονταετία δε σώζεται ούτε ένας.⁴⁶ Τα πρωιμότερα δείγματα ρητορείας που έχουμε είναι οι Τετραλογίες του Αντιφώντα.

ΑΝΤΙΦΩΝ (περ. 480–411 π.Χ.)

Ο Αντιφών, Αθηναίος από τον Ραμνούντα, ήταν συνάμα λογογράφος και δάσκαλος της ρητορικής.⁴⁷ Ο Θουκυδίδης, που ήταν μαθητής του, τον χαρακτήρισε εξαιρετικά ενάρετο, “δυνατό μυαλό και άριστο στη διατύπωση της σκέψης του” (8.68, μετάφρ. Α. Βλάχου). Ολιγαρχικός από πεποίθηση, ο Αντιφών πήρε το 411 π.Χ. ενεργό μέρος στο αποτυχημένο κίνημα για την κατάλυση της δημοκρατίας, δικάστηκε, “απολογήθηκε καλύτερα από κάθε άλλον”, αλλά καταδικάστηκε σε θάνατο ως προδότης και το σώμα του ρίχτηκε άταφο έξω από τα σύνορα της Αττικής (Βίος).

⁴⁶ Για τον *Επιτάφιο* του Περικλή και τις άλλες δημηγορίες που περιέχονται στο έργο του Θουκυδίδα βλ. σ. 153–4.

⁴⁷ Γνωστός είναι ένας ακόμα Αντιφών, σοφιστής, που μερικοί κρίνουν ότι πρέπει να ταυτιστεί με τον ρήτορα. Δικός του είναι ο σωστός λόγος για την ισότητα όλων των ανθρώπων: “από τη φύση είμαστε όμοιοι σε όλα, και οι Έλληνες και οι βάρβαροι [...]· όλοι από το στόμα και από τη μύτη αναπνέουμε...” (απόσπ. 44 B DK.).

Οι τρεις Τετραλογίες, γραμμένες πριν από το 420 π.Χ., δεν είναι πραγματικοί δικανικοί λόγοι αλλά απλά υποδείγματα, δημοσιευμένα στο πλαίσιο της Ρητορικής τέχνης που ο Αντιφών είχε γράψει για τους μαθητές του. Αφορούν φανταστικές υποθέσεις φόνου, και το χαρακτηριστικό τους είναι ότι ο ίδιος είχε συνθέσει και τις τέσσερις αγορεύσεις: την πρωτολογία και τη δευτερολογία τόσο του κατηγορούμενου όσο και του κατηγορούμενου, που βέβαια καθέναν τους στόχο είχε να ανατρέψει τα επιχειρήματα του άλλου.⁴⁸

Υποθέσεις φόνου αφορούν και οι τρεις γνήσιοι δικανικοί λόγοι του Αντιφώντα που έχουν σωθεί. Το ύφος τους είναι αυστηρό και λιτό, η δομή τους ξεκάθαρη, οι φράσεις ισοζυγιασμένες. Σπουδαιότερη αρετή τους (όπως και στις Τετραλογίες) είναι η ευρηματική και επιδέξια επιχειρηματολογία, που συχνά βασίζεται στις πιθανότητες, σε αυτό που οι αρχαίοι ονόμαζαν εικός.

Η δίκη και η καταδίκη του Αντιφώντα δεν ήταν παρά μία από τις πολλές πολιτικές δίκες που προκάλεσαν οι ιδεολογικές συγκρούσεις, οι φανατισμοί, οι ταραχές και οι αλληπάλληλες μεταπολιτεύσεις της Αθήνας. Οι αγορεύσεις που ακούστηκαν σε αυτές τις δίκες παρουσιάζουν, όπως και κάθε άλλος πολιτικός λόγος, ξεχωριστό ενδιαφέρον, ιδιαίτερα όταν ο ρήτορας ήταν ο ίδιος κατηγορός ή κατηγορούμενος.

ΑΝΔΟΚΙΔΗΣ (περ. 440–390 π.Χ.)

Η ζωή του ήταν πολυτάραχη. Είκοσι πέντε χρονών κατηγορήθηκε ότι ως μέλος ολιγαρχικής εταιρείας πήρε μέρος στο σκάνδαλο των Ερμοκοπιδών και στη διακωμώδηση των Ελευσινίων Μυστηρίων. Από την πρώτη κατηγορία κατόρθωσε να ξεφύγει η δεύτερη όμως τον οδήγησε στην εξορία. Προσπάθησε συχνά να επιστρέψει στην Αθήνα (σώζεται ένας λόγος του *Περί τῆς ἑαυτοῦ καθόδου*⁴⁹), αλλά δεν τα κατάφερε. Να επαναπατριστεί μπόρεσε μόνο μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, το 403 π.Χ., όταν δόθηκε γενική αμνηστία. Τρία χρόνια αργότερα βρέ-

⁴⁸ Ένα ανάλογο έργο, γραμμένο μετά το 404 π.Χ. σε δωρική διάλεκτο, μας σώζεται με τον τίτλο *Δισσοί λόγοι* ("Διπλοί λόγοι"). Ο άγνωστος συγγραφέας του, σοφιστής επηρεασμένος από τον Πρωταγόρα, εκθέτει και μελετά ο ίδιος δύο αντικρουόμενες απόψεις σε θέματα όπως το αγαθό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο, η αλήθεια και το ψέμα, η σοφία και η αρετή κλπ.

⁴⁹ *Κάθοδος* ονομαζόταν η επιστροφή των εξορίστων.

θηκε πάλι κατηγορούμενος για ασέβεια. Τότε εκφώνησε τον λόγο *Περί τῶν μυστηρίων*, αθωώθηκε και συνέχισε να πολιτεύεται. Το 392 π.Χ. πήρε μέρος σε διπλωματική αποστολή στη Σπάρτη· όμως ο απολογισμός και οι προτάσεις του στην εκκλησία του δήμου (δημοσιευμένες με τον τίτλο *Περί τῆς πρὸς Λακεδαιμονίους εἰρήνης*) δεν έγιναν δεκτές από τους Αθηναίους, που προτίμησαν να καταδικάσουν τους αποσταλμένους τους σε θάνατο. Για να αποφύγουν την εκτέλεση, τα μέλη της πρεσβείας δραπέτευσαν, και τα ίχνη του Ανδοκίδη χάθηκαν στην εξορία.

Ο Ανδοκίδης δε φαίνεται να είχε ρητορική προπαιδεία. Οι λόγοι του δεν ακολουθούν τους κανόνες τις τέχνης· έχουν όμως αυθορμητισμό, αφηγηματική ζωντάνια, αβίαστη ροή και απλή γλώσσα.

Ο Αριστοφάνης κατηγορούσε στις κωμωδίες του τους Αθηναίους ότι άλλο δεν κάνουν από το να δικάζουν και να δικάζονται: “τα τζιτζίκια”, έγραψε, “ένα δυο μήνες μόνο τραγουδούν στα κλαδιά· όμως οι Αθηναίοι αδιάκοπα, όλη τους τη ζωή τραγουδούν στα δικαστήρια” (*Όρνιθες* 39–41). Είχε δίκιο, και δικανικοί λόγοι από ιδιωτικές δίκες μάς σώθηκαν πολλοί.

ΛΥΣΙΑΣ (περ. 445–380 π.Χ.)

Ο Λυσίας ήταν γιος του Κέφαλου, πλούσιου επιχειρηματία που καταγόταν από τις Συρακούσες, αλλά είχε προτιμήσει να ζει στην Αθήνα ως μέτοικος, φίλος του Περικλή και του Σωκράτη. Ο ίδιος έζησε αρκετά χρόνια στους Θουρίους της Κάτω Ιταλίας, όπου λένε πως μαθήτεψε στον Τισία, αλλά τελικά γύρισε στην Αθήνα και εργάστηκε ως ρητοροδιδάσκαλος και λογογράφος.

Το 404 π.Χ. η πατρική περιουσία δημεύτηκε και ο αδελφός του Πολέμαρχος θανατώθηκε από τους τριάκοντα τυράννους· έτσι, μετά την παλινόρθωση της δημοκρατίας ο Λυσίας εκφώνησε έναν από τους ωραιότερους λόγους του, τον *Κατὰ Έρατοσθένους*, εναντίον του Ερατοσθένη, του τυράννου που είχε συλλάβει τον αδελφό του.

Από τους 35 συνολικά λόγους που μας σώθηκαν με το όνομά του⁵⁰ ξεχωρίζουμε τον *Κατὰ σιτοπωλῶν*, όπου κατηγορεί ορι-

⁵⁰ Ανάμεσά τους και ο *Ερωτικός*, που ανήκει στο επιδεικτικό γένος και μας παραδόθηκε ενσωματωμένος στον πλατωνικό διάλογο *Φαίδρος* (σ. 170).

σμένους σταρέμπορους ότι αγοράζουν μεγάλες ποσότητες για να ανεβάσουν αργότερα τις τιμές· τον Υπέρ του αδυνάτου, όπου ένας ανάπηρος υπερασπίζεται, με πάθος αλλά και με χιούμορ, το δικαίωμά του να εισπράττει “κοινωνικό επίδομα” από την πολιτεία· τέλος την Υπέρ του Έρατοσθένους φόνου άπολογία, όπου ένας αγρότης, ο Ευφίλητος, κατηγορείται ότι με πονηριά έστειλε στο σπίτι του τον Έρατοσθένη, εραστή της γυναίκας του, για να τους πιάσει στο κρεβάτι και να τον σκοτώσει – αλλά φυσικά στην απολογία του το αρνείται.

Ο Διονύσιος από την Αλικαρνασσό (σ. 249), που είχε στη διάθεσή του και μελέτησε πάνω από 230 λόγους του Λυσία, τον χαρακτηρίζει “άριστο κανόνα της αττικής γλώσσας”· επαινεί την ικανότητά του να διαγράφει χαρακτήρες και να διηγείται με ζωντάνια, και ακόμα υπογραμμίζει το απλό λεξιλόγιο, τη φυσικότητα, την πειστικότητα και τη χάρη των λόγων του – αρετές που και εμείς δε μπορούμε παρά να τις επιβεβαιώσουμε.

Οι δικανικοί λόγοι μάς βοηθούν να γνωρίσουμε το σύστημα απονομής δικαίου: τα αδικήματα, τους νόμους, τις ποινές, τη δικονομική τάξη κλπ.· και ακόμα αποκαλύπτουν πλήθος λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής, όταν αφορούν ιδιωτικές υποθέσεις, και της δημόσιας ζωής, όταν αφορούν υποθέσεις δημόσιες. Διαφορετικά πεδία φωτίζουν ορισμένοι επιδεικτικοί λόγοι, συνθεμένοι από σημαντικές προσωπικότητες που εκθέτουν τις απόψεις τους σε καίρια θέματα με πανελλήνιο ενδιαφέρον. Παράδειγμα οι πολλοί επιδεικτικοί λόγοι του Ισοκράτη.

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ (436–338 π.Χ.)

Ο Ισοκράτης, Αθηναίος από πλούσιο σπίτι, μαθήτευσε στον Πρόδικο και στον Γοργία. Μετά την ήττα της Αθήνας, έχοντας χάσει ένα μέρος από την περιουσία του εργάστηκε για ένα διάστημα ως λογογράφος. Αργότερα, ακολουθώντας την πραγματική του κλίση ίδρυσε ρητορική σχολή και δίδαξε για περισσότερα από πενήντα χρόνια. Η σχολή του, ανταγωνιστική της πλατωνικής Ακαδημίας, είχε μεγάλη επιτυχία: διάσημοι μαθητές της ήταν ο Νικοκλής, γιος του βασιλιά της Κύπρου Ευαγόρα, ο Σπεύσιππος, που διαδέχτηκε τον Πλάτωνα στην ηγεσία της Ακαδημίας (σ. 172), ο Θεόπομπος και ο Έφορος, οι ιστορικοί (σ. 158), και από τους νεότερους ρήτορες ο Ισαίος, ο Λυκούργος και ο Υπερείδης.

Παράλληλα με τη διδασκαλία του ο Ισοκράτης δημοσίευσε μια σειρά από επιδεικτικούς λόγους με πολιτικό περιεχόμενο και τίτλους όπως *Πανηγυρικός*, *Άρεοπαγίτικος*, *Περί ειρήνης*, *Παναθηναϊκός*, *Πλαταιϊκός* κ.ά. Παρακολουθούσε τις εξελίξεις, έβλεπε πως ο ελληνικός κόσμος, κομματιασμένος καθώς ήταν, δε θα μπορούσε να ορθώσει ανάστημα απέναντι στην Περσία, και καλλιεργούσε με θέρμη την ιδέα της πανελληνίας σύμπραξης, όπως την είχε διατυπώσει πρώτος ο δάσκαλός του ο Γοργίας (σ. 100). Αρχικά υποστήριζε ότι ο ηγετικός ρόλος ανήκε δικαιωματικά στην Αθήνα και τη Σπάρτη, για το δοξασμένο τους παρελθόν. Αργότερα αναγνώρισε ότι την ηγεσία της πανελληνίας κίνησης εναντίον των Περσών μπορούσε να την αναλάβει και ο Φίλιππος της Μακεδονίας. Επιδεικτικές σε πολιτικά θέματα ήταν και οι *Επιστολές* που ο Ισοκράτης έστελνε σε σημαίνοντα πρόσωπα (το Διονύσιο των Συρακουσών, τον Φίλιππο, τον μακεδόνα στρατηγό Αντίπατρο κ.ά.), και που ο ίδιος φρόντιζε να αντιγραφούν και να κυκλοφορήσουν. Μας σώθηκαν εννιά, αλλά σίγουρα δεν είναι όλες δικές του.

Από τα υπόλοιπα έργα ενδιαφέρον παρουσιάζουν (α) δύο επιδεικτικοί λόγοι, *Έλένη* και *Βούσιρις*, όπου ο Ισοκράτης επισημαίνει λάθη των ομότεχών του και παραθέτει δικά του υποδείγματα ρητορικών ασκήσεων: ένα *εγκώμιο* της ωραίας Ελένης και μιαν *απολογία* του Βούσιρη, του αιγύπτιου βασιλιά που θυσιάζε τους ξένους στον Δία· (β) δύο ακόμα επιδεικτικοί λόγοι, ο προγραμματικός *Κατὰ τῶν σοφιστῶν* (390; π.Χ.) και ο αυτοβιογραφικός *Περί ἀντιδόσεως* (354 π.Χ.), που περιέχουν τις απόψεις του για τη σωστή αγωγή των νέων, όπως την ασκούσε στη σχολή του. Αποκηρύσσοντας τις ρευστές και αντιφατικές προτάσεις των σοφιστών όσο και τις καθαρά θεωρητικές αναζητήσεις του Πλάτωνα, ο Ισοκράτης υπογράμμιζε την παιδευτική αξία της ρητορικής, που την ταύτιζε με τη φιλοσοφία. Η αγωγή του λόγου πίστευε ότι διαπλάθει την προσωπικότητα και βοηθά πραγματικά “να κυβερνήσει κανείς σωστά το σπιτικό του και τα κοινά της πολιτείας” (*Περί Αντιδόσεως* 285). Η καθολική σημασία που έδινε στη μόρφωση φανερώνεται όταν κρίνει ότι “πιο πολύ ονομάζονται Έλληνες όσοι μετέχουν στην παιδεία μας παρά όσοι έχουν την ίδια με εμάς φυσική καταγωγή.”⁵¹

⁵¹ *Πανηγυρικός* 50: καὶ μᾶλλον Ἑλλήνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας.

Εξαιρετικά επιτηδευμένο, το ύφος του Ισοκράτη διαφέρει πολύ από το λιτό και φυσικό ύφος του Λυσία. Το χαρακτηρίζουν μακρόσυρτες περίοδοι, φορτωμένες με δευτερεύουσες προτάσεις. Είναι αρχιτεκτονημένες με προσοχή, οργανωμένες με αντι-στοιχίες και αντιθέσεις, ισόκωλα, ομοιόαρκτα και ομοιοτέλευτα – γοργία σχήματα στην υπηρεσία της συνθετικής σκέψης.

Μαθητής του Ισοκράτη παραδίδεται πως ήταν ο Ισαίος (περ. 415–340 π.Χ.), που καταγόταν από τη Χαλκίδα, αλλά προτίμησε να ζήσει ως ρητοροδιδάσκαλος και λογογράφος στην Αθήνα. Μας σώζονται δώδεκα από τους λόγους του, όλοι δικανικοί, για κληρονομικές υποθέσεις. Το ύφος του είναι σχετικά απλό και η σύνθεση φροντισμένη. Μαχητικότερος από τους προηγούμενους λογογράφους, ο Ισαίος είναι ο πρώτος που βλέπουμε να επιτίθεται με σφοδρότητα, καμιά φορά και με ανοίξεις ύβρεις και υπαινιγμούς, στους αντιδίκους.

ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ (περ. 390–325 π.Χ.)

Αθηναίος πολιτικός και ρήτορας, μαθητής του Ισοκράτη και του Πλάτωνα. Σε μεγάλη ηλικία, μετά τη μάχη της Χαιρώνειας, διαχειρίστηκε με επιτυχία τα οικονομικά της Αθήνας, δυνάμωσε τον στόλο, ενίσχυσε τα τείχη και στόλισε την πολιτεία με αρχιτεκτονικά μνημεία (σ. 135).

Αριστοκράτης από καταγωγή, ο Λυκούργος ήταν ένθερμος πατριώτης, με αντιμακεδονική δράση, ζηλωτής και πρόμαχος της προγονικής αρετής. Στον μοναδικό λόγο που σώζεται, από τους δεκατέσσερις που ξέρουμε πως είχε γράψει, κατηγορεί, με υπέρμετρη αυστηρότητα, ως προδότη κάποιον Λεωκράτη, επειδή είχε εγκαταλείψει, μετά την ήττα στη Χαιρώνεια, την Αθήνα από φόβο πως θα την έπαιρναν οι Μακεδόνες.

Ο Διονύσιος από την Αλικαρνασσό χαρακτηρίζει το ύφος του “διογκωμένο, μεγαλόστομο και επίσημο [...]· όχι όμως κομψό, ούτε ευχάριστο, αλλά δυναμικό” (Περί μμήσεως, απόσπ. 6).

Όπως ο Λυκούργος, έτσι και όλοι όσοι τα χρόνια εκείνα πολιτεύονταν ήταν αναγκασμένοι να πάρουν θέση απέναντι στη ραγδαία επέκταση των Μακεδόνων και στις ηγετικές βλέψεις του Φιλίππου. Στην Αθήνα σχηματίστηκαν δύο παρατάξεις: η φιλομακεδονική, όσων έκριναν ότι η πόλη τους έπρεπε να δεχτεί την πραγματικότητα και να συνεργαστεί με τον μακεδόνα βασιλιά, και η αντίθετή της, που θεωρού-

σε εξαρχής εχθρό τον Φίλιππο και πίστευε πως η Αθήνα έπρεπε και ήταν σε θέση να τον αντιστρατευτεί με επιτυχία. Την πρώτη άποψη υποστήριζαν ο Αισχίνης, ο Δημάδης και ο Δείναρχος, τη δεύτερη ο Λυκούργος, ο Υπερείδης και πάνω απ' όλους ο Δημοσθένης.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ (384–322 π.Χ.)

Ο διασημότερος αθηναίος ρήτορας γεννήθηκε στην Παιανία, μαθήτευσε στον Ισαίο, και μελέτησε το έργο του Θουκυδίδη, του Πλάτωνα και των παλαιότερων του ρητόρων. Γρήγορα ξεπέρασε ορισμένα προβλήματα που είχε με τη φωνή του και εικοσάχρονος ξεκίνησε μια σειρά από δίκες ζητώντας να ανακτήσει την περιουσία του πατέρα του, που είχε πεθάνει όταν ο ίδιος ήταν επτά χρονών, και οι διαχειριστές την είχαν διασπαθίσει. Για ένα διάστημα ρητοροδιδάσκαλος και λογογράφος, ύστερα λογογράφος και πολιτικός, ο Δημοσθένης έζησε μια ζωή γεμάτη αγώνες, ιδιωτικούς και δημόσιους.

Οι Αθηναίοι τού αναθέσαν σημαντικά αξιώματα, τον χρησιμοποίησαν συχνά σε διπλωματικές αποστολές και τον ετίμησαν πολύ. Ωστόσο, στα εξήντα του χρόνια κατηγορήθηκε για συμμετοχή σε οικονομικό σκάνδαλο, φυλακίστηκε, δραπέτευσε, τα κατάφερε να ξαναγυρίσει – αλλά πάλι, όταν μετά τον θάνατο του Μεγαλέξανδρου ο Αντίπατρος προχωρούσε να καταλάβει την Αθήνα, ο Δημοσθένης, που είχε καταφύγει στον Πόρο, αντί να συλληφθεί προτίμησε να αυτοκτονήσει.

Ως πολιτικός ο Δημοσθένης δεν έπαψε ποτέ να αντιδρά στα σχέδια και τις κινήσεις πρώτα του Φιλίππου, ύστερα του Μεγαλέξανδρου, και να αντιπολιτεύεται τους φιλομακεδόνες πολιτικούς της Αθήνας. Οι συμβουλευτικοί του λόγοι που σώθηκαν είναι πολλοί (τρεις Φιλιππικοί, τρεις Όλυνθιακοί, ο Υπέρ Μεγαλοπολιτών, ο Υπέρ τής Ροδίων έλευθερίας, ο Περί ειρήνης κ.ά.), όπως πολλοί είναι και οι δικανικοί του λόγοι που σώθηκαν και αφορούν πολιτικές διώξεις: ο Πρὸς Λεπτίνην, ο Κατὰ Ἀριστοκράτους κ.ά. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και ο Περί τῆς παραπρεσβείας και ο Περί τοῦ στεφάνου, λόγοι σημαντικοί που καθρεφτίζουν την προσωπική σύγκρουση του Δημοσθένη με τον Αισχίνη, τον κυριότερο φιλομακεδόνα πολιτικό του αντίπαλο. Στην πρώτη περίπτωση ήταν ο Δημοσθένης που κατηγορήσε τον Αισχίνη ότι το 346 π.Χ στις συνομιλίες με τον Φίλιππο είχε

παραπρεσβεύσει, δηλαδή ότι είχε δωροδοκηθεί να βλάψει τα αθηναϊκά συμφέροντα. Η κατηγορία δε μπορούσε να αποδειχτεί, και ο Αισχίνης αθωώθηκε. Στη δεύτερη περίπτωση ο Αισχίνης κατηγορήσε τον Κτησιφώντα, που το 336 π.Χ. πρότεινε η πόλη να στεφανώσει τον Δημοσθένη “για τη συνολική αρετή του και για την εύνοια που έδειχνε στην πολιτεία”. Η πρόταση είχε νομικά ψεγάδια, αλλά ο Δημοσθένης βρήκε την ευκαιρία να αγορεύσει ως *συνήγορος* και να ξετυλίξει ολόκληρη την πατριωτική του δράση, που φυσικά άξιζε κάθε τιμή. Ο Αισχίνης ηττήθηκε κατά κράτος και αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Αθήνα.

Συνολικά, από τα έργα του Δημοσθένη σώζονται 11 λόγοι συμβουλευτικοί, 27 δικανικοί, ένας επιδεικτικός *Επιτάφιος* για τους νεκρούς της μάχης στη Χαιρώνεια, που ίσως να μην είναι δικός του,⁵² 6 *Επιστολές* με πολιτικό περιεχόμενο, γραμμένες στα χρόνια της αυτοεξορίας του, και μια συλλογή από *Προοίμια*, ρητορικές εισαγωγές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν με επιτυχία σε πολλούς λόγους.

Το ύφος του Δημοσθένη δε χαρακτηρίζεται εύκολα, καθώς η έμφυτη ρητορική του δεινότητα τον οδηγούσε να αλλάζει συνεχώς τρόπους, ακόμα και μέσα στον ίδιο λόγο: απλές καθημερινές εκφράσεις εναλλάσσονται με τολμηρές μεταφορές, μακρές περίτεχνες περίοδοι με ελλειπτικές κοφτές προτάσεις, ρητορικές ερωτήσεις με συλλογισμούς, άγριες προσωπικές επιθέσεις, κοροϊδίες και εκρήξεις αγανάκτησης με στρωτές αφηγήσεις και εξάρσεις πατριωτικές· τεχνική και πάθος συνεργάζονται, με αποτέλεσμα οι λόγοι του Δημοσθένη να κυλούν πότε σαν ήρεμο ποτάμι πότε σαν ορμητικός χείμαρρος.

Δεν μπορούμε βέβαια να μαντέψουμε τι θα συνέβαινε, αν οι Αθηναίοι είχαν σε κάθε περίπτωση ακολουθήσει τις συμβουλές του Δημοσθένη· μπορούμε όμως να διαπιστώσουμε ότι παρ’ όλο τον φλογερό πατριωτισμό του, παρ’ όλη τη ρητορική του δεινότητα και τις έγκαιρες προειδοποιήσεις του, ο Δημοσθένης δε θα μπορούσε να σταματήσει ιστορικές εξελίξεις που είχαν προετοιμαστεί από καιρό. Δεν έχει δίκιο ο άγνωστος μας ποιητής που έγραψε ότι

Είπερ ἴσῃν ῥώμῃν γνώμῃ, Δημοσθένες, εἶχες,

⁵² Μαζί με τα γνήσια έργα του Δημοσθένη σώθηκαν και πολλά *ψευδεπίγραφα*, έργα άλλων συγγραφέων που τον μιμήθηκαν και που τα έργα τους, είτε κατά λάθος είτε επίτηδες, ανακατεύτηκαν με τα γνήσια και μας παραδόθηκαν με το όνομά του.

οὔποτ' ἂν Ἑλλήνων ἤρξεν Ἄρης Μακεδῶν.⁵³

Δύο φορές σε ολόκληρη την αρχαιοελληνική γραμματεία τυχαίνει από μια δίκη να μας σώζονται και ο λόγος του κατηγορού (κατηγορία) και ο λόγος του κατηγορούμενου (απολογία). Και τις δύο φορές πρόκειται για πολιτικές δίκες με αντιπάλους τον Δημοσθένη και τον Αισχίνη: στην κατηγορία *Περὶ τῆς παραπρεσβείας* του Δημοσθένη αντιστοιχεί η ομότιτλη απολογία του Αισχίνη, και στην κατηγορία *Κατὰ Κτησιφῶντος* του Αισχίνη αντιστοιχεί η απολογία *Περὶ τοῦ στεφάνου* του Δημοσθένη. Μάταια όμως θα περιμέναμε να δούμε στις απολογίες να αναιρούνται τα δεδομένα και τα επιχειρήματα των κατηγοριών. Και οι δύο ρήτορες έδωσαν να κυκλοφορήσουν οι πρωτολογίες τους, όπως τις είχαν ετοιμάσει πριν από τη δίκη, όταν μόνο να μαντέψουν μπορούσαν τι πάνω κάτω θα ισχυριζόταν ο αντίδικός τους.⁵⁴

ΑΙΣΧΙΝΗΣ (περ. 390–322 π.Χ.)

Ο Αισχίνης ήταν από καλή αθηναϊκή οικογένεια που όμως με τον πόλεμο είχε φτωχύνει. Ο πατέρας του δούλεψε ως δάσκαλος, η μητέρα του ως διακόνισσα σε μυσταγωγίες, και ο μικρός Αισχίνης τούς παραστεκόταν. Αργότερα δοκίμασε, χωρίς επιτυχία, να σταδιοδρομήσει ως ηθοποιός, εργάστηκε για ένα διάστημα ως γραμματέας, πήρε μέρος και διακρίθηκε σε πολεμικές επιχειρήσεις, κέρδισε την εμπιστοσύνη του Εύβουλου, ηγέτη όσων πίστευαν ότι η Αθήνα δεν έπρεπε να εναντιωθεί στους Μακεδόνες, και τελικά αφοσιώθηκε στην πολιτική. Η διαφορούμενη στάση του, όταν ως πρεσβευτής πήρε μέρος στις συνεννοήσεις για την ειρήνη του 336 π.Χ., προκάλεσε τη δίωξή του από τον Δημοσθένη. Αθώωθηκε, αλλά όταν αργότερα θέλησε να ανταποδώσει, καταγγέλλοντας ως παράνομη την πρόταση να στεφανωθεί ο Δημοσθένης τιμητικά, κατατροπώθηκε, εγκατάλειψε την Αθήνα και πέθανε εξόριστος στη Ρόδο.

Ο Αισχίνης είχε σίγουρα το χάρισμα της ευγλωττίας· όμως δεν ήταν σπουδαγμένος ρήτορας ούτε λογογράφος. Οι τρεις λόγοι του που σώθηκαν, ίσως μόνο χάρη στη διένεξή του με τον

⁵³ “Αν η δύναμή σου, Δημοσθένη, ήταν τόσο μεγάλη όσο σωστή η κρίση σου, | ποτέ τους Έλληνες δε θα τους είχε κυβερνήσει ο μακεδόνας Άρης” – ο Φίλιππος.

⁵⁴ Λέγαν ότι ο Αισχίνης παρουσίασε την κατηγορία του στη Ρόδο και, όταν οι ακροατές απόρησαν πώς είχε χάσει τη δίκη ύστερα από τέτοια αγόρευση, τους απάντησε: “Απορείτε, γιατί εσείς δεν ακούσατε να μιλά εκείνο το θηρίο” – ο Δημοσθένης! (Βίος)

Δημοσθένη, έχουν αρετές: σαφήνεια, παραστατικότητα, μεγαλοπρέπεια, χιούμορ κ.ά.· δε δικαιολογούν όμως την υπερβολική εκτίμηση που του είχαν οι μεταγενέστεροι, ιδιαίτερα οι αττικιστές (σ. 248–51).

ΥΠΕΡΕΙΔΗΣ (389–322 π.Χ.)

Αθηναίος, μαθητής του Ισοκράτη, λογογράφος και πολιτικός, καλοφαγός και γλεντοκόπος. Από τους 50 και παραπάνω λόγους που παραδίδεται ότι είχε γράψει διασώθηκαν σε παπυρικά ευρήματα σχεδόν ολόκληροι οι έξι: πέντε δικανικοί για ιδιωτικές και δημόσιες υποθέσεις και ένας επιδεικτικός *Επιτάφιος* για τους νεκρούς του Λαμιακού πολέμου.

Ο συγγραφέας της διατριβής *Περί ύψους* (σ. 249–50) τον παραβάλλει με τον Δημοσθένη και τον Λυσία και τον χαρακτηρίζει πένταθλον, γιατί χωρίς να πρωτεύει είχε υψηλές επιδόσεις σε πολλά κεφάλαια της ρητορικής τέχνης.⁵⁵ Μόνο για τη γλώσσα του υπήρξαν επιφυλάξεις, πως είναι ανέμελη και καθημερινή, ίσως γιατί στα έργα του πρωτοεμφανίζονται φαινόμενα της αλεξανδρινής Κοινής (σ. 183–4).

Φανατικός αντιμακεδόνας, ο Υπερείδης καταδιώχτηκε και αυτός σαν τον Δημοσθένη από τις δυνάμεις του Αντίπατρου, αιχμαλωτίστηκε στην Αίγινα, βασανίστηκε και εκτελέστηκε.

Στη ρητορική θεωρία του 4ου π.Χ. αιώνα κυριαρχεί η διδασκαλία του Ισοκράτη. Ανταγωνιστής του ένας άλλος μαθητής του Γοργία, ο **Αλκιδάμας** από την Ελέα της Αιολίας (5ος/4ος π.Χ. αι.), που έζησε και δίδαξε στην Αθήνα. Από τα έργα του σώζεται το *Περί τῶν τοῦς γραπτῶν λόγων γραφόντων*, όπου αποδοκιμάζει τους ρητορικούς τρόπους ὅσων προετοιμαζαν και παρουσίαζαν τους λόγους τους γραπτά (σαν τον Ισοκράτη), και επαινεί την προφορική αυτοσχεδιαστική ρητορεία. Ο Αλκιδάμας έγραψε και *Ρητορική τέχνη*, και ένα ακόμα έργο, το *Μουσεῖον*, με ποικίλο λογοτεχνικό περιεχόμενο. Το *Μουσεῖον* άρχιζε με την εξιστόρηση του ποιητικού αγώνα του Ομήρου με τον Ησίοδο (σ. 35–6), ὅπου ο Όμηρος διακρινόταν ακριβώς για την αυτοσχεδιαστική του ικανότητα.⁵⁶

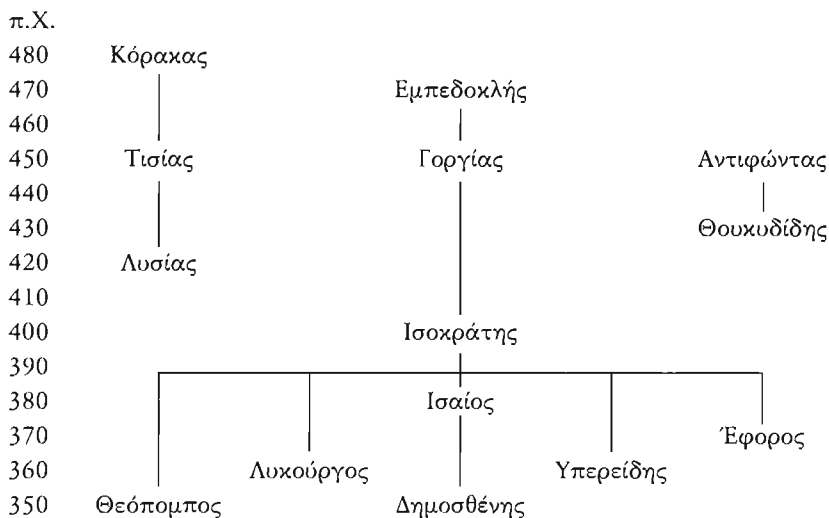
⁵⁵ Γνωστή είναι και η επιτυχία του όταν, υπερασπίζοντας μια πανέμορφη εταίρα, τη Φρόνη, κατηγορούμενη για ασέβεια, την παρουσίασε γυμνόστηθη στους δικαστές, που την αθώωσαν για την ομορφιά της.

⁵⁶ Με το όνομά του σώζεται και ένας επιδεικτικός λόγος σε μυθολογικό θέμα, ο

Ρήτορας και ρητοροδιδάσκαλος (και ιστορικός, σ. 158) ήταν ο **Αναξιμένης** από τη Λάμψακο (περ. 380–320 π.Χ.), δάσκαλος και ακόλουθος του Μεγαλέξανδρου. Δικό του έργο πιστεύουμε πως είναι η *Ρητορική προς Άλέξανδρον*, το μόνο εγχειρίδιο ρητορικής τέχνης που σώθηκε πριν από τη *Ρητορική* του Αριστοτέλη.

ΡΗΤΟΡΟΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΕΣ

Τοποθετημένοι στην ηλικία της ακμής τους, γύρω στα τριάντα.

Β. Ιστοριογραφία

Προσέχουμε ότι η **Ιστορία**⁵⁷ ως επιστήμη δεν περιορίζεται να συγκεντρώνει, να διακριβώνει και να εκθέτει τα δεδομένα (πρόσωπα, γεγονότα, ημερομηνίες κλπ.), αλλά τα συσχετίζει, τα εντάσσει σε μια γενικότερη εξέλιξη και τα ερμηνεύει. Με αυτή την έννοια η επιστήμη της ιστορίας γεννήθηκε και αναπτύχθηκε στην Κλασική εποχή – και τα αντίστοιχα κείμενα συναποτελούν την *ιστοριογραφία*.

Όδυσσεύς, που όμως δε φαίνεται να είναι δικός του.

⁵⁷ Η αρχαία λέξη *ιστορία* προέρχεται ετυμολογικά από το ρήμα *οίδα* (γνωρίζω) και σημαίνει την “έρευνα”, την “αναζήτηση πληροφοριών”, τη “γνώση”, αλλά και την “έκθεση της γνώσης”, της κάθε γνώσης. Αργότερα η λέξη *ιστορία* εξειδικεύτηκε στην επιστήμη που συγκεντρώνει πληροφορίες, μελετά και εκθέτει τα περασμένα.

Προδρομικές μορφές ιστοριογραφίας μπορούν να θεωρηθούν στα ομηρικά και αρχαϊκά χρόνια τα ηρωικά και διδακτικά έπη, ιδιαίτερα οι έμμετρες τοπικές ιστορίες (σ. 51), έργα ποιητικά όπου μύθοι και θρύλοι υποκαθιστούσαν τα ιστορικά γεγονότα. Ακολούθησαν, προς το τέλος της Αρχαϊκής εποχής, οι λογογράφοι, με τα γεωγραφικά, εθνολογικά και γενεαλογικά τους συγγράμματα, γραμμένα σε πεζό λόγο (σ. 79). Με τον ιωνικό ορθολογισμό τους και με την προσπάθειά τους να συλλέξουν και να επαληθεύσουν τις πληροφορίες τους με αυτοψία, οι λογογράφοι έκαναν σημαντικά βήματα προς την επιστημονική μέθοδο της ιστορίας.

Πριν από τα Περσικά, στο γύρισμα από τον 6ο στον 5ο π.Χ. αιώνα, χρονολογούνται δύο ακόμα **λογογράφοι**: ο *Ακουσίλαος* από το Άργος, και ο *Φερεκύδης* από την Αθήνα. Τα έργα τους, γραμμένα σε ιωνική διάλεκτο, έχουν χαθεί, αλλά από τα λίγα αποσπάσματα που σώθηκαν φαίνεται ότι και οι δύο προσπάθησαν, μεταγράφοντας και διορθώνοντας τον Ησίοδο, να συστηματοποιήσουν και να εκθέσουν με τάξη και συνέπεια, τις μυθικές γενεαλογίες θεών και ανθρώπων.

ΗΡΟΔΟΤΟΣ (περ. 484–430 π.Χ.)

Ο πατέρας της ιστορίας γεννήθηκε στην Αλικαρνασσό της Μικρασίας από αρχοντική οικογένεια. Νέος ήρθε σε αντίθεση με τον τύραννο Λύγδαμη, εξορίστηκε στη Σάμο, ξαναγύρισε στην Αλικαρνασσό και τελικά προτίμησε να πολιτογραφηθεί στην αθηναϊκή αποικία των Θουρίων. Φανατικός ταξιδευτής, επισκέφτηκε όχι μόνο τους ελληνικούς τόπους αλλά και τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας ως τη Σκυθία, την Αίγυπτο ως τον πρώτο καταρράκτη του Νείλου, και τη Μέση Ανατολή ως τη Βαβυλώνα και τον Ευφράτη. Συχνές ήταν οι επισκέψεις του στην Αθήνα, όπου σχετίστηκε με τον Περικλή και συνδέθηκε φιλικά με τον Σοφοκλή. Ήταν σαράντα χρονών όταν διάβασε δημόσια ορισμένα μέρη της *Ιστορίας* του, και οι Αθηναίοι ενθουσιαστήκαν.

Το έργο του Ηρόδοτου σκοπό είχε, όπως ο ίδιος έγραψε, “να μην ξεθωριάσει με τα χρόνια ό,τι εγινε από τους ανθρώπους, μήτε να σβήσουν άδοξα έργα μεγάλα και θαυμαστά, πραγματοποιημένα άλλα από τους Έλληνες και άλλα από τους βαρβάρους”,⁵⁸ εννοώντας τη σύγκρουση των λαών της Ασίας με τους Έλληνες που είχε κορυφωθεί με τα Περσικά. Αναζητώντας τις

⁵⁸ *Ιστορία* 1.1, μετάφρ. Δ. Ν. Μαρωνίτη.

αιτίες της εχθρότητας ο ιστορικός ανατρέχει για λίγο σε μυθικά γεγονότα (π.χ. στην απαγωγή της Ελένης και τον Τρωικό πόλεμο), που όμως γρήγορα τα παραμερίζει για να πατήσει στο στέριο έδαφος της ιστορίας με τον Κροίσο, τον βασιλιά των Λυδών που είχε υποτάξει τις ελληνικές αποικίες της Μικρασίας.

Η *Ιστορία*, που οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι τη χώρισαν σε εννέα βιβλία, είναι διεξοδική, καθώς για κάθε λαό, όταν έρθει η στιγμή να σχετιστεί με τη ροή των γεγονότων, ο Ηρόδοτος ανατρέχει στην ιστορία του και περιγράφει με κάθε άνεση τη χώρα του, τα έθιμα, τη θρησκεία, την πολιτική του οργάνωση κλπ. Έτσι, μετά τους Λυδούς εισάγονται διαδοχικά οι Πέρσες και οι λαοί που κατακτήθηκαν από τους Πέρσες (οι Αιγύπτιοι, οι Βαβυλώνιοι, οι Σκύθες, οι Αιθίοπες κ.ά.). Τα καθαυτό Περσικά αρχίζουν στο πέμπτο βιβλίο με την Ιωνική επανάσταση και συνεχίζουν ως το τέλος με πολλές παρεκβάσεις για την ιστορία της Αθήνας, της Κορίνθου και της Σπάρτης. Τελευταίο γεγονός που αναφέρεται είναι η κατάληψη της Σηστού από τους Αθηναίους το 478 π.Χ.

Πηγές του Ηρόδοτου για όλα αυτά, πέρα από την αυτοψία, ήταν ορισμένοι προγενέστεροί του λογογράφοι, όπως ο Εκαταίος, επιγραφές, δημόσια έγγραφα και μια συλλογή από χρησμούς. Πάνω απ' όλα όμως, το υλικό της συγγραφής, τόσο οι εθνογραφικές και ιστορικές πληροφορίες όσο και οι ποικίλες διηγήσεις (νουβέλες, θαύματα, όνειρα, ανέκδοτα) που ο Ηρόδοτος χαιρόταν να παρεμβάλλει στην *Ιστορία* του, προέρχονταν από τα όσα άκουσε ρωτώντας τον ένα και τον άλλο – λόγια που δεν ήταν πάντα εύκολο ή δυνατό να επιβεβαιωθούν. Έτσι, το έργο περιέχει και ανεξακρίβωτες και αβάσιμες καμιά φορά πληροφορίες· όμως ο ιστορικός το ξέρει και μας προειδοποιεί: “είναι υποχρέωσή μου να λέγω όσα λέγονται, όχι όμως και όλα να τα πιστεύω· να τον θυμάστε αυτό τον λόγο μου σε ολόκληρο το έργο” (7.152) – και ακόμα πιο επιφυλακτική είναι η στάση του, όταν για το ίδιο θέμα άκουσε και καταγράφει δύο διαφορετικές γνώμες.

Θέτοντας στόχο του ο Ηρόδοτος να παρουσιάσει ανθρώπινες πράξεις, και οργανώνοντας, ας είναι και χαλαρά, το έργο του με οδηγό τη διαχρονική σύγκρουση των Ασιατών με τους Έλληνες, ο Ηρόδοτος αξίζει με το παραπάνω τον τίτλο του πρώτου ιστορικού· ας μη μας εμποδίσει όμως αυτό να προσέξουμε

ότι ορισμένα στοιχεία της συγγραφής του δε θα είχαν σήμερα θέση σε καθαρά ιστορικό έργο. Ο Ηρόδοτος πίστευε ότι οι θεοί ορίζουν τις ανθρώπινες τύχες και ότι “τους αρέσει να περικόβουν ό,τι υπερέχει” (7.10), δηλαδή να τιμωρούν την ύβρη, π.χ. την ύβρη του Ξέρξη. Φανερό είναι σε αυτό η επίδραση του Αισχύλου,⁵⁹ όπως φανερό είναι και η επίδραση του φίλου του Σοφοκλή, π.χ. όταν ο Ηρόδοτος δίνει μεγάλη βαρύτητα στους χρησμούς. Η τραγωδία φαίνεται να τον επηρέασε και γενικότερα, καθώς ορισμένα επεισόδια στο έργο του είναι χτισμένα έτσι ώστε εύκολα να μετασχηματίζονται σε δράμα.

Στην ιστορία συναντούμε συχνά παραθέματα σε ευθύ λόγο: *δημηγορίες* αλλά και *διαλόγους ιδιωτικούς*, όπως οι γνωστοί του Σόλωνα με τον Κροίσο και του Ξέρξη με τον Δημάρατο. Το ύφος του είναι και στο σύνολό του ζωηρό και παραστατικό. Ο Ηρόδοτος είχε από τη φύση του, ίσως και από τη μικρασιατική καταγωγή του, το χάρισμα της αφήγησης, και δεν έχανε ευκαιρία να το εκμεταλλευτεί. Έγραψε στην ιωνική διάλεκτο, με πολλές ομηρικές λέξεις και εκφράσεις, που δίνουν στο έργο του χρώμα ποιητικό.

Εξαιρετικά περιεκτικό το έργο του Ηρόδοτου άνοιξε δρόμους και βρήκε αμέσως συνεχιστές. Προς το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα μια σειρά από συγγραφείς συμπλήρωσαν και ανέπτυξαν με τις *μονογραφίες* τους σε βάθος τα πεδία που είχε προσχεδιάσει ο πατέρας της ιστορίας. Κρίμα που από τα έργα τους δε σώζονται παρά αποσπάσματα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο *Ελλάνικος* από τη Λέσβο, που έγραψε γενεαλογικά και εθνολογικά έργα, καθώς και μια σειρά από τοπικές ιστορίες (*Βοιωτικά, Αιγυπτιακά, Κυπριακά, Λυδιακά* κ.ά.), ανάμεσά τους και την πρώτη ιστορία της Αττικής, με τον τίτλο *Ἀτθίς*.⁶⁰ Ξεκινώντας από τους μυθικούς βασιλιάδες της Αθήνας, η διήγηση συνεχιζόταν χωρίς διακοπή ως τα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, έτσι ώστε μύθος και ιστορία να δένουν σε αδιάσπαστη ενότητα.

Συμπληρώνοντας τον Ηρόδοτο, που δεν είχε διαπραγματευτεί συστηματικά τη Μεγάλη Ελλάδα, ο *Αντίοχος* από τις Συρακούσες έγραψε τα *Σικελικά* και το *Περὶ Ἰταλίας*, όπου φανερό ήταν πάλι η προ-

⁵⁹ Στους *Πέρσες* του Αισχύλου βασίζεται σε μεγάλο μέρος της και η περιγραφή της ναυμαχίας στη Σαλαμίνα (8.40–100).

⁶⁰ Το επίθετο *ἀτθίς* (αττική) μπορεί ως ουσιαστικό να σημαίνει την “αττική γη”, την “αττική γλώσσα” ή, όπως εδώ, την “ιστορία της Αττικής”.

σπάθεια η μυθολογική προϊστορία να συνδεθεί άμεσα με τα ιστορικά γεγονότα.

Σημαντικός ιστορικός ήταν και ο *Στησίμβροτος* από τη Θάσο, που με τη μονογραφία του *Περί Θεμιστοκλέους, Θουκυδίδου*⁶¹ και *Περικλέους* εγκαινίασε νέο ιστορικό είδος, τη *βιογραφία*. Ένα παρόμοιο, (αυτο)βιογραφικό σύγγραμμα με τον τίτλο *Ἐπιδημῖαι* (= διαμονές στην Αθήνα), είχε γράψει και ο Ίων από τη Χίο (σ. 127) για να διηγηθεί εντυπώσεις από τις συναναστροφές του με σημαντικά πρόσωπα, τον Αισχύλο, τον Κίμωνα, τον Σωκράτη κ.ά. Από τα αποσπάσματα που μας σώθηκαν συμπεραίνουμε ότι, όπως ο Ηρόδοτος, έτσι και ο Στησίμβροτος και ο Ίων αρέσκονταν δίπλα στα πραγματικά στοιχεία να συλλέγουν και να καταγράφουν χαρακτηριστικά λόγια, μικροεπεισόδια και ανέκδοτα.

Μαζί με τα έργα του Ξενοφώντα παραδίδεται ένα ιδιότυπο κείμενο, η ψευδοξενοφώντειος *Ἀθηναίων πολιτεία*, ένα σχετικά σύντομο, μαχητικό *πολιτικό φυλλάδιο* προορισμένο να κυκλοφορήσει ανώνυμα στους συντηρητικούς κύκλους της Αθήνας. Ο *γεροολιγαρχικός*, όπως συμβατικά ονομάζουμε τον συγγραφέα του, κατηγορεί το δημοκρατικό πολίτευμα, όπου κατά τη γνώμη του “οι πονηροί περνούν καλύτερα από τους χρηστούς”, επιμένει στα λάθη και στις αδυναμίες του, αλλά αναγνωρίζει και τα ισχυρά του σημεία.

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ (περ. 460–399 π.Χ.)

Γεννήθηκε στον δήμο του Αλίμου από πλούσια οικογένεια που καταγόταν από τη Θράκη αλλά συγγένευε και με το αριστοκρατικό γένος του Μιλτιάδη και του Κίμωνα. Δάσκαλοί του κατά την παράδοση ήταν ο Αναξαγόρας και ο Αντιφώντας· είναι όμως φανερό ότι μεγαλώνοντας στην Αθήνα την εποχή της ακμής ο Θουκυδίδης δέχτηκε διδάγματα και από τους τραγικούς και από τους σοφιστές της πρώτης γενιάς, τον Πρωταγόρα, τον Γοργία και τον Πρόδικο.⁶² Μόλις ξέσπασε ο Πελοποννησιακός πόλεμος, ο Θουκυδίδης πρόβλεψε, όπως σημειώνει, το μέγεθος

⁶¹ Δεν πρόκειται για τον ιστορικό αλλά για τον Θουκυδίδη, γιο του Μελησία, πολιτικό αντίπαλο του Περικλή.

⁶² Στο έργο του διαπιστώνονται και επιδράσεις της ιατρικής επιστήμης, που τα χρόνια εκείνα ακμάζει με τον Ιπποκράτη (σ. 164), επιδράσεις αισθητές “όχι μόνο όταν ο ιστορικός περιγράφει τον λοιμό, αλλά και όταν αναλύει τα πολιτικά γεγονότα με την αντικειμενικότητα του κλινικού και με τη φροντίδα να αναγνωρίσει τα συμπτώματα των πολιτικών ασθενειών” (Ζ. ντε Ρομιγί).

και τη σημασία του, αποφάσισε να τον καταγράψει και άρχισε να συγκεντρώνει πληροφορίες και δεδομένα (1.1).

Το 424 π.Χ. οι Αθηναίοι τον έστειλαν στρατηγό να προστατέψει την παραλιακή ζώνη της Θράκης, και όταν οι Σπαρτιάτες με τον Βρασιίδα πήραν την Αμφίπολη, ο Θουκυδίδης κατηγορήθηκε για προδοσία, καταδικάστηκε και έζησε είκοσι χρόνια στην εξορία,⁶³ όπου, με δικά του λόγια: “βρέθηκα και από τα δύο μέρη, όχι λιγότερο από το μέρος των Πελοποννησίων, κι έτσι μπόρεσα να αντιληφθώ τα πράγματα κάπως καλύτερα, με ηρεμία” (5.26.5). Πίσω στην Αθήνα, μετά το τέλος του πολέμου, ο Θουκυδίδης συνέχισε να συγγράφει αλλά δεν πρόλαβε να τελειώσει. Το έργο του καλύπτει τα γεγονότα ως το 411 π.Χ. και σταματά, όπως μας παραδόθηκε, στη μέση μιας φράσης.

Στην παρουσίαση του πολέμου ο Θουκυδίδης ακολουθεί τη χρονική ακολουθία των γεγονότων, ορίζοντας με ακρίβεια τις χρονιές⁶⁴ και ξεχωρίζοντας τις θερινές επιχειρήσεις από τις χειμωνιατικές διαπραγματεύσεις. Η μεθοδικότητα, η ολόπλευρη ενημέρωση και η αμεροληψία του είναι αξιοθαύμαστες.

Αν εξαιρέσουμε μια σύντομη αναδρομή στα περασμένα (1.22.1), ο Θουκυδίδης έχει αποκλειστικό θέμα τον Πελοποννησιακό πόλεμο, όχι μόνο τα συγκεκριμένα γεγονότα αλλά και τα αίτια που τα προκάλεσαν: “Η πιο αληθινή αιτία του πολέμου”, γράφει, “που όμως δε φαινόταν καθόλου στα λόγια, ήταν, πιστεύω, ότι οι Αθηναίοι, έτσι που δυνάμωναν και φόβιζαν τους Λακεδαιμονίους, τους υποχρέωσαν να πολεμήσουν” (1.23.6).

Σημαντική θέση στο έργο κατέχουν οι *δημηγορίες*. Ο Θουκυδίδης διευκρινίζει εξαρχής ότι “οι αγορεύσεις που εκφωνήθηκαν από διάφορα πρόσωπα είτε στις παραμονές του πολέμου είτε κατά τη διάρκειά του ήταν δύσκολο να αποδοθούν με ακρίβεια, τόσο εκείνες τις οποίες άκουσα ο ίδιος όσο κι εκείνες που άλλοι είχαν ακούσει και μου τις ανακοίνωσαν. Γι’ αυτό και τις έγραφα έχοντας υπόψη τι ήταν φυσικό να πουν οι ρήτορες που να αρμόζει καλύτερα στην περίπτωση και ακολουθώντας

⁶³ Τον περισσότερο χρόνο κατοικούσε στη Σκαπτή ύλη της Θράκης, κοντά στο Παγγαίο, όπου είχε οικογενειακό μερίδιο σε ορυχεία χρυσού.

⁶⁴ Η χρονολόγηση γίνεται με αναφορά στην ιέρεια της Ήρας στο Άργος, στον έφορο της Σπάρτης και στον επώνυμο άρχοντα της Αθήνας (2.2 και αλλού). Παρόμοιο τρόπο χρονολόγησης είχε προτείνει πριν από τον Θουκυδίδη ο Ελλάνικος. Η χρονολόγηση με τις Ολυμπιάδες προτάθηκε και εφαρμόστηκε αργότερα, στα ελληνιστικά χρόνια.

όσο το δυνατόν την γενική έννοια των όσων πραγματικά είπαν” (1.22.1, μετάφρ. Α. Βλάχου). Έτσι, ο ιστορικός είχε την ευκαιρία, μέσα από τα λόγια των πρεσβευτών που εκπροσωπούσαν την πόλη τους στις διπλωματικές συναντήσεις, των στρατηγών που εμπυχώναν τους πολεμιστές πριν από τις μάχες και των πολιτικών που υποστηρίζαν τις προτάσεις τους στην εκκλησία του δήμου, να συνοψίσει τις θέσεις, τις προθέσεις και τις εκτιμήσεις των διαφόρων παρατάξεων στη δεδομένη στιγμή και να εκθέσει τα επιχειρήματά τους. Όπως είναι φυσικό, οι δημηγορίες συντάσσονται συχνά σε αντιλογικά ζεύγη: οι πρεσβευτές της Κορίνθου απαντούν στους πρεσβευτές της Κέρκυρας, ο Αλκιβιάδης αντικρούει τα λεγόμενα του Νικία κλπ. Διατυπώνοντας, με σοφιστική άνεση,⁶⁵ τις απόψεις και των δύο πλευρών, ο Θουκυδίδης εκθέτει με ενάργεια τις αντιθέσεις των ιδεών, των εκτιμήσεων και των συμφερόντων που κρύβονταν πίσω από τις πολεμικές και πολιτικές συγκρούσεις.

Στις δημηγορίες ανήκει και ένα από τα πιο γνωστά αρχαιοελληνικά κείμενα, ο *Επιτάφιος* του Περικλή, δηλαδή ο επιτάφιος λόγος που εκφώνησε ο Περικλής για τους νεκρούς του πρώτου έτους του πολέμου το 331 π.Χ. στον Κεραμεικό. Ως ποιο σημείο ο ιστορικός έμεινε πιστός στα λόγια και το πνεύμα του Περικλή και ως ποιο σημείο νεωτέρισε δε θα το μάθουμε ποτέ. Βέβαιο είναι μόνο ότι ο *Επιτάφιος* αποτελεί ύμνο στην Αθήνα της εποχής της ακμής, τότε που με μόνιμο αιρετό κυβερνήτη τον Περικλή η αθηναϊκή δημοκρατία βρισκόταν στο απόγειο της δύναμής της.⁶⁶

Η ίδια αυτή δύναμη οδήγησε το 416 π.Χ. τους Αθηναίους να πολιορκήσουν και να καταστρέψουν ένα ουδέτερο νησί, τη Μήλο – και ο Θουκυδίδης δεν παράλειψε σε ένα ιδιότυπο κεφάλαιο, στον *Διάλογο των Μηθίων*, να εκθέσει με το στόμα των Αθηναίων πρέσβειων την ιδεολογία του ισχυρού που, υποχρεωμένος να επιβεβαιώσει την κυριαρχία του, παραμερίζει κάθε ηθική και επιβάλλει με τη βία τη θέλησή του, και με το στόμα των εκπροσώπων του νησιού την απελπισμένη προσπάθεια των αδύναμων να υπερασπιστούν με επιχειρήματα την ανεξαρτησία τους.

Ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί την αττική διάλεκτο στην πα-

⁶⁵ Δάσκαλός του ήταν, θυμίζουμε, ο συγγραφέας των *Τετραλογιών* (σ. 139).

⁶⁶ Στον Θουκυδίδη ανήκει η διαπίστωση ότι στα χρόνια του Περικλή το αθηναϊκό πολίτευμα ήταν λόγω μὲν δημοκρατία ἔργω δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή (2.65.9).

λαιότερη μορφή της, με κάποιους χαρακτηριστικούς αρχαϊσμούς και σπάνιες λέξεις. Το ύφος, καθρέφτης της νοοτροπίας του, είναι πεζό και απείρτιτο, αλλά βέβαια στις δημηγορίες δε διστάζει να χρησιμοποιήσει ρητορικά σχήματα. Κύριο χαρακτηριστικό του η πύκνωση του λόγου, η προσπάθεια με λίγες λέξεις να αποδοθούν όσο το δυνατό περισσότερα νοήματα. Η ίδια τάση τον οδήγησε να κατασκευάζει μεγάλες περιόδους, με πολλές δευτερεύουσες προτάσεις.

Με το πάθος του για την αλήθεια, με την αυστηρή μέθοδο, με τη γλαφυρή αποκάλυψη των αντιθέσεων και τη βαθιά κατανόηση της ανθρώπινης φύσης, ο Θουκυδίδης άφησε πίσω του ένα έργο που να μείνει, όπως το θέλησε, *κτῆμα ἐς αἰεί*, “ἀπόκτημα για πάντα”. “Θα είμαι ικανοποιημένος”, έγραψε, “αν το έργο μου κριθεί ωφέλιμο από όσους θελήσουν να έχουν ακριβή γνώση των γεγονότων που συνέβησαν και εκείνων που θα συμβούν στο μέλλον, τα οποία, από την πλευρά της ανθρώπινης φύσης, θα είναι όμοια ή παραπλήσια” (1.22.4, μετάφρ. Α. Βλάχου).

Από τους λογογράφους, που απλά και μόνο κατάγραφαν τα γεωγραφικά, εθνογραφικά και γενεαλογικά δεδομένα, στον Ηρόδοτο, που θέλησε να απαθανάτισει ανθρώπινα “έργα μεγάλα και θαυμαστά” – και πάλι, από τον Ηρόδοτο, με την πίστη του στο υπερφυσικό και την αγάπη του για φανταστικές ιστορίες, ανέκδοτα κ.τ.ό., στον ορθολογιστή Θουκυδίδη, που αποκλείει από το έργο του κάθε τι τὸ μυθῶδες (1.22.4), η ιστοριογραφία προχώρησε με μεγάλα βήματα και είναι ενδιαφέρον να ιδούμε πώς κάθε συγγραφέας έκρινε τους προδρόμους του:

(α) Αρχή αρχή στο γενεαλογικό του έργο ο Εκαταίος απορρίπτει τους προγενέστερους του ποιητές, σαν τον Ησίοδο π.χ., που είχαν ασχοληθεί με το ίδιο αντικείμενο: “Έτσι μιλά ο Εκαταίος από τη Μίλητο: τα γράφω αυτά όπως πιστεύω ότι είναι αληθινά· γιατί έχω την εντύπωση πως όσα λένε οι Έλληνες είναι και πολλά και για γέλια” (απόσπ. 1).

(β) Με τη σειρά του ο Ηρόδοτος, συζητώντας το σχήμα της γης, τα βάζει με τους παλαιότερους λογογράφους, έχοντας πρώτο στον νου του τον Εκαταίο, που το έργο του *Περιήγησις* περιείχε και έναν παγκόσμιο χάρτη (σ. 79): “Γελώ βλέποντας χάρτες της γης να έχουν σχεδιάσει πολλοί, και κανείς να μην έχει δώσει μυαλωμένες εξηγήσεις. Ζωγραφίζουν τον Ωκεανό να κυλά γύρω από τη γη, στρογγυλή σαν

από τόρνο, και κάνουν την Ευρώπη ίση με την Ασία. Εγώ με λίγα λόγια θα φανερώσω το μέγεθος της καθεμιάς και πώς είναι σωστό να σχεδιάζεται” (4.36).

(γ) Ο Θουκυδίδης δεν αναφέρεται στον Ηρόδοτο, ακόμα και όταν αναίρει τα λεγόμενά του· μιλά όμως για τους ποιητές, που “ύμνησαν τα γεγονότα υπερβάλλοντας και στολίζοντάς τα”, και για τους λογογράφους, που έγραψαν “περισσότερο για να τέρψουν τους ακροατές τους παρά για να πουν την αλήθεια” – και στη συνέχεια τονίζει, θετικά και αρνητικά, με πόση προσοχή συγκέντρωνε ο ίδιος το υλικό του: “Για τα γεγονότα του πολέμου δε θέλησα να αρχεστώ σε πληροφορίες του πρώτου τυχόντος ούτε στην προσωπική μου αντίληψη και μόνο, αλλά έκανα προσεκτική έρευνα και για τα γεγονότα στα οποία ήμουν παρών και για τα όσα μου ανάφεραν άλλοι” (1.22.2, μετάφρ. Α. Βλάχου).

ΞΕΝΟΦΩΝΤΑΣ (περ. 430–354 π.Χ.)

Αθηναίος από πλούσια οικογένεια, οπαδός του Σωκράτη, άνθρωπος της δράσης, με πολλές ικανότητες και ενδιαφέροντα. Το 401 π.Χ. εγκατάλειψε την Αθήνα για να πάρει μέρος ως μισθοφόρος στην εκστρατεία του Κύρου, που διεκδικούσε τον θρόνο της Περσίας από τον αδελφό του. Ο Κύρος σκοτώθηκε στα Κούναξα, κοντά στη Βαβυλώνα, ο στρατός του διαλύθηκε και οι στρατηγοί δολοφονήθηκαν. Δεκατρείς χιλιάδες έλληνες μισθοφόροι εκλέξαν τότε τρεις αρχηγούς, ανάμεσά τους τον Ξενοφώντα, και με χίλια βάσανα κατάφεραν να φτάσουν μέσα από εχθρικό έδαφος ως την Τραπεζούντα, όπου βλέποντας από μακριά τον Πόντο φώναξαν ολόχαροι το γνωστό θάλαττα, θάλαττα! (Κύρου ανάβαση 4.7.24).

Μετά από αυτήν την περιπέτεια ο Ξενοφών υπηρέτησε, μισθοφόρος πάλι, στον στρατό των Σπαρτιατών που πολεμούσαν τους Πέρσες στον Ελλάσποντο και συνδέθηκε φιλικά με τον βασιλιά της Σπάρτης, τον Αγησίλαο. Μετά τη μάχη της Κορώνειας (494 π.Χ.), εξορισμένος από την Αθήνα για τη φιλολακωνική του στάση, ο Ξενοφών έζησε είκοσι χρόνια στον Σκιλλούντα της Τριφυλίας, στο κτήμα που του είχαν παραχωρήσει οι Σπαρτιάτες, και στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στην Κόρινθο, όπου και έμεινε ως τον θάνατό του, αν και στο μεταξύ οι Αθηναίοι τον είχαν αμνηστεύσει.

Ιστορικά του έργα ήταν (α) η *Κύρου ανάβασις*, που αφηγείται την εκστρατεία του Κύρου και την επιστροφή των ελλήνων μισθοφόρων: ο Ξενοφών καταγράφει μέρα με τη μέρα, αναλυτικά και με ζωντάνια τα γεγονότα, περιγράφει λαούς και τοποθεσίες, χαρακτηρίζει τα πρόσωπα και αιτιολογεί τις ενέργειές τους – φυσικά και τις δικές του, κάπως αυτάρεσκα, αλλά σε τρίτο πρόσωπο, καθώς η αφήγηση γίνεται με το ψευδώνυμο Θεμιστογένης· (β) τα *Ελληνικά*: ο Ξενοφών θέλησε να συνεχίσει το έργο του Θουκυδίδη, ακολούθησε όσο μπόρεσε τη μέθοδό του και κάλυψε τα γεγονότα ως και τη μάχη της Μαντινείας (362 π.Χ.), όπου είχε σκοτωθεί πολεμώντας με τους Αθηναίους εναντίον των Σπαρτιατών ένας από τους γιους του, ο Γρύλος. Συγγενικό με την ιστορία έργο είναι και (γ) ο *Άγησίλαος*, ένα ρητορικό εγκώμιο του φίλου και ευεργέτη του σπαρτιάτη βασιλιά.

Στα πολιτικά έργα του Ξενοφώντα ανήκουν (α) η *Λακεδαιμονίων πολιτεία*, μια εγκωμιαστική έκθεση της ιστορίας και της μορφής του πολιτεύματος της Σπάρτης, (β) οι *Πόροι*, όπου ο Ξενοφών συζητά τα δημόσια οικονομικά της Αθήνας και προτείνει τρόπους για τη βελτίωσή τους, και (γ) ο *Τέρων*, ένας φανταστικός διάλογος ανάμεσα στον γνωστό τύραννο των Συρακουσών, που παρουσιάζει τη σκοτεινή πλευρά του τυραννικού βίου, και του ποιητή Σμωνίδη, που σε απάντηση προβάλλει τις δυνατότητες που έχει ο σωστός μονάρχης να ωφελήσει και να ωφεληθεί. Πολιτικό έργο, με την ευρύτερη έννοια, είναι και (δ) η *Κύρου παιδεία*, όπου σε ιστορικό πλαίσιο, αλλά με μυθιστορηματικό τρόπο, ο Ξενοφών περιγράφει πώς ανατράφηκε ο πιο ενάρετος και πετυχημένος πέρσης βασιλιάς, ο Κύρος ο πρεσβύτερος (590–529 π.Χ.). Η εκπαίδευσή του, όπως την παρουσιάζει εξιδανικευμένη, συνδυάζει στοιχεία από τη σπαρτιατική αγωγή με την ηθική διδασκαλία του Σωκράτη.

Καθαρά σωκρατικά έργα είναι (α) τα *Άπομνημονεύματα*, όπου ο Ξενοφών συγκεντρώνει στιγμιότυπα από τις συζητήσεις, τη διδασκαλία και τη συμπεριφορά του δασκάλου του με στόχο να αποκρούσει τις κατηγορίες που είχαν οδηγήσει στην καταδίκη του, (β) το *Συμπόσιον*, όπου ο Σωκράτης παρουσιάζεται να συζητά, σε χαλαρή ατμόσφαιρα, για τον πλούτο, για την ομορφιά, για τον έρωτα και άλλα πολλά, και (γ) η *Άπολογία Σωκράτους*, μια έκθεση της δίκης του Σωκράτη διαφορετική από την αντίστοιχη περιγραφή του Πλάτωνα (σ. 169).

Ο Σωκράτης συμμετέχει και στο σημαντικότερο από τα τεχνικά έργα του Ξενοφώντα, στον *Οίκονομικό*: ένας μεγαλοκτηματίας, ο Ισχύμαχος, που πίσω του κρύβεται ο ίδιος ο συγγραφέας, εκθέτει με κάθε λεπτομέρεια πώς διαχειρίζεται το κτήμα, πώς κυβερνά τους ανθρώπους του και τι οδηγίες έδωσε στη νεαρή σύζυγό του για τη φροντίδα του νοικοκυριού. Μικρότερα τεχνικά έργα είναι ο *Περί Ιππικῆς*, με υποδείξεις για τη σωστή ανατροφή των αλόγων, ο *Ίππαρχικός*, για το τι οφείλει να φροντίζει ο διοικητής του ιππικού στην ειρήνη και στον πόλεμο, και ο *Κυνηγετικός*, με συμβουλές για το κυνήγι, που ο Ξενοφών το θεωρεί *εὔρημα θεῶν*, *Ἀπόλλωνος και Ἄρτεμιδος* (1.1).

Σίγουρα ο Ξενοφών δε διαθέτει ως ιστορικός την αντικειμενικότητα και τη διεισδυτική ικανότητα του Θουκυδίδη· οι παρατηρήσεις του είναι επιφανειακές και οι απόψεις του ρηχές, ακόμα και στο θέμα της ορθής ηγεσίας, που με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο τον απασχόλησε σε πολλά έργα. Ωστόσο, ως συγγραφέας ο Ξενοφών ξέρει να περιγράφει παραστατικά, να αφηγείται με χάρη, να ζωντανεύει γεγονότα και χαρακτήρες – όλα σε απλή αττική γλώσσα και ύφος λιτό, ανεπιτήδευτο. Δίκαια οι μεταγενέστεροι τον αγάπησαν, και δικαιολογημένα οι δάσκαλοι χρησιμοποίησαν και χρησιμοποιούν συχνά τα έργα του για να διδάξουν αρχαία ελληνικά.

Στα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα χρονολογείται ένα ακόμα τεχνικό έργο, τα *Στρατηγικά ὑπομνήματα* που έγραψε ο Αινείας ο τακτικός. Από το πρώτο αυτό σύγγραμμα για την πολεμική τέχνη μάς σώζεται ένα μόνο μέρος, το σχετικό με την αμυντική τακτική των πόλεων σε περίπτωση πολιορκίας. Ο συγγραφέας του, σίγουρα στρατιωτικός, χρησιμοποιεί γλώσσα απλή όπου διαφαίνονται οι εξελίξεις προς την Κοινή.

Όπως θα το περιμέναμε, οι ιστοριογράφοι του 4ου π.Χ. αιώνα ακολούθησαν τους δρόμους που είχαν ανοίξει οι δύο μεγάλοι ιστορικοί που προηγήθηκαν, ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης. Καινούργιο στοιχείο είναι μόνο η ολοένα και μεγαλύτερη επίδραση της ρητορικής στον τρόπο καταγραφής της ιστορίας, που πια τυχαίνει και την αλήθεια ακόμα να θυσιάζει στην καλλιπέεια: δεν είναι σύμπτωση ότι δύο σημαντικοί ιστορικοί, ο Έφορος και ο Θεόπομπος, είχαν μαθητέψει στον Ισοκράτη, ούτε ότι ορισμένοι ιστορικοί, όπως ο Ζώϊλος, υπήρξαν και ρήτορες, και ορισμένοι ρήτορες, όπως ο Αναξίμενης, υπήρξαν και ιστο-

ρικοί. Τα έργα τους έχουν χαθεί· όμως οι μεταγενέστεροι τους αναφέρουν συχνά, παραθέτουν αποσπάσματα, καμιά φορά και τους αντιγράφουν.

Στα χνάρια του Ηρόδοτου κινήθηκε ο Κτησίας από την Κνίδα, για τρός στην αυλή του Αρταξέρξη, που έγραψε *Περσικά* σε ιωνική διάλεκτο. Ο ίδιος υποστήριξε ότι πηγές του ήταν η αυτοψία και τα βασιλικά αρχεία της Περσίας· όμως στην πραγματικότητα έχει δίκιο ο Πλούταρχος, όταν σημειώνει ότι “στα βιβλία του έβαλε ένα ετερόκλητο μωσαϊκό από απίθανες και τρελές ιστορίες” (*Αρταξέρξης* 1.4).

Παπυρικά ευρήματα από την αιγυπτιακή πόλη Οξύρρυγχο μας διασώζουν δύο μεγάλα κομμάτια ενός κειμένου, που το ένα αφηγείται γεγονότα του Δεκελεικού πολέμου (407 π.Χ.) και το άλλο της τριετίας 397–395 π.Χ. Τα *Ελληνικά της Οξύρρυγχο*, όπως ονομάστηκαν, βασίζονται στην αυτοψία και σε διασταυρωμένες πληροφορίες, παρουσιάζουν τα δεδομένα αντικειμενικά και χωρίζουν τα γεγονότα κατά θέρη και κατά χειμώνας, όπως ο Θουκυδίδης. Είναι φανερό ότι ο άγνωστός μας συγγραφέας αποφάσισε και αυτός να συνεχίσει το έργο του μεγάλου ιστορικού – και, όσο μπορούμε να κρίνουμε, τα κατάφερε καλύτερα από τον Ξενοφώντα.

Να συνεχίσει το έργο του Θουκυδίδη επιχείρησε και ο Θεόπομπος από τη Χίο (περ. 378–320 π.Χ.), που με τα *Ελληνικά* του εκάλυψε την ιστορία από το 411 π.Χ. ως το τέλος της σπαρτιατικής ηγεμονίας (394 π.Χ.). Χαρακτηριστικότερο έργο του ήταν τα *Φιλιππικά*, σε 58 βιβλία, όπου εκθέτοντας τη δράση του μακεδόνα βασιλιά ο Θεόπομπος εύρισκε την ευκαιρία να κάνει αναδρομές στο παρελθόν και να παρεμβάλλει πλήθος γεωγραφικές, εθνολογικές, ακόμα και μυθολογικές πληροφορίες και σχόλια. Φανατικός αριστοκράτης, ολιγαρχικός και πρόμαχος της αρετής, κατηγορούσε με δριμύτητα για τις ηθικές τους παρεκτροπές όχι μόνο δημαγωγούς σαν τον Κλέωνα αλλά και πολιτικούς ηγέτες σαν τον Θεμιστοκλή. Από την ανελέγητη κριτική του δεν ξέφυγε ούτε ο Φίλιππος, και ας τον είχε φιλοξένησει στην αυλή του, και ας είχε γράψει ο ίδιος στην αρχή της ιστορίας του ότι “ποτέ η Ευρώπη δεν είχε γεννήσει άντρα παρόμοιο με τον Φίλιππο του Αμύντα” (απόσπ. 27).

Την πρώτη παγκόσμια ή καθολική⁶⁷ ιστορία την έγραψε ο Έφορος από τη μικρασιατική Κύμη (περ. 400–330 π.Χ.). Χωρίς να αναφερθεί

⁶⁷ Ο ιστορικός Πολύβιος (2ος αι. π.Χ.) μνημονεύει τον Έφορο ως τον πρώτο που επέφρασε τὰ καθόλου γράφειν (5.33).

καθόλου στα μυθικά χρόνια, ο Έφορος άρχιζε την έκθεσή του με την κάθοδο των Δωριέων και έφτανε ως την αρχή του Ιερού πολέμου (356 π.Χ.). Το έργο του, με τον τίτλο *Ιστορίαι*, έχει χαθεί, αλλά χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα από νεότερους ιστορικούς, ιδιαίτερα από τον Διόδωρο, που σε πολλά τον έχει αντιγράψει (σ. 209). Αντίθετα με τον φανατικό και ορμητικό Θεόπομπο, ο Έφορος ήταν στις κρίσεις του αντικειμενικός και συγκρατημένος, στους εκφραστικούς του τρόπους ήρεμος και χαλαρός. Είχε δίκιο ο κοινός τους δάσκαλος, ο Ισοκράτης, όταν έλεγε ότι “ο ένας χρειάζεται μαστίγιο, ο άλλος χαλινάρι”.⁶⁸

Ιδιότυπος ιστορικός, ρήτορας και σοφιστής, ήταν ο Ζωΐλος από την Αμφίπολη (4ος π.Χ. αι.), που έγραψε παγκόσμια *Ιστορίαν από θεογονίας έως τής Φιλίππου τελευτής* και τοπική ιστορία *Περί Αμφιπόλεως*. Τόσο τα ιστορικά όσο και τα άλλα του έργα έχουν, εκτός από ελάχιστα αποσπάσματα, χαθεί· ξέρουμε όμως ότι είχε γράψει δύο σοφιστικά εγκώμια (του κύκλωπα Πολύφημου και των Τενεδίων), και ένα έργο *Κατά τής Όμηρου ποιήσεως*, όπου κατηγορούσε τον Όμηρο για παραλογισμούς και ασυνέπειες τόσο άγρια ώστε να του μείνει το όνομα *Όμηρομάστιξ*.

Ανάμεσα στους πολλούς ακόμα ιστορικούς του 4ου π.Χ. αιώνα ξεχωριστή θέση κατέχει ο γνωστός μας ως ρήτορας και ρητοροδιδάσκαλος *Αναξιμένης* από τη Λάμψακο (σ. 158). Ιστορικά του έργα ήταν τα *Έλληνικά*, ιστορία των Ελλήνων από την κτίση του κόσμου ως το 362 π.Χ., *Αί περί Φιλίππου Ιστορίαι* και *Τά περί Άλέξανδρον*, όπου η ρητορική υπερβολή και η αυλική κολακεία φαίνεται πως ξεπερνούσαν τα όρια.

Γ. Επιστήμες

Την *επιστήμη*, δηλαδή τη γνώση,⁶⁹ αρχικά την κατείχαν και τη φάνερωναν οι ποιητές, όπως τους την υπαγόρευαν οι Μούσες· παράλληλα, την αποκτούσαν με εμπειρία και σκέψη και την έδιδασκαν οι φιλόσοφοι, που τη θεωρούσαν μία και ενιαία. Οι *φυσικοί φιλόσοφοι*, θυμίζουμε, δεν περιορίζονταν σε ένα μονάχα γνωστικό πεδίο: όλοι τους

⁶⁸ Χαρακτηριστική για τον Έφορο ήταν και η μεγάλη αγάπη που είχε για την ιδιαίτερη πατρίδα του: έγραψε την ιστορία της, με τον τίτλο *Έπιχώριος λόγος*, και στο μεγάλο του ιστορικό έργο, όποτε η Κύμη βρισκόταν στο περιθώριο των γεγονότων, δεν παράλειπε να σημειώνει ότι “αυτή την περίοδο οι Κυμαίοι ζούσαν ειρηνικά” – και βέβαια οι μεταγενέστεροι τον κορόιδεψαν (Στράβων 13.3.6).

⁶⁹ Η λέξη προέρχεται από το ρήμα *έπίσταμαι*, που σημαίνει “γνωρίζω”.

λίγο πολύ ασχολήθηκαν και με την κοσμολογία και με τα μαθηματικά και με τη φυσική και με τις επιστήμες του ανθρώπου, μερικοί και με την ιατρική.

Την Κλασική εποχή οι **διάφορες επιστήμες**, όπως τις γνωρίζουμε σήμερα, άρχισαν σιγά σιγά να ξεχωρίζουν, και οι εργάτες τους να ειδικεύονται. Οι σοφιστές και ο Σωκράτης ασχολήθηκαν εντατικά με τα καθαυτό φιλοσοφικά, ηθικά, κοινωνικά και άλλα ανθρώπινα προβλήματα, οι ιστορικοί υιοθέτησαν τα γεωγραφικά και εθνολογικά ενδιαφέροντα των λογογράφων, άλλοι συνέχισαν να καλλιεργούν τα μαθηματικά, τη φυσική, την αστρονομία κλπ. Τα συγγράμματά τους, αν εξαιρέσουμε τα ιατρικά (σ. 164), έχουν όλα χαθεί, και δε μένει παρά να συνθέσουμε έναν κατάλογο με τα ονόματα, την ειδικότητα και ορισμένες πληροφορίες για τους σπουδαιότερους ειδικούς ως τους πού-με επιστήμονες των κλασικών χρόνων:

Ο πυθαγορικός **Μενέστορας** από τη Σύβαρη ήταν ο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με τη βοτανική.

Ο **Ιππόδαμος** από τη Μίλητο ήταν αρχιτέκτονας και πολεοδόμος, με προτίμηση στα ορθογώνια οικοδομικά τετράγωνα και στους κάθετους μεταξύ τους δρόμους. Δικά του ήταν τα σχέδια του Πειραιά, της αποικίας των Θουρίων και της Ρόδου. Ο Αριστοτέλης σημειώνει ότι “θεωρούσε τον εαυτό του γνώστη ολόκληρης της φύσης”, αλλά και ότι “από όσους δεν πολιτεύονται, πρώτος αυτός επιχείρησε να μιλήσει για το καλύτερο πολίτευμα” (Πολιτικά 1267b).

Ο πυθαγορικός **Ίππασος** από το Μεταπόντιο της Κάτω Ιταλίας ως φυσικός συμφώνησε με τον Ηράκλειτο ότι η φωτιά ήταν το πρωταρχικό στοιχείο του σύμπαντος, και ως μαθηματικός απόδειξε ότι η τετραγωνική ρίζα του 2 είναι αριθμός ασύμμετρος.

Ο πυθαγορικός **Ικέτας**, αστρονόμος από τις Συρακούσες, υποστήριξε ότι η γη γυρίζει γύρω από τον άξονά της, ενώ τα άλλα ουράνια σώματα μένουν ακίνητα.

Ο **Φιλόλαος** από τον Κρότωνα λέγαν πως πρώτος κατάγραψε τις θεωρίες των Πυθαγορικών σε ένα βιβλίο, που αργότερα ο Πλάτωνας το αγόρασε πανάκριβα από τους συγγενείς του. Ως γεωμέτρης και αστρονόμος ήταν ο πρώτος που υποστήριξε πως η γη δεν είναι το κέντρο του κόσμου, αλλά πως περιστρέφεται, μαζί με άλλα ουράνια σώματα, γύρω από μίαν **εστία** (φωτιά).

Ο πυθαγορικός **Θεόδωρος** από την Κυρήνη μαθήτευσε στον Πρωταγόρα, αφοσιώθηκε στα μαθηματικά, και συνέχισε τις έρευνες του Ιππάσου στους ασύμμετρους αριθμούς. Σε ένα του διάλογο ο Πλάτωνας τον παρουσιάζει ως δάσκαλο της γεωμετρίας, της αστρονομίας, της αριθμητικής και της αρμονίας⁷⁰ (Θεαίτητος 145c).

⁷⁰ Η μελέτη της μουσικής αρμονίας σχετίζεται στενά με τα μαθηματικά.

Ο **Φιλίας** από την Αθήνα ήταν γεωγράφος, συγγραφέας μιας παγκόσμιας γεωγραφίας με τίτλο *Γῆς περίοδος*.

Ο **Ιπποκράτης** από τη Χίο μελέτησε ως μαθηματικός και γεωμέτρης τους μηνίσκους· ως αστρονόμος υποστήριξε ότι οι κομήτες δεν έχουν ουρά και πως ό,τι βλέπουμε είναι η υγρασία που μαζεύουν καθώς περιφέρονται στο διάστημα. Ο Αριστοτέλης εκθέτει στα *Μετεωρολογικά* τη θεωρία του αλλά διαφωνεί (343a).

Ο **Οινοπίδης**, αστρονόμος, φυσικός και γεωμέτρης από τη Χίο, μελέτησε τον ζωδιακό, δηλαδή την τροχιά που διαγράφει σε ένα χρόνο ο ήλιος περνώντας ανάμεσα στα ζώδια, βελτίωσε το ημερολόγιο και πρότεινε τις γεωμετρικές κατασκευές με τον κανόνα και τον διαβήτη.

Ο **Μέτων** από την Αθήνα ήταν αστρονόμος και γεωμέτρης. Συσχετίζοντας τις ηλιακές περιόδους με τους σεληνιακούς μήνες πρότεινε ένα σημαντικά βελτιωμένο ημερολόγιο, που όμως δεν ξέρουμε αν ποτέ εφαρμόστηκε. Στην κωμωδία του *Ώριβης ο Αριστοφάνης* τον παρουσίασε ως ξιπασμένο πολεοδόμο να δίνει “γεωμετρώντας τον αέρα” λύση στο πολυσυζητημένο πρόβλημα του τετραγωνισμού του κύκλου.

Ο **Ευκτήμων** από την Αθήνα (5ος/4ος π.Χ. αι.), συνεργάτης του Μέτωνα, αστρονόμος και μετεωρολόγος, μελέτησε τη σχέση ανάμεσα στις τροπές του ήλιου και τις καιρικές αλλαγές.

Μαθητής του πυθαγορικού Θεόδωρου και μέλος της πλατωνικής Ακαδημίας (σ. 170) ήταν ο μαθηματικός **Θεαίτητος** (414–369 π.Χ.), που ειδικεύτηκε στη στερεομετρία και μελέτησε τα πέντε κανονικά σχήματα των πολυέδρων.

Ο πυθαγορικός **Αρχύτας** από τον Τάραντα (5ος/4ος π.Χ. αι.) ήταν επιτυχημένος πολιτικός, φυσικομαθηματικός, μηχανικός και φίλος του Πλάτωνα. Ως φυσικομαθηματικός μελέτησε τις τονικές κλίμακες και δημοσίευσε διατριβή με τον τίτλο *Άρμονικός*: ως μηχανικός παραδίδεται ότι *έποίησε περιστεράν ξυλίνην πετομένην!*

Μαθητής του Αρχύτα ήταν ο **Εύδοξος** από την Κνίδα (390–340 π.Χ.), ιδιοφυής μαθηματικός, αστρονόμος και γεωγράφος. Μετά τις σπουδές του στη Μεγάλη Ελλάδα, στην Αθήνα και στην Αίγυπτο, ο Εύδοξος ίδρυσε πρώτα δική του σχολή στην Κύζικο, αλλά τελικά εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου για ένα διάστημα ανέλαβε τη διδασκαλία των θετικών επιστημών στην πλατωνική Ακαδημία (σ. 170).

Στους γεωγράφους ανήκει ο **Πυθέας** από τη Μασσαλία, που περίπου στα χρόνια του Μεγαλέξανδρου ταξίδεψε έξω από τις στήλες του Ηρακλή, έφτασε ακτοπλοϊκά ως ψηλά στην Αγγλία και την “παγωμένη θάλασσα”, και έγραψε *Τὰ περί τοῦ Ὠκεανοῦ*, απ’ όπου μας σώζονται μερικά αποσπάσματα.

Στα κλασικά χρόνια ανήκουν και μια σειρά από **καλλιτέχνες** που θέλησαν, πέρα από τη συγκεκριμένη παραγωγή τους, να καταγράψουν και θεωρητικά τους κανόνες και τα μυστικά της τέχνης τους.

Έτσι, ο Σοφοκλής έγραψε τη διατριβή *Περί Χοροῦ*, ο γλύπτης Πολύκλειτος από το Άργος δημοσίευσε τον *Κανόνα*, ο αρχιτέκτονας Ικτίωνος σχολίασε σε ένα έργο του τον Παρθενώνα, έργο δικό του και του Καλλικράτη, και ο σκηνογράφος Αγάθαρχος από τη Σάμο, που είχε διακοσμήσει το σπίτι του Αλκιβιάδη, έγραψε ένα υπόμνημα για τη ζωγραφική τέχνη της προοπτικής – όλα εξαιρετικά πολύτιμα αλλά χαμένα.

ΑΡΙΣΤΟΞΕΝΟΣ (περ. 370; π.Χ.)

Ο Αριστόξενος από τον Τάραντα προερχόταν από την πυθαγορική παράδοση, αλλά μαθήτευσε και στον Αριστοτέλη. Οι πολλές και σημαντικές μουσικολογικές πραγματείες του αποτελούν αφετηρία και βάση όσων γνωρίζουμε για την αρχαιοελληνική μουσική θεωρία.

Μας σώζονται τρία σχεδόν ολόκληρα βιβλία από τα *Άρμονικά*, που ίσως να αποτελούν νεότερη σύνθεση από δύο διαφορετικά του έργα, ένα μεγάλο τμήμα από τα *Ρυθμικά στοιχεία* και αρκετά μικρότερα αποσπάσματα από τα έργα του *Περί μουσικής*, *Περί μελοποιίας*, *Περί όργάνων*, *Περί χορών*, *Περί τόνων* κ.ά. Γενική του τάση, και συνηθισμένο φαινόμενο στην ιστορία της μουσικής, ήταν να εκθειάζει τις παλαιότερες πειθαρχημένες μουσικές μορφές και να κατηγορεί τους τολμηρούς νεωτερισμούς των συγχρόνων του.

Ο Αριστόξενος έγραψε πολλά: 453 βιβλία (!) καταμετρά η παράδοση, σχετικά με πᾶν εἶδος παιδείας, ανάμεσά τους μια σειρά από βιογραφίες, του Πυθαγόρα και των Πυθαγορικών, αλλά και του Σωκράτη, του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη κ.ά.

Ξεχωριστή θέση στις επιστήμες κατείχε και κατέχει πάντα η ιατρική. Χαρακτηριστικό της η διπλή σύνδεση, από τη μια με τη θρησκεία, από την άλλη με την εμπειρική γνώση και πράξη. Κιόλας οι δύο πρώτοι επώνυμοι γιατροί του τρωικού μυθολογικού κύκλου ήταν παιδιά του Ασκληπιού *ιατῆρος*, γιου του Απόλλωνα *παιήωνος* (γιατρευτή), αλλά και ειδικευμένοι: διαγνωστικός παθολόγος ο Ποδαλείριος, χειρουργός ο Μαχάων. Γιατρός με χειρουργικές ικανότητες ήταν στον μύθο και ο κένταυρος Χείρων. Μαθητές του ήταν ο Ασκληπιός, που ως θεός γρήγορα ξεπέρασε τον δάσκαλό του, και ο Αχιλλέας, που σε μια κύλικα εικονίζεται να γιατροπορεύει τον πληγωμένο Πάτροκλο.

Στα ιστορικά χρόνια οι πρώτοι που ξέρουμε να έχουν πραγματευτεί ιατρικά θέματα ανήκουν στους προσωκρατικούς φιλοσόφους. Παλαιότερος ο Αλκμαίων από τον Κρότωνα (σ. 78), που μελέτησε ανατομικά το νευρικό σύστημα των ζώων και διαπίστωσε τη σύνδεση των αισθήσεων με τον εγκέφαλο. Ως γιατρός παραδίδεται ότι τολμούσε επεμβάσεις στα μάτια. Επιδράσεις από τον Αλκμαίωνα δέχτηκαν ο Εμπεδοκλής (σ. 95), *ιατρών ἄριστος* (Βίος), ο Διογένης από την Απολλωνία (σ. 164) και οι Ιπποκρατικοί που ακολούθησαν.

Η χειρόγραφη παράδοση μας έχει διασώσει ένα σώμα από 58 ιατρικές πραγματείες (73 συνολικά βιβλία) που αποδίδονται στον Ιπποκράτη, αλλά βέβαια δεν είναι όλες δικές του. Χρονολογικά το *ιπποκρατικό σώμα* καλύπτει την περίοδο από το 450 ως το 300⁷¹ π.Χ., και περιέχει έργα που προέρχονται τόσο από το διάσημο ιατρικό κέντρο (ή σχολή) της Κω, τους *Ασκληπιάδες*,⁷² όσο και από το εξίσου σημαντικό ιατρικό κέντρο (ή σχολή) της Κνίδου, απέναντι από την Κω, στη Μικρασία – πραγματείες που αφορούν τη διαγνωστική, τη χειρουργική, τη διαιτητική, την υγιεινή, τη γυναικολογία, τη φαρμακολογία και άλλα γενικότερα ή ειδικότερα ιατρικά θέματα. Συνεχίζοντας την παράδοση των ιώνων φυσικών φιλοσόφων, που πρώτοι διαμόρφωσαν επιστημονικό λόγο, οι πραγματείες είναι γραμμένες όλες στην ιωνική διάλεκτο, χωρίς ρητορικές ή άλλες λογοτεχνικές επιδράσεις.

ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ (περ. 460–370 π.Χ.)

*Ωφελείν ἢ μὴ βλάπτειν.*⁷³

Επιδημιαί 1.11

Γεννήθηκε στην Κω από ιατρική οικογένεια, εκπαιδεύτηκε ως Ασκληπιάδης, διακρίθηκε στην ιατρική θεωρία και πράξη, απόκτησε μεγάλη φήμη και ταξίδεψε πολύ. Ο θάνατος τον βρήκε σε μεγάλη ηλικία στη Λάρισα, όπου ο τάφος του σωζόταν ως και τον 2ο μ.Χ. αιώνα.

Η συζήτηση για το ποια από τα έργα που παραδίδονται με το όνομά του ανήκουν πραγματικά ξεκίνησε ήδη στην αρ-

⁷¹ Αυτό δεν αποκλείει το σώμα να περιλαμβάνει και έργα νεότερα, π.χ. το *Παραγγελίαι*, που είναι επηρεασμένο από την επικούρεια φιλοσοφία και πρέπει να γράφτηκε τον 2ο π.Χ. αιώνα, αν όχι αργότερα.

⁷² *Ασκληπιάδαι* αυτονομάζονταν τα μέλη της ιατρικής συντεχνίας στην Κω, γιατί ήταν, όπως ισχυρίζονταν, απόγονοι του Ποδαλείριου, γιου του Ασκληπιού. Εξαρχής όμως ο ίδιος όρος χρησιμοποιήθηκε και για τους γιατρούς γενικά.

⁷³ Ο γιατρός πρέπει “να ωφελεί, ή (τουλάχιστο) να μη βλάπτει”.

χαιότητα και συνεχίζεται χωρίς να έχει καταλήξει σε αναντίρρητα αποτελέσματα. Οι περισσότεροι συμφωνούν ότι τις τελευταίες δεκαετίες του 5ου π.Χ. αιώνα ο Ιπποκράτης έγραψε (α) *Περί άέρων, ύδάτων, τόπων*:⁷⁴ πραγματεία για το πώς το φυσικό περιβάλλον επηρεάζει την υγεία των ανθρώπων, με αντιπαράθεση των σχετικών ευρωπαϊκών και ασιατικών δεδομένων, (β) *Περί ιερής νόσου*: έργο σταθμό στην ιατρική σκέψη, καθώς ο Ιπποκράτης ερμηνεύει φυσιολογικά την επιληψία, αρρώστια που τη θεωρούσαν ιερή και διάφοροι τσαρλατάνοι (μάγοι τε και καθαρται και άγύρται και άλαζόνες) επιχειρούσαν να τη γιαιτρέψουν με καθαρμούς, με ξόρκια, με νηστείες κ.τ.ό., και (γ) ορισμένα βιβλία των *Έπιδημιών*:⁷⁵ κλινικές σημειώσεις για την πορεία μιας ασθένειας από τα πρώτα συμπτώματα ως την ανάρρωση, ή τον θάνατο, του συγκεκριμένου αρρώστου.

Αρκετές πιθανότητες να είναι γνήσια έργα του Ιπποκράτη έχουν ακόμα (δ) το *Προγνωστικόν*, στοιχεία που επιτρέπουν στον γιατρό να προβλέπει τα συμπτώματα και την πορεία της ασθένειας για να προγραμματίσει την κατάλληλη θεραπεία, (ε) το *Περί διαίτης όξεων* (“Οδηγίες για βαριές αρρώστιες”), όπου ο συγγραφέας διαφωνεί με τις αντίστοιχες απόψεις των γιατρών της σχολής της Κνίδου, και δύο χειρουργικά έργα: (ς) *Περί άγμών* (“Για τα κατάγματα”), και (ζ) *Περί άρθρων έμβολής* (“Για την αποκατάσταση των εξαρθρωμάτων”).

Τα παραπάνω συγγράμματα και ορισμένες μεταγενέστερες μαρτυρίες μάς οδηγούν να πιστέψουμε ότι ο Ιπποκράτης πέτυχε να συνδυάσει τη θεωρητική καθολική αντιμετώπιση των ανθρώπινων φαινομένων και την αναζήτηση των αιτίων με την πρακτική εμπειρική γνώση. Η διδασκαλία και η δράση του θεμέλιωσαν την επιστήμη της ιατρικής, που πια για αιώνες ακολούθησε, ως ένα σημείο και ακολουθεί ακόμα, δικούς του δρόμους.

Στο ιπποκρατικό σώμα ξεχωρίζουν ορισμένα πρώιμα σημαντικά έργα που όμως δεν ανήκουν στον Ιπποκράτη: (α) το *Περί άρχαίης*

⁷⁴ Το θέμα του έργου είναι και ενιαίο και συγκεκριμένο· όμως στα νεοελληνικά επικράτησε να χρησιμοποιούμε την έκφραση “περί ανέμων και υδάτων” όταν αναφερόμαστε σε μεγάλη και ακαθόριστη ποικιλία θεμάτων.

⁷⁵ Ο όρος *έπιδημία* σημαίνει “επισκέψεις σε ξένους τόπους”, όπου ο γιατρός παρακολούθησε τις περιπτώσεις που καταγράφει. Διαφορετικό είναι το νόημα της λέξης *έπιδημία* όταν δηλώνει, όπως και σήμερα, ότι μια αρρώστια “επισκέπτεται” ένα συγκεκριμένο τόπο.

λητρικής, όπου ο συγγραφέας απορρίπτει τις φιλοσοφικές θεωρίες που επιχειρούσαν να υποτάξουν την ιατρική σε γενικές αρχές και αξιώματα, και επαινεί την πατροπαράδοτη θεραπευτική μέθοδο με αφετηρία την παρατήρηση και τη συσσωρευμένη εμπειρία· (β) το *Περί φύσιος ανθρώπου*, έργο θεωρητικό, γραμμένο γύρω στα 400 π.Χ. από τον Πόλυβο, που είχε παντρευτεί την κόρη του Ιπποκράτη.

Γύρω στα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα έζησε και έδρασε στην Αθήνα ο Διοκλής από την Κάρυστο, διάσημος γιατρός που συνδύασε την ιπποκρατική με τη σικελική ιατρική παράδοση του Εμπεδοκλή (σ. 95). Ο ίδιος έδωσε μεγάλη σημασία στην προσωπικότητα των αρρώστων, υποστηρίζοντας ότι η ίδια θεραπεία δεν έχει τα ίδια σε όλους αποτελέσματα. Τα έργα του (*Υγιεινά πρὸς Πλείσταρχον· Πάθος, αἰτία, θεραπεία· Ἀνατομή*), γραμμένα σε αττική διάλεκτο (!), έχουν για μας χαθεί· όμως η επίδρασή τους στους μεταγενέστερους ήταν μεγάλη.

Τον 4ο π.Χ. αιώνα χρονολογούνται πολλά ακόμα έργα από τη σχολή της Κω που απηχούν, όπως θα το περιμέναμε, και προεκτείνουν τις ιδέες και τη μέθοδο του Ιπποκράτη. Σημαντικότερα ανάμεσά τους: (α) οι *Ἀφορισμοί*, όπου κατά καιρούς συγκεντρώθηκαν επιγραμματικά διατυπωμένες ιατρικές επιταγές και γνώμες, όπως το γνωστό *ὁ βίος βραχὺς ἢ δὲ τέχνη μακρά*, (β) τα υπόλοιπα πέντε βιβλία των *Ἐπιδημιῶν*, και (γ) ο *Ὅρκος*.

Ο ιπποκρατικός ὅρκος διατυπώθηκε το δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνα· το περιεχόμενό του όμως συμπυκνώνει ολόκληρη την πρώιμη ιατρική δεοντολογία, όπως θα ονομάζαμε σήμερα τους κανόνες της ορθής συμπεριφοράς των γιατρών: την εχεμύθεια, την υποχρέωση να ωφελούν όσο μπορούν περισσότερο τους ασθενείς όλους, τη δέσμευση να μη χορηγούν θανάσιμα φάρμακα κλπ. Τον ίδιο ὅρκο, με ορισμένες αναπροσαρμογές, δίνουν και σήμερα σε όλο τον κόσμο, πριν ασκήσουν το επάγγελμά τους, οι απόφοιτοι των ιατρικών σχολών.

Ο ιπποκρατικός ὅρκος ὀριζε μάρτυρες τους θεούς, και θα ήταν λάθος να πιστέψουμε ότι η επιστήμη της ιατρικής, όπως αναπτύχτηκε στα κλασικά χρόνια, αποδεσμεύτηκε τελείως από τη θρησκεία. Είναι αλήθεια ότι ο Ιπποκράτης διάψευσε τον ιερό τάχα χαρακτήρα της επιληψίας και κατάγγειλε τις απόκρυφες παραϊατρικές πρακτικές· είναι αλήθεια ότι στα κλασικά χρόνια το ιατρικό επάγγελμα αποσυνδέθηκε από το ιερατικό λειτούργημα· ωστόσο, αν όχι και από την πλευρά των γιατρών, σίγουρα από την πλευρά των αρρώστων, η θρησκευτική πίστη ποτέ δεν έπαψε να αποτελεί σημαντικό θεραπευτικό παράγοντα. Το πιο σωστό θα ήταν να μιλήσουμε για ένα συμβιβασμό της

ιατρικής με τη θρησκεία, καθώς από τη μια οι γιατροί καλλιεργούσαν τη σύνδεσή τους με τον Απόλλωνα, τον Ασκληπιό, την Υγεία κλπ., από την άλλη οι ιερείς στα Ασκληπιεία και στα άλλα θρησκευτικά-ιαματικά κέντρα ενημερώνονταν για τα πορίσματα της επιστημονικής θεραπευτικής και ακολουθούσαν τις επιταγές της.

7. Η φιλοσοφία τον 4ο π.Χ. αιώνα

Η καταδίκη και ο θάνατος του Σωκράτη αποτέλεσαν σταθμό στην εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης. Με μια σειρά από συγγράμματα οι οπαδοί του προσπάθησαν να τον υπερασπιστούν, να αποκρούσουν τις όποιες κατηγορίες και να εξάρουν την αρετή του δασκάλου τους.⁷⁶ Ακόμα, οι σωκρατικοί, όσοι εξακολούθησαν να φιλοσοφούν, μοιράστηκαν τις ιδέες του Σωκράτη, ή καλύτερα διάλεξαν καθέννας να ακολουθήσει διαφορετικό δρόμο από τους πολλούς που είχε ανοίξει, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν περισσότερες από μία σωκρατικές φιλοσοφικές σχολές.⁷⁷

Απολογητής του Σωκράτη στάθηκε, όπως είδαμε, ο Ξενοφών, που στα σωκρατικά του έργα (σ. 157) δεν περιορίστηκε στο να μιλά για τον δάσκαλό του σε τρίτο πρόσωπο, αλλά παρουσίασε και τον ίδιο τον Σωκράτη να απολογείται στο δικαστήριο ή να συζητά με τον ένα και με τον άλλο, αποδίδοντάς του λόγια που μπορεί να μην ήταν αυτούσια δικά του αλλά οπωσδήποτε αντιπροσώπευαν τις ιδέες του και τους διαλεκτικούς του τρόπους. Παρόμοια υπερασπίστηκαν τον δάσκαλό τους και άλλοι σωκρατικοί, που όμως τα έργα τους, αν εξαιρέσουμε αυτά του Πλάτωνα, είναι όλα χαμένα.

Κέβης από τη Θήβα (5ος/4ος π.Χ. αι.): του αποδίδονται τρεις σωκρατικοί διάλογοι, αλλά ένα έργο που σώζεται με το όνομά του, ο *Πίναξ*, πρέπει να γράφτηκε τον 1ο μ.Χ. αιώνα.

Σιμμίας από τη Θήβα (5ος/4ος π.Χ. αι.): του αποδίδονται 23 σωκρατικοί διάλογοι (*Περί σοφίας*, *Περί ανδρείας* κ.ά.).

Αισχίνης από την Αθήνα (5ος/4ος π.Χ. αι.): έγραψε σωκρατικούς διαλόγους (*Άλκιβιάδης*, *Άσπασία* κ.ά.).

⁷⁶ Στο αντίθετο στρατόπεδο, ο αθηναίος ρητοροδιδάσκαλος Πολυκράτης δημοσίευσε τη χαμένη σήμερα *Κατηγορία Σωκράτους* για να αποδείξει ότι πραγματικά ο Σωκράτης ήταν επικίνδυνος για τη δημοκρατία.

⁷⁷ Το περιεχόμενο της διδασκαλίας τους ανήκει στην ιστορία της φιλοσοφίας· βλ. Γ. Ζωγραφίδης και Β. Κάλφας, *Αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι*: εδώ οι φιλόσοφοι εξετάζονται περισσότερο από την πλευρά της συγγραφικής τους δράσης.

Ευκλείδης από τα Μέγαρα (450–380 π.Χ.): έγραψε σωκρατικούς διαλόγους (*Κρίτων*, *Έρωτικός*, *Αίσχίνης* κ.ά.), και εγκαινίασε τη μεγαρική σχολή, με έμφαση στη διαλεκτική και στην οντολογία. Διαλόγους έγραψε και ο σημαντικότερος διάδοχός του, ο **Στίλπων** από τα Μέγαρα (περ. 380–300 π.Χ.).

Αντισθένης από την Αθήνα (περ. 445–360 π.Χ.): στα πάμπολλα έργα του⁷⁸ περιλαμβάνονταν και σωκρατικοί διάλογοι (*Άσπασία*, *Άλκιβιάδης*, *Μενέξενος* κ.ά.). Δίνοντας έμφαση στο ιδανικό της αυτάρκειας, ο Αντισθένης άνοιξε τον δρόμο για τους πολλούς κυνικούς φιλοσόφους που ακολούθησαν. Διασημότερος ανάμεσά τους ο **Διογένης** από τη Σινώπη (περίπου 400–325 π.Χ.),⁷⁹ που και γι' αυτόν παραδίδεται ότι έγραψε διαλόγους και τραγωδίες.

Αρίστιππος από την Κυρήνη (435–355 π.Χ.): ορισμένα έργα του (*Περὶ παιδείας*, *Περὶ ἀρετῆς* κ.ά.) δεν είναι διαλογικά· έχουν όμως φανερά σωκρατικό χαρακτήρα. Ο ίδιος έδωσε έμφαση στην ηθική και εγκαινίασε την *κυρηναϊκή* σχολή.

Φαίδων από την Ηλεία (5ος/4ος π.Χ. αι.): έγραψε σωκρατικούς διαλόγους (*Σίμων*, *Ζώπυρος*) και εγκαινίασε την ηλειακή σχολή.

Χαριτωμένους διαλόγους για ποικίλα θέματα παραδίδεται πως έγραψε και ο **Ηρακλείδης** από την Ηράκλεια του Πόντου (περ. 390–310 π.Χ.), που φοίτησε τόσο στην Ακαδημία του Πλάτωνα όσο και στο Λύκειο του Αριστοτέλη.

Μελετώντας τους **συγγραφικούς τρόπους** διαπιστώνουμε ότι ο **διάλογος**, ένα από τη φύση του καθαρά προφορικό είδος, χρησιμοποιήθηκε συχνά τον 4ο π.Χ. αιώνα σε γραπτή μορφή για να αποδώσει τη φιλοσοφική διδασκαλία. Παράλληλα, δίπλα στον διάλογο, για να εκθέσουν τις θεωρίες τους οι φιλόσοφοι έγραφαν και *πραγματείες* (ή *διατριβές*), είδος γνωστό από την ιωνική επιστημονική παράδοση, όπου η κινημένη διαλογική παρουσίαση έδινε τη θέση της στη συστηματικότερη, πιο ήρεμη και πιο ολοκληρωμένη μονολογική ανάπτυξη της φιλοσοφικής σκέψης. Είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε πώς οι κορυφαίοι φιλόσοφοι του αιώνα, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, χρησιμοποίησαν τη μία ή την άλλη μορφή του φιλοσοφικού λόγου.

⁷⁸ Δε σώθηκαν παρά δύο ρητορικά γυμνάσματα από την εποχή που ο Αντισθένης, πριν γίνει οπαδός του Σωκράτη, είχε μαθητέψει στον Γοργία.

⁷⁹ Βλ. Γ. Ζωγραφίδης και Β. Κάλφας, *Αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι*.

ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΠΛΑΤΩΝ (427–347 π.Χ.)

*Τὰ μὲν ὁρᾶσθαι φαμεν νοεῖσθαι δ' οὐ, τὰς
δ' αὐτὴς ιδέας νοεῖσθαι μὲν ὁρᾶσθαι δ' οὐ.⁸⁰*

Πολιτεία 507b

Γεννήθηκε στην Αθήνα από ισχυρή οικογένεια που συγγένευε με παλιά αριστοκρατικά γένη. Από τους δασκάλους του γνωστός είναι ο Κρατύλος, που υποστήριζε τις απόψεις του Ηράκλειτου. Οι πρώτες του προσπάθειες να ασχοληθεί με την ποίηση μεταιώθηκαν όταν γνώρισε τον Σωκράτη (σ. 102) και έγινε φανατικός οπαδός του. Βίωσε από κοντά την καταστροφή του 404 π.Χ., τη φαύλη διακυβέρνηση των Τριάκοντα, που μερικοί ήταν συγγενείς του, και τους αγώνες για την παλινόρθωση της δημοκρατίας· όμως το βίωμα που σφράγισε τη ζωή του και τον έσπρωξε να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία ήταν η δίκη, η άδικη καταδίκη και η θανατική εκτέλεση του Σωκράτη (399 π.Χ.).

Η δεκαετία που ακολούθησε αποτέλεσε την πρώτη περίοδο της συγγραφικής δράσης του Πλάτωνα, όπου ανήκουν η *Απολογία Σωκράτους* και οι κατεξοχήν σωκρατικοί διάλογοι: *Λάχης*, *Χαρμίδης*, *Λύσις*, *Εὐθύφρων*, *Πρωταγόρας*, *Ἰππίας ἐλάσσων*, *Ἰππίας μείζων*, *Ἴων*, *Κρίτων*, *Γοργίας*. Πρόκειται για σχετικά σύντομους και ζωηρούς διαλόγους που έχουν πάρει το όνομά τους από τον κύριο κάθε φορά συνομιλητή του Σωκράτη. Γνήσια σωκρατικά είναι τα θέματα των συζητήσεων για το τι είναι ανδρεία, σωφροσύνη, φιλία, ευσέβεια, για το αν μπορεί να διδαχτεί η αρετή, και άλλα παρόμοια. Χαρακτηριστικό και ότι στους περισσότερους διαλόγους ο Σωκράτης περιορίζεται στο να θέτει προβλήματα και να αποδείχνει τη μια μετά την άλλη σφαλερές τις λύσεις που προτείνονται – ακόμα και από τον ίδιο!

Από το 390 ως το 388 π.Χ. ο Πλάτων ταξίδεψε πρώτα στην Κάτω Ιταλία, όπου γνωρίστηκε με τον Αρχύτα (σ. 162) και μελέτησε τον πυθαγορισμό, ύστερα και στη Σικελία, όπου για ένα διάστημα φιλοξενήθηκε στην αυλή του Διονυσίου Α', τυράννου των Συρακουσών. Εκεί συνδέθηκε στενά με τον Δίωνα, γαμπρό του Διονυσίου, που είχε τις ίδιες με αυτόν πολιτικές ανησυχίες και ελπίδες. Η φιλία τους ανησύχησε τον Διονύσιο, που υπο-

⁸⁰ Για άλλα “λέμε πως μπορεί κανείς να τα δει, αλλά όχι να τα συλλάβει με τον νου· και πάλι για τις ιδέες (λέμε) πως μπορεί κανείς να τις συλλάβει με τον νου, αλλά όχι να τις δει”.

πτεύτηκε συνωμοσία, ο Πλάτων υποχρεώθηκε να φύγει όπως όπως και να επιστρέψει, όχι χωρίς περιπέτειες, στην Αθήνα, όπου λίγα χρόνια αργότερα, το 385 π.Χ., ίδρυσε την Ακαδημία.⁸¹

Τυπικά η Ακαδημία ήταν λατρευτικό κέντρο του Απόλλωνα και των Μουσών· ουσιαστικά αποτελούσε κοινόβιο, με αυστηρούς κανόνες διαβίωσης και με στόχο την καλλιέργεια της φιλοσοφίας. Ο Πλάτων έμεινε επικεφαλής της Ακαδημίας, συγγράφοντας και διδάσκοντας, ως το τέλος της ζωής του, με δύο διακοπές, όταν ξαναταξίδεψε στη Σικελία.

Στη μέση συγγραφική περίοδο του Πλάτωνα, ανάμεσα στο πρώτο και στο δεύτερο ταξίδι, ανήκουν τα πιο γνωστά του έργα, ο *Μένων*, ο *Κρατύλος*, ο *Εὐθύδημος*, ο *Μενέξενος*, ο *Φαίδων*, ο *Φαίδρος*, ο *Παρμενίδης*, ο *Θεαίτητος*, το *Συμπόσιον* και η *Πολιτεία*, μεγάλοι διάλογοι που πραγματεύονται θεμελιακά θέματα όπως η αθανασία της ψυχής, η αληθινή αρετή, ο έρωτας, η φύση των λέξεων, η λειτουργία των αριθμών και άλλα παρόμοια. Ο Σωκράτης εξακολουθεί να πρωταγωνιστεί, αλλά πια δεν περιορίζεται στο να απορρίπτει τις απόψεις των συνομιλητών του αφήνοντάς τους σε απορία, αλλά χαράζει κατευθύνσεις και οδηγεί τη συζήτηση αν όχι σε οριστικά, τουλάχιστο σε θετικά αποτελέσματα. Έτσι, στην *Πολιτεία* οι συνομιλητές, για να γνωρίσουν την πραγματική δικαιοσύνη, αναπλάθουν, με την καθοδήγησή του, τη γένεση και την εξέλιξη μιας ιδανικής πολιτείας όπου θεμελιακή θέση κατέχει η εκπαίδευση. Δικαιολογημένα γεννιέται η υποψία ότι σε αυτούς τους μέσους διαλόγους ο Πλάτων αποδίδει στον Σωκράτη και δικές του νεότερες σκέψεις και συμπεράσματα.

Το 367 π.Χ. ο Πλάτων, προσκαλεσμένος από τον Δίωνα, ταξίδεψε πάλι στη Σικελία. Ο Διονύσιος Α΄ είχε πεθάνει, ο Διονύσιος Β΄ ήταν νέος, καλόγνωμος, και οι δυο φίλοι είχαν την ελπίδα να συνεργαστούν μαζί του για τη δημιουργία της ιδανικής πολιτείας όπου “είτε κυβερνούν οι φιλόσοφοι, είτε οι κυβερνήτες φιλοσοφούν” (7η Επιστολή 326b). Ωστόσο, η φιλοσοφική θεωρία δύσκολα εφαρμόζεται στην πολιτική πράξη: το εγχείρημα σκόνταψε στις μηχανορραφίες των αυλικών και απότυχε,

⁸¹ Η Ακαδημία πήρε το όνομά της από τον ήρωα Ακάδημο, που λατρευόταν έξω από τα τείχη της Αθήνας, στον δρόμο προς την Ελευσίνα, εκεί όπου ο Πλάτωνας εγκατάστησε τη σχολή του – και οι αρχαιολόγοι ανακαλύπτουν τα ίχνη της.

όπως αποτυχημένο ήταν και το τρίτο ταξίδι του Πλάτωνα στις Συρακούσες (361–360 π.Χ.), όταν ο Διονύσιος επέμενε να τον κρατήσει και χρειάστηκε να μεσολαβήσει ο Αρχύτας για να μπορέσει ο φιλόσοφος να επιστρέψει στην Αθήνα.

Η ύστερη συγγραφική περίοδος περιλαμβάνει τους διαλόγους *Σοφιστής* και *Πολιτικός*, που γράφτηκαν ανάμεσα στο δεύτερο και το τρίτο ταξίδι, τον *Φίληβο*, τον *Τίμαιο* και τον *Κριτία*, που γράφτηκαν μετά την οριστική επιστροφή στην Αθήνα, και τους *Νόμους*, που ο Πλάτων δεν πρόλαβε να τους ολοκληρώσει, αλλά ο γραμματέας του τους συμπλήρωσε από τις σημειώσεις του και τους δημοσίευσε μετά τον θάνατό του.⁸² Ιδιαίτερα διεξοδικά, τα τελευταία αυτά έργα πραγματεύονται δύσβατα κοσμολογικά, οντολογικά, πολιτειακά και άλλα πολύπλοκα φιλοσοφικά θέματα. Η διαλογική μορφή διατηρείται, αλλά έχει χάσει το μεγαλύτερο μέρος από τη φυσικότητα και τη ζωηρότητά της. Αντίστοιχα υποβαθμισμένη είναι και η συμμετοχή του Σωκράτη, που σε μία περίπτωση, στους *Νόμους*, απουσιάζει τελείως. Τον πρωταγωνιστικό ρόλο αναλαμβάνουν άλλα πρόσωπα, πραγματικά (όπως ο Κριτίας), φανταστικά (όπως ο Τίμαιος), ή και ανώνυμα (όπως ο ελεάτης ξένος στον *Σοφιστή* και ο αθηναίος ξένος στους *Νόμους*), πρόσωπα που εκθέτουν ολοκληρωμένες θεωρίες με κάθε άνεση και σε συνεχή λόγο, όπως στις διατριβές. Είναι φανερό ότι προς το τέλος της ζωής του ο Πλάτων είχε πολύ απομακρυνθεί από τον δάσκαλό του.

Η εξέλιξη που παρακολούθησαμε ως μη μας εμποδίζει να εκτιμήσουμε τον πλατωνικό διάλογο, που την ώρα της ακμής του αποτέλεσε ένα από τα κορυφαία επιτεύγματα του αρχαιοελληνικού έντεχνου λόγου. Έχουν προηγηθεί τα δράματα του Επιχάρμου (σ. 128), οι *μίμοι* του Σώφρονα (σ. 128), οι αγώνες του αττικού θεάτρου (σ. 91) – και ακόμα, η καλλιέργεια του προφορικού λόγου από τους σοφιστές, οι ρητορικές αντιλογίες και η σωκρατική διαλεκτική, όπως την είχε γνωρίσει ο Πλάτων από κοντά. Όλα αυτά ζυμώνονται στους διαλόγους, όπου τα θεατρικά στοιχεία από τη μια τονίζονται (π.χ. με την ειδυλλιακή ‘σκηνογραφία’ στον *Φαίδρο*, ή με την καλομελετημένη ‘σκηνοθεσία’ στο *Συμπόσιο*), από την άλλη συγκαλύπτονται, καθώς οι

⁸² Το ίδιο ισχύει και για ένα ακόμα σύντομο έργο, που παραδίδεται με τον τίτλο *Επινομίς* και αποτελεί συνέχεια των *Νόμων*.

συζητήσεις δεν παρουσιάζονται άμεσα αλλά έμμεσα από κάποιον που τάχα τις παρακολούθησε και τάχα τις διηγείται αργότερα σε τρίτους.

Η λογοτεχνική φλέβα του Πλάτωνα φανερώνεται και στη ζωντανή, εύκαμπτη, λαμπερή, ποιητική σχεδόν γλώσσα, και στη συχνή χρήση των μύθων – όχι των γνωστών της παράδοσης αλλά νέων, που τους επινόησε ο ίδιος. Οι πλατωνικοί μύθοι, ανάμεσά τους η δημιουργία του ανθρώπου από τον Προμηθέα και τον Επιμηθέα στον Πρωταγόρα και η ιστορία της Ατλαντίδας στον Κριτία, εικονοποιούν τη θεωρητική σκέψη, αντικαθιστούν επίπονους αποδεικτικούς συλλογισμούς, υπερβαίνουν λογικά αδιέξοδα και πάνω απ' όλα κάνουν την ανάγνωση πιο ελκυστική και τα νοήματα πιο εύληπτα στους αναγνώστες· γιατί μην ξεχνούμε ότι οι διάλογοι απευθύνονταν στο μεγάλο κοινό.

Με τους εταίρους της Ακαδημίας ο Πλάτων επικοινωνούσε προφορικά, με συζητήσεις και διαλέξεις. Το περιεχόμενο αυτής της εσωτερικής διδασκαλίας, όπως την ονομάζουμε, μας είναι (παρ' όλες τις προσπάθειες των ερευνητών που επιχειρούν να το ανασυνθέσουν μέσα από τα δημοσιευμένα έργα και κάποιες άλλες όχι ξεκάθαρες πληροφορίες) ουσιαστικά άγνωστο.

Με το όνομα του Πλάτωνα σώζονται αρκετοί ακόμα διάλογοι που δεν είναι δικόι του αλλά ανήκουν στο κλίμα της Ακαδημίας, και δεκατρείς επιστολές, οι περισσότερες ψευδεπίγραφες. Από τις τρεις που κρίνονται γνήσιες, ιδιαίτερα σημαντική είναι η έβδομη επιστολή, προς τους οπαδούς του Δίωνα στις Συρακούσες, όπου σε αυτήν ο φιλόσοφος αποκαλύπτει πλήθος βιογραφικά του στοιχεία.

Πεθαίνοντας ο Πλάτωνας εμπιστεύτηκε τη διεύθυνση της Ακαδημίας στον ανεψιό του τον Σπεύσιππο (περ. 407–339 π.Χ.), που προσπάθησε, όχι πάντα με επιτυχία, να συστηματοποιήσει και να προχωρήσει την πλατωνική σκέψη. Τα έργα του μας είναι γνωστά μόνο από πληροφορίες και αποσπάσματα· φαίνεται όμως να είναι γνήσια δική του μια επιστολή με πολιτικό περιεχόμενο, που έχει σωθεί και απευθύνεται στον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας.

Μετά τον θάνατο του Σπευσίππου οι εταίροι της Ακαδημίας εκλέξαν διάδοχό του στην ηγεσία της Ακαδημίας τον Ξενοκράτη από τη Χαλκηδόνα (396–312; π.Χ.) “θαυμάζοντας τη σωφροσύνη του”. Οι πολλές και ποικίλες διατριβές του έμειναν αδημοσίευτες στην Ακα-

δημία ως το 86 π.Χ., οπότε ολόκληρη η σχολή με τη βιβλιοθήκη της καταστράφηκε από τους λεγεωνάριους του Σύλλα.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ (384–322 π.Χ.)

‘Ο δὲ θεὸς καὶ ἡ φύσις οὐδὲν μάταιον ποιοῦσιν.⁸³

Περὶ οὐρανοῦ 271a

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε στα Στάγειρα της Χαλκιδικής και με-γάλωσε στην Πέλλα, όπου ο πατέρας του ήταν γιατρός του Αμύ-ντα Α΄ της Μακεδονίας. Δεκαεπτά χρονών ήρθε στην Αθήνα και εντάχτηκε στην Ακαδημία, όπου και έμεινε ως τον θάνατο του Πλάτωνα – είκοσι ολόκληρα χρόνια. Απογοητευμένος γιατί ο Πλάτων δεν τον όρισε διάδοχό του, ο Αριστοτέλης αποφάσισε να ιδρύσει δική του σχολή (παράρτημα της Ακαδημίας), και το έκανε, πρώτα στην Άσσο της Τρωάδας, όπου συνδέθηκε με τον τύραννο Ερμία και παντρεύτηκε την ανεψιά του, ύστερα και στη Μυτιλήνη, ώσπου το 342 π.Χ. προσκλήθηκε στη Μακεδονία να αναλάβει τη διαπαιδαγώγηση του Μεγαλέξανδρου, που ήταν τότε δεκατεσσάρων χρονών. Σίγουρα ο Αλέξανδρος διδάχτηκε πολλά στα τρία χρόνια της μαθητείας του· όμως στα πολιτικά θέματα ο μαθητής δεν υιοθέτησε τις απόψεις του δασκάλου, και στη συνέχεια οι σχέσεις τους δεν ήταν τόσο αρμονικές όσο λέ-γεται συνήθως.

Πίσω στην Αθήνα, ο Αριστοτέλης ίδρυσε το 335 π.Χ. ανε-ξάρτητο διδασκτήριο, το Λύκειον, στην ομώνυμη περιοχή κοντά στον Λυκαβηττό, όπου λατρευόταν ο Άπόλλων λύκειος (= λυ-κοκτόνος;).⁸⁴ Η σχολή, που ονομάστηκε και περιπατητική για-τί ορισμένα μαθήματα γινόταν περπατώντας σε σκιερές στοές, είχε μεγάλη επιτυχία. Πλήθος σπουδαστές και επιστήμονες συ-νεργάζονταν για να συγκεντρωθεί ο όγκος των πληροφοριών που προϋποθέτουν τα έργα του Αριστοτέλη και των άλλων Πε-ριπατητικών. Ο Αριστοτέλης έμεινε επικεφαλής του Λυκείου για δώδεκα όλα κι όλα χρόνια, ως το 323 π.Χ., οπότε το αντιμακε-δονικό κλίμα που ακολούθησε τον θάνατο του Μεγαλέξανδρου

⁸³ “Ο θεός και η φύση δεν κάνουν τίποτα χωρίς λόγο.”

⁸⁴ Λύκειον ονομαζόταν η περιοχή, το εκεί γυμναστήριο και η σχολή του Αριστοτέ-λη. Στους αιώνες της Αναγέννησης η ίδια λέξη χρησιμοποιήθηκε στη δυτική Ευρώπη για ορισμένα διδακτικά ιδρύματα, και από εκεί προέρχεται η ονομασία λύκειο για τα scho-λεία της δεύτερης βαθμίδας στην ελληνική μέση εκπαίδευση.

τον ανάγκασε να εγκαταλείψει την Αθήνα και να εγκατασταθεί στη Χαλκίδα, όπου και πέθανε τον επόμενο χρόνο.

Το έργο που άφησε πίσω του ήταν τεράστιο, και καλύπτει πολλά και διαφορετικά γνωστικά πεδία:

(α) **Λογικά:** πέντε διατριβές (Κατηγορίες, Περί έρμηνείας, Τοπικά, Αναλυτικά πρότερα, Αναλυτικά ύστερα), που οι νεότεροι τις ονόμασαν όλες μαζί "Όργανον, δηλαδή "εργαλείο" για τη λογική σκέψη.

(β) **Φιλολογικά:** Ρητορική, Ποιητική.

(γ) **Φυσικά:** Φυσικά, Περί ούρανοῦ, Περί γενέσεως και φθορᾶς, Μετεωρολογικά.

(δ) **Φυσιογνωστικά:** Περί τὰ ζῶα ἱστορίαι, Περί ζῶων γενέσεως, Περί ζῶων πορείας, Περί ζῶων μορίων, Περί ζῶων κινήσεως.

(ε) **Ανθρωπολογικά:** Περί ψυχῆς, Περί μακροβιότητος και βραχυβιότητος, Περί αἰσθήσεως και αἰσθητῶν, Περί μνήμης και ἀναμνήσεως, Περί ὕπνου και ἐγρηγόρσεως, Περί ἐνυπνίων, Περί τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς, Περί νεότητος και γήρωσ και ζωῆς και θανάτου, Περί ἀναπνοῆς.

(ς) **Ἠθικά:** Ἠθικὰ Εὐδῆμεια, Ἠθικὰ Νικομάχεια.⁸⁵

(ζ) **Πολιτικά:** Πολιτικά, Ἀθηναίων πολιτεία (η μόνη που σώθηκε από το Πολιτεῖαι πόλεων, όπου περιγράφονταν ένα ένα ξεχωριστά τα πολιτεύματα διαφόρων πόλεων).

(η) **Πρωταρχικά οντολογικά και θεολογικά** θέματα καλύπτουν τα Μετὰ τὰ Φυσικά, έργο που ονομάστηκε έτσι μόνο και μόνο γιατί η θέση του στις αρχαίες εκδόσεις των αριστοτελικών έργων ήταν "μετά τα Φυσικά".⁸⁶

Τα παραπάνω έργα, γραμμένα σε αττικό πεζό λόγο, έχουν σωθεί.⁸⁷ Είναι όλα εσωτερικά ή ακουσματικά, όπως ονομάζο-

⁸⁵ Ο Νικόμαχος ήταν γιος, ο Εύδημος άξιμος μαθητής του Αριστοτέλη (σ. 215).

⁸⁶ Έτσι, επικράτησε να ονομάζουμε ως σήμερα μεταφυσική τον κλάδο της φιλοσοφίας που εξετάζει τις γενικές αρχές της ύπαρξης και μεταφυσικά τα φαινόμενα που υπερβαίνουν τις ανθρωπινες αισθήσεις και δε μπορούν να εξηγηθούν με τους φυσικούς νόμους.

⁸⁷ "Ο Αριστοτέλης παράδωσε τη βιβλιοθήκη του στον Θεόφραστο [...]. Ο Θεόφραστος την παράδωσε στον Νηλέα, που τη μετέφερε στη Σικήψη (της Τρωάδας) και την παράδωσε στους κληρονόμους του, απλούς ανθρώπους, που κρατούσαν τα χειρόγραφα κατάκλειστα και χωρίς φροντίδα. [...] Τελικά, ύστερα από πολύν καιρό, τα ταλαιπωρημένα από την υγρασία και σκουληχοφαγμένα βιβλία του Αριστοτέλη και του Θεόφραστου οι απόγονοί τους τα πούλησαν ακριβά στον Απελλίκωνα από την Τέω, που ήταν βιβλιόφιλος περισσότερο παρά φιλόσοφος..." (Στράβων 13.1.54). Οι περιπέτειες

νται, έργα που δεν προορίζονταν να εκδοθούν αλλά για να χρησιμεύουν ως διδακτικό υλικό μέσα στο Λύκειο. Συγκεκριμένα, πρόκειται για υπομνήματα που ο Αριστοτέλης τα χρησιμοποιούσε ως βάση των μαθημάτων του, κεφάλαια της διδασκαλίας του που τα τροποποιούσε, όταν ήθελε, προσθέτοντας, αφαιρώντας ή μεταθέτοντας ενότητες, παρεμβάλλοντας σημειώσεις κλπ.

Έτσι, τα εσωτερικά έργα δεν είναι τελειωμένες πραγματείες· δεν αντιπροσωπεύουν ένα ολοκληρωμένο άκαμπτο φιλοσοφικό σύστημα, αλλά καθρεφτίζουν μια ρευστή και εξελισσόμενη φιλοσοφική σκέψη. Μελετώντας τα δε μπορούμε παρά να θαυμάσουμε την αυστηρή μέθοδο του Αριστοτέλη, που για να πραγματευτεί ένα θέμα ξεκινούσε από τις λέξεις και τους ορισμούς, συνέχιζε εκθέτοντας και ανασκευάζοντας τις θεωρίες των προγενέστερων του φιλοσόφων, και στη συνέχεια, βήμα βήμα, με αυστηρή λογική πορεία (στέριες εμπειρικές παρατηρήσεις, ισχυρά επιχειρήματα και αποδεικτικούς συλλογισμούς), προχωρούσε στις δικές του διαπιστώσεις και συμπεράσματα.

Αντίστοιχα είναι και το ύφος αυστηρό και απέριττο: η λογική σκέψη, όταν καταγράφεται, όχι μόνο δε χρειάζεται αλλά και δεν επιτρέπει πλατειασμούς, ρητορικά σχήματα, εικόνες και γλωσσικά στολίδια, που θα έδιναν την εντύπωση ότι ο συγγραφέας επιχειρεί να επηρεάσει την ορθή και αντικειμενική κρίση του αναγνώστη. Αν προσθέσουμε ότι τα θέματα που απασχολούσαν τον φιλόσοφο ήταν από τη φύση τους δύσκολα, και ότι τα υπομνήματα της διδασκαλίας δε γινόταν παρά να είναι σύντομα, καταλαβαίνουμε πώς συμβαίνει η ανάγνωση των εσωτερικών αριστοτελικών έργων να είναι κοπιαστική και η κατανόησή τους να απαιτεί μεγάλη προσπάθεια. Μην ξεχνούμε όμως ότι πρόκειται για κείμενα που προορίζονταν να αξιοποιηθούν από τον ίδιο τον Αριστοτέλη στα μαθήματά του, όπου είχε κάθε άνεση να αναπτύξει και να εδραιώσει τις θέσεις του προφορικά.

Διαφορετική μορφή και προορισμό είχαν τα εξωτερικά, όπως ονομάζονται, έργα του Αριστοτέλη, απ' όπου δε μας σώζονται παρά ελάχιστα αποσπάσματα. Πρόκειται για διαλόγους (*Περὶ*

των χειρογράφων συνεχίστηκαν, ώσπου τον 1ο π.Χ. αιώνα τα χειρόγραφα του Αριστοτέλη και του Θεόφραστον βρέθηκαν πάλι στην Αθήνα, στο Λύκειο, όπου φρόντισε να τα τακτοποιήσει και να τα εκδώσει ο Ανδρόνικος από τη Ρόδο, που ήταν τότε επικεφαλής της σχολής (σ. 276-7).

φιλοσοφίας, *Περὶ ψυχῆς*, *Περὶ δικαιοσύνης*, *Περὶ ποιητῶν* κ.ά.) που απευθύνονταν στο μεγάλο κοινό, και που οι περισσότεροι είχαν γραφτεῖ και εκδοθεῖ όταν ο Αριστοτέλης ἦταν ακόμα εταῖρος της Ακαδημίας.

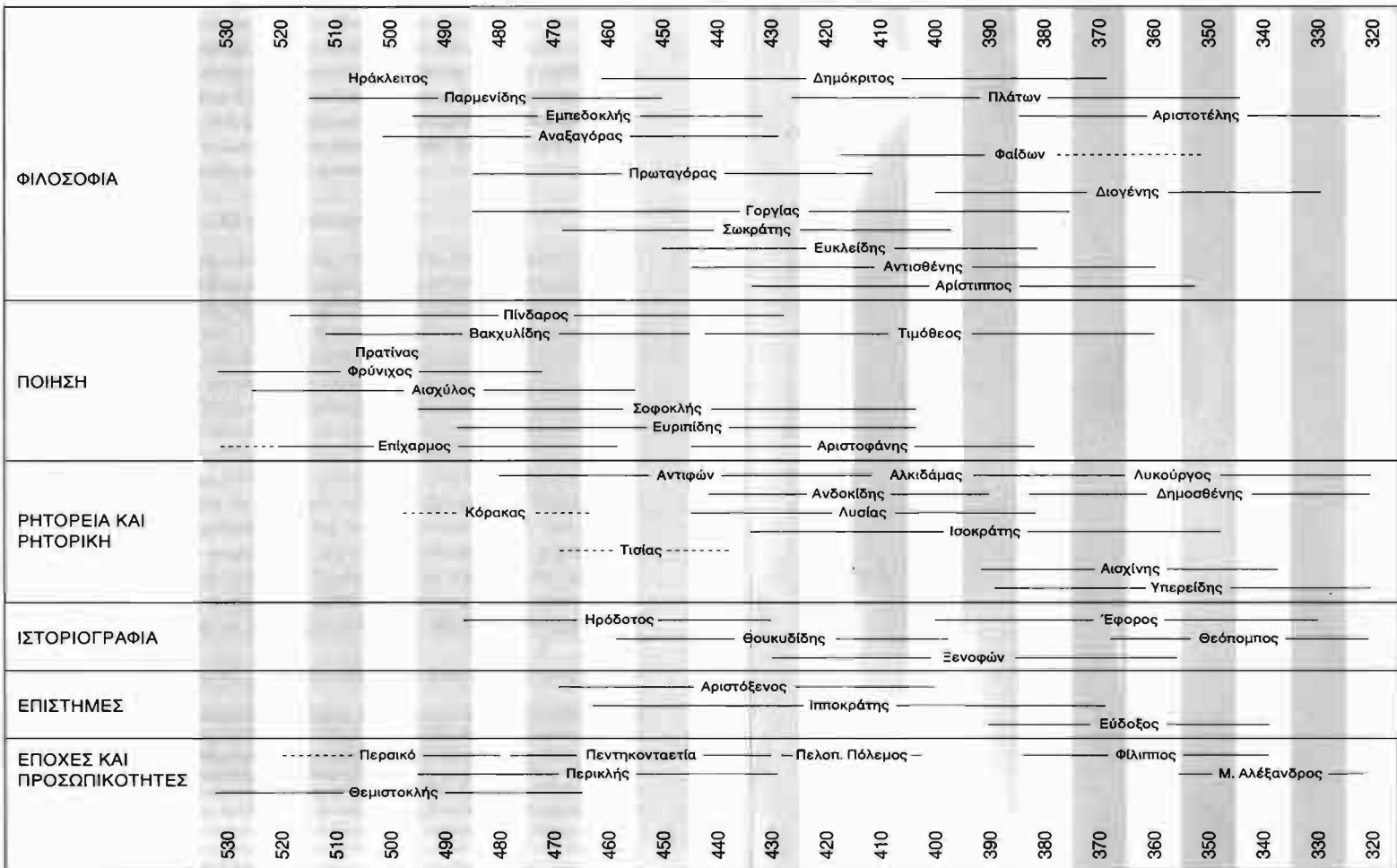
Οι φιλοσοφικές θεωρίες δε γίνεται να εκτεθούν με λίγα λόγια. Σημειώνουμε μόνο ότι, σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, που είχε την τάση να υποτιμᾷ τον αισθητό κόσμο δίνοντας το προβάδισμα στις αφηρημένες ιδέες, ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ως αφετηρία του, μελετᾷ και ερμηνεύει τον πραγματικό κόσμο εμπειρικά, ὅπως τον αποκαλύπτουν οι αισθήσεις. Αυτό εξηγεί και την επίδοσή του σε επιστημονικά πεδία ὅπως η μετεωρολογία και η ζωολογία, που το αντικείμενό τους εἶναι ἀπόλυτα συγκεκριμένο.

Το σώμα των αριστοτελικῶν ἔργων περιέχει και πολλά μικρά ἢ μεγάλα ἔργα ψευδεπίγραφα, που παραδίδονται με το ὄνομα του δασκάλου ἀλλά ἀνήκουν στους μαθητές και στους διαδόχους του της περιπατητικῆς σχολῆς.

Τον Αριστοτέλη διαδέχτηκε ο μαθητής και συνεργάτης του Θεόφραστος ἀπὸ τη Μυτιλήνη (περ. 370–288 π.Χ.), ἀνὴρ συνετώτατος καὶ φιλοπονώτατος (Διογένης Λαέρτιος 5.36),⁸⁸ που ἔμεινε επικεφαλῆς του Λυκείου για περισσότερα ἀπὸ τριάντα χρόνια – χρόνια ἀκμῆς, ὅταν η σχολὴ ἔφτασε να ἀριθμεῖ δύο χιλιάδες μέλη. Ο Κικέρωνας (1ος π.Χ. α.) δεν εἶχε ἀδικοῦ ὅταν ἔγραφε πως ο Θεόφραστος “πραγματεύτηκε θέματα που τα εἶχε πραγματευτεῖ πριν ἀπὸ αὐτόν ο Αριστοτέλης”. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπὸ τα πάμπολλα ἔργα που ξέρουμε ὅτι εἶχε γράψει τα περισσότερα ἐντάσσονται σε θεματικούς κύκλους που εἶχαν ἤδη ἀπασχολήσει τον Αριστοτέλη· ἀλήθεια εἶναι ὅμως και ὅτι τα λιγοστά συγγράμματά του που διασώθηκαν ολόκληρα ἀφοροῦν πεδία που δεν καλύπτονται ἀπὸ τα ἔργα του Αριστοτέλη. Συγκεκριμένα, μας ἔχουν σωθεῖ (α) δύο μεγάλα ἔργα συστηματικῆς φυτολογίας, το *Περὶ φυτῶν ἱστοριῶν* και το *Περὶ φυτῶν αἰτιῶν*, και (β) οι *Χαρακτῆρες*, ὅπου με οξεία παρατηρητικότητα και καυστικό χιούμορ ο Θεόφραστος ορίζει και περιγράφει ἕναν ἕναν τριάντα ἀνθρώπινους τύπους, ὄχι τους καλύτερους: τον κόλακα, τον γκρινιαρῆ, τον φλύαρο, τον ἀλαζόνα, τον δειλό, τον ὀλιγαρχικό, τον ξαδιάντροπο κ.ά.

Λίγο νεότερος πρέπει να ἦταν ο **Δικαίαρχος** ἀπὸ τη Μεσσήνη της

⁸⁸ Δικός του λόγος εἶναι το πολυτελές ἀνάλωμα ὁ χρόνος, “κοστίζει πολύ το ξόδιασμα του χρόνου”.

Σικελίας, μαθητής και αυτός του Αριστοτέλη και του Θεόφραστου, πολύξενος και πολυγράφος. Για να ενισχύσει τη θέση του ότι ο πρακτικός βίος είναι προτιμότερος από τον θεωρητικό, έγραψε μια σειρά από βιογραφίες και ένα έργο με τον τίτλο *Βίος Ελλάδος*, την πρώτη ιστορία του ελληνικού πολιτισμού, που πολύ θα θέλαμε να είχε σωθεί. Από τα πολλά ακόμα χαμένα (ηθικά, πολιτικά, ιστορικά, φιλολογικά, γεωγραφικά κ.ά.) έργα του ξεχωρίζει το *Καταμετρήσεις τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ὁρῶν*, όπου ο Δικαίαρχος προσδιόριζε, χωρίς μεγάλη ακρίβεια, το ύψος των βουνών της Πελοποννήσου.

8. Επιλεγόμενα στην Κλασική εποχή

Εύκολα διαπιστώνουμε, μελετώντας τον πίνακα, ότι η Κλασική εποχή χαρακτηρίζεται από εξαιρετικά ζωρή πνευματική κίνηση όπου μετέχουν προσωπικότητες πρώτου μεγέθους: φιλόσοφοι σαν τον Δημόκριτο, τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, ποιητές σαν τον Πίνδαρο και τους μεγάλους τραγικούς, ιστορικοί σαν τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη, ρήτορες και πολιτικοί σαν τον Περικλή, τον Ισοκράτη και τον Δημοσθένη, επιστήμονες σαν τον Ιπποκράτη κλπ.

Στη μεγάλη τους πλειονότητα οι καλλιτέχνες και οι άνθρωποι των γραμμάτων έζησαν και έδρασαν στην Αθήνα, που με τις επιτυχίες της στα Περσικά, με το μεγαλόπνοο πρόγραμμα του Θεμιστοκλή, με τη Συμμαχία της Δήλου, με τη φωτισμένη διακυβέρνηση του Περικλή και με το φιλελεύθερο δημοκρατικό της πολίτευμα ευνοούσε την πολιτισμική ανθοφορία όσο καμιά άλλη πόλη.⁸⁹ Αντίθετα, είναι χαρακτηριστικό ότι στα κλασικά χρόνια η ξενόφοβη, ολιγαρχική και στρατοκρατούμενη Σπάρτη, ακόμα και μετά τη νίκη της στον Πελοποννησιακό πόλεμο, δεν έχει να επιδείξει ούτε έναν αξιόλογο συγγραφέα ή καλλιτέχνη.

Η ακμή της Αθήνας ας μην επισκιάσει την πνευματική κίνηση που

⁸⁹ Αθηναίοι ήταν (αλφαβητικά): ο Αισχίνης, ο Αισχύλος, ο Ανδοκίδης, ο Αντιφών, ο Αριστοφάνης, ο Δημοσθένης, ο Εύπολης, ο Ευριπίδης, ο Θουκυδίδης, ο Ισοκράτης, ο Κράτης, ο Κρατίτος, ο Κριτίας, ο Λυκούργος, ο Ξενοφών, ο Πλάτων, ο Σοφοκλής, ο Σπεύσιππος, ο Σωκράτης, ο Υπερείδης, ο Φερεκράτης, ο Φρόνιχος, ο Χοιρίλος κ.ά.π. Από άλλες πόλεις ήρθαν να εγκατασταθούν στην Αθήνα: ο Αλκιδάμας από την Ελέα της Αιολίας, ο Αναξαγόρας από τις Κλαζομενές, ο Αριστοτέλης από τα Στάγειρα, ο Γοργίας από τους Λεοντίους, ο Δικαίαρχος από τη Μεσσήνη της Σικελίας, ο Διογένης ο κυνικός από τη Σινώπη, ο Διοκλής από την Κάρυστο, ο Ηρόδοτος από την Αλικαρνασσό, ο Θεόφραστος από τη Μυτιλήνη, ο Ισαίος από τη Χαλκίδα, ο Λυσίας από τις Συρακούσες, ο Ξενοκράτης από τη Χαλκηδόνα, ο Πρατίνος από τον Φλειούντα, ο Πρόδικος από την Τζια, ο Πρωταγόρας από τα Άβδηρα, κ.ά.π.

συνεχιζόταν αμείωτη στη Μεγάλη Ελλάδα (Παρμενίδης, Ζήνων, Εμπεδοκλής, Αριστόξενος, Επίχαρμος, Σώφρων, Κόρακας, Τισίας κ.ά.), στη Μικρασία (Ηράκλειτος, Αναξαγόρας, Πανύασης, Αντίμαχος, Τιμόθεος κ.ά.), στα νησιά του Αιγαίου (Εύηνος, Βαχχυλίδης, Ήρινα, Ελλάνικος, Στησίμβροτος, Κτησίας, Θεόπομπος, Ιπποκράτης κ.ά.) και αλλού. Σε πολλά, άλλωστε, η αθηναϊκή πνευματική άνθιση είχε τις ρίζες της **έξω από την Αθήνα**: η κωμική φλέβα διαπιστώσαμε ότι ξεκίνησε από τη Σικελία, όπως και η διδασκαλία της ρητορικής· και οι πρωτεργάτες του σοφιστικού κινήματος κατάγονταν ο Πρωταγόρας από τα Άβδηρα, ο Γοργίας από τη Σικελία και ο Ίρόδικος από τη Τζία.

Αξιοπρόσχετο ότι η ήττα της Αθήνας στον Πελοποννησιακό πόλεμο, η κατάληψή της και η (προσωρινή) κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος, γεγονότα που σημείωσαν το τέλος της πολιτικής της κυριαρχίας, δεν επηρέασαν αρνητικά την υπεροχή της στα γράμματα, που **συνεχίστηκε** και τον τέταρτο αιώνα. Κάθε άλλο: η καταδίκη του Σωκράτη, αποτέλεσμα της πολιτικής κακοδαιμονίας που ακολούθησε την καταστροφή, γονιμοποίησε τους φιλοσοφικούς προβληματισμούς και οδήγησε στη δημιουργία μεγάλων φιλοσοφικών σχολών· και η βαθμιαία επέκταση και κυριαρχία της Μακεδονίας προκάλεσε έντονες πολιτικές συγκρούσεις όπου αναδείχτηκαν πολιτικοί στοχαστές και ρήτορες σαν τον Ισοκράτη, τον Δημοσθένη, τον Αισχίνη κ.ά.

9. Παράρτημα: “από τον μύθο στον λόγο”⁹⁰

Στον μισόδρομο της ελληνικής αρχαιότητας σταματούμε να θεωρήσουμε σε γενικές γραμμές την ως τώρα πορεία μας.

Ξεκινήσαμε από τα ομηρικά έπη, έμμετρα αφηγηματικά έργα συνθεμένα σε άνετη, βαριοστολισμένη, τραγουδιστική ποιητική λαλιά – έργα που αναφέρονται στον μυθικό κόσμο των θεών και των ηρώων. Καταλήξαμε στα πεζά επιστημονικά υπομνήματα του Αριστοτέλη, γραμμένα σε συνοπτικό, απέριττο ύφος – έργα που αναφέρονται στον πραγματικό, όχι στον μυθικό κόσμο. Ο δρόμος ήταν μακρύς, μεσολάβησαν πολλά, και η διαφορά, **αρχή και τέλος**, μεγάλη.

Ωστόσο, όταν μιλούμε για την **πορεία από τον μύθο στον λόγο**, δεν εννοούμε μόνο τη σταδιακή μετακίνηση των ενδιαφερόντων από τον

⁹⁰ Από τον μύθο στον λόγο είναι ο πετυχημένος τίτλος ενός βιβλίου του γερμανού φιλόλογου Β. Νέστλε (1940). Οι ιστορικοί του πνεύματος τον χρησιμοποιούν συχνά όταν περιγράφουν πώς εξελίχτηκε ο τρόπος σκέψης των Ελλήνων από τον Όμηρο ως το τέλος της κλασικής εποχής.

μυθικό κόσμο στην πραγματικότητα, ούτε μόνο τη βαθμιαία μετάβαση από τους ποιητικούς στους πεζολογικούς τρόπους γλωσσικής επικοινωνίας, αλλά και κάτι **σημαντικότερο**: την προοδευτική μεταβολή στον τρόπο που οι αρχαίοι αντιλαμβάνονταν, αναζητούσαν και παρούσιάζαν το καλό και την αλήθεια.

Στα πρώιμα χρόνια, του Ομήρου, του Ησίοδου και των λυρικών, το καλό και η αλήθεια προέρχονταν πρώτα και πάνω απ' όλα από τους θεούς. Από αυτούς αντλούσαν τη γνώση τους οι μάντεις, από αυτούς και οι ποιητές. Φυσικά, μια τέτοια γνώση από θεού δεν επιδέχεται αμφισβήτηση και δε χρειάζεται απόδειξη – αλλά βέβαια είχαν δίκιο οι Μούσες όταν αποκάλυψαν στον Ησίοδο ότι “ξέρουν να λεν και τις αλήθειες, ξέρουν να λεν και ψέματα που μοιάζουν με αλήθειες” (Θεογονία 27–8).

Αναπόδειχτοι έμεναν οι ισχυρισμοί και όταν ο ομιλητής, όποιος και αν ήταν, για να δυναμώσει την άποψή του έφερνε ένα παράδειγμα που τις περισσότερες φορές προερχόταν από τη μυθολογία. Έτσι, για να μεταπείσει τον Αχιλλέα ο γερο-Φοίνικας παρουσίασε το παράδειγμα του Μελέαγρου (I 527–99)· έτσι, για να αποδείξει τη δύναμη του έρωτα η Σαπφώ χρησιμοποίησε το παράδειγμα της ωραίας Ελένης (απόσπ. 195 P.).

Άλλος τρόπος να ενισχύσει κανείς τις απόψεις του ήταν να επικαλεστεί ως τεκμήριο ένα μύθο σαν του Αισώπου, μια παροιμία (“κατάλοιπο παλιάς σοφίας που σώθηκε [...] για τη συντομία και την πετυχημένη της διατύπωση”, Αριστοτέλης, απόσπ. 13), ή και μιαν αναπόδεικτη γνώμη, συνήθως επώνυμη, του Ομήρου π.χ., του Ησίοδου, ή των Επτά σοφών. Αντίστοιχα, όχι μόνο ο Θαλής, που συγκαταλέγεται στους Επτά σοφούς, αλλά και άλλοι προσωκρατικοί δε δίστασαν να διατυπώσουν επιγραμματικά τις πεποιθήσεις τους, **δογματικά**, χωρίς καθόλου να νοιάζονται και να τις αποδείξουν.

Οι παραπάνω τρόποι να προσεγγίσει και να παρουσιάσει κανείς την άποψή του για το καλό και την αλήθεια ήταν πάντα, και είναι ακόμα σήμερα, συνηθισμένοι· όμως καθώς περνούσαν τα χρόνια, όλο και περισσότερο οι άνθρωποι ανακάλυπταν το πνεύμα,⁹¹ και μάθαιναν να χρησιμοποιούν τις **συλλογιστικές δυνατότητες**: τους ορισμούς, τις κρίσεις, τις λογικές αποδείξεις κλπ. Έτσι, στα κλασικά χρόνια οι ρήτορες και οι σοφιστές ήξεραν καλά πως όταν υπάρχουν δύο ή περισ-

⁹¹ Η ανακάλυψη του πνεύματος είναι ένας ακόμα πετυχημένος τίτλος βιβλίου, όπου σε μια σειρά από δοκίμια ο γερμανός φιλόλογος Μ. Σνελ σχολιάζει την εξέλιξη του αρχαιοελληνικού πολιτισμού από τις αρχές ως αργά στα ελληνιστικά χρόνια.

σότερες γνώμες, σωστό είναι να αντιπαραταχτούν με επιχειρήματα και αποδεικτικούς συλλογισμούς, οπότε ο *κρείττων λόγος*, ο πιο σωστός, αν υποστηριχτεί ορθολογικά θα υπερτερήσει.

Όχι σπάνια, έχοντας διερευνήσει σε βάθος τους αποδεικτικούς τρόπους, οι σοφιστές, είτε για να υπερισχύσουν στους αγώνες λόγων και στους εριστικούς διαλόγους, είτε για να επιδείξουν τη νοητική τους δεινότητα, εκμεταλλεύονταν τις συλλογιστικές δυνατότητες όχι μόνο για να λένε, όπως οι Μούσες, αλλά και για να υποστηρίζουν πειστικά, με λογικά επιχειρήματα, “ψέματα που μοιάζαν με αλήθειες”. Παράλληλα, την ίδια εποχή, ο Σωκράτης συζητούσε τις διάφορες απόψεις για το καλό και την αλήθεια, δείχνοντας με την ιδιότυπη διαλεκτική του πως οι περισσότερες δεν άντεχαν σε λογικό έλεγχο.

Ένα βήμα πέρα από τον Σωκράτη, που σταματούσε στον έλεγχο χωρίς ο ίδιος να καταλήγει σε αμετάκλητες απόψεις, οι μαθητές του, με πρώτο και σπουδαιότερο τον Πλάτωνα, πίστεψαν πως πια μπορούσαν να συλλάβουν συλλογιστικά και να στηρίξουν με ακλόνητα επιχειρήματα οριστικές θέσεις για το καλό και την αλήθεια.

Τελευταίος στις εξελίξεις που παρακολουθούμε, ο Αριστοτέλης δεν περιορίστηκε στο να εκθέτει συστηματικά και τεκμηριωμένα τις απόψεις του για τα πολλά και ποικίλα θέματα που τον απασχόλησαν, αλλά φρόντισε, σε μια σειρά από διατριβές, να συστηματοποιήσει και να μελετήσει σε βάθος τη *λογική σκέψη*, δηλαδή το ίδιο το Όργανο που επιτρέπει στον άνθρωπο να αναζητήσει με τον νου και να γνωρίσει το καλό και την αλήθεια.

Σύδδετες με τις παραπάνω εξελίξεις ήταν, όπως θα το περιμέναμε, και οι μεταβολές στα εκφραστικά μέσα. Από όπου και αν προερχόταν, ο *αναπόδεικτος λόγος* έπρεπε, για να γίνει πιο πειστικός, να επιστρατεύσει τα εξωλογικά, μαγικά σχεδόν, μέσα της ποίησης και της μουσικής. Έτσι, από τις αρχές και για ένα μεγάλο διάστημα που ξεπερνά το κατώφλι της κλασικής εποχής, η λογοτεχνική παραγωγή ήταν στο μεγαλύτερο μέρος προφορική, έμμετρα και τραγουδιστή.

Αργότερα, στην εποχή της δημοκρατικής ακμής, των μεγάλων ιδεολογικών και πολιτικών συγκρούσεων, των σοφιστών και του Σωκράτη, η διερεύνηση των συλλογιστικών τρόπων, η επίπονη αναζήτηση του σωστού και της αλήθειας, ο έλεγχος και η αντιπαράθεση των διαφόρων απόψεων ευνοούσαν άλλους εκφραστικούς τρόπους. Έτσι, αναπτύχτηκαν και κυριάρχησαν (στα δικαστήρια, στην εκκλησία του δήμου, στις σοφιστικές επιδείξεις και αλλού) προφορικά πάλι είδη, ο *αγώνας λόγων* και ο *διάλογος*.

Τέλος, τον 4ο π.Χ. αιώνα, από τη μια οι σωκρατικοί χρησιμοποίησαν ως εκφραστικό μέσο τον διάλογο, σε γραπτή παγιωμένη μορφή που όλο και περισσότερο τον απομάκρυνε από την αρχική του ζωντάνια (σ. 168), από την άλλη ο νηφάλιος γραπτός πεζός λόγος κυριάρχησε στις κάθε λογής πραγματείες ως το μόνο κατάλληλο μέσο για να παρουσιαστούν το καλό και η αλήθεια, απογυμνωμένα από κάθε στολίδι, με μόνο στήριγμα τη λογική.

Ξεχωριστή θέση σε όλα αυτά κατέχει το **θέατρο**, όπου μέσα του συνυπάρχουν ο μυθικός με τον λογικό τρόπο σκέψης και το τραγούδι με τον διάλογο – και βέβαια τώρα καταλαβαίνουμε καλύτερα πώς και γιατί στην εξέλιξη του θεάτρου τα τραγουδιστικά χορικά ολοένα και λιγότευαν, ώσπου σχεδόν εξαφανίστηκαν για χάρη του διαλόγου.

Ένα ιδιαίτερο φαινόμενο διαπιστώνουμε και στη **ρητορεία**, όπου οι ομιλητές, για να πείσουν ευκολότερα ή και για να παραπλανήσουν τους ακροατές τους, δε διστάζουν μαζί με τα λογικά τους επιχειρήματα να χρησιμοποιούν και τα **γοργία σχήματα** (σ. 100), που βέβαια ανήκουν στα εξωλογικά, ‘μαγικά’, ποιητικά και μουσικά μέσα.

Τελευταία, ίσως περιττή, παρατήρηση: η **πορεία από τον μύθο στον λόγο**, δηλαδή η βαθμιαία μετάβαση από τον μυθικό-θεολογικό στον ορθολογικό τρόπο σκέψης, και συνάμα από τους ποιητικούς στους πεζολογικούς εκφραστικούς τρόπους, δεν περιορίστηκε στους συγγραφείς και στους διανοούμενους, αλλά αφορούσε το σύνολο της αρχαιοελληνικής κοινωνίας – ουσιαστικά τον τρόπο που οι αρχαίοι αντιλαμβάνονταν και ερμηνεύαν τον κόσμο.

4. Αλεξανδρινή ή Ελληνιστική εποχή (423–31 π.Χ.)

Φθινόπωρο

1. Ιστορικές συνθήκες

Κι απ' την θαυμάσια πανελλήνιαν εκστρατεία,
την νικηφόρα, την περιλαμπρή,
την περιιάλητη, την δοξασμένη
ως άλλη δεν δοξάσθηκε καμιά,
την απαράμιλλη: βγήκαμ' εμείς·
ελληνικός καινούργιος κόσμος, μέγας.

Κ. Καβάφης, “Στα 200 π.Χ.”

Οι κατακτήσεις του Μεγαλέξανδρου προκάλεσαν μεγάλες αλλαγές στον Ελληνισμό.

Ως τότε ο ελληνικός κόσμος παρουσίαζε μια ομαλή και ισοζυγισμένη εικόνα. Υπήρχε ένας πυρήνας, ο ελλαδικός χώρος, ενώ πέρα από τις θάλασσες, στα παράλια της Μεσογείου και του Πόντου, οι αποικισμοί είχαν δημιουργήσει ένα περιφερειακό στεφάνι από ελληνικές εγκαταστάσεις. Ο πυρήνας στήριζε και τροφοδοτούσε την περιφέρεια και η περιφέρεια στήριζε και τροφοδοτούσε τον πυρήνα. Ακόμα, τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στις περιφερειακές εγκαταστάσεις, οι πληθυσμοί είχαν κοινή γλώσσα, κοινή θρησκεία, ήθη και έθιμα – όλα ελληνικά. Πολιτική μονάδα αποτελούσε η πόλη-κράτος και μόνο το πολίτευμα παράλλαζε από τόπο σε τόπο, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην περιφέρεια, όπου μάλιστα οι ελληνικές πόλεις στη Μικρασία τύχαινε και να βρεθούν υποταγμένες στους Πέρσες.

Αυτά τώρα άλλαξαν καθώς ο Μεγαλέξανδρος κατάλυσε το περσικό κράτος και οδήγησε τον Ελληνισμό ανατολικά ως τον Ινδό ποταμό και νότια ως την Αίγυπτο. Έτσι οι Έλληνες κυριάρχησαν σε πλήθος ξένους, αλλόγλωσσους και αλλόθρησκους λαούς – λαούς που ως ένα σημείο θέλησαν, ως ένα σημείο υποχρεώθηκαν να ελληνίσουν, δηλαδή να μάθουν ελληνικά και να δεχτούν κάθε λογής ελληνικές πολιτισμικές επιδράσεις. Από αυτούς τους ελληνίζοντες ξένους πήρε το όνομά της η Ελληνιστική εποχή, που όμως συχνά την ονομάζουμε και Αλεξανδρινή – όχι από τον Μεγαλέξανδρο, αλλά από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, που για αιώνες αποτέλεσε το σημαντικότερο πνευματικό κέντρο.

Μετά τον θάνατο του Μεγαλέξανδρου, το 323 π.Χ., οι κατακτήσεις του μοιράστηκαν, όχι χωρίς αμφισβητήσεις και πολέμους, στους Διαδόχους. Από τα βασίλεια που δημιουργήθηκαν ξεχώρισαν με την ακμή τους το βασίλειο των Σελευκιδών στη Συρία, με πρωτεύουσα την Αντιόχεια, το βασίλειο των Ατταλιδών στη Μικρασία, με πρωτεύουσα την Πέργαμο, και το βασίλειο των Πτολεμαίων στη βόρεια Αφρική, με πρωτεύουσα την Αλεξάνδρεια. Σημαντικό κέντρο στάθηκε για ένα διάστημα και η μακεδονική Πέλλα, πρωτεύουσα του βασιλείου των Αντιγονιδών.

Αυτός ο “καινούργιος κόσμος” ήταν πραγματικά “μέγας”: απέραντες οι επικράτειες, πελώριες οι αποστάσεις, αμέτρητα τα πλήθη των λαών, πολυάνθρωπες οι πολιτείες, τεράστια η κλίμακα των εμπορικών και άλλων επιχειρήσεων. Τα ελληνικά προϊόντα είχαν ζήτηση στην Ανατολή, όπως και πολλά ανατολικά προϊόντα είχαν ζήτηση στις ελληνικές περιοχές. Έτσι, οι βιοτεχνίες πολλαπλασίασαν την παραγωγή τους, οι μεταφορές, ιδιαίτερα οι θαλασσινές, αναπτύχθηκαν και οι εμπορικές και τραπεζικές επιχειρήσεις πρόσφεραν ευκαιρίες για κέρδη αμύθητα.

Αποφασιστικό ιστορικό φαινόμενο της εποχής ήταν η ανάδειξη και η ραγδαία προέλαση των Ρωμαίων, που υποτάξαν τη μια μετά την άλλη πρώτα τις ελληνικές, ύστερα και τις ελληνοκρατούμενες χώρες: η υποταγή των ελληνικών περιοχών της Κάτω Ιταλίας ολοκληρώθηκε το 270 π.Χ., της Σικελίας το 210 π.Χ., της Μακεδονίας και της Ηπείρου το 148 π.Χ. και της υπόλοιπης Ελλάδας το 146 π.Χ. Το 133 π.Χ. ο βασιλιάς της Περγάμου κληροδότησε το μικρασιατικό βασίλειό του στους Ρωμαίους· το 64 π.Χ. οι Ρωμαίοι κατάκτησαν τη Συρία και το 31 π.Χ., μετά τη νίκη του στη ναυμαχία του Ακτίου, ο Οκταβιανός Αύγουστος κατάλυσε οριστικά και την εξουσία των Πτολεμαίων στην Αίγυπτο. Η τελευταία αυτή χρονολογία αποτελεί το συμβατικό όριο ανάμεσα στην Ελληνιστική ή Αλεξανδρινή εποχή και στην Ελληνορωμαϊκή που ακολούθησε.

2. Κοινωνία

Η ελληνιστική κοινωνία ήταν πολυεθνική και πολυπολιτισμική. Η ελληνική πολιτισμική παρουσία ήταν έντονη, αλλά οι ελληνίζοντες ξένοι δεν επηρεάζονταν μόνο από τον Ελληνισμό, αλλά και τον επηρεάζαν.

Η ελληνική γλώσσα κυριάρχησε ως επικοινωνιακό μέσο, καθώς τώρα τη μάθαιναν και τη χρησιμοποιούσαν ως Κοινή γλώσσα πλήθος

λαοί, αλλά και έχασε με την τριβή ένα μέρος από τον μορφολογικό πλούτο και τη μουσικότητά της.¹

Στη **θρησκεία** οι ελληνικοί θεοί έγιναν γνωστοί και λατρεύτηκαν ως βαθιά μέσα στην Ασία, φυσικά και στην Αίγυπτο· όμως την ίδια στιγμή ξένοι θεοί, όπως η Ίσιδα και ο Όσιρης από την Αίγυπτο, ο Άττης από τη Φρυγία κ.ά., αξιώθηκαν να αποκτήσουν έλληνες πιστούς. Την επιτυχία τους τη χρωστούν σε μεγάλο βαθμό στην ανατολίτικη **μυστηριακή φύση της λατρείας τους**. Η Ελληνιστική εποχή, με τους αυξημένους φόβους και τις μεγάλες ευκαιρίες, ευνοούσε τις μυστηριακές λατρείες, που κατά κάποιον τρόπο καταλαγιάζουν τους φόβους και ενισχύουν τις ελπίδες για ευδαιμονία, αν όχι σε τούτη, τουλάχιστο στη μεταθανάτια ζωή. Συνηθισμένο φαινόμενο ήταν η **θεοκρασία**: έλληνες και ξένοι συγγενικοί θεοί ταυτίζονταν, τα ονόματά τους συνδυάζονταν και οι πιστοί αναγνώριζαν ένα θεό Δία-Σαβάζιο, Ερμή-Άνουβη, Σάραπη-Πλούτωνα κλπ.

Γενικά, η **θρησκευτική πίστη**, όπως τη γνωρίσαμε περισσότερο στα αρχαϊκά, λιγότερο στα κλασικά χρόνια, είχε στην Ελληνιστική εποχή υποχωρήσει. Μπορεί τα αφιερώματα να ήταν πλουσιότερα και οι ναοί μεγαλοπρεπέστεροι, μπορεί οι δημόσιες λατρευτικές εκδηλώσεις να φάνταζαν πολυτελέστερες παρά ποτέ, αλλά στο βάθος ο πλούτος και η αστάθεια της εποχής είχαν κλονίσει τα θεμέλια τόσο της ηθικής όσο και της θρησκείας. Οι μεταφυσικές ανάγκες των ανθρώπων, όταν δεν καλύπτονταν από τις μυστηριακές λατρείες, ικανοποιούνταν από δεισιδαιμονικές ως τις πούμε πρακτικές, όπως τα ξόρκια, τα φυλαχτά, η μαγεία γενικά, και ακόμα από την αστρολογία και τη μαγική στις ποικίλες μορφές της. Μία μόνο θεά είδε τα χρόνια εκείνα τη λατρεία της να αναβαθμίζεται: η θεά Τύχη.

Χαρακτηριστικό για την εποχή φαινόμενο ήταν και οι **αθρόες αποθεώσεις**. Η υποτιθέμενη εξύψωση ενός θνητού, συνήθως ηγεμόνα, στην τάξη των θεών, η κατασκευή ναών αφιερωμένων στη λατρεία του, η προσφορά θυσιών κλπ., ήταν φαινόμενα συνηθισμένα στην Ανατολή, όχι όμως και στην Ελλάδα, όπου οι αντίστοιχες μαρτυρίες είναι ελάχιστες και αμφίβολες. Μόνο τώρα, μετά τον Μεγαλέξανδρο, που ζωντανός ακόμα διεκδικούσε, ως γιος του Άμμωνα-Δία, θεικές τιμές, οι διάδοχοί του, οι Σελευκίδες, οι Πτολεμαίοι και οι Ατταλίδες, δεν ισχυρίζονταν μόνο ότι κατάγονταν από θεούς, αλλά και φρόντιζαν όταν πεθάνουν να αποθεωθούν οι ίδιοι, καμιά φορά και οι σύζυγοί τους, για

¹ Για την εξέλιξη της γλώσσας στα ελληνιστικά χρόνια βλ. Α.-Φ. Χριστιδής, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*.

το μεγαλείο τους και για τις ευεργεσίες τους στη χώρα. Με αυτά τα δεδομένα οι αποθεώσεις δε βασιζόνταν στη θρησκευτική πίστη αλλά σε πολιτικές αποφάσεις που σκοπό είχαν να ενισχύσουν το κύρος της δυναστείας.

Όσο για την **ηθική τάξη**: οι κάθε λογής απατεώνες, οι αχόρταγοι παράσιτοι, οι εταίρες, οι μεσίτρες, οι ξαδιάντροπες κουβέντες, η σωματική κακοποίηση και εκμετάλλευση των δούλων, όλα όσα από παλιά θεωρούνταν περιθωριακά και αξιοκατάκριτα, φαίνεται ότι αποτελούσαν τώρα συνηθισμένα και φυσικά φαινόμενα της καθημερινής ζωής. Κείμενα και αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν ότι η ελληνιστική κοινωνία, τουλάχιστο στα αστικά κέντρα, όπου κυκλοφορούσε και επιβίωνε κάθε καρδιάς καρδί, εύκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί έκδοτη στις ηδονές, ανήθικη, σπάταλη, αδίστακτη κλπ. – αλλά βέβαια παρόμοιοι χαρακτηρισμοί, απ' όπου και αν προέρχονται, είναι συχνά υπερβολικοί, αν όχι και άδικοι.

3. Γράμματα και τέχνες

Διαπιστώσαμε ότι στα αλεξανδρινά χρόνια οι επικράτειες, οι πληθυσμοί, η κλίμακα των επιχειρήσεων και τα κέρδη ήταν τεράστια. Αυτός ο **γιγαντισμός**, πρωτόγνωρος στα ελληνικά δεδομένα, που ως τότε υποτάσσονταν στο μέτρο, φανερώνεται, θετικά ή αρνητικά, σε ολόκληρη τη φυσιογνωμία της εποχής. Έτσι, τον 3ο π.Χ. αιώνα στήθηκε ο κολοσσός της Ρόδου, 32 μέτρα ψηλός· έτσι, τον 2ο π.Χ. αιώνα οικοδομήθηκε ο βωμός της Περγάμου σε 1250 τετραγωνικά μέτρα· έτσι, ο Ιέρωνας των Συρακουσών σκάρωσε ένα τεράστιο καράβι που χωρούσε μόνο στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας· έτσι και ο ιστορικός Διόδωρος ο Σικελιώτης θέλησε στην *Ιστορική βιβλιοθήκη* του να εκθέσει σε σαράντα βιβλία ολόκληρη την παγκόσμια ιστορία από τους προϊστορικούς χρόνους ως τις μέρες του.

Όπως συμβαίνει συχνά, τα ίδια αυτά φαινόμενα (η απεραντοσύνη, η πολυανθρωπία, ο γιγαντισμός) προκάλεσαν **αντιδράσεις** που γρήγορα οδήγησαν στα αντίθετα: στα ίδια εκείνα χρόνια, η **τορευτική μικροτεχνία** δημιουργούσε θαυμαστά κοσμήματα, αγαλματάκια, κύπελλα, λύχνους και άλλα μικροαντικείμενα· συχνά οι ποιητές εκφράζονταν με **δίστιχα επιγράμματα**· οι ιστορικοί, όταν δεν έγγραφαν παγκόσμια ιστορία, περιορίζονταν σε μονογραφίες για τον τόπο τους· κουρασμένοι από την πολυκοσμία και την ταραχή των πόλεων, οι αστοί αποζητούσαν την ανοιχτή φύση, τα δάση, τις βουνοπλαγιές,

τους αγρούς και τους απονήρευτους ανθρώπους τους. Για πρώτη τώρα φορά ζωγράφοι και γλύπτες απεικονίζουν με έμφαση το φυσικό περιβάλλον ενώ, αντίστοιχα, στη βουκολική ποίηση παρουσιάζονται στον οικείο τους χώρο και πρωταγωνιστούσαν οι βοσκοί.

Η στροφή προς την ύπαιθρο και η εξιδανίκευση των κατοίκων της αποτελεί κίνημα φυγής από την πραγματικότητα· όμως αυτό δεν εμποδίζει η εποχή να ευνοεί σε γενικές γραμμές τον ρεαλισμό. Ούτε η αρχαϊκή ούτε η κλασική τέχνη, για διαφορετικούς λόγους η καθεμιά, δεν επιδίωξαν να αποδώσουν τον άνθρωπο και τον γύρω του κόσμο πιστά, ρεαλιστικά, με τις ομορφιές αλλά και με τις ασχήμιες του, στις καλές αλλά και στις κακές του στιγμές. Τώρα οι καλλιτέχνες το επιχειρούν: ρεαλιστική είναι, θα δούμε, η Νέα κωμωδία, ρεαλιστικοί οι *μίμοι* και άλλα λιγότερο ή περισσότερο ηθογραφικά έργα. Η ίδια τάση διαπιστώνεται και στις εικαστικές τέχνες, όπου ο γεροφαράς, η αγρότισσα με τα καλάθια της, τα παιδιά, αλλά και η κοντοπίθαρη χορεύτρια, η μεθυσμένη γριά με την κρασοκανάτα, ο καμπουράκος, ο δούλος, το αλητόπαιδο, έγιναν αγαπημένα θέματα, όπως και ο πόνος, ο θάνατος του πολεμιστή και άλλα ανάλογα, που ως τότε οι καλλιτέχνες απόφευγαν να τα απεικονίσουν.

Το καταλαβαίνουμε οι καλλιτέχνες της Ελληνιστικής εποχής να επιλέγουν θέματα που ως τότε είχαν μείνει στο περιθώριο. Γενικά, δεν τους ήταν καθόλου εύκολο να συναγωνιστούν τους ξακουστούς τεχνίτες της Κλασικής εποχής. Για να μην καταποντιστούν, μπορούσαν να διαλέξουν ανάμεσα σε δύο δυνατότητες: ή να ακολουθήσουν τα κλασικά πρότυπα, ή να αναζητήσουν θεματικά πεδία και μορφές που οι κλασικοί μαστόροι τα είχαν για κάποιο λόγο παραμελήσει. Οι περισσότεροι προτίμησαν το δεύτερο· δεν έλειψαν όμως και αυτοί που διάλεξαν τον δρόμο της *μίμησης*, καλλιτέχνες και λογοτέχνες που δε δίσταζαν να αντιγράψουν ή, καλύτερα, να ανακυκλώσουν οτιδήποτε παλιό και πετυχημένο. Έτσι, εμφανίστηκε πρώτη φορά στα ελληνιστικά χρόνια ένα φαινόμενο που αργότερα θα κυριαρχήσει, ο κλασικισμός, δηλαδή η προσπάθεια να δημιουργήσουν οι καλλιτέχνες έργα υψηλής τέχνης ακολουθώντας, περισσότερο ή λιγότερο πιστά, τα κλασικά πρότυπα.

Ο κλασικισμός προϋποθέτει όχι μόνο τον θαυμασμό για τα παλαιότερα έργα αλλά και τη βαθιά γνώση του περιεχομένου και της μορφής τους. Αυτό μας βοηθά να καταλάβουμε ένα ακόμα χαρακτηριστικό της εποχής, το ενδιαφέρον και τη φροντίδα για την πολιτισμική κληρονομιά. Οι διάδοχοι του Μεγαλέξανδρου καλλιέργησαν εντατικά

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

στις αυλές τους τα γράμματα και τις τέχνες, ίδρυσαν μουσεία και βιβλιοθήκες, όπου συγκεντρώθηκε, κατατάχθηκε και μελετήθηκε το σύνολο σχεδόν της προγενέστερης επιστημονικής και λογοτεχνικής παραγωγής. Γύρω τους μαζεύτηκαν, δούλεψαν και ανταμείφτηκαν πλουσιοπάροχα οι περισσότεροι λογοτέχνες, λόγιοι και επιστήμονες της εποχής.

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Τῶν δὲ βασιλείων μέρος ἐστὶ καὶ τὸ Μουσεῖον, ἔχον περίπατον καὶ ἐξέδραν καὶ οἶκον μέγαν ἐν ᾧ τὸ συσσίτιον τῶν μετεχόντων τοῦ Μουσείου φιλολόγων ἀνδρῶν.²

Στράβων, Γεωγραφικά 17.1.8

Το Μουσείο της Αλεξάνδρειας ιδρύθηκε στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. από τον Πτολεμαίο Α΄ με την καθοδήγηση του Δημητρίου του Φαληρέα (σ. 215). Σκοπός του ήταν να αποτελέσει κέντρο επιστημονικής μελέτης, διδασκαλίας και έρευνας, ικανοποιώντας τις πνευματικές ανησυχίες του βασιλιά και τις εκπαιδευτικές ανάγκες της οικογένειάς του. Στις εγκαταστάσεις που αναφέρει ο Στράβων πρέπει να προσθέσουμε τους χώρους διαμονής των μελών, φυσικά και τη φημισμένη Βιβλιοθήκη,³ που έφτασε να διαθέτει 700.000 βιβλία. Προϊστάμενοί της ορίστηκαν από τους Πτολεμαίους και υπηρέτησαν σημαντικές προσωπικότητες όπως ο Ζηνόδοτος (σ. 224), ο Απολλώνιος ο Ρόδιος (σ. 192), ο Ερατοσθένης (σ. 224), ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος (σ. 226), ο Αρίσταρχος (σ. 226) κ.ά.

Ανάλογα ιδρύματα λειτουργούσαν στο τέμενος της Αθηνάς Πολιάδας στην Πέργαμο, στην αυλή των Αντιγονιδών στην Πέλλα και στο ανάκτορο του Αντιόχου του μεγάλου στην Αντιόχεια. Σημαντικές δημόσιες βιβλιοθήκες, προσαρτημένες σε ιερά τεμένη, σε γυμνάσια, σε ανώτερες σχολές κλπ., υπήρχαν σε πολλές ακόμα πόλεις: στην Αθήνα, στην Κω, στη Ρόδο, στην Έφεσο και αλλού. Σε αυτούς τους προνομιακούς χώρους έζησαν και δούλεψαν οι λόγιοι της Ελληνιστικής εποχής, σε τέτοια “θερμοκήπια” άνθισαν η αλεξανδρινή ποίηση και οι επιστήμες.

² “Μέρος του παλατιού είναι και το Μουσείο, που έχει τόπο για περίπατο, οργανωμένο χώρο μαθημάτων και συζητήσεων, και ένα μεγάλο κτίριο όπου ήταν το κοινό εστιατόριο των επιστημόνων μελών του Μουσείου.”

³ Στην πραγματικότητα υπήρχαν δύο βιβλιοθήκες: μία, η μεγαλύτερη, μέσα στο Μουσείο για τους ερευνητές, και μία έξω από τα ανάκτορα, ανοιχτή σε όλους τους πολίτες.

ΠΟΙΗΤΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΟΙ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

4. Ποίηση

Η ελληνιστική ποίηση στο μεγαλύτερο μέρος της απευθυνόταν σε ένα περιορισμένο, λόγιο ακροατήριο, που μπορούσε να καταλάβει τη δύσκολη γλώσσα της, να θαυμάσει τη μετρική της μαστοριά, να αντιληφθεί και να εκτιμήσει τους υπαινιγμούς σε παλαιότερα κείμενα και σε σπάνιες παραλλαγές των μύθων. Εξάφραση αποτέλεσε το θέατρο, που απευθυνόταν στο μεγάλο κοινό.

Α. Δραματική ποίηση

Οι θεατρικές εκδηλώσεις (διονυσιακές γιορτές, θεατρικοί αγώνες κλπ.) συνεχίζονται. Δράματα γράφονται και παριστάνονται πολλά. Στις επικράτειες των Διαδόχων χτίζονται πλήθος καινούργια θέατρα, ανάμεσά τους και το θέατρο στην Έφεσο, που χωρούσε 20.000 θεατές.⁴ Οι ηθοποιοί και οι άλλοι περι τὸν Διόνυσον τεχνῖται εἶναι τώρα επαγγελματίες, συγκροτοῦν θιάσους και περιοδεύουν παρουσιάζοντας έργα κλασικά και νεότερα.

Η στενή σχέση του θεάτρου με τη δημοκρατία είναι γνωστή (σ. 91–2), και θα το περιμέναμε η ποιότητα της θεατρικής παραγωγής να ξεπέσει, όπως και έγινε. Τελευταία σημαντική αναλαμπή η Νέα κωμωδία, που άνθισε στην Αθήνα από τα τέλη του 4ου ως τα μέσα του 3ου π.Χ. αιώνα. Από τα έργα της σώζονται πολλά και μεγάλα αποσπάσματα,⁵ αλλά μόνο μία ολόκληρη κωμωδία, ο Δύσκολος του Μενάνδρου.

ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ (342–291 π.Χ.)

“Μένανδρε και ζωή, ποιος απ’ τους δυο αντίγραφε τον άλλον;”

Αριστοφάνης ο Γραμματικός

Ο κυριότερος εκπρόσωπος της Νέας κωμωδίας ήταν Αθηναίος από την Κηφισιά. Στα χρόνια του η πολιτική ζωή της Αθήνας ήταν εξαιρετικά ταραγμένη, αλλά στα έργα του δε βρίσκουμε ούτε έναν πολιτικό υπαινιγμό. Η παράδοση της Παλαιάς κωμωδίας έχει οριστικά χαθεί. Ακολουθώντας σε πολλά τους τρό-

⁴ Την εποχή αυτή κάθε πολιτεία, μικρή μεγάλη, είχε το θέατρό της, που δε χρησίμευε μόνο για παραστάσεις αλλά και για κάθε άλλη κοινωνική εκδήλωση, συνελεύσεις, συναυλίες, διαλέξεις κλπ.

⁵ Τις γνώσεις μας για τη Νέα κωμωδία ενισχύουν σημαντικά και οι ρωμαίοι κωμωδιογράφοι, που συχνά μιμήθηκαν, διασκευάσαν, ως ένα σημείο και μετάφρασαν τα έργα της.

πους του Ευριπίδη, η Νέα κωμωδία είναι ρεαλιστική: αφορά κοινούς ανθρώπους, με τις αρετές και τα ελαττώματά τους, ανθρώπους που ο συγγραφέας τούς παρουσιάζει να κινούνται στο πλαίσιο μιας πολύπλοκης φανταστικής υπόθεσης με ευχάριστο τέλος. Αποφασιστικό ρόλο στις υποθέσεις αυτές, πέρα από τον έρωτα, παίζει κάθε φορά και η τύχη.

Οι κωμικοί τύποι που σχηματίστηκαν στη Μέση κωμωδία (ο γεροτσιγκούνης, ο ερωτευμένος νέος, η εταίρα, ο καταφερτζής δούλος κλπ.) εξακολουθούν να πρωταγωνιστούν· όμως ειδικά για τον Μένανδρο διαπιστώνουμε ότι κατάφερε τόσο τους γνωστούς και συνηθισμένους τύπους όσο και κάθε άλλο πρόσωπο να τους μετατρέπει σε ξεχωριστούς, ολοκληρωμένους ανθρώπους.⁶ Τους παρουσιάζει με συμπάθεια, και είναι αυτός που έγραψε τον στίχο: Ὡς χαρίεν ἔστ' ἄνθρωπος, ἂν ἄνθρωπος ᾗ.⁷

Εκτός από τον Δύσκολο, που ένα αναπάντεχο παπυρικό εύρημα τον διάσωσε ολόκληρο, πολύστιχα αποσπάσματα μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε τουλάχιστο δύο ακόμα έργα, τη Σαμία και τους Ἐπιτρέποντες.

Ο Μένανδρος έγραψε πάνω από 100 κωμωδίες, αλλά οι νίκες του στους θεατρικούς διαγωνισμούς ήταν λιγότερες από του κυριότερου ανταγωνιστή του, του Φιλήμονα – “Ντροπή!” σημείωσαν οι κατοπινοί κριτικοί, που αναγνώρισαν τον Μένανδρο ως ποιητή μεγάλο.

Ο Φιλήμων (περ. 365–264 π.Χ.) γεννήθηκε στις Συρακούσες, αλλά προτίμησε να ζήσει στην Αθήνα, όπως και ο τρίτος σημαντικότερος ποιητής της Νέας κωμωδίας, ο Δίφιλος, που είχε γεννηθεί στη Σινώπη του Πόντου. Η προσπάθεια του Πτολεμαίου Α΄ να μεταφυτέψει τη θεατρική κίνηση στην Αλεξάνδρεια απότυχε: ο Μένανδρος δεν αποδέχτηκε καν την πρόσκλησή του, και ο Φιλήμων, που την αποδέχτηκε, παρουσίασε εκεί την κωμωδία του Πανήγγυρις και γύρισε στην Αθήνα.

Η Νέα κωμωδία δεν είχε πια καθόλου χορικά τραγούδια· μόνο ενδιάμεσα, στα διαλείμματα θα λέγαμε σήμερα, μια ομάδα από χορευτές-γλεντοκόπους έμπαινε στην ορχήστρα να τραγουδήσει και να χορεύει μιμητικό χορό. Έτσι, ολοκληρώθηκε μια εξέλιξη που είχε ξεκί-

⁶ Σε αυτό πρέπει να βοήθησε και ότι δάσκαλός του ήταν ο μελετητής και συγγραφέας των Χαρακτήρων, ο Θεόφραστος (σ. 176).

⁷ “Χαριτωμένος που είναι ο άνθρωπος, αν είναι άνθρωπος!” (απόσπ. 484).

νησει με τα *εμβόλιμα* χορικά του Ευριπίδη και του Αγάθωνα και συνεχίστηκε με τα τελευταία έργα του Αριστοφάνη και τη Μέση κωμωδία (σ. 125, 127, 135).

Σχετική είναι και μια άλλη εξέλιξη, που αφορά το **θεατρικό κτίσμα**. Από τη στιγμή που ο Χορός δε συμμετείχε στο έργο, η ορχήστρα δεν είχε λόγο να επικοινωνεί με το προσκήνιο, όπου έπαιζαν οι ηθοποιοί. Έτσι, μόνο ορισμένα παλιά θέατρα, όπως το θέατρο του Διονύσου στην Αθήνα, διατηρούσαν την παραδοσιακή τους μορφή· στα καινούργια θέατρα που χτιζόνταν προς το τέλος του 3ου αιώνα π.Χ. και αργότερα, το προσκήνιο ήταν υπερυψωμένο και στηριζόταν σε μια σειρά από κολόνες, τρία και τέσσερα μέτρα ψηλές.

Η **ελληνιστική τραγωδία** και το συνακόλουθο σατυρικό δράμα δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Γνωρίζουμε πολλά ονόματα ποιητών,⁸ και μας σώθηκαν αρκετά αποσπάσματα και τίτλοι από τα δράματά τους· όμως σε γενικές γραμμές η δραματική παραγωγή ήταν άχρωμη, σχεδόν ασήμαντη, και είναι χαρακτηριστικό ότι τραγικό έργο ολόκληρο δε σώζεται κανένα. Το μεγαλύτερο απόσπασμα που έχουμε είναι 269 στίχοι από την τραγωδία *Έξαγωγή*, με θέμα την έξοδο των Εβραίων από την Αίγυπτο. Ποιητής της ο *Ιεζεκιήλ*, που έζησε τον 3ο/2ο π.Χ. αιώνα και αποφάσισε να παρουσιάσει ένα επεισόδιο από την ιστορία του λαού του στη μορφή και τη γλώσσα της ελληνικής τραγωδίας.

Ανάμεσα στους δραματικούς ποιητές ξεχωρίζει ο **Λυκόφρων** από τη Χαλκίδα (4ος/3ος π.Χ. αι.). Τα δράματά του έχουν χαθεί· σώζεται όμως το έργο του *Άλεξάνδρα*, όπου ένας δούλος παρουσιάζεται να μεταφέρει κατά λέξη στον Πρίαμο μια πολύστιχη προφητεία της μαντισσας Κασσάνδρας, που είχε και το όνομα Αλεξάνδρα. Ο μονόλογός του είναι τόσο σχοτεινός στην έκφραση και στο περιεχόμενο, ώστε σίγουρα το έργο δεν προοριζόταν να παρουσιαστεί στο θέατρο αλλά μόνο να διαβαστεί από λόγιους μελετητές και γνώστες της παράδοσης. Μελετητής και γνώστης της παράδοσης, φιλόλογος, ήταν άλλωστε και ο ίδιος ο Λυκόφρωνας (σ. 224).

Προς το τέλος του 3ου π.Χ. αιώνα οι παραστάσεις κωμωδίας, τραγωδίας και σατυρικού δράματος σπανίζουν, και θα έρθει ώρα να σταματήσουν τελείως. Τη θέση τους παίρνουν λιγότερο έντεχνα **λαϊκότε-**

⁸ Σε επτά από αυτούς, τους καλύτερους, που διακρίθηκαν στους δραματικούς αγώνες, δόθηκε αργότερα το ομαδικό όνομα *Πλειάς*, από τον αστερισμό της *Πλειάδος* (της Πούλιας), που έχει επτά αστέρια.

ρα θεάματα, σαν αυτά που συνήθως παρουσιάζονταν στα συμπόσια, στα πανηγύρια και σε άλλες ανάλογες εκδηλώσεις: μονόλογοι και διάλογοι σε στίχο ή σε πεζό, φάρσες και σκετς, μυθολογικές παρωδίες,⁹ χορευτικά και τραγουδιστικά νούμερα, ακροβασίες και χοντροκοπιές – όλα ρεαλιστικά και αθυρόστομα. Μπορούμε να τα χαρακτηρίσουμε στο σύνολό τους ως *μίμους*, ή και να ξεχωρίσουμε, όπως ο Πλούταρχος, τα καθαρά “*παιχνίδια*” (*παίγνια*) από όσα διάθεταν πλοκή (*υποθέσεις*). Έχουμε κάποιες απεικονίσεις και σκόρπιες πληροφορίες για το ένα ή το άλλο είδος, αλλά τα κείμενα που διαθέτουμε είναι ελάχιστα.¹⁰

Ο *μίμος* έχει οριστεί ως *μίμησις βίου τά τε συγκεχωρημένα και τὰ άσυγχώρητα περιέχων*, “*όσα επιτρέπονται, και όσα δεν επιτρέπονται*” (Διομήδης ο Γραμματικός). Χαρακτηριστικό του *ότι* παιζόταν χωρίς μάσκα, αρχικά από ένα μονάχα *μμιολόγο*, που κρατούσε όλους τους ρόλους, αργότερα από περισσότερους και με τη συμμετοχή γυναικών, ή ακόμα και παιδιών.

Β. Επική ποίηση

Φαίνεται παράξενο, αλλά στην Ελληνιστική εποχή βρέθηκε ποιητής που επιχειρήσε, και ως ένα σημείο κατόρθωσε, να ζωντανέψει το ηρωικό έπος και τους ομηρικούς τρόπους: τη γλώσσα, το μέτρο και άλλα χαρακτηριστικά.

ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΡΟΔΙΟΣ (295–215 π.Χ.)

Λόγιος και ποιητής γεννημένος στην Αίγυπτο. Λέγεται πως ήταν μαθητής του Καλλίμαχου (σ. 196) και πως νωρίς έδειξε κλίση στα γράμματα: σίγουρο είναι πως στα τριάντα πέντε του χρόνια, το 260 π.Χ., ο Πτολεμαίος Β΄ τον όρισε *προστάτην* (προϊστάμενο) της βιβλιοθήκης του Μουσείου, όπου επιδόθηκε στη φιλολογία και στην ποίηση.

Έγραψε ένα μεγάλο έπος, σχεδόν 6000 στίχους, τα *Άργοναυτικά*, περιγράφοντας πώς ο Ιάσοντας και οι άλλοι ήρωες ταξίδεψαν στην Κολχίδα, πώς άρπαξαν με τη βοήθεια της Μήδει-

⁹ Συνήθως τις ονομάζουμε *Ιλαροτραγωδίες* ή *Φλύακες*, με το όνομα που είχαν στην Κάτω Ιταλία, όπου στις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα έδρασε ο πιο γνωστός ποιητής τους, ο *Ρίνθων*.

¹⁰ Πληροφορίες έχουμε και για το ιδίτυπο είδος του *Παντόμμου*, όπου οι υποκριτές παρίσταναν τα πάντα με τις κινήσεις τους – χωρίς καθόλου κείμενο!

ας το χρυσόμαλλο δέρας και πώς γύρισαν θριαμβευτές στην Ελλάδα. Το θέμα είναι βέβαια ηρωικό, αλλά, όπως είναι φυσικό, ο χειρισμός του παρουσιάζει έντονα ελληνιστικά χαρακτηριστικά: την επιτυχία της εκστρατείας ο Ιάσωνας δεν τη χρωστά τόσο στην παλληκαριά του όσο στις μαγικές δυνάμεις της Μήδειας και στο ερωτικό της πάθος, που περιγράφεται με ρεαλισμό και γνώση της γυναικείας ψυχολογίας.¹¹ ρεαλιστικές περιγραφές συναντούμε και άλλες στα Αργοναυτικά, ενώ δεν απολείπουν και τα ποικίλα λόγια στοιχεία.

Ότι ο Απολλώνιος έκανε στην Αλεξάνδρεια μιαν απαγγελτική παρουσίαση των Αργοναυτικών, ή και μια προέκδοση, που δεν άρεσαν, είναι βέβαιο, όπως βέβαιο είναι και ότι κάποια στιγμή συγκρούστηκε με τον Καλλίμαχο. Αμφίβολη είναι μόνο η αιτία της διένεξης, καθώς δεν είναι διόλου υποχρεωτικό να αφορούσε τις λογοτεχνικές τους προτιμήσεις, όπως παραδίδεται.

Απογοητευμένος ο Απολλώνιος εγκατάλειψε την Αλεξάνδρεια και κατάφυγε στη Ρόδο, όπου αναθεώρησε ολόκληρο το έπος, το παρουσίασε με επιτυχία, δοξάστηκε, ριζωσε και έμεινε τιμημένος ως τον θάνατό του. Σε αυτή του την παραμονή χρωστά και το επίθετο *Ρόδιος* που συνοδεύει το όνομά του.

Ο Απολλώνιος έγραψε ακόμα κτίσεις και άλλα ποιητικά έργα με ποικίλο περιεχόμενο και σε ποικίλα μέτρα. Χάθηκαν όλα, εκτός από ένα επίγραμμα, υβριστικό του αντιπάλου του: *Καλλίμαχος, τὸ κάθαρμα, τὸ παίγιον, ὁ ξύλινος νοῦς...*

Ηρωικά έπη συνθέσαν στα αλεξανδρινά χρόνια και άλλοι, π.χ. ο Ριανός από την Κρήτη (2ος π.Χ. αι.), που ως φιλόλογος μελέτησε τον Όμηρο και ως ποιητής έγραψε μιαν *Ηρακλειάδα*, κτίσεις, επιγράμματα κλπ. – όλα, εκτός από ελάχιστα αποσπάσματα, χαμένα. Χαμένα είναι και πολλά έπη με θέμα ιστορικό, γραμμένα από αυλοκόλακες ποιητές για να υμνήσουν τους προστάτες τους ηγεμόνες ως ήρωες.

Πλούσια ήταν η αλεξανδρινή παραγωγή και σε διδακτικά έπη με ποικίλο περιεχόμενο, αλλά στα χέρια μας δεν έφτασαν παρά ένα αστρονομικό, τα *Φαινόμενα* του Αράτου, και δύο ακόμα, *φαρμακευτικά* ας τα πούμε, έργα, τα *Θηριακά* και τα *Άλεξιφάρμακα* του Νικάνδρου.

¹¹ Ας θυμηθούμε ότι ο Όμηρος χειρίζεται πολύ διακριτικά τα ερωτικά θέματα και αποφεύγει συστηματικά, τουλάχιστο στην *Ιλιάδα*, να αναφερθεί στη μαγεία.

Γεννήθηκε στους Σόλους της Κιλικίας. Μαθήτευσε πρώτα στην Έφεσο, όπου δάσκαλός του ήταν ο Μενεκράτης, επικός ποιητής, μιμητής του Ησίοδου, ύστερα στην Αθήνα, όπου μυήθηκε στη στωική φιλοσοφία από τον Ζήνωνα (σ. 217), και στη συνέχεια έζησε και έδρασε ως φιλόλογος και ποιητής στις αυλές του Αντίγονου Γονατά στην Πέλλα και του Αντίοχου Α΄ Σωτήρα στην Αντιόχεια.

Για να ευχαριστήσει τους προστάτες του, ο Άρατος έγραψε διάφορα ποιήματα κολακευτικά για τους γάμους τους, για τις στρατιωτικές τους επιτυχίες κλπ. – όλα χαμένα. Διασώθηκαν μόνο τα *Φαινόμενα*: 1154 στίχοι, όπου ο Άρατος παράφρασε σε επική γλώσσα όσα είχε γράψει για τα ουράνια φαινόμενα, εκατό χρόνια νωρίτερα, ο Εύδοξος από την Κνίδα (σ. 162). Το έργο, επηρεασμένο από τον Ησίοδο και τη στωική φιλοσοφία, δε διακρίνεται ούτε για την επιστημονική του ακρίβεια ούτε για τις ποιητικές αρετές του· είχε όμως τεράστια επιτυχία, επαινέθηκε, μεταφράστηκε και σχολιάστηκε όσο λίγα.

Το παράδειγμα του Αράτου ακολούθησε και ο Νίκανδρος από την Κολοφώνα (2ος π.Χ. αι.), μεταφέροντας σε επικό στίχο και γλώσσα τις διατριβές του Απολλόδωρου από την Αλεξάνδρεια *Περί θηρίων και Περί δηλητηρίων φαρμάκων*, γραμμένες τον 3ο π.Χ. αιώνα, σε απλή γλώσσα και φυσικά σε πεζό. Αντίστοιχα, ο Νίκανδρος περιγράφει στα *Θηριακά* τα ζωικά δηλητήρια με τα αντίδοτά τους, και στα *Άλεξιφάρμακα* τα φυτικά και άλλα δηλητήρια, πάλι με τα αντίδοτά τους. Ο Νίκανδρος έγραψε πολλά, ακόμα, χαμένα σήμερα, διδακτικά έργα, ανάμεσά τους και τα *Έτεροιούμενα*: ιστορίες ανθρώπων που οι θεοί τους μεταμόρφωσαν σε ζώα και φυτά.

Δύσκολο να πιστέψουμε ότι οι μεταγραφές επιστημονικών και τεχνικών διατριβών από την απλή γλώσσα στην ποιητική, και από τον πεζό λόγο στον έμμετρο, υπηρετούσαν γνήσια διδακτικούς σκοπούς. Πιο σωστό είναι να συμπεράνουμε ότι όσοι ποιητές επιχειρούσαν κάτι τέτοιο άλλο δεν ήθελαν παρά να επιδείξουν τη *λογιότητα και τη μαστοριά τους*: πόσο επιδέξια μπορούσαν να χειριστούν τη γλώσσα και το μέτρο του έπους. Από αυτή την άποψη είναι ενδιαφέρον να διαπιστώσουμε ότι μόνο ο Απολλώνιος Ρόδιος κατάφερε να χειριστεί τον επικό στίχο με άνεση και να χρησιμοποιήσει την ομηρική γλώσσα με λί-

γες μόνο παραχωρήσεις στη σύγχρονη. Ο Άρατος, με πρότυπο τον Ησίοδο, στάθηκε γλωσσικά και μετρικά λιγότερο εύστοχος, ενώ τα έπη του Νικάνδρου ξεχειλίζουν από γλωσσικές και μετρικές αδεξιότητες.

Γ. Λυρική ποίηση

Ο λυρισμός ξανανθίζει στα ελληνιστικά χρόνια, όπου δίπλα στα γνωστά μας είδη ακμάζουν τρία ακόμα: το επύλλιο, το ειδύλλιο, που τώρα πρωτοεμφανίζεται, και ο παραμελημένος λογοτεχνικός μίμος, ο μιμιάμβος. Χαρακτηριστικό ότι οι ποιητές καλλιέργησαν καθένας περισσότερα από ένα ποιητικά, και όχι μόνο ποιητικά, είδη. Κοινή σε όλους η αγάπη για το κατεξοχήν αλεξανδρινό λυρικό είδος, το επίγραμμα.

Τα αλεξανδρινά επιγράμματα είναι ποικίλα: θρηνητικά, αναθηματικά, ερωτικά, πολεμικά, σατιρικά, συμποτικά¹² κλπ. – και μας έχουν σωθεί πολλά, γιατί γρήγορα βρέθηκαν ποιητές και λόγιοι να τα συγκεντρώσουν σε ανθολογίες, που η καθεμιά τους αντίγραφε και επαύξανε τις προηγούμενες.¹³ Ένα βυζαντινό χειρόγραφο του 10ου αιώνα μάς διασώζει την Έλληνική ανθολογία, όπως την ονομάζουμε, που περιέχει πάνω από 4000 δίστιχα, τετράστιχα ή και κάπως μεγαλύτερα επιγράμματα, τα περισσότερα αλεξανδρινά.

Από την Έλληνική ανθολογία μάς είναι γνωστοί πλήθος αξιόλογοι επιγραμματοποιοί, που γεωγραφικά καλύπτουν όλο τον ελληνικό χώρο και χρονολογικά ολόκληρη την Ελληνιστική εποχή. Ενδεικτικά μόνο σημειώνουμε τον Λεωνίδα από τον Τάραντα, τον Φάλαικο από τη Φωκίδα, τον Ποσειδίππο από την Πέλλα, τον Ηράκλειτο από την Αλικαρνασσό, τον Διοσκουρίδη από την Αλεξάνδρεια – και δύο ποιήτριες: την Ανύτη από την Τεγέα, που έγραψε επιτάφια επιγράμματα για τα τριζόνι της και για τον πετεινό της, και τη Νόσση από την Κάτω Ιταλία, που σε ένα της επίγραμμα στέλνει χαιρετισμό στη Σαπφώ.

Ονομαστός για τα ερωτικά και συμποτικά του επιγράμματα ήταν

¹² Στα αλεξανδρινά συμπόσια τα επιγράμματα είχαν αντικαταστήσει τα σκόλια (σ. 74).

¹³ Σημαντική ήταν η ανθολογία που δημοσίευσε, με τον τίτλο Στέφανος (“Στεφάνοι”), ο Μελέαγρος από τα Γάδαρα της Συρίας (2ος/1ος π.Χ. αι.). Επιγραμματοποιός και ο ίδιος, ο Μελέαγρος μνημονεύει στο ελεγειακό προοίμιο σαράντα επτά ονόματα ποιητών, συνδέοντας τον καθένα με ένα λουλούδι, δέντρο ή καρπό: την Ανύτη με τα κρίνα, τον Καλλίμαχο με τη μυρτιά, τον Λεωνίδα με τα τσαμπιά του κισσού, κλπ. (Έλληνική Ανθολογία 4.1).

ο **Ασκληπιάδης** από τη Σάμο (4ος/3ος π.Χ. αι.). Στα σαράντα πάνω κάτω έργα του που μας σώθηκαν απαντά συχνά ο μικρός τοξότης Έρωτας, γνωστός και από τις απεικονίσεις της εποχής. Δικό του είναι και το χαριτωμένο παρακλαυσίθυρο επίγραμμα (Ελληνική ανθολογία 5.188):

Μεγάλη νύχτα, χαλασμός, η πούλια πάει να δύσει,
κι εγώ μπροστά στην πόρτα της έρχομαι και μουσκέω.

Ελάχιστα μόνο αποσπάσματα και δύο επιγράμματα σώθηκαν από το πλούσιο έργο του **Φιλίτα**, φιλόλογου και ποιητή από την Κω, που έζησε και δίδαξε στο γύρισμα του 4ου προς τον 3ο π.Χ. αιώνα· όμως η φήμη και η επίδρασή του, αν κρίνουμε από τις μαρτυρίες των διαδόχων του ποιητών, Ελλήνων και Ρωμαίων, ήταν μεγάλη. Τα ποιήματά του ήταν ποικίλα, άλλα ευτράπελα (*Παίγνια*), άλλα ερωτικά, άλλα αφηγηματικά, όπως η *Δήμητρα* σε ελεγειακούς και ο *Ερμής* σε εξάμετρους στίχους (το τελευταίο με θέμα τον κρυφό έρωτα της Πολυμήλης, κόρης του Αιόλου, με τον Οδυσσέα). Ως φιλόλογος ο Φιλίτας ασχολήθηκε με τον Όμηρο και ακόμα μάζεψε σπάνιες και διαλεκτικές λέξεις, κατάλληλες να αξιοποιηθούν στη λόγια ποίηση της εποχής του. Μαθητές του ήταν ο Πτολεμαίος Β', ο Ζηνόδοτος (σ. 224), ο Θεόκριτος (σ. 200), και ο Ερμησιάνακτας.

Ακολουθώντας τον δρόμο που είχαν ανοίξει ο Μίμνερος (σ. 69) και ο Αντίμαχος (σ. 105), ο **Ερμησιάνακτας** από την Κολοφώνα σύνθεσε ερωτικές ελεγείες, αφηγηματικές, και τους έδωσε το όνομα της αγαπημένης του *Λεόντιον*.¹⁴ Μας σώθηκε ένα μεγάλο απόσπασμα από το τρίτο βιβλίο, όπου παρουσιάζοντας τους έρωτες των προκατόχων του ποιητών έγραφε, κοντά σε άλλα παράδοξα, πως ο Όμηρος είχε αγαπήσει την Πηνελόπη, και πως γι' αυτό και μόνο ύμνησε ένα νησί μικρό σαν την Ιθάκη.

ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ (περ. 305–240 π.Χ.)

*Μέγα βιβλίον μέγα κακόν.*¹⁵

Ο διασημότερος ποιητής της Αλεξανδρινής εποχής γεννήθηκε στην Κυρήνη, αλλά νέος μετακόμισε στην Αλεξάνδρεια, όπου για ένα διάστημα δούλεψε ως γραμματοδιδάσκαλος. Αργότε-

¹⁴ Στην αρχαιότητα οι εταίρες έπαφναν συχνά ως ψευδώνυμο το (ουδέτερο) υποκοριστικό ενός ζώου: *Λεόντιον* (Λιονταράκι), *Κωνώπιον* (Κουνουπάκι) κλπ.

¹⁵ (Ο Καλλίμαχος) τὸ μέγα βιβλίον ἴσον ἔλεγεν εἶναι τῷ μεγάλῳ κακῷ (ἀπόσπ. 465 Pf.).

ρα εργάστηκε στη Βιβλιοθήκη, χωρίς ποτέ να οριστεί προϊστάμενός της, ίσως γιατί οι πρωτοποριακές ιδέες του για την ποιητική τέχνη προκαλούσαν διαφωνίες.

Προεξοφλώντας τις τάσεις της εποχής του, ο Καλλίμαχος θέλησε όχι τόσο να ανατρέψει όσο να ανανεώσει την ποιητική παράδοση. “Το εχθρεύομαι το ποίημα το κυκλικό”, έγραψε σε ένα του επίγραμμα (28), εννοώντας τα μακρόπνοα έπη που σαν τα ομηρικά εξακολουθούσαν με παχιά λόγια να υμνούν τις δόξες των ηρώων· και συνέχισε: “δεν μ’ ευχαριστεί ο δρόμος που τον περπατούν πολλοί πάνω και κάτω...” Ιδανικό του ήταν, όπως του είχε τάχα συστήσει ο Απόλλωνας (Αίτια 1.25–34), να αναζητά “δρόμους απάτητους, στενοούς”, να συνθέτει έργα *ολιγόστιχα*, πρωτότυπα, κομψά, διακριτικά – σαν “τον ήχο του τζίτζικα”, όχι σαν “το θόρυβο του γαιδάρου”. Τέτοιες προκλητικές ιδέες και εκφράσεις φυσικό ήταν να προκαλέσουν αντιδράσεις από άλλους ποιητές, που τον κατηγορήσαν ότι δεν ήταν άξιος να γράφει μεγάλα έργα· και εκείνος συνέχισε την πολεμική ονομάζοντάς τους “Τελχίνες” (κακόβουλους δαίμονες) και “άσχετους, που δεν τους αγάπησαν οι Μούσες” (Αίτια 1.1–2).

Ο Καλλίμαχος έγραψε πολλά. Ως φιλόλογος κατάρτισε τους *Πίνακες τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμψάντων καὶ ὧν συνέγραψαν*, τεράστιο έργο σε 120 βιβλία, μια πρώτη γραμματολογία που παρουσίαζε καταταγμένους κατά λογοτεχνικά είδη όλους τους προγενέστερους συγγραφείς, με τη βιογραφία και τους τίτλους των έργων τους.

Τα ποικίλα του επιστημονικά ενδιαφέροντα και το συλλεκτικό του πάθος μαρτυρούν πολλά ακόμα, χαμένα σήμερα, έργα του σε πεζό: *διατριβές όπως οι Περί ἀνέμων, Περί νυμφῶν, Περί ὀρνίθων, Περί τῶν ἐν τῇ οἰκουμένη ποταμῶν, Περί ἀγώνων*, και ακόμα έργα όπως το *Βαρβαρικά νόμιμα*, για τα έθιμα των ξένων λαών, και η *Θαυμάτων τῶν εἰς ἅπασαν τὴν γῆν κατὰ τόπους συναγωγή*, όπου είχε συγκεντρώσει όλα του κόσμου τα “παράδοξα”. παράδειγμα: “λέει ο Τίμαιος ότι από τα ποτάμια της Ιταλίας ο Κράθης ξανθίζει τις τρίχες” (απόσπ. 46 Pf.).

Τεράστια ήταν και η ποιητική του παραγωγή: ιαμβικά ποικίλα ποιήματα, ελεγείες, επύλλια, επίνικoi κλπ., και ένα δυσφημιστικό-καταραστικό για κάποιον εχθρό του, ο *Ίβις* (αιγυπτιακό πουλί *ρυπαροφάγον*).

Σημαντικότερο έργο του θεωρούνται τα *Αίτια*, μια σειρά από

σύντομες αφηγηματικές ελεγείες, όπου ο ποιητής ρωτούσε τάχα τις Μούσες, και εκείνες του απαντούσαν εκθέτοντας τις αιτίες που προκάλεσαν ορισμένες ονομασίες, γιορτές, έθιμα, φαινόμενα κλπ. παράδειγμα ο *Πλόκαμος της Βερενίκης*, που αιτιολογεί τον ομώνυμο αστερισμό.¹⁶ Ονομαστό ήταν και το επύλλιο *Έκάλη*, όπου ο Θησέας, στον δρόμο του να εξοντώσει τον ταύρο του Μαραθώνα, νύχτα με κοσμοχαλασιά κατάφυγε στο φτωχικό μιας γριάς, της Εκάλης, που τον καλοσκάμνισε. Στον γυρισμό τη βρήκε νεκρή και την ετίμησε, δίνοντας το όνομά της σε ένα δήμο¹⁷ και καθιερώνοντας ως αττική γιορτή τα *Εκαλήσια* (ιερά). Έτσι, στο ηρωικό θέμα εισάγεται ως κεντρικό πρόσωπο μια γριούλα, περιγράφονται σκηνές λιτής φιλοξενίας με ψωμί κι ελιές – και αιτιολογούνται το όνομα ενός δήμου και μια γιορτή.

Τα παραπάνω έργα έχουν όλα χαθεί. Σώθηκαν όμως πολλά, μικρά ή μεγαλύτερα, αποσπάσματα, άλλα από την έμμεση παράδοση, άλλα από παπύρους, και κάποιες περιλήψεις, που μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μιαν αρκετά ξεκάθαρη εικόνα για τη μορφή και το περιεχόμενό τους.

Ολόκληροι μας σώθηκαν μόνο έξι Ύμνοι σε διάφορους θεούς, που σε πολλά θυμίζουν τους Ομηρικούς ύμνους (σ. 50), σε πολλά όχι, καθώς ο Καλλίμαχος θέλησε και μπόρεσε να παραλλάξει το υμνητικό είδος επιλέγοντας μύθους μαρτυρημένους αλλά σπάνιους,¹⁸ ποικίλλοντας τη λογιότητα με το χιούμορ και τη διήγηση με τη θεατρική παρουσίαση, παρεμβάλλοντας στοιχεία πολεμικής για τους αντιπάλους του και κολακείας για τους Πτολεμαίους. Στα χέρια μας έφτασαν και 58 μαστορικά επιγράμματα – ελάχιστα μπροστά στα πολλά που είχε συνθέσει.

Η υψηλή ποιητική γλώσσα του Καλλίμαχου είναι στη βάση της ομηρική· φανερό όμως είναι πάλι η προσπάθεια να αλλοιωθούν το ύφος και η γλώσσα του έπους τόσο ώστε ο αναγνώστης ή ακροατής να έχει την αίσθηση ότι γνωρίζει κάτι καινούργιο. Ο Καλλίμαχος κάνει παραχωρήσεις στη δωρική διάλεκτο, χρη-

¹⁶ Βερενίκη ονομαζόταν η σύζυγος του Πτολεμαίου Γ' του Ευεργέτη. Όταν εκείνος έφυγε να πολεμήσει στη Συρία, η Βερενίκη αφιέρωσε στον ναό μια μπούκλα της (πλόκαμον), που όμως εξαφανίστηκε. Τότε οι αστρολόγοι της αυλής βεβαίωσαν πως το αφιέρωμα καταστέρησε, δηλαδή πως οι θεοί πήραν την μπούκλα και την τοποθέτησαν στον ουρανό ως αστερισμό. Η Βερενίκη και ο άντρας της θεοποιήθηκαν ήδη πριν από τον θάνατό τους.

¹⁷ Σήμερα η Εκάλη δεν αποτελεί δήμο, αλλά ανεξάρτητη κοινότητα.

¹⁸ Είναι γνωστός ο ισχυρισμός του ότι *ἀμάρτυρον οὐδὲν αἰδῶ* (απόσπ. 612 Pf.).

σιμοποιεί με απροσδόκητο τρόπο τις τυπικές ομηρικές εκφράσεις, προτιμά τις σπάνιες λέξεις και τους ασυνήθιστους γραμματικούς τύπους, ακόμα και όταν δεν απαντούν στον Όμηρο, προσθέτει νέους αυστηρούς κανόνες στη μετρική – δε χάνει ευκαιρία να επιδείξει τη βαθιά του γνώση της λογοτεχνικής παράδοσης και τη δεξιότητά του να τη μετασχηματίζει.

Τυπικά και ουσιαστικά αλεξανδρινός, ο Καλλίμαχος αποτελεί λαμπρό παράδειγμα συγγραφέα όπου η λογιότητα συνυπάρχει και συνεργάζεται με την ποιητική έμπνευση και μαστοριά. Όσο ζούσε το ακροατήριό του περιοριζόταν στους λίγους και εκλεκτούς· όμως αυτό δεν εμπόδισε η επίδρασή του τόσο στους Έλληνες όσο και στους λατίνους ποιητές που ακολούθησαν να είναι τεράστια.

Αν εξαιρέσουμε τη Νέα κωμωδία, που αναπτύχθηκε στην Αθήνα και γρήγορα εξαντλήθηκε (σ. 189), η θεατρική παραγωγή της Αλεξανδρινής εποχής δεν είχε υψηλές αισθητικές απαιτήσεις, αλλά περιορίστηκε σε απλούστερες λαϊκές μορφές, που τους δώσαμε το γενικό όνομα *μίμοι* (σ. 192). Αυτή η απουσία του έντεχνου θεάτρου έδωσε, όπως φαίνεται, στη λυρική ποίηση την ευκαιρία να υιοθετήσει και να εκμεταλλευτεί **θεατρικά στοιχεία** όπως η τοποθέτηση της δράσης σε συγκεκριμένο σκηνικό, ο ζωηρός διάλογος, η μιμητική απαγγελία κ.ά. – στοιχεία που τα συναντούμε σε όλους λίγο πολύ τους αλεξανδρινούς ποιητές.

Ιδιαίτερα έντονα είναι τα θεατρικά στοιχεία στο έργο του Θεόκριτου και του Ηρώνδα, που καλλιέργησαν ένα παραμελημένο, παραθεατρικό ως το πούμε, είδος, τον λογοτεχνικό μίμο. Ο **λογοτεχνικός μίμος** πρωτοεμφανίστηκε τον 5ο π.Χ. αιώνα στη Σικελία, όπου ανθούσε η λαϊκή φάρσα (σ. 128), και δεν πρέπει να θεωρηθεί σύμπτωση, όταν το ίδιο είδος βλέπουμε να αναβιώνει σε εποχή όπου πάλι κυριαρχούσε το λαϊκό κωμικό θέατρο.

Σικελική προέλευση φαίνεται να έχει και ένα ακόμα λαϊκό στοιχείο που προβάλλεται εξευγενισμένο στην αλεξανδρινή ποίηση: ο **βουκολιασμός**, τα **τραγούδια των βοσκών**,¹⁹ που ακούγονταν στις αγροτικές γιορτές της Σικελίας, ανεξάρτητα ή και στο πλαίσιο αυτοσχέδιων ή εθιμικών διαγωνισμών. Σε αυτά υποθέτουμε πως πρωταγωνιστούσε

¹⁹ Όχι μόνο των βουκόλων αλλά όλων των βοσκών, που οι μουσικές τους επιδόσεις μνημονεύονται ήδη στην *Ιλιάδα*, όπου ακολουθούν τα κοπάδια *τερπόμενοι σύριγξι*, “δασκεδάζοντας με τις φλογέρες τους” (Σ 526).

συχνά ο μυθικός βοσκός, ο Δάφνης, με τους συντρόφους του και τις ερωτικές τους ιστορίες.

Μέσα στη γενικότερη νοσταλγία για την απλή ζωή που χαρακτηρίζει την αστική και πολυτάραχη αλεξανδρινή κοινωνία (σ. 186), ένας σημαντικός ποιητής, ο Θεόκριτος, που είχε ο ίδιος γεννηθεί και μεγάλωσε στη Σικελία, μετουσίωσε σε υψηλή ποίηση τις συναναστροφές των απλών ανθρώπων και τα τραγούδια τους, εγκαινιάζοντας νέο λογοτεχνικό είδος, τη **βουκολική ποίηση**.

ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ (4ος/3ος π.Χ. αι.)

Γεννήθηκε από απλή οικογένεια στις Συρακούσες και νωρίς επιδόθηκε στην ποίηση. Απογοητευμένος γιατί ο ισχυρός τύραννος των Συρακουσών, ο Ιέρων, δε θέλησε να τον υποστηρίξει, ξενιτεύτηκε και έζησε πότε στην αυλή του Πτολεμαίου στην Αλεξάνδρεια, όπου σχετίστηκε με τον Καλλίμαχο, πότε στην Κω, νησί με έντονη πνευματική κίνηση, που τα χρόνια εκείνα ανήκε στην επικράτεια των Πτολεμαίων.

Ακολουθώντας τη γραμμή του Καλλίμαχου, ο Θεόκριτος έγραψε σχετικά μικρά σε έκταση, ανεξάρτητα ποιήματα με ποικίλο περιεχόμενο. Αργότερα οι σχολιαστές έδωσαν στο καθένα έναν τίτλο, και όλα μαζί τα ονόμασαν **ειδύλλια**.²⁰

Ξεχωριστή θέση κατέχουν τα **βουκολικά ειδύλλια**, με πρωταγωνιστές βοσκούς και βοσκοπούλες: τα **Θαλύσια**, όπου οδεύοντας για μαν αγροτική γιορτή ο Θεόκριτος, με το ψευδώνυμο Συμμιχίδας, και ένας γιδοβοσκός, ο Λυκίδας, που ίσως και αυτός να αντιπροσωπεύει κάποιον ποιητή, συνερίζονται στο τραγούδι· ο **Θύρσις**, όπου ένας βουκόλος τραγουδά σε ένα γιδοβοσκό τον άτυχο έρωτα και τον θάνατο του Δάφνης· ο **Κῶμος**, ιδίωτο παρακλαυσίθυρο, όπου ένας γιδοβοσκός πολιορκεί την αγαπημένη του βοσκοπούλα, που μένει κλεισμένη στη σπηλιά της κ.ά. Συγγενικό είναι και το **Θερισταί**, όπου ένας ράθυμος δουλευτής τραγουδά τον έρωτά του για τη **χαρίεσσαν Βομβύκα**, ενώ ένας άλλος, εργατικός, προτιμά το παραδοσιακό τραγούδι των **θεριστάδων**.

²⁰ Ως όρος το *ειδύλλιον* είναι υποκοριστικό του *εἶδος* (τύπος, μορφή), όπως και το *ἐπύλλιον* είναι υποκοριστικό του *ἔπος*. Σήμερα ονομάζουμε *ειδύλλια* τις ερωτικές σχέσεις, και χαρακτηρίζουμε *ειδυλλιακό* (τοπίο, ατμόσφαιρα, περιβάλλον κλπ.) κάθε τι που ξεχωρίζει για τη φυσική ομορφιά και την απλότητά του.

Σε αστικό περιβάλλον κινούνται ειδύλλια όπως το *Συρακόσιαι ἢ ἄδωνιάζουσαι*, όπου δυο κυράδες από τις Συρακούσες σεργιανούν στην Αλεξάνδρεια την ημέρα της γιορτής του Ἄδωνη θαυμάζοντας την πολυκοσμία και την πολυτέλεια της γιορτής, και το *Φαρμακεύτριαι*, όπου νύχτα στο σπίτι της η Σμαιθα κάνει μάγια για να ξαναφέρει κοντά της τον αγαπημένο της Δέλφη, και εξιστορεί τον έρωτά τους στη Σελήνη.

Αρκετά ειδύλλια έχουν μυθολογικό θέμα: ο *Κύκλωψ* παρουσιάζει τις μάταιες προσπάθειες του ερωτευμένου Πολύφημου να κατακτήσει τη Νηρηίδα Γαλάτεια.²¹ ο Ὑγλας εξιστορεί πώς χάθηκε, αρπαγμένος από τις Νύμφες, ο αγαπημένος του Ηρακλή· ο *Ηρακλίσκος* πώς, μωρό ακόμα, ο ήρωας έπνιξε τα δύο φίδια που είχε στείλει η Ήρα να τον σκοτώσουν κ.ά. Εδώ ανήκουν και οι *Διόσκουροι*, αφηγηματικός ύμνος στους ομώνυμους θεούς, και ο *Ελένης έπιθαλάμιος*, νυφιάτικο τραγούδι για το γάμο της ηρωίδας με τον Μενέλαο.

Αυλικά μπορούν να χαρακτηριστούν τα ειδύλλια *Τέρων ἢ Χάριτες* και το *Έγκώμιον εἰς Πτολεμαῖον τον Β΄*, τον Φιλάδελο, που ο ποιητής βρήκε και αλλού ευκαιρίες να τον μνημονεύσει επαινετικά.

Στα γνήσια έργα του Θεόκριτου ανήκουν ακόμα η *Άλακάτα*, έπαινος για τη σύζυγο ενός φίλου που ο ποιητής θέλησε να της χαρίσει μια φιλντισένια ρόκα (*ήλακάτη*) κατασκευασμένη στις Συρακούσες, είκοσι τέσσερα επιγράμματα, ένα *τεχνοπαίγνιο* (σ. 204), η *Σύριγξ*, ποίημα όπου κάθε στίχος είναι συντομότερος από τον προηγούμενο έτσι ώστε καταγραμμένο να μοιάζει με την καλαμένα *σύριγγα* των βοσκών, και μερικά ακόμα ποιητικά έργα, τα περισσότερα ερωτικά.

Με τη θεματική ποικιλία τους και τη λαμπρή τεχνική τους τα ειδύλλια του Θεόκριτου αντιπροσωπεύουν την αλεξανδρινή ποίηση στις καλύτερες στιγμές της. Ο Θεόκριτος συνδυάζει τον λογοτεχνικό μίμο με τα λαϊκά τραγούδια, τον διάλογο με την αφήγηση, τη μυθολογία με τον ρεαλισμό και την ηθογραφία. Αντίθετα όμως απ' ό,τι θα περιμέναμε, η γλώσσα των ειδυλλίων απέχει πολύ από την καθημερινή ομιλία. Στα θέματα της γλωσσικής και μετρικής μορφής ο Θεόκριτος ακολούθησε τη γενικό-

²¹ Για μυθολογικό παιχνίδι πρόκειται, όταν σε ένα βουκολικό ειδύλλιο, όχι του Θεόκριτου, δύο *Βουκολιασταί* παρουσιάζουν στα τραγούδια τους τη Γαλάτεια να προκαλεί ερωτικά τον Πολύφημο, και αυτός να κάνει τον δύσκολο.

τερη λόγια τάση της εποχής: έγραψε έργα στη δωρική αλλά και στην ιωνική και στην αιολική διάλεκτο, και χειρίστηκε με άνεση τον επικό δακτυλικό εξάμετρο στίχο. Μπορεί οι βοσκοί του να φορούν προβιές και να μυρίζουν πυτιά, αλλά αυτό δεν τους εμποδίζει να συνθέτουν περίτεχνα τραγούδια σε λόγιο ποιητικό ιδίωμα, να γνωρίζουν τα κλασικά έργα και να ασκούν εύστοχη λογοτεχνική κριτική.

Με όλα αυτά, και αν ακόμα τα ειδύλλια δεν προορίζονταν για απλή ανάγνωση αλλά και για να παρουσιαστούν απαγγελτικά, πάλι στο ακροατήριο δε θα βρίσκονταν παρά οι ελάχιστοι που μπορούσαν να καταλάβουν τις ποικίλες διαλέκτους, να εκτιμήσουν τη μετρική μαστοριά και να αποκρυπτογραφήσουν τους λόγιους υπαινιγμούς του κειμένου.

Μαζί με τα γνήσια έργα του Θεόκριτου τα χειρόγραφα παραδίδουν και άλλα βουκολικά έργα μεταγενέστερων ποιητών που ακολούθησαν τα χνάρια του γράφοντας ειδύλλια, βουκολικά σαν το Όαριστεύς (“Κουβεντούλα”), όπου ένας βοσκός ξελογιάζει μια βοσκοπούλα, μυθολογικά σαν το Ηρακλής λεοντοφόνος και το Έπιθαλάμιος Άχιλλέως και Δηδαμείας κ.ά. – ανάμεσά τους και τα λίγα έργα που ανήκουν σε γνωστούς μας βουκολικούς ποιητές, τον Μόσχο και τον Βίωνα.

Συρακούσιος σαν τον Θεόκριτο ήταν και ο Μόσχος, που έζησε στα μέσα του 2ου π.Χ. αιώνα. Από τα έργα του μας σώθηκαν λίγα βουκολικά αποσπάσματα και το σύντομο ειδύλλιο Έρωσ δραπέτης, όπου μικρό παιδί ο Έρωτας έχει εξαφανιστεί, και η μητέρα του, η Αφροδίτη, τον παρουσιάζει ως επικίνδυνο και ορίζει αμοιβή για όποιον τον εντοπίσει ένα φίλι της, και όχι μόνο. Πιο γνωστό είναι το επύλλιο Εύρωπη, όπου ο Μόσχος περιγράφει με πολλή χάρη την αρπαγή της θυγατέρας του βασιλιά της Φοινίκης από τον Δία και το γαμήλιο ταξίδι τους στην Κρήτη.

Ο Βίων (2ος/1ος π.Χ. αι.) γεννήθηκε στη Σμύρνη αλλά προτίμησε να ζήσει στη Σικελία. Τα βουκολικά του ειδύλλια έχουν, εκτός από λιγοστά αποσπάσματα, χαθεί· σώζεται όμως και του αποδίδεται ο Άδωνιδος έπιτάφιος, όπου με φλογερό πάθος η Αφροδίτη, πλαισιωμένη από τον Χορό των Ερώτων, μοιρολογά τον αγαπημένο της Άδωνη και γύρω της συμπάσχει η φύση. Μαζί του σώζεται και ένας Έπιτάφιος Βίωνος, όπου ένας μαθητής του ποιητή θρηνεί, με πολύ παρόμοιο τρόπο, τον “όμορφο τραγουδιστή, τον Δώριο Ορφέα”.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΗΡΩΝΔΑΣ (3ος π.Χ. αι.)

Επί αιώνας μένοντες χρυμμένοι
εντός του σκότους Αιγυπτίας γης
μέσω τοιαύτης απελπιστικής σιγής
έπληττον οι μιμιάμβοι οι χαριτωμένοι.

Οι στίχοι είναι του Κ. Καβάφη και αφορούν τους *Μιμιάμβους* του Ηρώνδα, που θα ήταν για πάντα χαμένοι, αν το 1889 δεν είχε ανασκαφεί στην Αίγυπτο ένας πάπυρος που τους περιέχει. Πρόκειται για οκτώ πολύστιχους λογοτεχνικούς μίμους που

οι ευτράπελοί των τόνοι
μας επανέφεραν τας ευθυμίας
ελληνικών οδών και αγορών·
κι εμβαίνομεν μαζί των εις τον ζωηρόν
βίον μιας περιέργου κοινωνίας.

Πραγματικά, σε αντίθεση με τα ειδύλλια του Θεοκρίτου, που τα περισσότερα αφορούν την ύπαιθρο, οι μίμοι του Ηρώνδα προσφέρουν μια ζωντανή εικόνα της αστικής ζωής σε κοινές και συνηθισμένες την εποχή εκείνη καταστάσεις: η μεσίτρα που προσπαθεί να κάμψει την αρετή μιας παντρεμένης, ο πορνοβοσκός που κατηγορεί στο δικαστήριο έναν κακότροπο πελάτη, η μάνα που φέρνει με το ζόρι τον ατίθασο γιο της στον δάσκαλο να τον τσακίσει στο ξύλο, οι γυναίκες που θυσιάζουν πετεινό στον ναό του Ασκληπιού, οι φιλενάδες που συζητούν τα μυστικά τους, ο υποδηματοποιός που παρουσιάζει την πραμάτεια του στις πελάτισσες – όλοι συμπεριφέρονται με απόλυτη φυσικότητα: κατηγορούν τους δούλους και τις δούλες τους, παραπονιούνται, θυμώνουν, λοιδωρούν ή κολακεύουν, υπόσχονται ή απειλούν, και πάνω απ' όλα φλυαρούν ακατάσχετα.

Για τον συγγραφέα δεν ξέρουμε ουσιαστικό τίποτα πέρα από το ότι έζησε στα χρόνια του Πτολεμαίου Γ' του Ευεργέτη και γνώριζε καλά την Κω. Λόγιος ήταν οπωσδήποτε, καθώς στους μίμους του διάλεξε να χρησιμοποιήσει τον ιδιότυπο ιαμβικό στίχο και την ιωνική διάλεκτο του Ιππώνακτα (σ. 63). Έτσι, γελιούνται πάλι όσοι περίμεναν να δούμε επιτέλους τους απλούς ανθρώπους να μιλούν την Κοινή, γλώσσα της αγοράς: “η ιωνική διάλεκτος που ανακαλεί τον αρχαϊκό Ιππώνακτα του 6ου π.Χ. αιώνα φαίνεται να διαφεύδει τον «ταπεινό» ρεαλισμό των χαρακτήρων και των δραματικών καταστάσεων” (Θ. Παπαγγελής).

Ιδιότυπο ποιητικό είδος που καλλιεργήθηκε στα πρώιμα αλεξανδρινά χρόνια αποτελούν τα **τεχνοπαίγνια**, ποιήματα προορισμένα, όταν καταγραφούν, να παίρνουν το σχήμα ενός αντικειμένου. Εκτός από τη Σύριγγα του Θεόκριτου (σ. 201), μας σώζονται ο Πέλεκυσ, οι Πτέρυγες και το Ψόν (“Αβγό”) του Σιμμία από τη Ρόδο, και ο Βωμός του Δωσιάδα. Με την πολύπλοκη μετρική τους και με το αινιγματικό, σχεδόν ακατάληπτο για μας, περιεχόμενό τους, τα τεχνοπαίγνια αποτελούν οριακά δείγματα της λόγιας, εξεζητημένης και επιδεικτικής αλεξανδρινής ποίησης, που πια στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι φανερό ότι δεν απευθυνόταν σε ακροατές αλλά μόνο σε επαρκείς αναγνώστες.

Λυρικοί ποιητές στα αλεξανδρινά χρόνια υπήρξαν ακόμα πολλοί, αλλά τα έργα τους, εκτός από λιγοστά αποσπάσματα, έχουν χαθεί:

Ο **Σωτάδης** από τη Μαρώνεια της Θράκης (3ος π.Χ. αι.) έγραψε τολμηρούς στίχους κακίζοντας διάφορους μεγαλοσιάνους, και βέβαια τιμωρήθηκε σκληρά όταν κατηγορήσε και τον Πτολεμαίο Β΄ τον Φιλάδελο γιατί είχε πατρευτεί την αδελφή του Αρσινόη.

Ο **Φοίνικας** από την Κολοφώνα της Μικρασίας (3ος π.Χ. αι.) έγραψε ιάμβους. Από τα έργα του σώθηκε μόνο μια παραλλαγή του τραγουδιού των Κορωνιστών, που μιαν ορισμένη μέρα τριγύριζαν για καλοσημαδιά τα σπίτια κρατώντας ομοίωμα κουρούνας, τραγουδούσαν και μάζευαν δώρα.

Ο **Ευφορίων** από τη Χαλκίδα (3ος π.Χ. αι.) σπούδασε στην Αθήνα φιλοσοφία και για ένα διάστημα εργάστηκε ως προϊστάμενος της βιβλιοθήκης στην Αντιόχεια. Οι τίτλοι και τα ελάχιστα αποσπάσματα που σώθηκαν από τα έργα του δείχνουν ότι ακολούθησε τον Καλλίμαχο γράφοντας επύλλια με μυθολογικό και αιτιολογικό περιεχόμενο – δυσνόητα, φορτωμένα νεολογισμούς, σπάνιες λέξεις και σκοτεινούς υπαινιγμούς.

Ο **Παρθένιος** από τη Νίκαια της Μικρασίας (1ος π.Χ. αι.) έζησε στην Ιταλία, όπου με επιτυχία διάδωσε τους αλεξανδρινούς ποιητικούς τρόπους. Τα δικά του ποιητικά έργα έχουν χαθεί· σώθηκαν όμως τα *Έρωτικά παθήματα*, όπου ο Παρθένιος είχε καταγράψει σε πεζό διάφορες μυθολογικές διηγήσεις για να τις χρησιμοποιήσει ο ρωμαίος φίλος του ποιητής Κορνήλιος Γάλλος ως υλικό για τις ελεγείες του.

Από τα ελληνιστικά χρόνια μάς σώθηκαν και αρκετοί ύμνοι σε θεούς, όχι λογοτεχνικοί, όπως οι λεγόμενοι Ομηρικοί και οι ύμνοι του Καλλιμάχου, αλλά λατρευτικοί, προορισμένοι να τραγουδηθούν στις τελετουργίες. Οι ανασκαφές στην Επίδαυρο αποκάλυψαν χαραγμένο στην πέτρα έναν ύμνο στον Ασκληπιό, έργο του Ίσουλλου, που έζησε στο γύρισμα από τον 4ο στον 3ο π.Χ. αιώνα· παρόμοια, οι ανασκαφές

στους Δελφούς αποκάλυψαν έναν ύμνο στον Πύθιο Απόλλωνα, έργο του Αριστόνοου, χρονολογημένο γύρω στο 222 π.Χ., και δύο ακόμα Παιάνες από τον 2ο π.Χ. αιώνα. Οι τελευταίοι είναι ιδιαίτερα σημαντικοί, καθώς στην επιγραφή που τους διασώζει διακρίνονται και τα καθοριστικά για τη μελωδία τους μουσικά σημεία.

5. Πεζογραφία

Αυτό που έλειψε στην αλεξανδρινή ποίηση, η απλή και αβίαστη χρήση της καθημερινής γλώσσας, κυριαρχεί στην πεζογραφία, που δεν απευθύνεται στους λίγους και μυημένους αλλά σε ένα ευρύτερο μορφωμένο κοινό.

A. Ρητορεία και ρητορική

Σε περίοδο όπου τα δημοκρατικά πολιτεύματα έχουν παραχωρήσει τη θέση τους στη βασιλική απολυταρχία, ούτε θα το περιμέναμε ούτε ήταν δυνατό η ρητορεία να ανθίσει.

Τελευταίος στη σειρά των ρητόρων του 4ου αιώνα, ο Δείναρχος από την Κόρινθο (περ. 360–290 π.Χ.) μαθήτεψε στον περιπατητικό Θεόφραστο και συνδέθηκε με τον Δημήτριο τον Φαληρέα (σ. 215). Τα περισσότερα χρόνια του τα έζησε στην Αθήνα, ως λογογράφος. Μας σώθηκαν τρεις λόγοι του, όπου η ακαλαίσθητη γλώσσα, η αδέξια κατανομή της ύλης και το τσουχτερό υβρεολόγιο μαρτυρούν ότι πια ο καιρός της μεγάλης ρητορικής έχει περάσει και ότι μάταια ο Δείναρχος, ο κρίθινος Δημοσθένης όπως τον ονόμασαν, πάσχιζε να μιμηθεί τα κλασικά πρότυπα.

Διαφορετική κατεύθυνση ακολούθησαν ορισμένοι ρήτορες στη Μικρασία. Πρώτος ο Ηγησίας από τη Μαγνησία (3ος π.Χ. αι.) εγκαινίασε νέο ρητορικό ύφος, όπου κυριαρχούσαν οι σύντομες ρυθμικές ενότητες, οι εξεζητημένες εκφράσεις και τα αλλεπάλληλα γοργία σχήματα. Απομονωμένη και καταδικασμένη από τη φιλολογική κριτική, αυτή η ασιανή, όπως ονομάστηκε, ρητορεία επέζησε ως τα ρωμαϊκά χρόνια, στο περιθώριο, χωρίς να προσφέρει τίποτα το πραγματικά αξιόλογο, ώσπου η αττικιστική αντίδραση την εξαφάνισε (σ. 248).

Έχοντας χάσει το σημαντικότερό της σύμμαχο, την ελευθερία του λόγου, και αποκλεισμένη από τον φυσικό της χώρο, την πολιτική, η ρητορεία φυσικό ήταν να μαραζώσει· δεν έγινε όμως το ίδιο με τη ρητορική, που ως θεωρία και τέχνη της καλλιέργειας όχι μόνο κράτησε

τη θέση της στην ανώτερη εκπαίδευση,²² αλλά και ενίσχυσε την επιρροή της σε χώρους όπως η φιλοσοφία και η ιστοριογραφία.

B. Ιστοριογραφία

Ιστορία έγραφαν στα ελληνιστικά χρόνια πολλοί. Στόχος τους από τη μια να καταγράψουν την αλήθεια, όπως την έβλεπαν, από την άλλη να εντυπωσιάσουν και να γοητέψουν τους αναγνώστες, δραματοποιώντας τα γεγονότα και αξιοποιώντας τα διδάγματα της ρητορικής τέχνης.

Οι πρώτοι που θα περιμέναμε να ξεχωρίσουν είναι οι **ιστορικοί του Μεγαλέξανδρου**: όμως θα απογοητευτούμε. Κανένας από όσους συνέγραψαν για τον στρατηλάτη δε φαίνεται να στάθηκε αντάξιος του έργου, ή, πιο σωστά, κανενός η συγγραφή δεν αποδείχτηκε ικανή να αποφύγει τη φθορά του χρόνου και να επιβιώσει ως τις μέρες μας. Μόνο από αποσπάσματα μας είναι γνωστές οι *Ἀλεξάνδρου πράξεις* του Καλλισθένη,²³ *Τὰ κατὰ Ἀλέξανδρον* του Λέοντα από το Βυζάντιο, και οι *Περὶ Ἀλέξανδρον ἱστορίαι* που έγραφαν ο Κλείταρχος από την Αλεξάνδρεια, ο Αριστόβουλος από την Κασσάνδρεια, ο Χάρης από τη Μυτιλήνη, ο Πολύκλειτος από τη Λάρισα, ο Ονεσίκριτος από την Αστυπάλαια και τόσοι άλλοι.

Λιγοστές σημειώσεις μόνο σώζονται και από τις *Ἐφημερίδες*, το ημερολόγιο που με εντολή του Αλέξανδρου τηρούσαν δύο γραμματικοί, και από το *Σταθμοὶ τῆς Ἀλεξάνδρου πορείας* του Βαίτωνα του βηματιστή.²⁴ Κάπως μεγαλύτερα αποσπάσματα, της μιας και των δύο σελίδων, σώθηκαν μονάχα από την *Ἱστορία* που έγραψε στα γεράματά του ο **Πτολεμαῖος Α΄**, και αυτό γιατί τη χρησιμοποίησε ως πηγή ο Αρριανός, όταν αιώνες αργότερα συγκέντρωσε υλικό για το *Ἀλεξάνδρου ἀνάβασις* (σ. 226). Ο Πτολεμαῖος, θυμίζουμε, πριν γίνει βασιλιάς της Αιγύπτου ήταν στρατηγός και σωματοφύλακας του Αλέξανδρου, και δίκαια η *Ἱστορία* του θεωρήθηκε αξιόπιστη.

²² Φημισμένη ήταν η ρητορική σχολή στη Ρόδο, όπου τον 1ο π.Χ. αιώνα παρακολούθησαν μαθήματα ο Κικέρωνας και ο Ιούλιος Καίσαρ.

²³ Ο Καλλισθένης από την Όλυθο (περ. 370–327 π.Χ.), συγγενής και μαθητής του Αριστοτέλη, έγραψε πολλά και σημαντικά φυσιογνωστικά, φιλολογικά και ιστορικά έργα, που έχουν όλα χαθεί. Ακολούθησε τον Μεγαλέξανδρο στην εκστρατεία του, θεωρώντας τον γιο του Δία και πρόμαχο των Ελλήνων· αρνήθηκε όμως να τον προσκυνήσει και εκτελέστηκε.

²⁴ *Βηματισταί* ονομάζονταν οι ειδικευμένοι οπλίτες που με σταθερό βήμα μετρούσαν και κατάγραφαν τις πορείες.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Αξιόπιστη πηγή για τους νεότερους ιστορικούς αποτέλεσαν και οι *Διαδόχων Ιστορίες* του Ιερώνυμου από την Καρδία της Θράκης (4ος/3ος π.Χ. αι.). Έχοντας διαδραματίσει ο ίδιος σημαντικό ρόλο στους πολέμους των Διαδόχων, ο **Ιερώνυμος** αφηγήθηκε πιστά τα γεγονότα από τον θάνατο του Μεγαλέξανδρου ως και τον θάνατο του Πύρρου (272 π.Χ.), αλλά το έργο του, εκτός από λίγα αποσπάσματα, έχει χαθεί.

Αρκετά αποσπάσματα σώζονται από τα *Ιταλικά και Σικελικά* του Τίμαιου από το Ταυρομένιο της Σικελίας (περ. 350–254 π.Χ.). Αναγκασμένος να εγκαταλείψει για πολιτικούς λόγους την πατρίδα του, ο **Τίμαιος** έζησε στην Αθήνα, όπου συνέγραψε την ιστορία των ελληνικών πόλεων της Μεγάλης Ελλάδας, από τις αρχές ως τον πρώτο Καρχηδονιακό πόλεμο (264 π.Χ.). Ήταν ο πρώτος ιστορικός που χρησιμοποιήσε ως χρονολογική βάση τις Ολυμπιάδες, όχι όμως και ο πρώτος που κακολόγησε τους προκατόχους του (σ. 155–6), τόσο ώστε οι Αθηναίοι του έδωσαν το παρανόμι *Έπιτίμαιος* – *διά τὸ πολλὰ ἐπιτιμᾶν* (Σούδα). Ήρθε καιρός να κατηγορηθεί και ο ίδιος από τον Πολύβιο, που του καταμαρτύρησε ότι *πολλὰ ἱστορεῖ ψευδῆ* (12.7).

ΠΟΛΥΒΙΟΣ (περ. 200–118 π.Χ.)

Γεννήθηκε στη Μεγαλόπολη της Αρκαδίας και έδρασε, όπως και ο πατέρας του, ως πολιτικός της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Μετά τη μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.) ο Πολύβιος, μαζί με άλλους συντοπίτες του, βρέθηκε όμηρος στη Ρώμη, όπου γρήγορα συνδέθηκε με τον νεαρό Σκιπίωνα τον Αιμιλιανό και τους φιλέλληνες διανοούμενους του κύκλου του. Αργότερα ακολούθησε τον Σκιπίωνα στις εκστρατείες του, έζησε από κοντά την καταστροφή της Καρχηδόνιας και πήρε μέρος στη θαλασσινή εξερεύνηση των ακτών του Ατλαντικού. Πίσω στην πατρίδα του συνέχισε, και μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, την πολιτική του δράση, μεσολαβώντας ανάμεσα στους κατακτητές και στις ελληνικές πόλεις – με επιτυχία, όπως μαρτυρούν τα τιμητικά αγάλματα που του είχαν στήσει στη Μαντινεία, στην Τεγέα και αλλού. Ήταν ογδόντα δύο χρονών, όταν έπεσε από το άλογό του και σκοτώθηκε.

Τα μικρότερα έργα του Πολύβιου (το *Περί Φιλοποίμενος*, τα *Τακτικά* κ.ά.) έχουν χαθεί· όμως από το μεγάλο του έργο, που μνημονεύεται ως *Ρωμαϊκή Ιστορία* σε σαράντα βιβλία, μας έχει

σωθεί περίπου το ένα τρίτο. Η αφήγηση ξεκινά από τον πρώτο Καρχηδονιακό πόλεμο (όπου σταματούσε η ιστορία του Τίμαιου) και φτάνει ως το 144 π.Χ., τότε που η Ρώμη, έχοντας καταβάλει τους Καρχηδόνιους και τους Μακεδόνες, δεν είχε πια κανέναν να φοβηθεί. Η παρουσίαση είναι γενικά αντικειμενική και αξιόπιστη, καθώς ο Πολύβιος είχε ζήσει ο ίδιος από κοντά ένα μεγάλο μέρος των γεγονότων.

Περισσότερο ίσως από την ιστορική ύλη αυτή καθαυτή μας ενδιαφέρουν στη συγγραφή του Πολύβιου η μέθοδος που ακολούθησε και οι θεωρίες του για την εξέλιξη των ιστορικών φαινομένων. Πίστευε ότι σκοπός της ιστορίας δεν είναι να τέρψει αλλά να ωφελήσει τους αναγνώστες, βοηθώντας τους να χειρίζονται σωστά τις τωρινές και να προβλέπουν τις μελλοντικές καταστάσεις, και ότι έργο του ιστορικού είναι τόσο να εκθέσει τα πραγματικά γεγονότα όσο και να τα αιτιολογήσει. Κύριος στόχος του ήταν να δείξει πώς και γιατί η Ρώμη κατάφερε σε μικρό χρονικό διάστημα να επεκταθεί τόσο· όμως η ιστορία του είναι ουσιαστικά παγκόσμια,²⁵ καθώς αναγνώριζε ότι όπου και να συμβαίνουν, στην Ανατολή ή στη Δύση, οι εξελίξεις συνδέονται και αποτελούν ένα σώμα. Θεωρούσε ότι στις πολιτείες, όπως και στους ζωντανούς οργανισμούς, “υπάρχει μια φυσιολογική αύξηση, μετά από αυτήν η ακμή, έπειτα ο μαρασμός – και όλα είναι πιο ισχυρά την εποχή της ακμής” (6.51.4). Έτσι εξήγησε και την υπεροχή της Ρώμης απέναντι στις παλαιότερες πολιτείες, αλλά αυτό δεν τον εμπόδισε ένα μεγάλο μέρος από τις ιστορικές εξελίξεις να το αποδώσει στην τύχη – όχι στη θεά Τύχη αλλά στην απλή συγκυρία.

Με συνέπεια στον στόχο του να ωφελήσει και όχι να τέρψει, ο Πολύβιος χρησιμοποίησε απλή γλώσσα, την Κοινή, χωρίς λογοτεχνικές απαιτήσεις. Το παραδέχτηκε άλλωστε και ο ίδιος ότι ο λόγος του ήταν “αυστηρός και μονότροπος” (9.1.3). Ακόμα και οι δημηγορίες, υποστήριξε, δεν επιτρέπεται να αποτελούν ρητορικά κατασκευάσματα· σωστό είναι ο ιστορικός να γνωρίζει και να καταγράφει όσα πραγματικά ειπώθηκαν (12.25b.1).²⁶

Το ιστορικό έργο του Πολύβιου συνέχισαν πρώτα ο Ποσει-

²⁵ Ο ίδιος μιλά για τὰ καθόλου πράγματα και αναφέρεται συχνά στην *οίκουμένην*.

²⁶ Ολοφάνερη είναι στο θέμα αυτό, όπως και σε πολλά άλλα, η διαφορά του Πολύβιου από τον Θουκυδίδη.

δώνιος, που θα τον γνωρίσουμε ως στωικό φιλόσοφο (σ. 220), αργότερα και ο Στράβων (σ. 286).

Οι αρχαίοι Έλληνες δεν είχαν νόμους για την πνευματική ιδιοκτησία, ούτε το θεωρούσαν υποτιμητικό ένας συγγραφέας να ενσωματώνει στα κείμενά του κομμάτια από τα έργα ενός ή περισσότερων άλλων. Έτσι, δεν αποτελεί έκπληξη πως ορισμένοι αλεξανδρινοί ιστορικοί αποφάσισαν να συνθέσουν τις ιστορίες τους ως **συμπιλήματα**, επιλέγοντας, τακτοποιώντας και συνδέοντας αποσπάσματα από τα έργα των προκατόχων τους. Σημαντικότερος ανάμεσά τους ο Διόδωρος ο Σικελιώτης.

ΔΙΟΔΩΡΟΣ (1ος π.Χ. αι.)

Για τη ζωή του ξέρουμε μόνο ότι γεννήθηκε στο Αγύριον της Σικελίας (πόλη που πίστευε ότι την είχε επισκεφτεί ο Ηρακλής), και ότι ταξίδεψε στην Αίγυπτο και στη Ρώμη. Στο έργο του *Ιστορική βιβλιοθήκη* ο Διόδωρος είχε συμπεριλάβει ολόκληρη την παγκόσμια ιστορία από τους μυθικούς χρόνους ως την κατάκτηση της Βρετανίας από τον Καίσαρα, το 54 π.Χ. – και δεν πρέπει να θεωρηθεί σύμπτωση πως ένα τέτοιο έργο σχεδιάστηκε και ολοκληρώθηκε ακριβώς στα χρόνια όπου η Ρώμη κατόρθωσε να ενώσει κάτω από την εξουσία της τον κόσμο όλο.

Από τα σαράντα βιβλία της *Βιβλιοθήκης* μάς σώζονται δεκαπέντε ολόκληρα και τα υπόλοιπα αποσπασματικά. Όπως θα το περιμέναμε, ο Διόδωρος έδωσε ιδιαίτερη προσοχή στην ελληνική, στη ρωμαϊκή και στη σικελική ιστορία, μελετώντας πλήθος προγενέστερά του έργα και ενσωματώνοντας ολόκληρα κομμάτια τους στη συγγραφή του. Έτσι, η αξιοπιστία των πληροφοριών του, αν εξαιρέσουμε τα σύγχρονά του γεγονότα, κυμαίνεται ανάλογα με την αξιοπιστία των πηγών. Παρόμοια, ανάλογα με τις πηγές παραλλάζουν το ύφος και η γλώσσα· όμως σε γενικές γραμμές το έργο είναι γραμμένο σε στρωτή και προσεγμένη Κοινή.

Ο Πτολεμαίος, ο Ιερώνυμος, ο Τίμαιος, ο Πολύβιος, ο Διόδωρος – όλοι τους επιδίωξαν να παρουσιάσουν την αλήθεια γυμνή, να ωφεληθούν περισσότερο παρά να εντυπωσιάσουν και να τέρψουν τους αναγνώστες τους. Διαφορετικό δρόμο ακολούθησαν ιστορικοί άλλοι, που θεώρησαν πρώτη τους υποχρέωση να **θέλξουν** το κοινό τους παρου-

σιάζοντας την ιστορία με τρόπο ιδιαίτερα ελκυστικό, δραματοποιώντας τα γεγονότα και χρησιμοποιώντας άφθονα τα μέσα της ρητορικής καλλιέργειας.

Κιώλας ο Δούρης από τη Σάμο (περ. 340–270 π.Χ.) κατηγορήσε ορισμένους προγενέστερους του ιστορικούς ότι “το μόνο που φρόντισαν ήταν να καταγράψουν τα γεγονότα· δε μπόρεσαν καθόλου να τα ζωντανέψουν, ούτε να τα παρουσιάσουν με τρόπο ευχάριστο” (απόσπ. 1). Στα αποσπάσματα που σώθηκαν από τα Μακεδονικά του διαπιστώνουμε ότι ο ίδιος έδινε έμφαση στα συναισθήματα των ιστορικών προσώπων και δε δίσταζε να προσθέτει εντυπωσιακές λεπτομέρειες ‘σκηνοθετώντας’ τα γεγονότα. Τον ίδιο δρόμο ακολούθησαν και άλλοι ιστορικοί, νεότεροί του.

Με το έργο του Σαμίων ὄροι (χρονικά) ο Δούρης συγκαταλέγεται και στην ομάδα των αλεξανδρινών ιστορικών που συνέγραψαν τοπική ιστορία – της πατρίδας τους. Εδώ ανήκουν ακόμα ο Νεάνθης από την Κύζικο (Ἔρωι Κυζικινῶν), ο Μέμων από την Ηράκλεια του Πόντου (Περὶ Ἡρακλείας) και άλλοι, ανάμεσά τους πολλοί αθηναίοι ατιδογράφοι.

Ο σημαντικότερος ατιδογράφος, ο Φιλόχορος (4ος/3ος π.Χ. αι.), δεν ήταν μόνο ιστορικός αλλά και μάντης και εξηγητής των παλιών χρησμών, φλογερός αθηναίος πατριώτης, συντηρητικός και, φυσικά, αντιμακεδόνας. Ορισμένα από τα έργα του ήταν σχετικά με τη λατρεία, άλλα φιλολογικά ή φιλοσοφικά· τα περισσότερα όμως αφορούσαν την Αθήνα, με σπουδαιότερο το Ἄτθις, σε δεκαεπτά βιβλία, όπου ήταν καταγραμμένη η αθηναϊκή ιστορία από τη μυθική εποχή ως το 262 (;) π.Χ. Από τα υπόλοιπα ξεχωρίζουμε το Ἐπιγράμματα ἄττικὰ, καθώς για πρώτη φορά τώρα ένας ιστορικός ενδιαφέρεται να θησαυρίσει παλιές επιγραφές.

Με μεγάλο ζήλο μελέτησε αργότερα τις επιγραφές και ο Πολέμων από το Ἴλιο (2ος π.Χ. αι.),²⁷ που έγραψε μια σειρά από έργα περιηγητικά, περιγράφοντας με επιστημονική επιμονή και ακρίβεια τα αρχιτεκτονικά μνημεία, τα αγάλματα, τις ζωγραφιές, τα αναθήματα κλπ., όπως τα είδε ο ίδιος στην Ακρόπολη, στην Ιερά οδό, στη Σπάρτη, στους Δελφούς, στη Δωδώνη και σε άλλες σημαντικές περιοχές. Ο ίδιος έγραψε και τοπικές ιστορίες, κτίσεις, πόλεων του Πόντου και της Μεγάλης Ελλάδας.

²⁷ Το παρανόμι του στηλοκόπας σημαίνει αυτόν που τρώει με τα μάτια του τις στήλες όπου ήταν χαραγμένες επιγραφές.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Τα γεωγραφικά, ιστορικά και εθνολογικά ενδιαφέροντα των Ελλήνων για ξένους τόπους και λαούς έχουν μυθικό πρόδρομο τον Οδυσσέα και πρωτοφανερώθηκαν, θυμίζουμε, σε συγγραφείς όπως ο Εκαταίος (σ. 79) και ο Ηρόδοτος (σ. 149). Η παράδοση συνεχίστηκε στα ελληνιστικά χρόνια, όπου πάλι βρέθηκαν έλληνες ιστορικοί να ασχοληθούν και να συγγράψουν έργα για τη Λυδία, για τη Λυκία, ακόμα και για τις μακρινές Ινδίες, όπου είχε οδηγήσει τον στρατό του ο Μεγαλέξανδρος.

Χαρακτηριστική περίπτωση ο Νέαρχος από την Κρήτη, ο ναύαρχος που με εντολή του Αλέξανδρου έπλευσε από τον Ινδό ποταμό ως την Περσία και κατάγραψε τις γεωγραφικές, εθνολογικές κ.ά. παρατηρήσεις του. Ο Περίπλους του έχει χαθεί αλλά δε μας είναι τελείως άγνωστος, καθώς τον χρησιμοποίησαν αργότερα ο Αρριανός (σ. 266) και ο Στράβων (σ. 286).

Τελευταίος και σπουδαιότερος από τους ιστορικούς και εθνολόγους που ενδιαφέρθηκαν για ξένους τόπους ήταν ο Αλέξανδρος από τη Μίλητο (1ος π.Χ. αι.), ο πολυῦστωρ (πολύξερος) όπως ονομάστηκε, που από τα αμέτρητα βιβλία του ορισμένα αφορούσαν την Ιουδαία, τη Φοινίκη, την Αιθιοπία, την Αραβία, την Αίγυπτο, τις Ινδίες και άλλες χώρες της Ανατολής.

Είναι αξιοπρόσεχτο ότι στα αλεξανδρινά χρόνια ορισμένοι ξένοι ιστορικοί αποφάσισαν να καταγράψουν την ιστορία του τόπου τους και του λαού τους στα ελληνικά. Μας σώθηκαν αποσπάσματα από τα Αιγυπτιακά του Μανέθωνα, ιερέα στην Ηλιούπολη της Αιγύπτου, και από τα Βαβυλωνιακά ή Χαλδαιικά του Βηρωσού, ιερέα του θεού Βάαλ, που διηγόνταν την ιστορία των ανατολικών λαών από την κοσμογένεση και τον κατακλυσμό ως την κατάκτησή τους από τον Μεγαλέξανδρο. Γραμμένα στα ελληνικά από ξένους είναι και ορισμένα από τα ιστορικά βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης.

Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΩΝ ΕΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑ

Νεότεροι συγγραφείς θρυλούσαν πως ο Πτολεμαίος Β΄ ο Φίλαδελφος προσκάλεσε εβδομήντα σοφούς και τους ανάθεσε να μεταφράσουν τα εβραϊκά ιερά βιβλία στα ελληνικά για τη Βιβλιοθήκη. Κλείστηκαν, λέει, οι έβδομηκοντα στο νησάκι Φάρος, στα ανοιχτά της Αλεξάνδρειας, και με τη φώτιση του Θεού παράδωσαν τη μετάφραση ολοκληρωμένη σε εβδομήντα μέρες. Όμορφη η ιστορία τους· όχι όμως και αληθινή.

Η αλήθεια είναι πως μεταφράσεις των ιερών ιουδαϊκών βιβλίων γίνονταν στα ελληνιστικά χρόνια πολλές, καθώς το μεγάλο πλήθος των Εβραίων της διασποράς²⁸ είχαν σχεδόν ξεχάσει τη γλώσσα τους και προτιμούσαν να διαβάζουν ελληνικά. Από το πλήθος των μεταφράσεων ξεχώρισαν σιγά σιγά ορισμένες που επικράτησαν και συναποτέλεσαν ένα σώμα, την ενιαία, τάχα, *Μετάφραση των εβδομήκοντα*.

Στην τελική του μορφή το σώμα των *Εβδομήκοντα* δεν περιείχε μόνο παλιά βιβλία, όπως η *Γένεσις*, η *Έξοδος* κ.ά., μεταφρασμένα από τα εβραϊκά ή τα αραμαϊκά, αλλά και κάποια νεότερα, όπως το Β' και Γ' βιβλίο των *Μακκαβαίων*, γραμμένα εξαρχής στα ελληνικά από ελληνόφωνους Ιουδαίους. Από αυτά τα ποικίλα κείμενα η χριστιανική θεολογική παράδοση ξεχώρισε τα *κανονικά*, που συναπαρτίζουν την Παλαιά Διαθήκη.

Πιστές ή λιγότερο πιστές μεταφράσεις από άλλες γλώσσες, βιβλία γραμμένα στα ελληνικά από ξένους, το σώμα των *Εβδομήκοντα* αποτελεί το μεγαλύτερο σε έκταση και ποικιλία γλωσσικό μνημείο της Ελληνιστικής εποχής. Στις σελίδες του μπορούμε να μελετήσουμε σε βάθος την *Κοινή*, αυτή καθαυτή όσο και στην ιδιαίτερη μεταφραστική σχέση της με τις σημιτικές γλώσσες.

Θρησκεία, μύθος, ιστορία και φαντασία ανακάτεψε στα έργα του ο Εκαταίος από τα Άβδηρα (4ος/3ος π.Χ. αι.), που έγραψε *Περί Αίγυπτίων* και *Περί Υπερβορέων*, παρουσιάζοντας τους δύο αυτούς λαούς ως πρωτοπόρους του πολιτισμού και ως υποδείγματα ευσέβειας, δικαιοσύνης, αυτάρκειας κλπ.

Παρόμοια και ο Ευήμερος από τη Μεσσήνη (4ος/3ος π.Χ. αι.), φίλος του Κάσσανδρου της Μακεδονίας, υποστήριξε, στο έργο του *Ιερὰ ἀναγραφὴ*, ότι βρέθηκε κάποτε σε ένα νησάκι του Ινδικού ωκεανού, την *Παγχαϊάν*, και γνώρισε τους κατοίκους της *εὐσεβεία διαφέροντας καὶ τοὺς θεοὺς τιμώντας μεγαλοπρεπεστάταις θυσίαις καὶ ἀναθήμασιν* (ἀπόσπ. 1). Εκεί διάβασε σε μια χρυσή στήλη τα έργα του Κρόνου και του Δία, που τότε δεν ήταν ακόμα θεοί αλλά βασιλιάδες της οικουμένης. Τα καταλαβαίνουμε καλύτερα όλα αυτά, όταν σκεφτούμε ότι ο Ευήμερος έγραψε σε εποχή όπου οι μεγαλοβασιλιάδες διάδοχοι

²⁸ Ο ιστορικός Φίλων ο Ιουδαίος (σ. 277) παραδίνει ότι μόνο στην Αίγυπτο κατοικούσαν στα χρόνια του Χριστού ένα εκατομμύριο Εβραίοι.

του Αλεξάνδρου ονειρεύονταν να κυριαρχήσουν στον κόσμο ολό και πίστευαν στη δυνατότητα της προσωπικής τους αποθέωσης.²⁹

Οριακή θέση στην ιστοριογραφία διεκδικούν και οι αλεξανδρινοί παραδοξογράφοι, που διάλεξαν να συγκεντρώσουν και να καταγράψουν όλα του κόσμου τα παράξενα. Πιο γνωστός ανάμεσά τους ο Αντίγονος από την Κάρυστο (3ος π.Χ. αι.), που η *Ιστοριών παραδόξων συναγωγή* του σώθηκε και μας πληροφορεί, για παράδειγμα, ότι “το περισσότερο που μπορεί να γεννήσει μια γυναίκα είναι πέντε παιδιά: και θυμούνται μία που με τέσσερις γέννες απέκτησε είκοσι παιδιά – και τα περισσότερα μεγάλωσαν” (110).

Είναι αλήθεια ότι ο Εκαταίος, ο Ευήμερος, οι Παραδοξογράφοι, ως ένα σημείο και όλοι όσοι με τη συγγραφή τους επιδίωξαν να τέρψουν περισσότερο παρά να διδάξουν, απομακρύνθηκαν από την καθαυτή ιστορία: προετοίμασαν όμως με τα έργα τους ένα νέο, λογοτεχνικότερο είδος αφηγηματικής πεζογραφίας, το *μυθιστόρημα*, που θα κάνει την εμφάνισή του και θα ακμάσει στα ρωμαϊκά χρόνια (σ. 268).

Γ. Φιλοσοφία

Σημαντικότερο πνευματικό κέντρο στάθηκε αναμφίβολα στην Ελληνιστική εποχή η Αλεξάνδρεια: όμως για τη φιλοσοφία παγκόσμιο κέντρο έμεινε η Αθήνα, όπου όχι μόνο συνέχισαν να λειτουργούν η Ακαδημία και το Λύκειο αλλά ιδρύθηκαν και νέες σχολές. Η ολοκληρωμένη έκθεση των φιλοσοφικών θεωριών δεν είναι έργο της Γραμματολογίας, που περιορίζεται σε μια γενική παρουσίαση των σχολών, των σπουδαιότερων εκπροσώπων τους και του συγγραφικού τους έργου.³⁰

Η Ακαδημία συνέχισε την πλατωνική παράδοση, δίνοντας βαρύτητα στις ιδέες και στους ιδεατούς αριθμούς περισσότερο παρά στον πραγματικό κόσμο. Παράλληλα, οι φιλόσοφοι της Ακαδημίας ήρθε στιγμή να επιστρέψουν στη σωκρατική παράδοση, εστιάζοντας τα ενδιαφέροντά τους στην ηθική, αλλά και αμφισβητώντας ακόμα και τη δυνατότητα της αληθινής γνώσης. Για να περιγράψουν την εξέλιξη της ακαδημαϊκής σκέψης, οι ιστορικοί της φιλοσοφίας ξεχώρισαν μετά την Παλαιά Ακαδημία (του Πλάτωνα), δύο ακόμα φάσεις: τη Μέση και τη Νέα Ακαδημία.

²⁹ Σήμερα ονομάζουμε *ευημερισμό* κάθε προσπάθεια να αποδειχτεί ότι αρχικά οι θεοί δεν ήταν παρά ιστορικά πρόσωπα που ξεχώρισαν για την αρετή, τη δύναμη και τη δόξα τους.

³⁰ Για την ελληνιστική φιλοσοφία βλ. Γ. Ζωγραφίδης και Β. Κάλφας, *Αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι*.

Σημαντικός μετά τον Σπεύσιππο και τον Ξενοκράτη (σ. 172) σχολάρχης της Ακαδημίας (314–270 π.Χ.) στάθηκε ο Πολέμων ο Αθηναίος, που υποστήριξε ότι στη συμπεριφορά του ανθρώπου η αρετή πρέπει να συμβαδίζει με τη φύση. Έγραψε αρκετά, μας πληροφορεί ο Διογένης Λαέρτιος,³¹ αλλά έμειναν ανέκδοτα και χάθηκαν με την καταστροφή της Ακαδημίας.

Μαθητής του Πολέμωνα, και διάδοχός του στη διεύθυνση της Ακαδημίας, ο Κράτης ο Αθηναίος, που “άφησε πίσω του βιβλία (άλλα φιλοσοφικά, άλλα για την κωμωδία, άλλα με ομιλίες δημόσιες και πρεσβευτικές) αλλά και μαθητές αξιόλογους, ανάμεσά τους τον Αρκεσίλαο...” (Διογένης Λαέρτιος 4.23).

Ο Αρκεσίλαος από τη μικρασιατική Πιτάνη (316–242 π.Χ.), μαθητής του περιπατητικού Θεόφραστου αλλά και του Πολέμωνα και του Κράτη, σηματοδότησε τη στροφή από την Παλαιά στη Μέση Ακαδημία. Συγκεκριμένα, αντιδρώντας στον δογματισμό των Στωικών, ο Αρκεσίλαος ξαναγύρισε στους σωκρατικούς διαλεκτικούς τρόπους: πρόβαλλε επιχειρήματα ενισχύοντας ή αναιρώντας κάθε θέση χωρίς να καταλήγει πουθενά. Μόνη σωστή στάση ήταν κατά τη γνώμη του η *έποχή*, όπως την edίδασκε ο Πύρρων (σ. 221), δηλαδή η αναστολή κάθε οριστικής κρίσης – και γι’ αυτό δεν έγραψε τίποτα!

Για τον ίδιο λόγο, πιστεύοντας στην *έποχή*, δεν άφησε συγγραφικό έργο και ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της Μέσης Ακαδημίας, ο Καρνεάδης από την Κυρήνη (214–129 π.Χ.), άνθρωπος φιλόπονος με σημαντικά ρητορικά προσόντα, που ως αποσταλμένος στη Ρώμη³² είχε αγορεύσει τη μια μέρα υπέρ και την άλλη εναντίον της δικαιοσύνης. Ωστόσο, αν και πίστευε πως κάθε σταθερή θέση είναι άσκοπη, γιατί δεν υπάρχει οριστικό κριτήριο της αλήθειας, πάλι δίδασκε ότι μπορεί κανείς μελετώντας τις πιθανότητες να αποφύγει τα μεγάλα λάθη.

Η στροφή προς τη Νέα Ακαδημία σημειώθηκε μετά την καταστροφή της σχολής, της βιβλιοθήκης και του αρχείου της από τον Σύλλα (84 π.Χ.), όταν επικεφαλής ήταν ο Αντίοχος από την Ασκάλωνα της Συρίας. Ως φιλόσοφος ο Αντίοχος μπορεί και πρέπει να χαρακτηριστεί εκλεκτικός, καθώς η διδασκαλία του βασίστηκε σε θέματα όπου οι ακαδημαϊκοί, οι περιπατητικοί και οι στωικοί φιλόσοφοι σε γενικές γραμμές συμφωνούσαν. Ο εκλεκτισμός του μεταδόθηκε και στον διασημότερο μαθητή του, τον Κικέρωνα, που παρακολούθησε μαθήματά του όταν επισκέφτηκε την Αθήνα, το 77 π.Χ.

³¹ Ο Διογένης ο Λαέρτιος, συγγραφέας του 3ου μ.Χ. αιώνα (σ. 275), έγραψε τη *Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή*, που αποτελεί την καλύτερή μας πηγή για τη ζωή και τις θεωρίες των αρχαίων φιλοσόφων.

³² Το 156 π.Χ. οι Αθηναίοι, για να υποστηρίξουν τη θέση τους σε μια διαφορά που είχαν με τους κατοίκους του Ωρωπού, έστειλαν στη Ρώμη αντί για άλλους εκπροσώπους τρεις φιλοσόφους: τον ακαδημαϊκό Καρνεάδη, τον στωικό Διογένη και τον περιπατητικό Κριτόλαο. Οι τρεις τους εντυπωσίασαν με τη σοφία και την ευγλωττία τους τους Ρωμαίους τόσο, ώστε ορισμένοι συντηρητικοί κύκλοι φοβήθηκαν πως θα διαφθείρουν τους νέους και φρόντισαν να τους ξαποστελλουν το γρηγορότερο.

Από τα έργα των παραπάνω διαδόχων του Πλάτωνα σώζονται μόνο περιορισμένα αποσπάσματα και πληροφορίες.

Το **Λύκειο** συνέχισε την περιπατητική φιλοσοφική παράδοση του ιδρυτή του, τον **εμπειρισμό** και την **καλλιέργεια** των επιμέρους επιστημών. Ενώ όμως το διδακτικό και ερευνητικό έργο εξακολούθησε για αιώνες σε αυτό το πραγματικό **παν-επιστήμιο**, η φιλοσοφική θεωρία του Αριστοτέλη παραμελήθηκε και τα συγγράμματά του, εξαιρώντας κάποιους εξωτερικούς διαλόγους, έμεναν άγνωστα. Σταθμό και ανανέωση της περιπατητικής φιλοσοφίας αποτέλεσε, τον 1ο π.Χ. αιώνα, η ανεύρεση και η έκδοση των έργων του Αριστοτέλη από τον τότε επικεφαλής του Λυκείου, τον Ανδρόνικο από τη Ρόδο (σ. 276).

Μαθητής του Αριστοτέλη ο **Εύδημος** (4ος/3ος π.Χ. αι.) γύρισε, μετά τον θάνατο του δασκάλου του, στην πατρίδα του τη Ρόδο, όπου ίδρυσε δική του σχολή. Όπως ο Θεόφραστος (σ. 176), έτσι και ο Εύδημος έμεινε πιστός στην αριστοτελική διδασκαλία. Από τα πολλά του λογικά, μαθηματικά, αστρονομικά κ.ά. έργα πιο γνωστά μάς είναι τα **Φυσικά**, όπου με ελάχιστες παραλλαγές επαναλάβαινε και διευκρίνιζε το ομώνυμο έργο του Αριστοτέλη.

Μαθητής του Αριστοτέλη ήταν και ο **Δημήτριος** ο Φαληρέας (4ος/3ος π.Χ. αι.), ρήτορας, πολιτικός και νομοθέτης, που ως εκπρόσωπος του Κασσάνδρου κυβέρνησε για δέκα χρόνια την Αθήνα και θέλησε, ως ένα σημείο και πέτυχε, να επιβάλει στους Αθηναίους τις περιπατητικές ηθικές και πολιτικές αρχές. Αντίστοιχα, στο μεγάλο πλήθος των έργων του περιλαμβάνονταν διατριβές *Περί νόμων, Περί τής δεκαετίας, Περί δημαγωγίας, Περί ρητορικής κ.ά.π.*

Ο **Στράτων** από τη Λάμψακο ήταν για πολλά χρόνια δάσκαλος του Πτολεμαίου Β΄ πριν διαδεχτεί τον Θεόφραστο στη διεύθυνση του Λυκείου (287 π.Χ.). Από τα πολλά και ποικίλα έργα που παραδίδεται ότι έγραψε πιο γνωστές ήταν οι διατριβές του σε θέματα κοσμολογίας και φυσικής, ίσως γιατί σε αυτές δε δίστασε να διαφωνήσει με τον Αριστοτέλη.

Ο **Κριτόλαος** από τη μικρασιατική Φάσηλη ήταν διευθυντής του Λυκείου από το 180 ως το 170 π.Χ. Αξιοσημείωτη ήταν η τάση του να υποτιμά τους πολιτικούς ρήτορες και γενικά τη ρητορική, που τη θεωρούσε “περισσότερο κακοτεχνία παρά τέχνη”. Αξία είχαν γι’ αυτόν οι θεωρητικοί φιλόσοφοι ως δάσκαλοι κάθε αρετής.

Από τα έργα των μετά τον Θεόφραστο περιπατητικών φιλοσόφων της Ελληνιστικής εποχής δε σώζονται παρά περιορισμένα αποσπάσματα και πληροφορίες.

Γεννήθηκε στη Σάμο από αθηναίους γονείς, αλλά αργότερα μετακόμισε με την οικογένειά του στην Κολοφώνα. Κατά την παράδοση μαθήτεψε στον Ναυσιφάνη, οπαδό του Δημόκριτου, και στον Πάμφιλο, οπαδό του Πλάτωνα. Νέος έζησε στη Μυτιλήνη και στη Λάμψακο, όπου ίδρυσε και την πρώτη του σχολή. Τριάντα πέντε χρονών πήγε στην Αθήνα, αγόρασε ένα σπιτάκι με κήπο στην περιφέρεια της πόλης και εγκατάστησε τη σχολή του, τον *Κήπο*, περισσότερο μια φιλική κοινότητα όπου μπορούσε ο καθένας να έρθει να *συμφιλοσοφήσει* παρά σχολή με τη συνηθισμένη έννοια. Η διδασκαλία του είχε επιτυχία, γιατί ανταποκρινόταν στις ανάγκες των ανθρώπων της εποχής και γιατί ο ίδιος με την προσωπικότητα και τον τρόπο ζωής του αποτελούσε ζωντανό παράδειγμα ατάραχου και ευτυχισμένου ανθρώπου: μάρτυρες “η ευγνωμοσύνη στους γονείς του, η συμπαράσταση στους αδελφούς του, η καλοσύνη του στους υποτακτικούς [...], γενικά η φιλόανθρωπη στάση του απέναντι σε όλους. Δεν περιγράφονται με λόγια η ευσέβειά του προς τους θεούς και η φιλοπατρία του” (Διογένης Λαέρτιος 10.10).

Ο Επίκουρος πίστευε ότι σκοπός της φιλοσοφίας δεν είναι να προσφέρει γνώσεις και ικανότητες, αλλά να κάνει τους ανθρώπους ευτυχισμένους. Έτσι η στάση του ήταν αρνητική απέναντι στη ρητορική, τη λογική, τα μαθηματικά και τα άλλα νοητικά πεδία, καθώς μεγαλύτερη αξία από τον νου είχαν, πίστευε, οι αισθήσεις. Θετικές έννοιες στη διδασκαλία του ήταν η *αυτάρκεια*, που χαρίζει ελευθερία, η *φιλία*, που συμβάλλει στην ασφάλεια, η *φρόνηση*, η *ψυχική αταραξία*, πάνω απ’ όλα η *ηδονή*, σε αντίθεση με τον πόνο, τον φόβο, τη λύπη και τη στέρηση. Την ηδονή ο Επίκουρος τη θεωρούσε σύδδετη με την ανθρωπινή φύση και δεν την ξεχώριζε από την αρετή. Χαρακτηριστική και η διδασκαλία του για τον θάνατο, που δεν πρέπει, έλεγε, καθόλου να τον φοβόμαστε, γιατί “όσο υπάρχουμε εμείς δεν είναι παρών ο θάνατος, και όταν είναι παρών ο θάνατος, δεν υπάρχουμε εμείς” (Διογένης Λαέρτιος 10.125).

³³ Περισσότερα για τον Επίκουρο και τη φιλοσοφία του βλ. Γ. Ζωγραφίδης και Β. Κάλφας, *Αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι*.

³⁴ “Ζήσε αθόρυβα (μακριά από την πολιτική), να μη σε καταλάβουν.”

Το συγγραφικό έργο του Επίκουρου ήταν τεράστιο: πάνω από 40 διατριβές, ανάμεσά τους μία *Περί Φύσεως* σε 37 βιβλία. Στα χέρια μας έφτασαν (α) το έργο *Κύριαι δόξαι*, όπου είχαν καταγραφεί για διδακτική χρήση, καλοδιατυπωμένες σε απλό λόγο, ορισμένες βασικές του θέσεις,³⁵ (β) η διαθήκη του, και (γ) τρεις επιστολές – σημαντικές, καθώς στη μία εκθέτει συμπεκνωμένες τις απόψεις του για τη φυσική, στην άλλη για τα ουράνια φαινόμενα, και στην τρίτη για την ηθική. Πληροφορίες για τη διδασκαλία και αποσπάσματα από έργα του Επίκουρου μας διασώζουν πλήθος ακόμα πηγές, π.χ. οι καρβουνιασμένοι πάπυροι της έπαυλης του Πίσωνα στο Ηράκλειο, κοντά στην Πομπηία, που όταν διαβάζονται μας αποκαλύπτουν κομμάτια από τα συγγράμματα του Φιλόδημου.³⁶

Διάδοχοι του Επίκουρου υπήρξαν πολλοί, η σχολή του κρατήθηκε ζωντανή ως και τον 1ο π.Χ. αιώνα, και η διδασκαλία του πολύ περισσότερο. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η διάδοση της επικουρείας φιλοσοφίας στη Ρώμη, όπου ανάμεσα στους φίλους και οπαδούς της συγκαταλέγονταν προσωπικότητες όπως ο Οράτιος, ο Σενέκας, ο Λουκρήτιος πάνω απ' όλους, που το έργο του *Για τη φύση των πραγμάτων* (*De rerum natura*) αποτελεί ολοκληρωμένη έκθεση της φυσικής θεωρίας του Επίκουρου.

Ανταγωνιστική, και και εχθρική, προς τον Κήπο στάθηκε η δεύτερη φιλοσοφική σχολή που ιδρύθηκε και άκμασε στα ελληνιστικά χρόνια, η **Στοά**. Η εξαιρετικά μεγάλη της διάρκεια και οι μεταλλαγές της οδήγησαν τους ιστορικούς της φιλοσοφίας να ξεχωρίζουν, όπως και στην περίπτωση της Ακαδημίας, τρεις φάσεις: την *Αρχαία* και τη *Μέση Στοά* στην Ελληνιστική εποχή, και τη *Νέα Στοά* στους ρωμαϊκούς χρόνους.³⁷

ΖΗΝΩΝ (332–261 π.Χ.)

Γεννήθηκε στο Κίτιο της Κύπρου, αλλά η καταγωγή του ήταν από τη Φοινίκη. Είκοσι χρονών βρέθηκε στην Αθήνα, όπου για

³⁵ Ένα νεότερο γνωμολόγιο του Επίκουρου σώζεται στη βιβλιοθήκη του Βατικανού.

³⁶ Ο Φιλόδημος από τα Γάδαρα της Συρίας (περ. 110–40 π.Χ.), φιλόσοφος και ποιητής, έζησε για ένα διάστημα στη Νεάπολη της Κάτω Ιταλίας, όπου με τη διδασκαλία, τις γνωριμίες και τα πολλά του συγγράμματα βοήθησε να διαδοθεί η φιλοσοφία του Επίκουρου.

³⁷ Περισσότερα για τη φιλοσοφία της Στοάς στο βιβλίο των Γ. Ζωγραφίδη και Β. Κάλφα, *Αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι*.

δέκα χρόνια μαθήτησε στον Κράτη τον κυνικό, στον Στίλπωνα τον μεγαρικό (σ. 168) και στον Πολέμωνα της Ακαδημίας (σ. 214). Στα τριάντα του άρχισε να δίνει ο ίδιος μαθήματα στην *Ποικίλη στοά*,³⁸ απ' όπου πήρε και το όνομά της η σχολή του. Η διδασκαλία του είχε εξαρχής μεγάλη επιτυχία και συγκέντρωσε πολλούς και σημαντικούς μαθητές. Οι Αθηναίοι τον στεφάνωσαν όσο ζούσε, και όταν πέθανε του παραχώρησαν, αν και ήταν ξένος, δημόσιο τάφο στον Κεραμεικό – για να ξέρουν όλοι, έγραφε το ψήφισμα, ότι *ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων τοὺς ἀγαθοὺς καὶ ζῶντας τιμᾶ καὶ τελευτήσαντας* (Διογένης Λαέρτιος 7.12). Η φιλοσοφία του είχε δεχτεί έντονες επιδράσεις, αλλά αυτό δεν την εμπόδισε να διαφέρει σημαντικά τόσο από τα κλασικά συστήματα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη όσο και από τη σύγχρονη διδασκαλία του Επίκουρου και των σκεπτικῶν. Δική του ήταν η διαίρεση της φιλοσοφίας σε (α) *Λογική*, με περιεχόμενο τη γνωσιολογία, τη γραμματική, τη ρητορική και τη λογική, (β) *Φυσική*, με περιεχόμενο την οντολογία, την κοσμολογία, την ψυχολογία και τη θεολογία, και (γ) *Ἠθική*, όπου έδινε και το μεγαλύτερο βάρος. Στόχος της φιλοσοφίας ήταν (τι άλλο;) η *ευδαιμονία*, με απαραίτητη προϋπόθεση την αρετή. Μια γνώμη του δείχνει πόσο η σκέψη του ήταν συνταιριασμένη με τις τάσεις της εποχής: “Μη ζούμε οργανωμένοι χώρια σε πόλεις και σε δήμους, έχοντας καθορίσει δικά μας κάθε τόπος δίκαια, αλλά όλους τους ανθρώπους να τους θεωρούμε συνδημότες και συμπολίτες· ένας να είναι ο τρόπος της ζωής και μία η τάξη, όπως σε ένα κοπάδι που συμβόσκει και συντρέφεται ολόκληρο με τον ίδιο κανονισμό.”³⁹

Στο συγγραφικό του έργο περιλαμβάνονταν, εκτός από τις φιλοσοφικές του διατριβές *Περὶ τοῦ κατὰ φύσιν βίου*, *Περὶ παθῶν* κλπ., και έργα φιλολογικά: *Περὶ λέξεων*, *Περὶ ποιητικῆς ἀκροάσεως* και πέντε βιβλία *Ὀμηρικῶν προβλημάτων* – όλα, εκτός από ελάχιστα αποσπάσματα, χαμένα.

Το Ζήνωννα διαδέχτηκε στη Στοά ο Κλεάνθης από την Άσσο της

³⁸ *Ποικίλη* (πολύχρωμη) ονομαζόταν μια απο τις στοές της αθηναϊκής αγοράς, γιατί την κομούσαν πλήθος τοιχογραφίες, ανάμεσά τους και η περίφημη “*Ἰλίου πέρσις*” του Πολύγνωτου.

³⁹ *Μὴ κατὰ πόλεις μηδὲ δήμους οἰκῶμεν ἰδίους ἕκαστοι διωρισμένοι δικαίους, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους ἡγάμεθα δημότας καὶ πολίτας· εἷς δὲ βίος ἢ καὶ κόσμος, ὥσπερ ἀγέλης συννόμου νόμῳ κοινῷ συντρεφομένης* (απόσπ. 262 = Πλούταρχος, *Ἠθικά* 329a-b).

Τρωάδας (330–232 π.Χ.). Στην Αθήνα είχε έρθει ως φτωχός πυγμάχος, αλλά ενθουσιάστηκε με τη διδασκαλία του Ζήνωνα τόσο ώστε τη νύχτα να δουλεύει στα περιβόλια και την ημέρα να σπουδάζει. Ως επικεφαλής της σχολής έφιλοσόφησε γενναιότατα: έμεινε πιστός στις θεωρίες του δασκάλου του, έγραψε πλήθος βιβλία να τις στηρίξει και να τις συμπληρώσει, ανέπτυξε τη στωική θεολογία και σύνθεσε έναν τεχνικά άρτιο και φιλοσοφικά μεστό Ύμνο στον Δία, που μας σώζεται. Ωστόσο, στα χρόνια του η στωική φιλοσοφία αμφισβητήθηκε από πολλές πλευρές και η σχολή ίσως να είχε διαλυθεί, αν δεν τύχαινε ο επόμενος σχολάρχης της, ο Χρύσιππος, να αποδειχτεί τόσο δυναμικός και αξιόλογος.

ΧΡΥΣΙΠΠΟΣ (περ. 280–205 π.Χ.)

*Εἰ μὴ γὰρ ἦν Χρύσιππος, οὐκ ἂν ἦν στοά.*⁴⁰

Διογένης Λαέρτιος 7.183

Καταγόταν από τους Σόλους της Κιλικίας. Νέος ήρθε στην Αθήνα και αρχικά σπούδασε στην Ακαδημία. Αργότερα προσχώρησε στον στωικισμό και αναδείχτηκε, σε δύσκολους καιρούς, ικανός σχολάρχης και σωτήρας της Στοάς. Άνθρωπος “ευφυής και απότομος [...] τσακώθηκε με τον Ζήνωνα, αλλά και με τον Κλεάνθη. Στον τελευταίο έλεγε συχνά ότι του φτάνει να διδάσκεται τα δόγματα· τις αποδείξεις θα τις βρει μονάχος” (Διογένης Λαέρτιος 7.179). Πραγματικά, η διαλεκτική άνεση που είχε αποκτήσει στην Ακαδημία και οι συλλογιστικές του ικανότητες τον βοήθησαν πρώτος αυτός να συστηματοποιήσει τη στωική διδασκαλία και να τη στηρίξει σε στέριες ορθολογικές βάσεις.

Η παράδοση του αποδίδει πάνω από 700 διατριβές, που αφορούσαν όλα σχεδόν τα πεδία της φιλοσοφίας. Έτσι, δεν απορούμε όταν μαθαίνουμε ότι τα συγγράμματά του ήταν συνθεμένα ανέμελα, γεμάτα επαναλήψεις, παλινωδίες και παραθέματα από άλλους συγγραφείς.

Η στροφή της Αρχαίας προς τη Μέση Στοά πραγματοποιήθηκε με τον Παναίτιο από τη Ρόδο (περ. 185–109 π.Χ.). Πριν ενταχτεί στη Στοά, ο Παναίτιος είχε μαθητέψει στον Κράτη, τον άξιο φιλόλογο της Περγάμου (σ. 227). Έζησε στη Ρόδο, όπου ήταν ιερέας του Ποσειδών-

⁴⁰ “Αν δεν υπήρχε ο Χρύσιππος, δε θα υπήρχε ούτε η στοά.”

να, στη Ρώμη, όπου συντρόφεψε με τον Σκιπίωνα Αιμιλιανό, και στην Αθήνα, όπου τα τελευταία είκοσι χρόνια της ζωής του ως επικεφαλής της Στοάς προσέλκυσε και δίδαξε πλήθος αξιόλογους μαθητές. Η φιλοσοφία του, λιγότερο αυστηρή από των προκατόχων του, αποδεχόταν ορισμένες από τις προτάσεις της Ακαδημίας και του Περιπάτου και σε θέματα ηθικής η διδασκαλία του ήταν προσαρμοσμένη στα ιδανικά των (ρωμαίων) πολιτικών και στρατιωτικών ηγετών. Τα συγγράμματα του Παναίτιου έχουν χαθεί· όμως το έργο του Κικέρωνα *De officiis* ακολουθεί σε πολλά τη δική του ομότιτλη διατριβή *Περὶ τοῦ καθήκοντος*.

ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣ (περ. 135–50 π.Χ.)

Ο Ποσειδώνιος από την Απάμεια της Συρίας ήταν μαθητής του Παναίτιου. Για πολλά χρόνια ταξίδεψε στην Ιταλία, τη Σικελία, τη Σαρδηνία, την Ισπανία, την Πορτογαλία, τη Γαλατία και τη Βόρεια Αφρική, ώσπου τελικά εγκαταστάθηκε και δίδαξε στη Ρόδο, όπου παρακολούθησαν για λίγο τα μαθήματά του και αναγνώρισαν την αξία του πρώτα ο Κικέρωνας (77 π.Χ.), αργότερα και ο Πομπήιος (66 και 62 π.Χ.).⁴¹

Τα ενδιαφέροντα, αντίστοιχα και τα συγγράμματα, του Ποσειδώνιου δεν περιορίζονταν στην ηθική, τη λογική και τα άλλα καθαυτό φιλοσοφικά πεδία, αλλά επεκτείνονταν και στη θεολογία, την κοσμολογία, την αστρονομία, τη φυσιογνωσία, τη γεωγραφία, την εθνογραφία και την ιστορία. Στο τελευταίο αυτό πεδίο ο Ποσειδώνιος αποφάσισε να συνεχίσει το ιστορικό έργο του Πολύβιου (σ. 207) και έγραψε τη *Μετά Πολύβιον ιστορίην* σε 56 βιβλία, καλύπτοντας τα χρόνια από το 146 ως το 88 π.Χ.

Το πλάτος των ενδιαφερόντων και η ανθρωπολογική πολυμάθεια του Ποσειδώνιου τον βοήθησαν να διαμορφώσει ένα φιλοσοφικό σύστημα οικουμενικό, ταιριαστό με την ιστορική εικόνα της εποχής, όπου η ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατείχε και καθόριζε τα πάντα. Ενιαίο και ταχτικό το σύμπαν του Ποσειδώνιου περιλάβαινε τους θεούς, τους ανθρώπους και τον φυσικό κόσμο, όλα σε αρμονική συνύπαρξη και συνεργασία, δεμένα με αυτό που οι στωικοί ονόμαζαν *συμπάθειαν*.

⁴¹ Χαρακτηριστικό ότι, όταν ο Ποσειδώνιος έγραψε μια ξεχωριστή *Περὶ Πομπήιον ιστορίαν*, ο Κικέρωνας ζήτηψε και του έστειλε μιαν έκθεση της δικής του προσωπικής δράσης· όμως η ελπίδα να τον τιμήσει και αυτόν ο φιλόσοφος με ένα του έργο διαφέυστηκε.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Από τα πάμπολλα έργα του Ποσειδώνιου δε μας σώθηκε κανένα. Μόνο πληροφορίες έχουμε, κάποια παραθέματα και αναφορές, που δείχνουν τη μεγάλη του επίδραση στους μεταγενέστερους στοχαστές, Έλληνες και ρωμαίους.

Τα έργα του Ποσειδώνιου δεν ήταν τα μόνα που χάθηκαν. Αν εξαιρέσουμε τον Ύμνο στον Δία του Κλεάνθη, από την πλούσια παραγωγή της Αρχαίας και τη Μέσης Στοάς κανένα έργο δε μας έχει σωθεί. Παράξενο, γιατί οι έμμεσες αναφορές και πληροφορίες δείχνουν πως η στωική διδασκαλία είχε μεγάλη απήχηση στη σκέψη όχι μόνο της Ελληνιστικής εποχής αλλά και των αιώνων που ακολούθησαν.

Η τρίτη φιλοσοφική κατεύθυνση που αναπτύχθηκε στα αλεξανδρινά χρόνια, η Σκέψις, δεν οργανώθηκε σε σχολή με την κυριολεκτική έννοια, αλλά βασίστηκε στην προφορική διδασκαλία του Πύρρωνα, όπως διαμορφώθηκε και συμπληρώθηκε από τους μαθητές του.

ΠΥΡΡΩΝ (περ. 360–270 π.Χ.)

*Παντι λόγω λόγος αντίκειται.*⁴²

Διογένης Λαέρτιος 9.74

Γεννήθηκε στην Ηλεία και κατά την παράδοση ακολούθησε τον Μεγαλέξανδρο στην εκστρατεία του ως τις Ινδίες, όπου γνώρισε τη φιλοσοφία των Γυμνοσοφιστών και των Μάγων. Βέβαιο είναι μόνο ότι για πολλά χρόνια έζησε φτωχός και τιμημένος στην πατρίδα του ως ανεξάρτητος δάσκαλος της φιλοσοφίας.

Ο Πύρρων δεν άφησε πίσω του κανένα σύγγραμμα – φυσικά, θα λέγαμε, αφού πίστευε ότι δεν υπάρχουν αντικειμενικά κριτήρια της αλήθειας, ότι τίποτα δεν είναι σίγουρο και ότι ο κάθε λόγος ισχύει ακριβώς όσο και ο αντίθετός του, δηλαδή καθόλου. Το μόνο που μπορεί και πρέπει να κάνει κανείς είναι να σκέπτεται (δηλαδή να παρατηρεί) τα φαινόμενα, παραμένοντας αδιάφορος, ατάραχος και κατά συνέπεια ευτυχισμένος.

Πρόδρομοι του σκεπτικισμού⁴³ μπορούν να θεωρηθούν όλοι όσοι κατά καιρούς είχαν αμφισβητήσει είτε την ίδια την ύπαρ-

⁴² “Ο κάθε λόγος έχει (ισότιμο) αντίλογο”.

⁴³ Σκεπτικισμός ονομάζεται στην ιστορία της φιλοσοφίας η θεωρία του Πύρρωνα και Σκεπτικοί (φιλόσοφοι) οι οπαδοί της. Ωστόσο, στη νεότερη γλώσσα ο όρος σκεπτικισμός χρησιμοποιείται γενικότερα με τη σημασία της “αμφιβολίας”, της “αμφισβήτησης”, ακόμα και της “δυσπιστίας” απέναντι σε κάθε ισχυρισμό· και όσοι τηρούν αυτή τη στάση ονομάζονται “σκεπτικιστές”.

ξη της αλήθειας είτε τη δυνατότητα των ανθρώπων να την καθορίσουν· όμως η απόλυτη έποχή, δηλαδή η άρνηση του σοφού να εκφέρει οποιαδήποτε κρίση, πρέπει να αποδοθεί στη διδασκαλία του Πύρρωνα, απ' όπου και την υιοθέτησαν ο Αρχεσίλαος και ο Καρνεάδης της Μέσης Ακαδημίας (σ. 214).

Η διδασκαλία του Πύρρωνα συστηματοποιήθηκε και καταγράφηκε πολύ αργότερα, τον 1ο π.Χ. αιώνα, από τον κρητικό Αινεσίδημο που δίδασκε φιλοσοφία στην Αλεξάνδρεια. Τα Πυρρωνείων λόγων όκτώ βιβλία που έγραψε έχουν στο μεγαλύτερο μέρος τους χαθεί· όμως το περιεχόμενό τους μας είναι λίγο πολύ γνωστό από άλλους συγγραφείς, σύγχρονους όπως ο Κικέρων, ή μεταγενέστερους όπως ο Σέξτος ο εμπειρικός (σ. 281).

Στο κεφάλαιο της αλεξανδρινής φιλοσοφίας εντάσσονται τρεις ακόμα συγγραφείς, που προτίμησαν να φιλοσοφήσουν με σατιρική διάθεση, και σε στίχους:

Ο Τίμων από τη Φλιούντα (περ. 320–230 π.Χ.) ήταν μαθητής του Πύρρωνα. Έγραψε πλήθος έργα, πεζά και ποιητικά, ανάμεσά τους και σατιρικούς σίλλους, όπου διακωμωδούσε τα ποικίλα φιλοσοφικά συστήματα και τους εκπροσώπους τους.

Ο Κερκίδας από τη Μεγαλόπολη (περ. 290–220 π.Χ.), πολιτικός, νομοθέτης και θαυμαστής του κυνικού Διογένη, έγραψε ηθικοπλαστικούς Μελιάμβους σε δωρική διάλεκτο, όπου επαινούσε τον Έρωτα όταν έρχεται ευνοϊκός, αλλά κατηγορούσε τον πλούτο και τους θεούς που δεν τον μοιράζουν σωστά.

Σύγχρονος του Κερκίδα και μαθητής των κυνικών ήταν ο Μένιππος από τα Γάδαρα της Συρίας, που με τη σειρά του διακωμώδησε τα φιλοσοφικά συστήματα και τους φιλοσόφους. Τα έργα του, όπου ο πεζός λόγος διανθιζόταν με στίχους, έχουν χαθεί, αλλά η ολοφάνερη επίδρασή τους σε κατοπινούς έλληνες και ρωμαίους σατιρικούς συγγραφείς μάς επιτρέπει να μαντέψουμε την ευστοχία και την ευρηματικότητά τους.

Δ. Επιστήμες

Στους αρχαίους και κλασικούς αιώνες είδαμε τη φιλοσοφία να μην περιορίζεται στην ηθική, στην οντολογία και σε όσα ακόμα πεδία θα θεωρούσαμε σήμερα φιλοσοφικά, αλλά να αγκαλιάζει πολλές ακόμα θεματικές περιοχές που με τις σημερινές αντιλήψεις ανήκουν σε χωριστές επιστήμες: στην κοσμολογία, στη φυσική, στα μαθηματικά, στη μετεωρολογία, στη βιολογία κλπ.

Η καθολικότητα της φιλοσοφίας υποχώρησε στην Ελληνιστική εποχή. Ορισμένες φιλοσοφικές σχολές εξακολούθουσαν, βέβαια, να διδάσκουν μεγάλη ποικιλία γνώσεων και ορισμένοι φιλόσοφοι κατάφεραν, όπως είδαμε, να καλλιεργήσουν περισσότερα από ένα, συγγενικά ή και όχι πεδία: οι ανθρώπινες γνώσεις είχαν ωστόσο πολλαπλασιαστεί, οι διάφοροι γνωστικοί κλάδοι έτειναν να γίνουν ανεξάρτητοι και οι πιο πολλοί ερευνητές και στοχαστές προτιμούσαν, ή υποχρεώνονταν από τα πράγματα, να περιορίσουν τα ενδιαφέροντά τους σε ένα μονάχα πεδίο, να ειδικευτούν.

Ο χωρισμός των επιστημών, η εξειδίκευση των ερευνητών, ο πλούτος της εποχής, η ανεμπόδιστη από σύνορα και γλώσσες κυκλοφορία των ιδεών, η φιλοδοξία των αρχόντων να συνδέσουν το όνομά τους με την καλλιέργεια των γραμμάτων και των τεχνών – όλα μαζί προκάλεσαν την **άνθιση των επιστημών**, αντίστοιχα και της τεχνολογίας, που χαρακτηρίζει την Ελληνιστική εποχή. Πρώτη και ιδιαίτερα σημαντική για μας επιστήμη που αναπτύχτηκε, η φιλολογία.

Φιλολογικά ενδιαφέροντα υπήρχαν πάντα: ο Αλκίνοος έκρινε πως ο Οδυσσεύς είχε αφηγηθεί τις περιπέτειές του “όμορφα, με τέχνη, σαν να ήταν επαγγελματίας τραγουδιστής” (λ 367–8), ο σοφιστής Πρόδικος μελέτησε τα συνώνυμα (σ. 101), ο Πλάτωνας παρουσίασε τον Σωκράτη να ερμηνεύει ένα τραγούδι του Σιμωνίδη (*Πρωταγόρας* 339–47), ο Αριστοτέλης δίδασκε *Ποιητική* κλπ. Ωστόσο, έχουμε δίκιο να θεωρούμε πως η **επιστήμη της φιλολογίας** συγκροτήθηκε και θεμελιώθηκε στην Αλεξανδρινή εποχή, καθώς για πρώτη φορά τα χρόνια εκείνα προγραμματίστηκε και εκτελέστηκε συστηματικά και μεθοδικά το κύριο φιλολογικό έργο: η μελέτη, η συντήρηση, η ερμηνεία, ο σχολιασμός και η διάδοση, με μια λέξη: η *φροντίδα*, για τα μνημεία του λόγου.

Όλα άρχισαν όταν ο Πτολεμαίος Α΄, θέλοντας να καταστήσει την Αλεξάνδρεια πνευματικό κέντρο εφάμιλλο της Αθήνας, προσκάλεσε στην Αλεξάνδρεια τον περιπατητικό Δημήτριο τον Φαληρέα (σ. 215). Με την καθοδήγησή του ιδρύθηκαν και οργανώθηκαν το Μουσείο και η Βιβλιοθήκη, όπου τους αιώνες που ακολούθησαν συγκεντρώθηκαν και έδρασαν οι **αλεξανδρινοί γραμματικοί**, όπως συνήθως ονομάζουμε τους πρώτους εκείνους φιλόλογους.

Κύριο έργο αποτέλεσε στην αρχή η συλλογή και η καταλογογράφηση των λογοτεχνικών και άλλων έργων. Γρήγορα όμως διαπιστώθηκε ότι πολλά κείμενα είχαν αλλοιωθεί, είτε από αντιγραφικά λάθη είτε και από διάφορες αυθαίρετες παρεμβάσεις. Ήταν λοιπόν απα-

ραίτητο τα πρώτα **ερευνητικά προγράμματα**, όπως θα τα ονομάζαμε σήμερα, να αφορούν την **αντιβολή**, δηλαδή τη συγκριτική μελέτη των διαφόρων αντιγράφων, τη **διόρθωση** των σφαλμάτων, την **αποκατάσταση** των κειμένων στην αρχική τους μορφή και την οριστική τους **έκδοση**. Έτσι, αν πιστέψουμε μια μεταγενέστερη πληροφορία, ο Πτολεμαίος Β' είχε αναθέσει στον **Αλέξανδρο** τον Αιτωλό, τον **Λυκόφρονα** από τη Χαλκίδα και τον **Ζηνόδοτο** από την Έφεσο να μελετήσουν και να διορθώσουν, ο πρώτος τους τραγικούς, ο δεύτερος τους κωμικούς και ο τρίτος τους επικούς ποιητές.

Από την πρώτη αυτή φιλολογική ομάδα, ο Αλέξανδρος ο Αιτωλός και ο Λυκόφρων από τη Χαλκίδα ήταν τραγικοί ποιητές, μέλη της Πλειάδας (σ. 191 σημ. 8).⁴⁴ όμως ο τρίτος, ο **Ζηνόδοτος** από την Έφεσο (περ. 325–260 π.Χ.), μαθητής του Φιλίτα (σ. 196), δάσκαλος του Πτολεμαίου Β' και πρώτος διευθυντής της Βιβλιοθήκης, ήταν καθαρόαιμος φιλόλογος: δικές του είναι οι πρώτες επιστημονικές **έκδόσεις** του Ομήρου, του Ησιόδου και άλλων ποιητών, δικός του ίσως και ο χωρισμός της **Ιλιάδας** και της **Οδύσσειας** σε είκοσι τέσσερις ραψωδίες. Σημαντική ήταν και η συμβολή του στη λεξικογραφία: στα έργα του **Γλώσσαι** και **Έθνικαί όνομασίαι** οι δυσνόητες λέξεις που ερμηνεύονταν ήταν για πρώτη φορά καταταγμένες αλφαβητικά.

Οι ομηρολογικές εργασίες του Ζηνόδοτου προκάλεσαν την αντίδραση του Απολλώνιου Ρόδιου, διαδόχου του στη διεύθυνση της Βιβλιοθήκης (σ. 192), που έγραψε ολόκληρο έργο, το **Πρός Ζηνόδοτον**, για να τις αναιρέσει. Το είχαν εξαρχής και το διατηρούν ως σήμερα αυτό το χαρακτηριστικό τα ομηρικά έπη: από τη μια γοητεύουν και απασχολούν όχι μόνο τους ειδικούς αλλά και πλήθος ερασιτέχνες φιλολόγους· από την άλλη προκαλούν έντονες διαφωνίες, **φιλολογικές έριδες**, και... ομηρικούς καβγάδες.

ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗΣ (περ. 285–194 π.Χ.)

Ο Ερατοσθένης από την Κυρήνη (ποιητής, φιλόσοφος, φιλόλογος, ιστορικός, αστρονόμος, μαθηματικός και γεωγράφος) μαθήτευσε πρώτα στον Καλλίμαχο, ύστερα στην Ακαδημία και τη Στοά. Αργότερα εγκαταστάθηκε, με πρόσκληση του Πτολεμαίου Γ', στην Αλεξάνδρεια, όπου διαδέχτηκε τον Απολλώνιο στη διεύθυνση της Βιβλιοθήκης. Το φιλολογικό του έργο ήταν ση-

⁴⁴ Φιλολογικό έργο πρόσφεραν, θυμίζουμε, και άλλοι ποιητές, όπως ο Φιλίτας, ο Καλλίμαχος κλπ.

μαντικό, και πρώτος ονόμασε τον εαυτό του φιλόλογον με την πιο πλατιά σημασία. Ωστόσο, τα ενδιαφέροντά του ήταν εξαιρετικά ποικίλα, οι επιδόσεις του σημαντικές σε πλήθος πεδία και σωστά οι σύγχρονοί του τον ονόμασαν πένταθλον.

Ως ποιητής ο Ερατοσθένης έγραψε μυθολογικά επύλλια και ελεγείες· ως φιλόσοφος διατριβές σε θέματα ηθικής. Ως μαθηματικός επινόησε μέθοδο (κόσκινον) για την εύρεση των πρώτων αριθμών· ως ιστορικός εδραίωσε τα χρονολογικά συστήματα σε επιστημονική βάση. Ως αστρονόμος στο έργο του *Καταστερισμοί* κατάγραψε τη μυθολογική προέλευση των αστερισμών από ανθρώπους, όπως ο Ωρίων και η Ανδρομέδα, από ζώα, όπως ο Λέων και ο Σκορπιός, ή και από πράγματα, όπως η Αργώ και ο Πλόκαμος της Βερενίκης (σ. 198 σημ. 6), που οι θεοί τα είχαν καταστερίσει.

Οι μεγαλύτερες επιδόσεις του Ερατοσθένη σημειώθηκαν στο πεδίο της γεωγραφίας. Πίστευε πως η γη είναι σφαιρική και υπολόγισε με σχετική ακρίβεια την περιφέρεια, τη διάμετρο και την απόστασή της από τον ήλιο· ακόμα, στα *Γεωγραφικά* του έκρινε τα προγενέστερα γεωγραφικά έργα και προχώρησε σε μια δική του χαρτογραφική περιγραφή της γης, όπου για πρώτη φορά ορίζονταν ως ιδεατές διαχωριστικές γραμμές οι μεσημβρινοί και οι παράλληλοι.

Ως ειδικός ο Ερατοσθένης διαπίστωσε πόσο σφαλερές ήταν σε πολλές περιπτώσεις οι γεωγραφικές πληροφορίες των ομηρικών επών, διατύπωσε τη σωστή αρχή ότι ο Όμηρος, όπως κάθε ποιητής, “επιδιώκει να ψυχαγωγήσει, όχι να διδάξει” (Στράβων 1.1.10), και είπε ειρωνικά ότι “τότε θα βρει κανείς πού περιπλανήθηκε ο Οδυσσέας, όταν ανακαλύψει τον τεχνίτη που έραψε τον ασκό των ανέμων” (Στράβων 1.2.15). Ωστόσο, τα κύρια φιλολογικά του ενδιαφέροντα δεν αφορούσαν τον Όμηρο. Βασικό του έργο ήταν το *Περί αρχαίας κωμωδίας*, όπου μελετούσε τόσο τους συγγραφείς, τα κείμενα και τη γλώσσα των κωμωδιών όσο και τον τρόπο της παρουσίασής τους στο θέατρο – και βέβαια δεν παράλειψε να συγκεντρώσει σε χωριστή, πολεμική διατριβή τις διαφωνίες του *Πρός Λυκόφρονα*, που είχε προηγηθεί στη φιλολογική μελέτη της κωμωδίας.

Τα έργα του έχουν όλα χαθεί, αλλά πληροφορίες και αποσπάσματα μας σώζονται άφθονα, καθώς τις γνώμες του άλλοι συγγραφείς, όπως ο Διονύσιος από την Αλικαρνασσό (σ. 264)

και ο Αρριανός (σ. 266), τις παραθέτουν για να τις αποδεχτούν, άλλοι, όπως ο Ίππαρχος (σ. 233–4) και ο Στράβων (σ. 286), για να τις αναιρέσουν.

Ακούραστος φιλόλογος αποδείχτηκε ο **Αριστοφάνης** από το Βυζάντιο (περ. 257–180 π.Χ.), που διαδέχτηκε τον Ερατοσθένη στη διεύθυνση της Βιβλιοθήκης. Είχε εκδώσει τον Όμηρο, τον Ησίοδο, τον Αλκαίο, τον Αλκμάνα, τον Πίνδαρο, τον Ευριπίδη και τον συνονόματό του Αριστοφάνη τον κωμωδιογράφο. Δικές του ήταν και ορισμένες υποθέσεις, σύντομα εισηγητικά κείμενα που προτάσσονταν στις εκδόσεις των δραματικών έργων και περιείχαν, εκτός από τη σύνοψη του μύθου, μια μικρή αξιολόγηση και πληροφορίες για το πότε και με πόση επιτυχία είχαν πρωτοπαρασταθεί. Από τα πολλά του ακόμα φιλολογικά επιτεύγματα ξεχωρίζουμε την αποφασιστική συμβολή του στη δημιουργία και στην καθιέρωση του συστήματος των σημείων της στίξης και των τόνων, που τόσο βοηθούν στη σωστή ανάγνωση και κατανόηση των αρχαίων κειμένων.⁴⁵ Μαθητής του ήταν ο σημαντικότερος αλεξανδρινός γραμματικός, ο Αρίσταρχος.

ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΣ (περ. 216–144 π.Χ.)

Ο Αρίσταρχος από τη Σαμοθράκη διατέλεσε πρώτα παιδαγωγός στη βασιλική αυλή, ύστερα διευθυντής της Βιβλιοθήκης από το 153 ως το 145 π.Χ., οπότε διωγμένος από τον μαθητή του Πτολεμαίο Γ' τον Ευεργέτη⁴⁶ βρήκε καταφύγιο στην Κύπρο, όπου και πέθανε. Αν κρίνουμε από την ποσότητα και την ποιότητα των έργων του, ο **γραμματικώτατος** Αρίσταρχος πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του καθιστός, στο γραφείο του, μελετώντας και συγγράφοντας. Τα έργα του μπορούν να καταταχτούν σε τρεις κατηγορίες: εκδόσεις κειμένων, σχόλια (*ύπομνήματα*) και φιλολογικές μονογραφίες.

⁴⁵ Για τα τονικά σημάδια και τη σημασία τους βλ. Α.-Φ. Χριστίδης, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*.

⁴⁶ Ο Πτολεμαίος Η', που βασιλέψε από το 146 ως το 117 π.Χ., διεκδικούσε τον τίτλο του ευεργέτη· όμως ο λαός τον ονόμαζε *κακεργέτη*, για τα πολλά του εγκλήματα, και *φύσκανα* (κουλαρά). Στην αρχή της βασιλείας του είχε διατάξει να απομακρυνθούν από την Αλεξάνδρεια όλοι οι λόγιοι. Μετανιωμένος αργότερα όχι μόνο τους ανακάλεσε αλλά και πλούτισε τη Βιβλιοθήκη και απαγόρευσε την εξαγωγή των παπύρων, για να μην μπορεί η πνευματική κίνηση της Περσικής να συναγωνιστεί την αντίστοιχη της Αλεξάνδρειας.

Ο Αρίσταρχος ξέρουμε ότι είχε εκδώσει τον Όμηρο, τον Ησίοδο, τον Αρχίλοχο, τον Αλκαίο, τον Ανακρέοντα και τον Πίνδαρο. Παράλληλα, έγραψε και δημοσίευσε σε χωριστά υπομνήματα σχόλια (στον Όμηρο, στον Ησίοδο, στον Αρχίλοχο, στον Πίνδαρο, στον Αισχύλο, στον Σοφοκλή, στον Ίωνα, στον Αριστοφάνη και στον Ηρόδοτο), όπου συγκέντρωνε πληροφορίες και συζητούσε όλα τα ιστορικά, πραγματολογικά, λεξιλογικά, γραμματικά, μετρικά κ.ά. προβλήματα του κειμένου.

Από τις μονογραφίες του ξεχωρίζουν οι καθαυτό ομηρολογικές, *Περί Ιλιάδος και Όδυσσειάς, Περί τοῦ ναυστάθμου*, και ορισμένες πολεμικές, ανάμεσά τους η *Πρὸς Ξένωνος παράδοξον*, όπου ο Αρίσταρχος αναιρούσε τη γνώμη των χωριζόντων, δηλαδή όσων υποστήριζαν ότι άλλος είναι ο ποιητής της Οδύσειας και άλλος ο ποιητής της Ιλιάδας (σ. 32). Γνωστή είναι και η αντίθεσή του προς την αλληγορική ερμηνεία των ποιητικών κειμένων και τη γλωσσική αρχή της ανωμαλίας, που θα δούμε ότι υποστήριζαν οι φιλόλογοι της Περγάμου.

Για ένα διάστημα η φιλολογία άνθισε και σε ένα ακόμα μεγάλο πνευματικό κέντρο της Ελληνιστικής εποχής, στην πρωτεύουσα των Ατταλιδών, την Πέργαμο, όπου ο Ευμένης Β΄ (197–160 π.Χ.) είχε ιδρύσει βιβλιοθήκη. Σύμβουλο και συνεργάτη είχε τον αρχηγέτη της περγαμηνής φιλολογικής σχολής, τον Κράτη Μαλλώτη.

ΚΡΑΤΗΣ (3ος/2ος π.Χ. αι.)

Ο Κράτης γεννήθηκε στη Μαλλό της Κιλικίας, μαθήτευσε πιθανότατα στον στωικό Διογένη από τη Βαβυλώνα και εγκαταστάθηκε στην Πέργαμο, όπου συνδέθηκε με τον Ευμένη Β΄. Το 168 π.Χ. ταξίδεψε με διπλωματική αποστολή στη Ρώμη, όπου έμεινε αρκετό καιρό, γιατί παραπάτησε σε έναν οχετό και έσπασε το πόδι του. Περιμένοντας να αναρρώσει, ο Κράτης έδωσε διαλέξεις που εντυπωσίασαν και προώθησαν σημαντικά τις ρωμαϊκές φιλολογικές σπουδές.

Ασχολήθηκε με τον Όμηρο, τον Ησίοδο, τον Ευριπίδη, τον Αριστοφάνη και τον Άρατο· όμως ο τρόπος του να προσεγγίζει τα κείμενα, φανερά επηρεασμένος από τη στωική φιλοσοφία, ήταν διαφορετικός από τη μέθοδο των φιλόλογων της Αλεξάνδρειας. Ο Κράτης αναζητούσε στα ποιητικά κείμενα την επιβε-

βαίωση της φιλοσοφικής αλήθειας, και για να την πετύχει κατάφευγε σε αλληγορικές ερμηνείες. Έτσι, π.χ., υποστήριξε ότι ο Όμηρος, όταν έγραφε ότι την ασπίδα του Αγαμέμνονα “τη ζώναν δέκα χάλκινα στεφάνια” (Λ 33), υπαινισσόταν τους δέκα ουράνιους κύκλους.

Τη στωική διδασκαλία ακολούθησε ο Κράτης και σε γλωσσικά θέματα, υποστηρίζοντας ότι η ανωμαλία είναι φυσικό αποτέλεσμα του χειρισμού της γλώσσας από τους ανθρώπους, οπότε “ορθό είναι ό,τι συνηθίζεται”. Αντίθετα, ο Αρίσταρχος και η σχολή του υποστήριζαν ότι στη γλώσσα υπάρχουν σταθεροί κανόνες και ότι οι αποκλίσεις αποτελούν σφάλματα και πρέπει να διορθώνονται. Η διαφορά ανάμεσα στις δύο θεωρίες, ιδιαίτερα όταν εφαρμόζονταν στην αποκατάσταση των κειμένων, ήταν μεγάλη, και η έριδα συνεχίστηκε για καιρό.

Από τα έργα του Κράτη ξεχώριζαν τα *Όμηρικά*, τα *Διορθωτικά* και μια διατριβή *Περί άττικής διαλέκτου*.

Μαθητές του Κράτη υπήρξαν αρκετοί· όμως οι επιδόσεις τους, αν εξαιρέσουμε τον Παναίτιο, που αφοσιώθηκε στη φιλοσοφία (σ. 219), ήταν μέτριες, και η πνευματική κίνηση της Περγάμου ατόνησε όταν το 133 π.Χ. ο Άτταλος Γ΄ κληροδότησε το βασίλειό του στους Ρωμαίους. Αντίθετα, στη φιλολογική σχολή της Αλεξάνδρειας οι μαθητές και διάδοχοι του Αρίσταρχου συνέχισαν για δύο ακόμα αιώνες να προσφέρουν σημαντικό έργο.

Μαθητής του Αρίσταρχου ήταν ο **Απολλόδωρος** από την Αθήνα (περ. 180–120 π.Χ.). Όταν ο Πτολεμαίος Η΄ απόδωξε όλους τους λόγιους (σ. 226 σημ. 46), ο Απολλόδωρος εγκαταστάθηκε και δούλεψε πρώτα στην Πέργαμο, ύστερα στην Αθήνα. Οι τίτλοι και ορισμένα αποσπάσματα που σώζονται από τα έργα του φανερώνουν τα ποικίλα φιλολογικά, και όχι μόνο, ενδιαφέροντά του: *Περί θεών* (σε 24 βιβλία), *Χρονικά* (έμμετρη αφήγηση της παγκόσμιας ιστορίας από τον Τρωικό πόλεμο ως τις μέρες του), *Έτυμολογία*, *Περί του νεών καταλόγου* (σχόλια στον κατάλογο των πλοίων που περιέχεται στην *Ιλιάδα*), *Περί Σώφρονος*, *Περί Επιχάρμου* και το σχετικό με την κωμωδία *Περί τών Αθήνησιν έταιριδων*.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (περ. 170–90 π.Χ.)

Μαθητής και αυτός του Αρίσταρχου, ο **Διονύσιος** είχε γεννηθεί στην Αλεξάνδρεια, αλλά ονομάστηκε *Θράξ* γιατί ο πατέρας του

καταγόταν, φαίνεται, από τη Θράκη. Διωγμένος και αυτός από τον Πτολεμαίο Η΄, ο Διονύσιος εγκαταστάθηκε και δίδαξε στη Ρόδο, που ποτέ δεν έπαψε να αποτελεί σημαντικό πνευματικό κέντρο.

Πιστός στην αλεξανδρινή γραμματική παράδοση, ο Διονύσιος σχολίασε τον Όμηρο, υπερασπίστηκε την αρχή της αναλογίας και πολέμησε τις απόψεις του Κράτη. Δικό του είναι το μόνο αλεξανδρινό φιλολογικό έργο που έφτασε ως τα χέρια μας, η *Τέχνη γραμματική*: πενήντα πάνω κάτω σελίδες, όπου ο Διονύσιος συμπύκνωσε και συστηματοποίησε την από αιώνες συσσωρευμένη γνώση για τα καθαυτό γραμματικά, με τη σημερινή έννοια, θέματα: τους φθόγγους και τα γράμματα, τις συλλαβές, τα γένη και τις πτώσεις των ονομάτων, τα κλιτά και άκλιτα μέρη του λόγου κλπ.

Η *Τέχνη γραμματική* είχε μεγάλη επιτυχία: διαδόθηκε, σχολιάστηκε, μεταφράστηκε και, το σπουδαιότερο, για αιώνες χρησιμοποιήθηκε ως διδακτικό βιβλίο. Ακόμα και σήμερα πολλές γραμματικές, όχι μόνο της ελληνικής γλώσσας αλλά και άλλων γλωσσών, ακολουθούν στην ορολογία, στους ορισμούς και στη διάταξη της ύλης το εγχειρίδιο του Διονυσίου.

Τελευταίος στη σειρά των μεγάλων αλεξανδρινών φιλολόγων ο **Δίδυμος** από την Αλεξάνδρεια (περ. 80–10 π.Χ.), που οι νεότεροι τον ονόμασαν *χαλκέντερο* για την εργατικότητα και την παραγωγικότητά του. Αναρίθμητα τα έργα του (οι αρχαίες πηγές αναφέρουν 3500 βιβλία!) εκάλυπταν όλα τα πεδία της φιλολογίας, με έμφαση στη λεξικογραφία και στον σχολιασμό όχι μόνο του Ομήρου και άλλων ποιητών αλλά και ορισμένων πεζογράφων. Μέθοδός του ήταν να καταγράφει και να συζητά σε κάθε θέμα πρώτα τις γνώμες των προκατόχων του και τελευταία τη δική του.

Τα έργα των φιλολόγων της Ελληνιστικής εποχής έχουν σχεδόν στο σύνολό τους χαθεί· όμως οι κόποι τους δεν πήγαν χαμένοι: το πλούσιο πληροφοριακό υλικό που είχαν συγκεντρώσει και επεξεργαστεί, οι προβληματισμοί και οι θεωρίες τους, οι διορθωτικές και άλλες παρατηρήσεις τους στα κείμενα, οι εκτιμήσεις τους για τη γνησιότητα των κλασικών έργων, τα ερμηνευτικά τους σχόλια και τα λεξικογραφικά και άλλα βοηθήματα που είχαν συνθέσει – όλα μελετήθηκαν από τους νεότερους, αξιοποιήθηκαν και θεμελίωσαν την επιστήμη της φιλολογίας.

Διαφορετική είναι η εικόνα στα μαθηματικά, τη φυσική, την ιατρική και τις εφαρμοσμένες επιστήμες, που και αυτές είχαν εξαιρετική άνθηση στα ελληνιστικά χρόνια. Τις καλλιέργησαν σημαντικές προσωπικότητες, που τα πορίσματα των ερευνών τους δεν είχαν μόνο θεωρητικό-επιστημονικό αλλά και **πρακτικό-τεχνολογικό** ενδιαφέρον, και που από τα έργα τους πολλά μας έχουν σωθεί αυτούσια. Θα γνωρίσουμε τους σημαντικότερους ακολουθώντας χρονολογική σειρά.

Ο **Ηρόφιλος** από τη Χαλκηδόνα (4ος/3ος π.Χ. αι.) ήταν γιατρός στο Μουσείο της Αλεξάνδρειας, ο πρώτος που μελέτησε συστηματικά, σε πτώματα, την ανατομία του ανθρώπου και αναγνώρισε τη λειτουργία των νεύρων. Επηρεασμένος από τη φιλοσοφία των σκεπτικών (σ. 221), ο Ηρόφιλος δεν ερευνούσε, όπως οι ιπποκρατικοί, τα αίτια, αλλά περιόριζε το ενδιαφέρον του στα συμπτώματα της κάθε αρρώστιας, φυσικά και στη θεραπεία της, όπου δε δίσταζε να χρησιμοποιήσει τα πιο παράξενα φάρμακα, π.χ. περιπτώματα κροκοδείλου ως αλοιφή για τα μάτια. Ο Ηρόφιλος και ο μαθητής του Φιλίνος από την Κω θεωρούνται ιδρυτές της σχολής των *εμπειρικών*.

ΕΥΚΛΕΙΔΗΣ (4ος/3ος π.Χ. αι.)

Στο Μουσείο της Αλεξάνδρειας έδρασε και ο διασημότερος μαθηματικός και γεωμέτρης όλων των εποχών, ο **Ευκλείδης**, που είχε μαθητέψει στην Ακαδημία. Στο έργο του *Στοιχεία* (ορισμοί, αξιώματα, θεωρήματα, προβλήματα και αποδείξεις) συγκέντρωσε, συμπλήρωσε και συστηματοποίησε την ως τότε μαθηματική και γεωμετρική γνώση σε θέματα επιπεδομετρίας, γεωμετρικής άλγεβρας, αριθμολογίας, στερεομετρίας κ.ά.

Τα *Στοιχεία* είχαν μεγάλη επιτυχία, σχολιάστηκαν, μεταφράστηκαν, διαδόθηκαν στον κόσμο όλο και εξακολουθούν ως σήμερα να αποτελούν τη βάση της γεωμετρίας. Από τα μικρότερα έργα του μας έχουν σωθεί τα (άλγεβρικά) *Δεδομένα*, τα (αστρονομικά) *Φαινόμενα*, τα *Όπτικά* και ένα κομμάτι από τη (μουσικολογική) *Κατατομή κανόνος*.

Σημαντικός γιατρός, φυσιολόγος και παθολογοανατόμος, ήταν ο **Ερασίστρατος** από τη Τζια (4ος/3ος π.Χ. αι.), μαθητής των περιπατητικών του Λυκείου, που μελέτησε το αναπνευστικό και κυκλοφοριακό σύστημα. Ιστορική έμεινε η διάγνωσή του, όταν τον κάλεσαν στη Συρία να εξετάσει τον Αντίοχο, γιο του Σελεύκου, που ήταν ερω-

τευμένος κρυφά: “Έρωτας είναι του νεαρού η αρρώστια, και ο έρωτας είναι ανίατος”, είπε (Πλούταρχος, *Δημήτρ.* 38) – και όμως βρήκε τρόπο να τον γιατρέψει.

Ο **Αρίσταρχος** από τη Σάμο (περ. 310–230 π.Χ.), μαθητής του περιπατητικού Στράτωνα (σ. 215), ασχολήθηκε με την αστρονομία, βελτίωσε το ηλιακό ρολόι και πρότεινε ένα ηλιοκεντρικό σύστημα όπου τα άστρα μένουν ακίνητα ενώ η γη και οι πλανήτες περιστρέφονται γύρω από τον ήλιο. Η θεωρία του απορρίφτηκε από τους νεότερους, ώσπου τον 16ο μ.Χ. αιώνα ο Κοπέρνικος απόδειξε την ορθότητά της. Στο μόνο έργο του που σώζεται, το *Περί μεγεθών και αποστημάτων*, ο Αρίσταρχος προσπάθησε, χωρίς μεγάλη επιτυχία, να υπολογίσει τα μεγέθη του ήλιου και του φεγγαριού και τις αποστάσεις τους από τη γη.

Μηχανικός ήταν ο **Κτησίβιος** (3ος π.Χ. αι.), που έδρασε στην Αλεξάνδρεια και ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τις υδροπνευματικές αντλίες. Δικές του εφευρέσεις παραδίδεται πως ήταν το υδρομηχανικό ρολόι και η *υδραυλίσ*, πρόδρομος του νεότερου εκκλησιαστικού μουσικού οργάνου.

Μαθητής του Κτησίβιου, μηχανικός, ήταν ο **Φίλων** από το Βυζάντιο. Από το έργο του *Μηχανική σύνταξις* σώζεται το τέταρτο βιβλίο, τα *Βελοποιητικά*, όπου παριστάνονται και περιγράφονται καταπέλτες και άλλα βλητικά όργανα με τόση ακρίβεια ώστε να μπορούμε σήμερα να τα κατασκευάσουμε – και να λειτουργούν.

ΑΡΧΙΜΗΔΗΣ (287–212 π.Χ.)

Ξεχωριστή θέση κρατά πάντα ανάμεσα στους μαθηματικούς, τους φυσικούς και τους εφευρέτες (!) ο **Αρχιμήδης** από τις Συρακούσες. Σπούδασε στην Αλεξάνδρεια και κράτησε επαφή με τους εκεί σοφούς, αλλά προτίμησε να ζήσει και να εργαστεί στην πατρίδα του, όπου σχετιζόταν με τη βασιλική οικογένεια. Την ημέρα που οι Συρακούσες αλώθηκαν από τους Ρωμαίους, διηγούνται πως ένας λεγεωνάριος τον βρήκε να έχει χαράξει στο χώμα γεωμετρικά σχήματα και να τα μελετά. Όταν ο Αρχιμήδης, αντί να δείξει υποταγή, του ζήτησε να μην του χαλάσει τους κύκλους, ο Ρωμαίος οργίστηκε και τον σκότωσε.

Από τα έργα του, γραμμένα δωρικά με θαυμαστή ενάργεια και οικονομία, σώζονται τα *Περί επίπεδων ίσορροπιών*, για τον γεωμετρικό υπολογισμό του κέντρου βάρους, *Περί όχουμένων*,

για τη δύναμη που κάνει τα σώματα να επιπλέουν, *Τετραγωνισμός παραβολής, Περί σφαίρας και κυλίνδρου*, όπου απόδειξε ότι η παράπλευρη επιφάνεια κάθε κυλίνδρου είναι ίση με την επιφάνεια της εγγεγραμμένης του σφαίρας ενώ η σχέση των όγκων τους είναι δύο προς τρία,⁴⁷ *Περί ελίκων* (γραμμών), όπου η συλλογιστική του μέθοδος προδιαγράφει τον διαφορικό λογισμό, *Περί κωνοειδών και Κύκλου μέτρησις*, όπου ο σταθερός λόγος υπολογίστηκε με ακρίβεια τρίτου δεκαδικού.

Σε άλλο του έργο, τον *Ψαμμίτη*, ο Αρχιμήδης λογάριασε πόσοι κόκκοι άμμου θα χρειάζονταν για να γεμίσει το (σφαιρικό) σύμπαν. Το πρόβλημα φαίνεται παράδοξο, αλλά το νόημά του φανερώνεται αν θυμηθούμε ότι οι αρχαίοι δε γνώριζαν τους αραβικούς αριθμούς και οι λογαριασμοί ήταν εξαιρετικά δύσκολοι όταν τα ποσά ήταν μεγάλα. Την ιδιαίτερη ικανότητά του να χειρίζεται τεράστιους αριθμούς ο Αρχιμήδης την έδειξε και όταν επινόησε και έστειλε στον Ερατοσθένη (σ. 224) ένα πρόβλημα που η λύση του είναι αριθμός με πάνω από 200.000 ψηφία!

Πολλά έργα του Αρχιμήδη έχουν χαθεί: άλλα σώζονται σε αραβική μετάφραση. Χωριστός λόγος ας γίνει μόνο για την πραγματεία του *Περί μηχανικῶν θεωρημάτων*, όπου μιλώντας για τη μέθοδό του διαπιστώνει ότι πολλά γεωμετρικά θεωρήματα τα εμπνεύστηκε από μηχανικές κατασκευές. Απρόσμενη δήλωση, γιατί, αν πιστέψουμε τον Πλούταρχο, ο Αρχιμήδης θεωρούσε τις πρακτικές εφαρμογές γεωμετρίας παιζούσης πάρεργα και χαρακτήριζε “παρακατιανή και βάνουση” κάθε τέχνη που ικανοποιούσε ανάγκες (*Μάρκελλος* 14–17).

Και όμως, οι εφευρέσεις του Αρχιμήδη ήταν πολλές: μια υδραντλία γνωστή ως *κοχλίας*, ένα αυτόματο πλανητάριο που παρουσίαζε τις κινήσεις του ήλιου, της σελήνης και πέντε πλανητών, και το πολύσπαστο βαρούλκο, που με αυτό λένε πως μπόρεσε να σύρει μόνος του ολόκληρο καράβι.⁴⁸ Τέλος, ιστορία έγραψαν οι μηχανικές εφευρέσεις του όταν, με προτροπή του Ιέρωνα, κατασκεύασε πολεμικές μηχανές για να χρησιμοποιη-

⁴⁷ Ο Αρχιμήδης θεωρούσε αυτή του την απόδειξη σημαντική και είχε δώσει εντολή τα δύο σώματα να κοσμοούν τον τάφο του, όπως και έγινε. Ενάμισι αιώνα αργότερα ο Κικέρωνας, όταν επισκέφτηκε τις Συρακούσες, έψαξε και βρήκε τον τάφο απεριποίητο και χορταριασμένο.

⁴⁸ Ίσως τότε να είπε και την περίφημη φράση *δός μοι πᾶ στῶ, καί τὰν γᾶν κινήσω*, “δώσε μου τόπο να σταθώ, και θα μετακινήσω τη γη”.

θούν εναντίον των Ρωμαίων που πολιορκούσαν τις Συρακούσες από ξηρά και θάλασσα. Σίγουρα δεν έκαψε με κούλα κάτοπτρα τον εχθρικό στόλο, όπως παραδίδεται· του έκανε όμως τόσες ζημιές με τα βλητικά και άλλα μηχανήματα που επινόησε, ώστε οι Ρωμαίοι, “όταν από το τείχος εμφανιζόταν να προεξέχει κάποιιο σκοινί ή ξύλο, φώναζαν πως ο Αρχιμήδης κινούσε μηχανή εναντίον τους, έκαναν μεταβολή και το έβαζαν στα πόδια” (ό.π.).

Λίγο νεότερος από τον Αρχιμήδη ήταν ο Απολλώνιος από την Πέργη της Παμφυλίας, διάσημος μαθηματικός και αστρονόμος που έζησε και δίδαξε πρώτα στην Αλεξάνδρεια, ύστερα και στην Πέργαμο. Από το έργο του *Κωνικά* μας σώζονται επτά βιβλία, τα τέσσερα πρώτα στο ελληνικό πρωτότυπο, τα άλλα τρία σε αραβική μετάφραση. Πραγματεύονται τις κωνικές τομές (παραβολές, ελλείψεις και υπερβολές) με αλάνθαστη μέθοδο και εκφραστική άνεση.

Μαθηματικός και αστρονόμος ήταν και ο Υψικλής από την Αλεξάνδρεια (2ος π.Χ. αι.). Μελέτησε σε βάθος τα πολύεδρα και τις αριθμητικές προόδους και εφάρμοσε τα πορίσματά του στην αστρονομία. Η μέθοδός του, όπως φανερώνεται στο έργο του *Περί τής τών ζωδίων αναφορᾶς*, αντλούσε τόσο από τη βαβυλωνιακή όσο και από την αλεξανδρινή αστρονομική επιστήμη.

ΙΠΠΑΡΧΟΣ (2ος π.Χ. αι.)

Ο πιο ονομαστός, μετά τον Αρίσταρχο, αστρονόμος, μαθηματικός και γεωγράφος, ο *Ίππαρχος* από τη Νίκαια της Βιθυνίας (2ος π.Χ. αι.), έδρασε στην Αλεξάνδρεια και στη Ρόδο. Έθεσε τις βάσεις της επίπεδης τριγωνομετρίας, υπολόγισε με μεγάλη προσέγγιση τη διάρκεια της χρονιάς και καθόρισε με ακρίβεια τις θέσεις των αστερισμών και τις κινήσεις των πλανητών. Ωστόσο, πολλές από τις εξηγήσεις που έδωσε για τα ουράνια φαινόμενα, αν και μαθηματικά σωστές, απέχουν πολύ από τη φυσική πραγματικότητα.

Από τα έργα του σώζεται μόνο η *Τῶν Ἀράτου καὶ Εὐδόξου φαινομένων ἐξήγησις*, όπου κρίνονται με αυστηρότητα και διορθώνονται πολλά λάθη των *Φαινομένων* (σ. 194). Πολεμική άσκησε και με άλλες ευκαιρίες: κατάκρινε τον Ερατοσθένη για τις γεωγραφικές του ανακρίβειες και απόρριψε τη (σωστή) ηλιοκε-

ντρική θεωρία του Αρίσταρχου (σ. 231), πιστεύοντας ότι η γη βρίσκεται στο κέντρο του κόσμου.

Αντίθετα με τον Ίππαρχο, ο σύγχρονός του αστρονόμος **Σέλευκος**, από τη Σελεύκεια της Μεσοποταμίας, αποδεχόταν την κεντρική θέση του ήλιου, πίστευε ότι το σύμπαν είναι άπειρο και στάθηκε ο πρώτος που ερμήνευσε τα φαινόμενα της **παλίρροιας** συνδέοντάς τα με τις κινήσεις του φεγγαριού.

Είναι γνωστή η ιστορία του Μιθριδάτη, βασιλιά του Πόντου (132–63 π.Χ.), που από φόβο μην τον φαρμακώσουν έπαιρνε κάθε μέρα δηλητήρια σε μικρή δόση, να τα συνηθίσει ο οργανισμός του, να μην του κάνουν ούτε σε μεγάλες δόσεις κακό! Σύμβουλός του ήταν ο διασημότερος βοτανολόγος και φαρμακολόγος της Ελληνιστικής εποχής, ο **Κρατεύας ο ριζοτόμος**. Τα έργα του έχουν χαθεί· όμως ένα μέρος από τις πληροφορίες και τις χρωματιστές εικόνες των φυτών που περιείχαν ενσωματώθηκε αργότερα στο έργο του Διοσκουρίδη (σ. 288).

Ο **Ασκληπιάδης** από την Προύσα της Βιθυνίας (2ος/1ος μ.Χ. αι.) ήταν γιατρός και έδρασε στη Ρώμη. Επηρεασμένος από την ατομική θεωρία του Δημόκριτου, πίστεψε ότι και το ανθρώπινο σώμα αποτελείται από μικρές μονάδες, τους *όγκους* και τους *πόρους*, που αυτοί προκαλούν, όταν διαταραχθούν ο αριθμός τους, τα μεγέθη και η γενικότερη κατάστασή τους, τις αρρώστιες. Όλα τα (διαιτητικά, χειρουργικά, γυναικολογικά) συγγράμματά του έχουν χαθεί· όμως η θεωρία του έμεινε και αποτέλεσε το θεμέλιο της *μεθοδικής*, όπως ονομάστηκε, ιατρικής σχολής.

6. Επιλεγόμενα στην Ελληνιστική εποχή

Εξετάζοντας τον συγχρονικό πίνακα, βλέπουμε ότι οι εγγραφές είναι εξαιρετικά πυκνές στο αριστερό μέρος, που αντιστοιχεί στο τέλος του 4ου και στο πρώτο μισό του 3ου π.Χ. αιώνα· από κει και πέρα όμως **αραιώνουν**, τόσο περισσότερο όσο πλησιάζουμε στο 30 π.Χ., όπου τυπικά αρχίζει η Ελληνορωμαϊκή εποχή. Και ακόμα προσέχουμε ότι με ελάχιστες εξαιρέσεις οι προσωπικότητες είναι στην αρχή της εποχής σημαντικότερες από εκείνες που ακολούθησαν· σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα οι νεότεροι άλλο δεν έκαναν από το να ανακεφαλαιώνουν και να συμπληρώνουν το έργο των προκατόχων τους. Η εικόνα παρουσιάζει ενδιαφέρον, και αξίζει να παρακολουθήσουμε τις εξελίξεις από κοντά.

Στην αρχή της Ελληνιστικής εποχής, με την άνθιση της Νέας κωμωδίας, η **δραματική ποίηση** ακμάζει· όμως το φαινόμενο είναι καθαρά αθηναϊκό⁴⁹ και ουσιαστικά αποτελεί την τελευταία αναλαμπή στην εξέλιξη του κλασικού αττικού θεάτρου, που η πορεία του είχε ξεκινήσει αιώνες πριν, με τα δράματα του Θέσπη (σ. 76). Από κει και πέρα κάποιες λόγιες προσπάθειες σαν του Λυκόφρονα και του Ιεζεκιήλ (σ. 191) αποτελούν εξαιρέσεις σε έναν κόσμο όπου η παραγωγή δραματικών έργων μπορεί να συνεχίζεται, αλλά στη θεατρική ζωή κυριαρχούν άλλες, λαϊκότερες μορφές παραστάσεων, οι λογής λογής μίμοι.

Και η **άλλη ποίηση** ακμάζει στην πρώτη περίοδο της Ελληνιστικής εποχής, καθώς ο Άρατος, ο Καλλίμαχος, ο Απολλώνιος Ρόδιος, ο Θεόκριτος και οι σύγχρονοί τους ποιητές δημιούργησαν και καλλιέργησαν με επιτυχία τη νέα, *αλεξανδρινή* ας την πούμε, ποίηση, που ήταν εξαιρετικά περίτεχνη, λόγια και απευθυνόταν σε ένα μικρό κύκλο από διανοούμενους, όσους ήταν σε θέση να την καταλάβουν και να εκτιμήσουν τη μαστοριά της. Από τους λίγους αξιόλογους ποιητές που ακολούθησαν, ο Μόσχος και ο Βίων βάδισαν στα χνάρια του Θεόκριτου, ο Μελέαγρος και ο Παρθένιος δε συνθέσαν μόνο δικά τους ποιητικά έργα, αλλά και συγκέντρωσαν, ο ένας επιγράμματα, ο άλλος ερωτικές ιστορίες.

Στην **ιστοριογραφία** οι εξελίξεις ήταν διαφορετικές, καθώς τους συγγραφείς του 3ου π.Χ. αιώνα ακολούθησαν τον 2ο π.Χ. αιώνα ο Πολύβιος, αναμφισβήτητα ο σημαντικότερος ιστορικός της περιόδου, αργότερα, τον 1ο π.Χ. αιώνα, ο πολυσυλλεκτικός Διόδωρος· και η εικόνα μας θα πλούτιζε πολύ, αν δίπλα στα μεγάλα ονόματα καταγράφαμε και το πλήθος των λιγότερο σημαντικών συγγραφέων που οι περισσότεροι ασχολήθηκαν με την τοπική ιστορία της πατρίδας τους.

Το σημαντικότερο κεφάλαιο στην πνευματική ιστορία των ελληνιστικών χρόνων αποτελεί δίχως άλλο η **φιλοσοφία**, με μόνιμο κέντρο την Αθήνα, όπου εξακολουθούσαν να συρρέουν νέοι από όλες τις γωνιές της γης για να σπουδάσουν.

Οι παλιές σχολές, το Λύκειο και η Ακαδημία, συνέχισαν τη λειτουργία τους, ενώ πλάι τους τρεις μεγάλοι φιλόσοφοι, που έζησαν όλοι στο γύρισμα από τον 4ο στον 3ο π.Χ. αιώνα, ο Επίκουρος, ο Ζήνων και ο Πύρρων, ίδρυσαν νέες σχολές: τον Κήπο, τη Στοά και τη σχολή των σκεπτικών αντίστοιχα. Τα ονόματα στον πίνακα αραιώνουν μετά την

⁴⁹ Το ίδιο πρέπει να πούμε και για τη ρητορεία, όπου ο Δείναρχος έδρασε στην Αθήνα ως τελευταίος εκπρόσωπος της μεγάλης σειράς των αττικών ρητόρων.

πρώτη εξόρμηση, αλλά τελικά, παρ' όλες τους τις περιπέτειες, και οι πέντε σχολές βρήκαν άξιους συνεχιστές, ανανεώθηκαν, διαδόθηκαν και διατηρήθηκαν ως το τέλος της Ελληνιστικής εποχής – και πάρα πέρα.

Έχει σημασία να διαπιστώσουμε ότι οι φιλοσοφικές κατευθύνσεις είχαν όλες ένα κοινό χαρακτηριστικό, που εξηγεί και γιατί οι άνθρωποι της Ελληνιστικής εποχής έδιναν τόση σημασία στη φιλοσοφία. Οι παλιοί προβληματισμοί για την αρετή και τη σχέση της με την κοινωνική επιτυχία, για τη φύση των νόμων, για το καλύτερο πολίτευμα κ.τ.ό. είχαν μετακινηθεί στο περιθώριο. Κυρίαρχο φιλοσοφικό ερώτημα ήταν στα ελληνιστικά χρόνια το πώς, με ποιον τρόπο ζωής και με ποια συμπεριφορά, το άτομο μπορούσε να ευτυχήσει – ως άτομο, όχι ως μέλος ενός πολιτικού συνόλου.

Στερημένοι από τα προνόμια και τις υποχρεώσεις της δημοκρατίας, όχι πια πολίτες αλλά υπήκοοι τεράστιων αυτοκρατοριών που κανείς δεν τις θεωρούσε πατρίδες, ζώντας σε μια πολύγλωσση, πολυεθνική και πολυπολιτισμική κοινωνία, οι άνθρωποι των ελληνιστικών αιώνων φυσικό ήταν να ενδιαφερθούν καθένας για την προσωπική του και μόνο επιβίωση και ευτυχία, και να αναζητήσουν ιδεολογική βοήθεια και καθοδήγηση στη φιλοσοφία.⁵⁰

Ανταγωνιστικές μεταξύ τους οι διάφορες σχολές· όμως η καθεμιά τους έδειχνε ένα δρόμο προς την ευτυχία και, όπως έχει όμορφα διατυπωθεί, “πρώτο βήμα ήταν η επιλογή της κατάλληλης φιλοσοφικής σχολής: όταν την επέλεγες, δεν επέλεγες απλώς μια μέθοδο να γνωρίζεις, έναν τρόπο να σκέφτεσαι, ή κάποιες συγκεκριμένες γνώσεις· επέλεγες έναν τρόπο να ζήσεις”⁵¹ – φυσικά με την ελπίδα να ευτυχήσεις.

Για τη φιλολογία θυμίζουμε ότι οι πρώτοι της αλεξανδρινοί εργάτες (ο Καλλίμαχος, ο Λυκόφρων, ο Απολλώνιος, ο Ερατοσθένης) ήταν συνάμα και ποιητές· όμως στη συνέχεια προσέχουμε ότι από τους πολλούς φιλόλογους που ακολούθησαν κανείς δεν έγραψε δικά του λογοτεχνικά έργα, ίσως γιατί συμφώνησαν με τον Αρίσταρχο όταν είπε: “Δε γράφω ποιήματα, γιατί έτσι που θα ήθελα δε μπορώ, και έτσι που μπορώ δε θέλω.” Σοφός ο λόγος του, και πρόσφερε την ευκαιρία στους φιλόλογους να επιδοθούν στο κύριο έργο τους – έργο σημαντικό, που τελειοταίος στη σειρά ο Δίδυμος δεν παράλειψε να το ανακεφαλαιώσει.

Στα μαθηματικά και στις εφαρμοσμένες επιστήμες οι εξελίξεις εί-

⁵⁰ Με διαφορετική διατύπωση μπορούμε να πούμε ότι έχοντας χάσει την πολιτική τους ελευθερία οι άνθρωποι αναζητούσαν καθένας την εσωτερική του ελευθερία (από τον φόβο, τη φιλοδοξία, τα πάθη κλπ.), που κανείς να μη μπορεί να τους τη στερήσει.

⁵¹ Γ. Ζωγραφίδης και Β. Κάλφας, *Αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι*.

ναι συνήθως πιο απλές, καθώς αυτόματα κάθε νέος εργάτης συνεχίζει το έργο των προηγούμενων. Αυτό δεν εμπόδισε να σημειωθεί τον 3ο π.Χ. αιώνα, σε πολλούς παράλληλα τομείς, εξαιρετικά γρήγορη και σημαντική πρόοδος: στην ιατρική με τον Ηρόφιλο και τον Ερασίστρατο, στα μαθηματικά με τον Ευκλείδη, στη φυσική και στις μηχανικές κατασκευές με τον Αρχιμήδη, στη γεωγραφία με τον Ερατοσθένη και στην αστρονομία με τον Αρίσταρχο από τη Σάμο.

Δεν παρακολουθούμε συστηματικά τα κινήματα και τις εξελίξεις στις εικαστικές τέχνες· όμως σημειώνουμε ότι και σε αυτό τον τομέα η Ελληνιστική εποχή, με τις γιγάντιες μνημειακές κατασκευές και με μεμονωμένα αριστουργήματα, όπως η Νίκη της Σαμοθράκης, η Αφροδίτη της Μήλου, το σύμπλεγμα του Λαοκόωντα και τόσα άλλα, μπορεί άνετα να συγκριθεί με την Αρχαϊκή και την Κλασική εποχή που προηγήθηκαν.

Αποτέλεσμα των κατακτήσεων του Μεγαλέξανδρου, και χαρακτηριστική για την εποχή, είναι, προσέχουμε, η διάχυση της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού σε μεγάλες περιοχές της Αφρικής και της Ασίας. Σίγουρα η ελληνομάθεια και οι ελληνικοί τρόποι ζωής δεν έφτασαν ως τις κωμοπόλεις και τα χωριά, όπου οι εντόπιοι λαοί διατήρησαν ακέραιο τον εθνικό τους χαρακτήρα· όμως στις πρωτεύουσες εδρεύαν ελληνικές διοικήσεις, στις μεγαλύτερες πόλεις είχαν εγκατασταθεί ελληνικές φρουρές και στις νεοϊδρυμένες πόλεις (στις Αλεξάνδρειες, στις Σελεύκειες, στις Αντιόχειες...) κυριαρχούσαν οι έλληνες έποικοι. Το ένα με το άλλο αυτά τα κέντρα, με τα θέατρα και τα γυμνάσια, με τις βιβλιοθήκες και τα άλλα τους πνευματικά ιδρύματα, συνθέταν ένα δίχτυ γλωσσικού και πολιτισμικού Ελληνισμού που δικαιώνει το χαρακτηρισμό της εποχής ως Ελληνιστικής.

Εξαιρετικά σημαντικές ήταν την ίδια εποχή οι ελληνικές γλωσσικές και πολιτισμικές επιδράσεις στους Ρωμαίους,⁵² που από το 210 π.Χ. εξουσίαζαν τις ελληνικές πόλεις της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, από το 146 π.Χ. και την Ελλάδα. Τους αλεξανδρινούς ποιητές και πεζογράφους γνώρισαν πρώτους, θαύμασαν και μιμήθηκαν οι Ρωμαίοι· στην Ελληνιστική εποχή συντελέστηκε αυτό που εύστοχα διατύπωσε ο Οράτιος, όταν έγραψε (*Επιστολή 2.1.153–4*) ότι

κατακτημένη η Ελλάδα κατάκτησε τον άγριο νικητή
και στο αγροτικό Λάτιο έφερε τις τέχνες.

⁵² Βλ. αναλυτικά Θ. Παπαγγελής, *Η Ρώμη και ο κόσμος της*.

5. Ελληνορωμαϊκή εποχή (31 π.Χ.–330 μ.Χ.)

Χειμώνας

1. Ιστορικές συνθήκες

Το 30 π.Χ., με την ενσωμάτωση της Αιγύπτου στην επικράτειά τους, οι Ρωμαίοι ουσιαστικά ολοκλήρωσαν την κατακτητική τους εξόρμηση σε Ανατολή και Δύση. Εξαιρώντας κάποιες περιφερειακές περιοχές, που και αυτές δεν άργησαν να κατακτηθούν, όλος ο γνωστός κόσμος είχε με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο αποδεχτεί τη ρωμαϊκή κυριαρχία.

Σύγχρονη με την ενσωμάτωση της Αιγύπτου, και σημαντικότερη ως ιστορικό γεγονός, ήταν η μετατροπή της ιδιότυπης ρωμαϊκής δημοκρατίας σε μονοκρατορία, με πρώτον αυτοκράτορα τον Οκταβιανό Αύγουστο, που κυβέρνησε με επιτυχία από το 29 π.Χ. ως το 14 μ.Χ. – σαράντα τρία χρόνια. Ακολούθησαν σε αδιάσπαστη σειρά περισσότεροι από πενήντα αυτοκράτορες, άλλοι καλοί, άλλοι κακοί, ώσπου στις 11 Μαΐου του 330 μ.Χ. ο Κωνσταντίνος ο Μέγας εγκαινίασε ως πρωτεύουσα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τη Νέα Ρώμη, που αργότερα μετονομάστηκε σε Κωνσταντινούπολη.

Φοβεροί στον πόλεμο, οι Ρωμαίοι ήταν σε καιρό ειρήνης συμβιβαστικοί, σχεδόν μεγαλόψυχοι απέναντι στους κατακτημένους, και συχνά τους άφηναν, τουλάχιστο φαινομενικά, να κυβερνιούνται με τους δικούς τους νόμους¹ – φτάνει να μην έθιγαν τα ρωμαϊκά συμφέροντα και να πείθονταν στις επιταγές του αυτοκράτορα, της Συγκλήτου και των διορισμένων εκπροσώπων τους.² Ευεργετική για τους υποτελείς, άτομα και πολιτείες, ήταν η απαλλαγή τους από τη φορολογία, ενώ ύψιστη επιβράβευση για όσους αποδείκνυαν έμπρακτα την αφοσίω-

¹ Ήδη το 194 π.Χ. ο ρωμαίος έπαρχος Τίτος Κοϊντίος Φλαμίνιος, μετά τη νίκη του στον δεύτερο Μακεδονικό πόλεμο, είχε διακηρύξει ότι αφήνει έλευθέρους και άφορους και άφορολογήτους, νόμους χρωμένους τοῖς πατρίοις, Κορινθίους, Φωκεῖς, Λοκρούς, Εὐβοέας κ.ά. (Πλούταρχος, Τίτος 10) – αλλά βέβαια η πραγματικότητα αποδείχτηκε διαφορετική. Το ίδιο διακήρυξε το 66 μ.Χ. και ο Νέρων για όλους τους Έλληνες, αλλά λίγα χρόνια αργότερα η απόφασή του ακυρώθηκε από τον Βεσπασιανό.

² Ο Πλούταρχος συμβούλευε όποιον σχεδίαζε να ασχοληθεί με την πολιτική να λείει στον εαυτό του: “Κυβερνῆσαι οἰ ἴδιος, και κυβερνᾶς πόλη υποταγμένη στους ανθύπατους, τους επιτρόπους του αυτοκράτορα” (Πολιτικά παραγγέλματα 17).

σή τους στη Ρώμη ήταν να τους απονεμηθεί ο τίτλος και να τους αναγνωριστούν τα δικαιώματα του ρωμαίου πολίτη. Το τελευταίο γινόταν όλο και συχνότερα όσο προχωρούσαν τα χρόνια, ώσπου το 212 μ.Χ. να ονομαστούν, με διάταγμα του Καρακάλλα, ρωμαίοι πολίτες όλοι οι ελεύθεροι κάτοικοι της αυτοκρατορίας.

Η σχετική επιείκεια των Ρωμαίων δεν εμπόδιζε οι κατακτημένες περιοχές να υπόφερον τα πάνδεινα από τους κατακτητές, που ισοπέδωναν πολιτείες ολόκληρες, καταλήστευαν τους καλλιτεχνικούς και άλλους θησαυρούς και εκμεταλλεύονταν το οικονομικό δυναμικό τους. Φτωχό αντιστάθμισμα στις τόσες συμφορές ήταν για τις ελληνικές περιοχές ο σεβασμός και η εύνοια που έδειχναν ορισμένοι αυτοκράτορες απέναντι στην Αθήνα, την Έφεσο, τους Δελφούς, την Ελευσίνα και άλλα θρησκευτικά και πολιτισμικά κέντρα.

Αξιόλογη δύναμη εκτός από τη Ρώμη δεν υπήρχε στην Ελληνορωμαϊκή εποχή, ούτε και θα μπορούσε να αναπτυχθεί, καθώς πια η Ρώμη επιβαλλόταν με το μέγεθός της και μόνο. Δε σταμάτησαν βέβαια ποτέ τελείως οι πολεμικές επιχειρήσεις στην περιφέρεια, ούτε οι εσωτερικές συγκρούσεις, όταν η διαδοχή των αυτοκρατόρων δεν εξελισσόταν ομαλά· όμως εξεγέρσεις έγιναν ελάχιστες,³ και σε γενικές γραμμές η ρωμαϊκή ειρήνη κράτησε αιώνες.

Τη γενικότερη πολιτική κατάσταση μπορούμε να την καταλάβουμε καλύτερα διαβάζοντας μια φράση που έγραψε γύρω στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. ένας για μας ανώνυμος συγγραφέας: “Όσο διατηρείται η μνήμη της ελευθερίας και απασχολεί τον υπόδουλο, ο λαός θέλει και προβάλλει ισχυρή αντίσταση· όταν όμως υπερिσχύσει το κακό και οι άνθρωποι δε συζητούν πια πώς θα το βγάλουν από πάνω τους αλλά πώς θα ζήσουν ευκολότερα μαζί του, τότε η καταστροφή είναι ολοκληρωτική” (Χίων, *Επιστολή* 14.2). Μην ξεχνούμε, ωστόσο, ότι κιόλας από τον καιρό του Μεγαλέξανδρου οι λαοί ζούσαν στο πλαίσιο μεγάλων μονοκρατοριών, και ότι η ρωμαϊκή κυριαρχία, όσο δυσάρεστη και αν ήταν, αποτελούσε εγγύηση για την ειρήνη, τον νόμο και την τάξη.

2. Κοινωνία

Όταν ένα ένα τα βασίλεια των Διαδόχων ενσωματώθηκαν στη ρωμαϊκή επικράτεια, άλλο δεν έγινε ουσιαστικά από το να μεγαλώσει ακό-

³ Οι σημαντικότερες από τους Ιουδαίους, που κάθε τόσο ξεσηκώνονταν, ώσπου το 135 μ.Χ. οι Ρωμαίοι τούς υποχρέωσαν να εγκαταλείψουν τα μέρη τους και να πάρουν τους δρόμους της διασποράς.

μα περισσότερο η ήδη τεράστια έκταση του ενιαίου ανθρωπογεωγραφικού χώρου. Αντίστοιχα **κλιμακώθηκαν** και τα κοινωνικά φαινόμενα που μας ενδιαφέρουν.

“Με την τελική επικράτηση των Ρωμαίων και τη συρρίκνωση ή κατάργηση όσων δημοκρατικών θεσμών λειτουργούσαν ακόμη, τα φτωχότερα τμήματα των κατακτημένων ελληνικών πληθυσμών δέχτηκαν μεγάλο πλήγμα. Οι μηχανισμοί που είχαν οικοδομηθεί στη διάρκεια αιώνων για την προστασία των συμφερόντων τους δε λειτουργούσαν πια. Οι ανώτερες και ευπορότερες τάξεις αντιθέτως εδραίωσαν τα κοινωνικά και τα οικονομικά τους προνόμια.” (Δ. Κυρτάτας⁴)

Η διακίνηση των πληθυσμών ήταν ελεύθερη σε ολόκληρη την αυτοκρατορία· οι συναλλαγές διευκολύνονταν από το ενιαίο νόμισμα, και οι κάθε λογής επιχειρήσεις, εμπορικές, τραπεζικές, βιοτεχνικές κλπ., μπορούσαν να αποδώσουν αφάνταστα πλούτη. **Αμέτρητα πλούτη** είχαν συσσωρευτεί και στον αυτοκρατορικό οίκο και στα χέρια των ρωμαίων αξιωματούχων που εκμεταλλεύονταν τη βαριά φορολογία, τις έκτακτες εισφορές, τα πρόστιμα κλπ.

Η κοινωνική ζωή επικεντρωνόταν στις επιβλητικές **δημόσιες πανηγυρικές εκδηλώσεις**. Με ιδιαίτερη φροντίδα τις οργάνωναν, σε μεγάλη κλίμακα και δίχως να υπολογίζουν έξοδα, οι αυτοκράτορες, οι τοπικοί διοικητές και άλλοι αξιωματούχοι, θέλοντας να κερδίσουν και να συντηρήσουν την εύνοια του λαϊκού πλήθους, που την εποχή εκείνη λέγεται ότι άλλο δε ζητούσε παρά “άρτον και θεάματα”.

Οι θρησκευτικές γιορτές κρατούσαν, όπως πάντα, τη θέση τους· όμως ο βασικός χώρος των εκδηλώσεων είχε μετακινηθεί από τους ιερούς περιβόλους στα στάδια, όπου δε διεξάγονταν μόνο αθλητικοί αγώνες και ιπποδρομίες αλλά και αγώνες μονομάχων, θηριομαχίες και άλλα παρόμοια.⁵ Αυτά τα **ρωμαϊκά θεάματα**, που ενθουσίαζαν τους θεατές τόσο ώστε “όλα να τα ξεχνούν και να μη ντρέπονται να κάνουν ό,τι τους κατέβαινε” (Δίων Χρυσόστομος 32.41), υιοθετήθηκαν και από τους Έλληνες, που συχνά, για να μπορούν να τα παρουσιάσουν, μετάπλαθαν τα παραδοσιακά θεατρικά τους οικοδομήματα.

Στα φαινόμενα που είχαν ξεκινήσει στην Ελληνιστική και συνεχίστηκαν εντονότερα στην Ελληνορωμαϊκή εποχή ανήκει ο θρησκευτι-

⁴ Κατακτώντας την Αρχαιότητα, Αθήνα (Πόλις) 2002, σ. 46.

⁵ Αντίστοιχα και στην αρχιτεκτονική η προσοχή συγκεντρώθηκε στους χώρους της άθλησης και των θεαμάτων περισσότερο παρά στους χώρους της λατρείας.

κός **συγκρητισμός**:⁶ ανακατώνονταν και επιδρούσαν η μια πάνω στην άλλη οι ποικίλες θρησκείες των λαών της αυτοκρατορίας, τόσο στο ιδεολογικό-δογματικό, όσο και στο πρακτικό-λατρευτικό επίπεδο. Πρώτο παράδειγμα οι ίδιοι οι Ρωμαίοι, που είχαν ενσωματώσει στη θρησκεία τους πλήθος ξένα στοιχεία, όχι μόνο ελληνικά αλλά και ανατολίτικα.

Στα θρησκευτικά θέματα οι Ρωμαίοι ήταν, όπως και θα το περιμέναμε, **ανεξίθρησκοι**: όχι μόνο ανέχονταν αλλά και υποστήριζαν τις διάφορες εθνικές θρησκείες με τις ποικίλες λατρευτικές εκδηλώσεις τους· και αν ορισμένες υποτελείς πολιτείες αποφάσιζαν να αφιερώσουν ναούς στον Δία του Καπιτωλίου ή και στη θεά Ρώμη, αυτό δε συνέβαινε γιατί το απαιτούσαν οι κατακτητές, αλλά γιατί οι τοπικοί άρχοντες επιθυμούσαν με αυτό τον τρόπο να κερδίσουν την εύνοια της ρωμαϊκής εξουσίας.⁷ Ιδιαίτερο κεφάλαιο αποτελούσε η λατρεία των αυτοκρατόρων, που ακολουθώντας ελληνιστικά πρότυπα αποθεώνονταν άλλοι μετά άλλοι και πριν από τον θάνατό τους.

Σημαντική εξάπλωση είχαν και στην Ελληνορωμαϊκή εποχή οι **μυστηριακές λατρείες**, τόσο οι ελληνικές, όπως της Δήμητρας στα Ελευσίνια, όπου επιδίωξαν να μυηθούν και έγιναν δεκτοί πολλοί αυτοκράτορες, όσο και άλλων λαών, όπως τα μυστήρια του ιρανικού θεού Μίθρα και της αιγυπτιακής Ίσιδας, που ταυτιζόταν τότε με τη Δήμητρα τότε με τη θεά Τύχη. Παράλληλα, αφθονούσαν (και έκαναν χρυσές δουλειές) οι λογής λογής μάντεις, αστρολόγοι και θαυματοποιοί που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο εκμεταλλεύονταν τη δεισιδαιμονία τόσο του πλήθους όσο και των ανώτερων κοινωνικών τάξεων.

Ως αντίδραση στη θρησκευτική ακαταστασία και τη γενικότερη ιδεολογική σύγχυση μιας κοινωνίας όπου *δυσχερής ό βίος και μεστός άπάτης, πονηρίας, λύπης, μυρίων άλλων κακών* (Δίων Χρυσόστομος 32.15), αναπτύχτηκαν και γρήγορα κέρδισαν έδαφος θρησκευτικά κινήματα με **μονοθεϊστικές αντιλήψεις** και έντονο πνευματικό-φιλοσοφικό περιεχόμενο, όπως ο **Ορφισμός** στην εξελιγμένη μορφή του, ο **Ερμητισμός** (σ. 286), και πάνω απ' όλα ο **Χριστιανισμός**, που η διδασκαλία του διαδόθηκε ταχύτατα και η επίσημη αναγνώρισή του, όταν έγινε, σηματοδότησε τη μετάβαση στην επόμενη, βυζαντινή εποχή.

Η ακτινοβολία και διάδοση των ελληνικών γραμμάτων και της ελ-

⁶ Η λέξη παράγεται από το ρήμα *συγκεράννυμι*, που σημαίνει “βάζω μαζί και ανακατεύω”.

⁷ Ένας τέτοιος ναός, του Αυγούστου και της Ρώμης, είχε χτιστεί και πάνω στην Ακρόπολη, ακριβώς μπροστά στον Παρθενώνα.

ληνικής τέχνης συνεχίστηκαν και στα ελληνορωμαϊκά χρόνια, εντονότερες, καθώς στον γλωσσικό και πολιτισμικό **εξελληνισμό** συμμετείχαν τώρα όχι μόνο οι κατακτημένοι λαοί αλλά και οι ίδιοι οι Ρωμαίοι.⁸ Θα δούμε, άλλωστε, στην ελληνική γραμματεία της εποχής να διακρίνονται και αρκετοί *ελληνίζοντες* ξένοι, όπως ο Λουκιανός, ο Φίλων ο Ιουδαίος, ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος και άλλοι, που παραμερίζοντας τη γλώσσα τους προτίμησαν να συγγράφουν στα ελληνικά.

3. Γράμματα και τέχνες

“Τόσο μεγάλη είναι η λογοτεχνική στείροτητα στην εποχή μας σ’ όλον τον κόσμο! Ίσως πρέπει τελικά να παραδεχτούμε εκείνο το χιλοειπωμένο ότι η δημοκρατία είναι στοργική τροφός των μεγάλων πνευμάτων και ότι σχεδόν μόνο μαζί μ’ αυτήν έφτασαν στην ακμή τους και μαζί μ’ αυτήν πέθαναν οι μεγάλοι της λογοτεχνίας.”

Ανώνυμος, *Περί ύψους* 44.2⁹

Τρία **συγγενικά ρεύματα** ή κινήματα αναπτύχθηκαν και σφράγισαν την πνευματική ζωή της Ελληνορωμαϊκής εποχής: το γενικότερο ρεύμα του **κλασικισμού**, το ειδικότερο γλωσσικό κίνημα του **αττικισμού**, και η λεγόμενη **δεύτερη σοφιστική**, που μετασχημάτισε το νόημα και τη λειτουργία της ρητορικής τέχνης.

Ο **κλασικισμός** ορίζεται ως η προσπάθεια νεότερων συγγραφέων και καλλιτεχνών να ακολουθήσουν, περισσότερο ή λιγότερο πιστά, τα κλασικά πρότυπα. Σποραδικά φαινόμενα κλασικισμού συναντούμε ήδη στην Ελληνιστική εποχή, αλλά το κλασικιστικό ρεύμα κορυφώθηκε στα ελληνορωμαϊκά χρόνια, όταν συγγραφείς και καλλιτέχνες, απογοητευμένοι, όπως ο συγγραφέας του *Περί ύψους*, από την εποχή τους, στράφηκαν νοσταλγικά προς τα κλασικά πρότυπα επιχειρώντας συνειδητά να τα μιμηθούν, αν όχι και να τα αντιγράψουν.

Στο πλαίσιο του γενικότερου κλασικισμού, ο **αττικισμός** ορίζεται ως η τάση ορισμένων πεζογράφων της Ελληνορωμαϊκής εποχής να μη χρησιμοποιήσουν στα έργα τους την κοινή ελληνική γλώσσα της εποχής τους αλλά την αττική διάλεκτο της Κλασικής εποχής, όπως τη γνώριζαν από τα έργα του Λυσία, του Ξενοφώντα, του Πλάτωνα κ.ά.¹⁰

Τη **δεύτερη σοφιστική**¹¹ απαρτίζουν μια ομάδα από ρήτορες που

⁸ Για τις πολιτισμικές σχέσεις του ελληνισμού με τους Ρωμαίους βλ. αναλυτικά Θ. Παπαγγελής, *Η Ρώμη και ο κόσμος της*.

⁹ Η μετάφραση είναι του Μ. Ζ. Κοπιδάκη.

¹⁰ Βλ. σχετικά Α.-Φ. Χριστίδης, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*.

¹¹ Η ονομασία *Δεύτερα Σοφιστική* είναι αρχαία και την κρατούμε, παρόλο που οι

έζησαν στην Ελληνορωμαϊκή εποχή τριγυρίζοντας απ' άκρη σ' άκρη την αυτοκρατορία και δίνοντας διαλέξεις και μαθήματα, με μεγάλη συνήθως επιτυχία. Οι ομιλίες τους, που φρόντιζαν να εκδοθούν και να κυκλοφορήσουν, αφορούσαν ποικίλα (όχι πολιτικά!) θέματα, και ανήκαν όλες στο συμβουλευτικό και επιδεικτικό ρητορικό είδος.

Ως ιδιότυπο φαινόμενο κλασικισμού στις εικαστικές τέχνες μπορεί να ερμηνευτεί στα ελληνορωμαϊκά χρόνια η αθρόα παραγωγή αντιγράφων των γλυπτών της Κλασικής εποχής. Πλήθος καλλιτεχνικά εργαστήρια, στην Αθήνα, στην Πέργαμο και σε άλλες πόλεις της Μικρασίας, άλλο δεν έκαναν από το να παράγουν περισσότερο ή λιγότερα πιστά ή ελεύθερα **αντίγραφα** κλασικών έργων, που αμέσως πουλιόνταν για να κοσμήσουν πολιτείες, ανάκτορα και επαύλεις σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή επικράτεια.

Οι Ρωμαίοι εκτιμούσαν πολύ την ελληνική τέχνη (όχι μόνο την κλασική), που την είχαν οδηγό και πρότυπο στα πρώτα τους βήματα και που η επίδρασή της ήταν και έμεινε αποφασιστική ως το τέλος. Όμως προσοχή: η ρωμαϊκή τέχνη δε μπορεί να ερμηνευτεί ως απλή κλασικιστική απομίμηση των ελληνικών προτύπων, καθώς σε πολλά διαφοροποιήθηκε, απέκτησε δική της ρωμαϊκή φυσιογνωμία, και με τη σειρά της επηρέασε τις καλλιτεχνικές δημιουργίες της Ελληνορωμαϊκής εποχής.

Φιλοδοξία και πλούτος δεν κρύβονται. Εκφρασή τους ήταν τα τεράστια ανακτορικά συγκροτήματα, αφάνταστο πόσο πολυτελή, και οι αυτοκρατορικές ή ιδιωτικές επαύλεις με τον βαρύτιμο διάκοσμο, διάσπαρτες σε όλη την επικράτεια. Παρόμοια, το μεγαλείο και η φήμη των αυτοκρατόρων, των αξιωματούχων και άλλων ισχυρών προσώπων εκφράζονταν με τις χίλιες μύριες δοξαστικές απεικονίσεις τους¹² σε προτομές και ανδριάντες, σε σαρκοφάγους ή και σε ανάγλυφα που ιστορούσαν π.χ. μια νικηφόρα εκστρατεία, από το ξεκίνημά της ως τον θρίαμβο.

Το πρακτικό πνεύμα των Ρωμαίων και η φροντίδα της κεντρικής εξουσίας για τους πολίτες εκφράστηκαν με μιαν ολόκληρη σειρά από θαυμαστά στην αντοχή και τη λειτουργικότητά τους κοινωφελή δη-

ρήτορες της Ελληνορωμαϊκής εποχής ελάχιστα κοινά είχαν με τους σοφιστές των κλασικών χρόνων.

¹² Οι κάθε λογής απεικονίσεις προσώπων (πορτρέτα) των ελληνορωμαϊκών χρόνων είναι κατά κανόνα αρκετά ρεαλιστικές· όμως αυτό δεν εμπόδιζε τους καλλιτέχνες να προσθέτουν μεγαλοπρέπεια και ομορφιά στους εικονιζόμενους, ή ακόμα και να τους προσομοιάζουν με θεούς.

μόσια έργα και ιδρύματα: δρόμους, γεφύρια, αγορές, κρήνες, λουτρό, υδραγωγεία, βεσπασιανές,¹³ αλλά και θεραπευτήρια σαν το Ασκληπιείο της Περγάμου, βιβλιοθήκες σαν την πανέμορφη της Εφέσου (110 μ.Χ.), χώρους μουσικών εκδηλώσεων (ώδεϊα), (αμφιθέατρα¹⁴ κ.ά.

Ιδιαίτερα ευνοημένη από τα ρωμαϊκά κατασκευαστικά έργα στάθηκε στον ελλαδικό χώρο η **Αθήνα**, καθώς σημαντικοί ρωμαίο αυτοκράτορες τη θαύμαζαν και την τιμούσαν για την πνευματική της υπόσταση. Ήδη ο Ιούλιος Καίσαρας και ο Οκταβιανός Αύγουστος χρηματοδότησαν τη **ρωμαϊκή αγορά** (10 π.Χ.)· αργότερα ο αυτοκράτορας Αδριανός (117–138 μ.Χ.) έχτισε την **Αδριάνειο βιβλιοθήκη** και ολοκλήρωσε τον ναό του Ολυπιού Διός· τέλος, ο αυτοκράτορας Αντωνίνος ο Ευσεβής (137–161 μ.Χ.) αποπεράτωσε το αθηναϊκό υδραγωγείο, που ξεκινούσε από την Πάρνηθα και έφτανε ως τη Δεξαμενή στους πρόποδες του Λυκαβηττού – την ίδια Δεξαμενή που, επισκευασμένη, χρησιμοποιείται ακόμα σήμερα, τα Θεοφάνια, για τον αγιασμό των υδάτων.¹⁵

4. Ποίηση

Η μεγάλη ακμή της ρωμαϊκής ποίησης τον 1ο π.Χ. και 1ο μ.Χ. αιώνα συμπίπτει με μιαν απελπιστικά άγονη περίοδο της ελληνικής ποίησης, που πια έχει χάσει κάθε δροσιά και καλλιεργείται μόνο ως πάρεργο, στο πλαίσιο της ρητορικής τέχνης.

Α. Δραματική ποίηση

Η **δραματική ποίηση** είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη. Τα λίγα έργα που ξέρουμε ότι γράφτηκαν (μερικά από Ρωμαίους, στα ελληνικά) δεν προορίζονταν για τη σκηνή αλλά για απλή ανάγνωση. Στις θεατρικές παραστάσεις εξακολουθούσαν να κυριαρχούν ο **μίμος** και ο **παντόμιμος**

¹³ Βεσπασιανές ονομάζονται τα δημόσια ουρητήρια, από τον αυτοκράτορα Βεσπασιανό (69–79 μ.Χ.), που φρόντισε να κατασκευαστούν στη Ρώμη.

¹⁴ Αμφιθέατρα ονομάστηκαν την εποχή αυτή ορισμένα μεγάλα κτίσματα, παρόμοια με τα σημερινά ποδοσφαιρικά γήπεδα, όπου καθισμένοι γύρω γύρω στις κερκίδες οι θεατές παρακολουθούσαν όσα συνέβαιναν στην αρένα. Το πιο γνωστό παράδειγμα είναι το Κολοσσαίο της Ρώμης, που χτίστηκε στα τέλη του 1ου μ.Χ. αι.

¹⁵ Στα παραπάνω πρέπει να προστεθούν τα κτίσματα ενός πάμπλουτου Έλληνα και ρωμαίου πολίτη, του Ηρώδη του Αττικού (σ. 257). Ο πατέρας του είχε ανακαλύψει τεράστιο θησαυρό που ο ίδιος τον αξιοποίησε οικοδομώντας δημόσια κτίρια σε διάφορες ελληνικές πόλεις. Στην Αθήνα μαρμάρωσε το στάδιο και έχτισε ναό της Τύχης και το Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού!

στις ποικίλες μορφές τους (σ. 192)· και το μόνο που μπορούμε να συμπεράνουμε, όταν μαθαίνουμε ότι σε κάποιες περιπτώσεις ακούγονταν από σκηνής ορισμένα τραγικά κείμενα, τραγουδιστά, είναι ότι τέτοιου είδους ‘παραστάσεις’ εξηγούν την εξέλιξη της λέξης τραγωδία, που με τα χρόνια έφτασε να σημαίνει απλά ‘τραγουδί’.

Β. Λυρική ποίηση

Επιγράμματα συνθέσαν στα ελληνορωμαϊκά χρόνια πολλοί. Προς το τέλος του 1ου π.Χ. αιώνα έζησε και έγραψε ο Κριναγόρας από τη Μυτιλήνη, τον 1ο μ.Χ. αιώνα ο Φίλιππος και ο Αντίπατρος από τη Θεσσαλονίκη, ο Αντίφιλος από το Βυζάντιο, ο σατιρικός Λουκίλιος κ.ά.π. Τον ίδιο αιώνα έγραψε και ο Λεωνίδας από την Αλεξάνδρεια τα *ισόψηφα* επιγράμματά του, όπου τα γράμματα, αν διαβαστούν ως αριθμοί, δίνουν το ίδιο πάντα άθροισμα, και στο γύρισμα προς τον 2ο μ.Χ. αιώνα ο Νικόδημος από την Ηράκλεια τα *ανακυκλωτικά* του επιγράμματα, που διαβάζονται και ίσια και ανάποδα. Παρόμοια τεχνοπαίγνια απαιτούν επιδεξιότητα και γνώση· αποτελούν όμως και σημεία ποιητικής παρακμής.

Το δεύτερο λυρικό είδος που καλλιεργήθηκε στα ελληνορωμαϊκά χρόνια ήταν οι *Ύμνοι*. Στον 2ο μ.Χ. αιώνα ανήκουν οι ύμνοι του Μεσομήδη από την Κρήτη *Εἰς Καλλιόπειαν, Εἰς Ἥλιον, Εἰς Νέμεσιν, Εἰς Φύσιν, Εἰς Ἴσιν* κλπ., σημαντικοί όχι τόσο για την ποιητική τους αξία, όσο γιατί στους τρεις πρώτους τα χειρόγραφα μας διασώζουν και τη μελωδία τους, καταγραμμένη με τα αρχαία μουσικά σημεία.

Στον 2ο ή 3ο μ.Χ. αιώνα χρονολογούνται 87 σύντομοι λατρευτικοί ύμνοι που μας παραδόθηκαν ως προσφορά του μυθικού Ορφέα προς τον Μουσαίο (σ. 50). Γραμμένοι σε δακτυλικό εξάμετρο, οι *Ορφικοί ύμνοι* καμιά δεν έχουν σχέση με τον Ορφέα και ελάχιστη με τον ορφισμό· μας ενδιαφέρουν όμως για τη μεγάλη ποικιλία των θεών που εξυμνούν και για τον ποιητικό τους τρόπο, όπου τα παραδοσιακά ή νεόκοπα λατρευτικά επίθετα ακολουθούν αραδιαστά το ένα το άλλο. Ένα δείγμα από τον ύμνο *Εἰς Φύσιν*:

Ὡ Φύσι, παμμήτειρα θεά, πολυμήχανε μητηρ,
οὐρανία, πρεσβειρα, πολύκτιτε δαίμον, ἄνασσα,
πανδαμάτωρ, ἀδάμαστε, κυβερνήτειρα...

Από τα άλλα λυρικά έργα της Ελληνορωμαϊκής εποχής αξιομνημόνευτα είναι τα ψευδεπίγραφα *Ανακρεόντεια*, μια συλλογή από εξή-

να λιανοτράγουδα, όπου εγκωμιάζονται, με τον τρόπο του Ανακρέοντα, οι χαρές της ζωής. Πιο σημαντικοί για μας οι *Αισώπειοι μυθίαμβοι* ενός ελληνοθρεμμένου Ρωμαίου, του **Βάβριου**, που γύρω στα 100 μ.Χ. αφηγήθηκε μύθους του Αισώπου και άλλες ιστοριούλες ποιητικά, σε απλή γλώσσα και μέτρο χωλιαμβικό – όπου για πρώτη φορά βλέπουμε να παίζουν ρόλο όχι μόνο ο χρόνος των συλλαβών αλλά και ο δυναμικός τονισμός τους.¹⁶ Το έργο είχε μεγάλη επιτυχία και αξιοποιήθηκε νωρίς ως διδακτικό ανάγνωσμα στα σχολεία.

Γ. Επική ποίηση

Εντυπωσιακή σε ποσότητα, αλλά φτωχή σε ποιότητα, ήταν στα ελληνορωμαϊκά χρόνια η *επική παραγωγή*, τόσο σε μυθολογικά και ιστορικά όσο και σε διδακτικά έργα. Ήταν όλα τους γραμμένα σε δακτυλικό εξάμετρο και στην τιμημένη, αλλά τα χρόνια εκείνα ακατάληπτη για τους πολλούς, ποιητική γλώσσα του Ομήρου – με κάποια λάθη, εννοείται.

Στα *μυθολογικά έπη* ανήκουν τα *Ορφικά Αργοναυτικά*, έργο ενός πολύ μέτριου, ανώνυμου για μας, ποιητή που θέλησε να ξαναδιηγηθεί την Αργοναυτική εκστρατεία τονίζοντας τον ρόλο του Ορφέα· η χαμένη *Γιγαντιάς* του Σκοπελιανού από τις Κλαζομενές (1ος/2ος μ.Χ. αι.), δασκάλου του Ηρώδη του Αττικού· το επίσης χαμένο *Ήρωικαι θεογαμίας* του Πείσανδρου (2ος/3ος μ.Χ. αι.), που επιχείρησε να καλύψει ολόκληρη τη μυθολογία σε εξήντα βιβλία, κ.ά. Επικός ποιητής ήταν και ο πατέρας του Πείσανδρου, ο *Νέστορας* από τη Λάρανδα της Μικρασίας. Το έργο του *Ιλιάς λιπογράμματος*, χαμένο και αυτό, αποτελούσε αναδιήγηση της *Ιλιάδας* σε είκοσι τέσσερις ραψωδίες, όπου από κάθε μία έλειπε τελείως ένα γράμμα: από τη ραψωδία Α το άλφα, από τη ραψωδία Β το βήτα, κ.ό.κ.

Τέλος του 3ου και αρχές του 4ου μ.Χ. αιώνα είναι πιθανό να έζησε ο *Κόιντος* από τη Σμύρνη. Το ηρωικό του έπος *Τὰ μεθ' Ὀμηρον γεφυρώνει την Ιλιάδα με την Οδύσσεια*, ιστορώντας σε δεκατέσσερις ραψωδίες όλα όσα μεσολάβησαν από τον θάνατο και την ταφή του Έκτορα ως την άλωση της Τροίας και το ταξίδι της επιστροφής των Αχαιών στις πατρίδες τους.¹⁷

¹⁶ Βλ. Α.-Φ. Χριστίδης, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*.

¹⁷ Τον Κόιντο μμήθηκε ένας λίγο νεότερός του ποιητής, ο *Τριφιδώδωρος* από την Πανόπολη της Αιγύπτου, στο (άχαρο) επύλλιο *Ίλιου άλωσης*, που μας έχει σωθεί. Άλλα του έργα παραδίδεται πως ήταν τα *Μαραθωνιακά* και η *Ὀδύσσεια λιπογράμματος*.

Άφθονα ήταν και τα ιστορικά έπη που γράφτηκαν την Ελληνορωμαϊκή εποχή. Με ηρωική μεγαλοστομία ιστορούσαν πολεμικά επεισόδια σαν τη μάχη των Φιλίππων και τη ναυμαχία στο Άκτιο, ή ξετύλιγαν τη δράση προσώπων σαν τον Μεγαλέξανδρο, την Κλεοπάτρα και, με φανερή κολακεία, τον Αδριανό και άλλους ρωμαίους αξιωματούχους – όλα χαμένα.

Από τα διδακτικά έργα σημειώνουμε πρώτα ένα ψευδεπίγραφο γνωμικό ποίημα σε δακτυλικούς εξαμέτρους (1ος/2ος μ.Χ. αι.) που αποδίδεται στον Φωκυλίδη (σ. 72), αλλά είναι φανερά επηρεασμένο από την Παλαιά Διαθήκη και άλλα ιουδαϊκά κείμενα. Σημαντικότερο, και πιο γνωστό, ήταν το έργο *Περιήγησις τῆς οἰκουμένης*, του Διονυσίου από την Αλεξάνδρεια (1ος/2ος μ.Χ. αι.). Στους 1186 εξάμετρους στίχους του, ο Διονύσιος ο περιηγητής, όπως τον ονομάζουμε, τα κατάφερε να περιγράψει σε γενικές γραμμές τη γνωστή οικουμένη με τόση επιτυχία ώστε το έργο του να μεταφραστεί, να σχολιαστεί και, το σπουδαιότερο, να χρησιμοποιηθεί ως σχολικό εγχειρίδιο γεωγραφίας.

Ψευδεπίγραφα είναι και τα *Άποτελεσματικά*, που σώθηκαν με το όνομα του Μανέθωνα (σ. 211), αλλά στην πραγματικότητα γράφτηκαν από κάποιον συγγραφέα του 2ου/3ου μ.Χ. αιώνα που θέλησε να σφετεριστεί το κύρος του αιγύπτιου ιερέα και ιστορικού. Πρόκειται για έργο αστρολογικό όπου η θέση των πλανητών την ημέρα της γέννησης προδικάζει τον χαρακτήρα και τις τύχες ανθρώπων (2.150–1):

Όλοι οι πλανήτες να βρεθούν στον οίκο του καθένας,
αυτό είναι το καλύτερο για κείνους που γεννιούνται.

Μεγάλη φήμη ως επικός-διδακτικός ποιητής απόκτησε ο Οππιανός από την Κιλικία, που αφιέρωσε στον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο (161–180 π.Χ.) τα *Άλιευτικά* σε πέντε βιβλία: δύο βιβλία όπου περιγράφει τα ψάρια, “πού κατοικούν καθένα, τους υγρούς τους γάμους, τις υγρές γεννήσεις και την ψαρίσια τους ζωή, τις έχθρες, τις αγάπες, τις βουλήσεις τους” (1.47), και άλλα τρία όπου εκθέτει τους ποικίλους τρόπους ψαρέματος. Ο αυτοκράτορας λένε πως ευχαριστήθηκε τόσο ώστε του έδωσε ένα χρυσό νόμισμα για κάθε στίχο.

Μερικές δεκαετίες αργότερα, ένας άλλος Οππιανός, από τη Συρία, αφιέρωσε στον αυτοκράτορα Καρακάλλα (198–217 π.Χ.) τα *Κυνηγετικά* σε τρία βιβλία. Το έργο έχει ρητορικά χαρακτηριστικά και

ακολουθεί σε γενικές γραμμές το σχέδιο των *Αλιευτικών*: είναι όμως γλωσσικά και μετρικά κατώτερο, και αμφιβάλλουμε αν ο ποιητής του ανταμείφτηκε τόσο πλουσιοπάροχα όσο θα περίμενε.

Στην παράδοση μνημονεύονται και άλλα, για μας *χαμένα*, διδακτικά έπη. Θέμα τους οι πολύτιμες πέτρες και οι μαγικές τους ιδιότητες (*Λιθικά*), τα πουλιά (*Όρνιθιακά*) και το κυνήγι τους (*Ίξευτικά*),¹⁸ και ακόμα τα ιαματικά βότανα (*Άλεξίκηπος*), οι αρρώστιες (*Ίατρικά*) και οι γιατροειές τους (*Πανάκεια*).

5. Πεζογραφία

Ο κλάδος της πεζογραφίας είναι ο γονιμότερος της Ελληνορωμαϊκής εποχής, και καθώς όλοι λίγο πολύ οι συγγραφείς, άλλος λιγότερο άλλος περισσότερο, εντάσσονται συνειδητά στον αττικισμό,¹⁹ σωστό είναι να ξεκινήσουμε με τους θεωρητικούς του κινήματος.

Α. Αττικισμός

Στο πλαίσιο του γενικότερου κλασικισμού της εποχής, οι φιλόλογοι και κριτικοί της λογοτεχνίας, από τη μια για να αντιδράσουν στις υπερβολές και τη χαλαρότητα του Ασιασμού (σ. 205), από την άλλη για να ανοίξουν νέους δρόμους που θα οδηγούσαν την απροσανατόλιστη λογοτεχνία σε νέα ακμή, κήρυξαν ως ιδανικό και μέσο συγγραφικής επιτυχίας τη *μίμηση* των κλασικών προτύπων – πρώτα και πάνω απ’ όλα της γλώσσας τους. Όποιες όμως και αν ήταν οι προθέσεις τους, αποτελούσε “σημάδι αδυναμίας και στασιμότητας ότι αντιπρότειναν γλώσσα και ύφος, που αιώνες πριν είχαν εκφράσει σημαντικά νοήματα, αλλά που πια δε μπορούσαν να το κάνουν. Ο αττικισμός δεν αποτελούσε εξέλιξη που έδινε νέα ζωή σε παλιές φόρμες. Ουσία του φαινόταν να είναι η μουσειακή καλλιέργεια του ύφους” (Α. Λέσκι).

Αφετηρία για τον αττικισμό πιστεύουμε ότι αποτέλεσε ο **Απολλόδωρος** από την Πέργαμο (1ος π.Χ. αι.), δάσκαλος του Οκταβιανού Αυγούστου και συγγραφέας μιας, χαμένης για μας, *Ρητορικής τέχνης*, όπου ίσως για πρώτη φορά καθιερωνόταν ο *κανόνας των δέκα ρητόρων*, δηλαδή ο κατάλογος των δέκα πιο δόκιμων αττικών ρητόρων. Η

¹⁸ Ίξός είναι η φυτική κόλλα που αλείβεται στις *ιξόβεργες* για να πιάνονται τα πουλιά.

¹⁹ Για τον Αττικισμό βλ. και Α.-Φ. Χριστίδης, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*.

γλώσσα και το ύφος τους αποτελούσαν ‘κανόνα’ που οι νεότεροι συγγραφείς έπρεπε να τον τηρούν με αυστηρότητα.

Οπαδός, ίσως και μαθητής, του Απολλοδώρου ήταν ο **Καικίλιος** από την Καλή Ακτή της Σικελίας, που έζησε στα χρόνια του Αυγούστου. Αυστηρός αττικιστής, θαύμαζε τόσο την κανονικότητα του Λυσία ώστε να τον αξιολογεί υψηλότερα από τον Πλάτωνα. Τα πολλά ρητορικά, κριτικά, λεξικογραφικά κ.ά. του έργα έχουν χαθεί, αλλά πολλές απόψεις του είναι γνωστές από νεότερους συγγραφείς που τις μνημονεύουν και τις σχολιαζουν θετικά ή αρνητικά. Σημαντικότερος ανάμεσά τους ο Ανώνυμος, συγγραφέας του *Περί ύψους*.

Τον αττικισμό υποστήριζε και ο **Θεόδωρος** από τα Γάδαρα της Συρίας (1ος π.Χ. αι.), δάσκαλος του αυτοκράτορα Τιβέριου· ωστόσο, όχι χωρίς λόγο, θεωρήθηκε εξαρχής αντίπαλος του Απολλόδωρου. Η διαφωνία τους αφορούσε την αυστηρή ή χαλαρή τήρηση των αττικών κανόνων: ο Απολλόδωρος ήταν άκαμπτος· ο Θεόδωρος ήταν ελαστικός και δεχόταν ότι η αττική γλώσσα, βάση και προϋπόθεση της επιτυχίας, μπορούσε κάπως να προσαρμόζεται στα νέα γλωσσικά δεδομένα. Έτσι, αν το καλοσκεφτούμε, η διαφωνία τους συνέχιζε την παλιά έριδα ανάμεσα στους γραμματικούς που αποδέχονταν την ανωμαλία και στους άλλους που επιμέναν στην αυστηρή εφαρμογή των κανόνων (σ. 228).

Μεγάλος θεωρητικός του αττικισμού ήταν και ο **Διονύσιος** από την Αλικαρνασσό, που edίδαξε στη Ρώμη από το 30 ως το 52 μ.Χ. Από τα έργα του μας σώθηκαν αρκετά, άλλα αποσπασματικά, όπως το *Περί μιμήσεως* και το *Περί αρχαίων ρητόρων*, άλλα ολόκληρα, όπως το *Περί του Θουκυδίδου χαρακτήρος* και το σπουδαιότερο, *Περί συνθέσεως ονομάτων*, όπου δεν πραγματεύτηκε μόνο το πώς πρέπει κανείς να επιλέγει τις λέξεις του, αλλά και το πώς πρέπει να τις συνδυάζει μέσα στον λόγο για να πετύχει το καλύτερο αισθητικό (και ευφωνικό) αποτέλεσμα. Λιγότερο απόλυτος από τον Απολλόδωρο και τον Καικίλιο, ο Διονύσιος πρόβαλλε ως μεγάλο πρότυπο στη θέση του Λυσία τον Δημοσθένη. Θα τον συναντήσουμε πάλι ως ιστορικό (σ. 264–5).

Σε ένα του σύγγραμμα *Περί ύψους* ο Καικίλιος είχε προσπαθήσει να ορίσει τις ιδιότητες του *υψηλού*²⁰ ύψους που χαρακτηρίζει τα μεγάλα έργα της λογοτεχνίας. Ένας για μας άγνωστος συγγραφέας, ο **Ανώνυμος περί ύψους** όπως τον ονομάζουμε, έκρινε ότι το “βιβλίο ήταν κατώτερο από τον στόχο του και τα σημαντικότερα τα άφηνε

²⁰ Η μεταφορική ταύτιση του *ύψους* με την “εξαιρετική ποιότητα”, είναι και σήμερα συνηθισμένη: *υψηλές σκέψεις, υψηλά ιδανικά*: πρβ.το αγγλικό *high standarts* κ.ά.π.

απέξω” (1) και αποφάσισε να το αναιρέσει. Το δικό του έργο *Περί ὕψους*, που το μεγαλύτερο μέρος του έχει σωθεί, δημοσιεύτηκε γύρω στα 40 μ.Χ. και είναι ό,τι καλύτερο έχει να προσφέρει η αρχαιοελληνική φιλολογική σκέψη. Ο Ανώνυμος ήταν οπαδός του Θεόδωρου από τα Γάδαρα, προσέγγιζε τα θέματα με μετριοπάθεια και ανοιχτό μυαλό, πίστευε ότι είναι πολλοί οι παράγοντες που συμβάλλουν στη λογοτεχνική ποιότητα, και βέβαια γνώριζε ότι με το να ακολουθεί κανόνας κανείς δε γίνεται μεγάλος λογοτέχνης.

Το να αποφασίσει κάποιος να γράφει στην αττική διάλεκτο της Κλασικής εποχής είναι εύκολο· όμως στην πράξη το εγχείρημα παρουσίαζε **δυσκολίες** τόσες, που ήταν αδύνατο να ξεπεραστούν, αν ο συγγραφέας δεν είχε στη διάθεσή του τα κατάλληλα βοηθήματα. Αυτήν ακριβώς την ανάγκη ήρθαν να ικανοποιήσουν οι **λεξικογράφοι**.

Οι **λεξικογράφοι** των ελληνορωμαϊκών χρόνων εκμεταλλεύτηκαν βέβαια τους αλεξανδρινούς προκατόχους τους. Ενώ όμως οι αλεξανδρινοί στόχο είχαν να διευκολύνουν την ανάγνωση και την κατανόηση των παλαιότερων συγγραφέων, οι λεξικογράφοι της εποχής του αττικισμού συγκέντρωναν, ερμήνευαν και σχολίαζαν το αττικό λεκτικό με στόχο να βοηθήσουν τους συγχρόνους τους να συγγράψουν οι ίδιοι, χωρίς παρεκκλίσεις και σφάλματα, στα αττικά. Οι τίτλοι των έργων τους είναι χαρακτηριστικοί:

Αίλιος Διονύσιος από την Αλικαρνασσό (1ος/2ος μ.Χ. αι.): *Ἀττικά ὀνόματα*.

Παυσανίας από τη Συρία (1ος/2ος μ.Χ. αι.): *Ἀττικῶν ὀνομάτων συναγωγή*.

Διαφορετικά εργάστηκε ο **Διογενιανός** από την Ηράκλεια του Πόντου (1ος/2ος μ.Χ. αι.), που προτίμησε να συνθέσει λεξικό ολόκληρης της ελληνικής γλώσσας: *Παντοδαπή λέξις*.

Αρποκρατίων από την Αλεξάνδρεια (2ος μ.Χ. αι.): *Λέξεις τῶν δέκα ῥητόρων*.

Φρύνιχος από τη Βιθυνία (2ος μ.Χ. αι.): *Ἐκλογή ῥημάτων καὶ ὀνομάτων ἀττικῶν*. Ἦταν τόσο αυστηρός στον αττικισμό του, ώστε να κατηγορεί τον Μένανδρο (σ. 189) ότι χρησιμοποίησε αδόκιμες λέξεις, και να επιβάλλει απαγορεύσεις: “*αὐθέντης*” *μηδέποτε χρήσει ἐπὶ τοῦ “δεσπότης”, “νηρὸν” ὕδωρ μὴ εἴπῃς ἀλλὰ “πρόσφατον”, “ξύστραν” μὴ λέγε ἀλλὰ “στλεγγίδα”* κλπ. Το άλλο του έργο, η *Σοφιστική προπαρασκευή*, όπου συγκέντρωσε τις επιτρεπόμενες δόκιμες αττικές εκφράσεις, ήταν αφιερωμένο στον αυτοκράτορα Κόμοδο.

Στον Κόμοδο αφιέρωσε και ο ανταγωνιστής του Φρυνίχου, ο Ιούλιος **Πολυδεύκης** από τη Ναύκρατη της Αιγύπτου, το *Ὄνομαστικόν* του, λεξικό όπου

ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

οι λέξεις δεν είναι ταχτοποιημένες αλφαβητικά αλλά συγκεντρωμένες κατά νοηματικές ενότητες: όλα τα *ίππικά* μαζί, όλα τα *μαγείρου σκευή* μαζί, όλα τα *έμπνεόμενα όργανα* μαζί κλπ.

Μοίρης (2ος/3ος μ.Χ. αι.): *Ἀττικιστής*.

Τελευταίος στη σειρά, όχι λεξικογράφος αλλά ρήτορας, ο Ουλπιανός από την Τύρο (2ος/3ος μ.Χ. αι.), που το μόνο που τον ενδιέφερε για το κάθε τι ήταν αν μνημονεύεται ή όχι, αν *κεῖται* ή *οὐ κεῖται*, στα παλιά κείμενα – και οι σύγχρονοί του τον παρονόμασαν... *Κειτούκειτο*.

Για την τιμή των όπλων αναφέρουμε δύο συγγραφείς που αντιδράσαν στις υπερβολές του αττικισμού: τον σατιρικό Λουκιανό από τα Σαμόσατα (σ. 258), και τον ανώνυμο για μας λεξικογράφο που τον 2ο μ.Χ. αιώνα δημοσίευσε λεξικό με τον τίτλο *Ἄντιαττικιστής*, όπου καταξιώνονταν και πλήθος νεότερες λέξεις.

Β. Πλούταρχος

Ξεκινούμε τη θεώρηση της έντεχνης πεζογραφίας με τον Πλούταρχο, σημαντικό συγγραφέα που μπορεί τα έργα του να χαρακτηρίζονται άλλα ρητορικά, άλλα ιστορικά, άλλα φιλοσοφικά, αλλά ο ίδιος δεν ήταν ούτε ρήτορας και ρητοροδιδάσκαλος, ούτε ιστορικός, ούτε φιλόσοφος.

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ (περ. 50–120 μ.Χ.)

Γεννήθηκε από παλιά αρχοντική οικογένεια στη Χαιρώνεια της Βοιωτίας, σπούδασε στην Ακαδημία, ταξίδεψε στην Ελλάδα, στην Ιταλία και σε άλλους τόπους, επισκέφτηκε την Αλεξάνδρεια και τη Ρώμη, όπου έδωσε διαλέξεις και σχετίστηκε με ρωμαίους μεγαλουσιάνους, αλλά τελικά προτίμησε να παραμείνει στη μικρή του πατρίδα. Άνθρωπος ευσεβής, φιλήσυχος και μελετηρός, ενεργός πολίτης, στοργικός σύζυγος και καλός φίλος, ο Πλούταρχος έζησε τιμημένος από τους συμπολίτες του, που του εμπιστεύτηκαν σημαντικά αξιώματα, από τους κατοίκους των γειτονικών Δελφών, όπου ασκούσε ιερατικά καθήκοντα, και από τους Ρωμαίους, που τον ανακήρυξαν ρωμαίο πολίτη για την ιδεολογική υποστήριξη που τους πρόσφερε με τα έργα του. Από τα πάμπολλα συγγράμματα που ξέρουμε ότι δημοσίευσε υπολογίζουμε ότι σώζονται τα μισά: 120 πάνω κάτω έργα, που κατατάσσονται σε δύο ομάδες: *Βίοι παράλληλοι* και *Ἠθικά*.

Από τους *Βίους* περισώθηκαν 50 βιογραφίες: τέσσερις ανε-

ξάρτητες και οι υπόλοιπες ταιριασμένες σε είκοσι τρία ζευγάρια. Κάθε ζευγάρι αποτελείται από ένα σημαντικό Έλληνα (νομοθέτη, πολιτικό, στρατιωτικό ηγέτη κλπ.) και ένα Ρωμαίο που η ζωή και η δράση τους παρουσιάζουν ομοιότητες. Έτσι, π.χ., *παραλληλίζονται και συγκρίνονται ο Θησέας ως μυθικός βασιλιάς της Αθήνας με τον Νουμά, τον μυθικό βασιλιά της Ρώμης, ο Περικλής με τον Φάβιο Μάξιμο, ο Μεγαλέξανδρος με τον Ιούλιο Καίσαρα κλπ.* Ο Πλούταρχος δήλωσε ο ίδιος ότι δεν ήταν ιστορικός αλλά βιογράφος και ότι στόχος του, προβάλλοντας τα ήθη και τις πράξεις των μεγάλων ανδρών, ήταν να βοηθήσει τους αναγνώστες να παραδειγματιστούν από τις αρετές και να αποφύγουν τα λάθη τους.

Τα καθαυτό Ηθικά περιλαμβάνουν ομιλίες, διαλόγους και σύντομες διατριβές *Περί ἀρετῆς και κακίας, Περί εὐθυμίας, Περί πολυπραγμοσύνης, Περί φιλαυτίας κλπ.* όμως στην ίδια συλλογή ο Πλούταρχος πραγματεύεται και άλλα, διαφορετικά θέματα: κοσμολογικά (*Περί τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου ἐν τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης*), (παρα)ιστορικά (*Περί τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς, Πότερον οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι*), κοινωνικά (*Γαμικὰ παραγγέλματα*), ερωτικά (*Ἐρωτικαὶ διηγήσεις*), φιλοσοφικά (*Εἰ διδακτὸν ἡ ἀρετή, Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ λάθε βιώσας*), μουσικά (*Περί μουσικῆς*), παιδαγωγικά (*Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν*), θρησκευολογικά (*Περί Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος, Περί δεισιδαιμονίας, Περί τύχης*), (παρα)ιατρικά (*Υγιεινὰ παραγγέλματα, Περί σαρκοφαγίας*), πολιτικά (*Πολιτικὰ παραγγέλματα, Περί μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας*), και κάποια απροσδόκητα, όπως το *Πότερον ὕδωρ ἢ πῦρ χρησιμώτερον*, το *Πότερα τῶν ζῶων φρονιμώτερα, τὰ χερσαῖα ἢ τὰ ἐνυδρα κ.ά.* – 70 συνολικά έργα²¹ που τα περισσότερα χαρακτηρίζονται από έντονη συμβουλευτική-διδασκτική διάθεση.

Η σκέψη του Πλούταρχου δεν ήταν ούτε πρωτότυπη ούτε ενταγμένη σε μία και μόνο φιλοσοφική σχολή. Εκλεκτικός ήταν, όπως και πολλοί άλλοι στην εποχή του. Ξεκινούσε από τον πλατωνικό ιδεαλισμό, αλλά ήταν έτοιμος να αποδεχτεί και να στηρίξει κάθε πρόταση που του φαινόταν σωστή, να απαρηνηθεί και

²¹ Στο σώμα των Ηθικών περιέχονται και μερικά ακόμα έργα, ψευδεπίγραφα: ανάμεσα τους το γνωστό και πολύτιμο για τις παιδαγωγικές πληροφορίες που περιέχει *Περί παιδῶν ἀγωγῆς*.

να πολεμήσει κάθε πρόταση που του φαινόταν σφαλερή. Πολύτιμα μας είναι τα έργα του ως τεκμήρια της εποχής του αλλά και για τον τεράστιο όγκο των πληροφοριών που περιέχουν για τα περασμένα. Ο Πλούταρχος ήξερε πολλά, και δεν έχανε ευκαιρία να διηγηθεί κάποιο επεισόδιο, μια φήμη, ένα ανέκδοτο, ή και να παραθέσει μια γνώμη, ένα απόφθεγμα, λίγους χαρακτηριστικούς στίχους. Τα έργα του, όσα σώθηκαν, παραπέμπουν σε πάνω από πενταχόσιους συγγραφείς και μας οδηγούν να υποθέσουμε ότι δούλευε συστηματικά, με επιστημονική μέθοδο, διαβάζοντας τα συγγράμματα των προκατόχων του και αποδελτιώνοντας όσα στοιχεία τον ενδιέφεραν για να τα αξιοποιήσει στις δικές του αντίστοιχες διατριβές.

Η γλώσσα και το ύφος του είναι απλά αλλά επιμελημένα. Μαρτυρούν την πολύπλευρή του μόρφωση και την οικειώσή του με τον καλλιεργημένο αττικό λόγο· μαρτυρούν όμως και τη μετριοπάθεια και την ανεξαρτησία του απέναντι στον κυρίαρχο αττικισμό, καθώς ο Πλούταρχος δε δίσταζε να υιοθετεί στη γραφή του χαρακτηριστικά και λέξεις της Κοινής – στοιχεία που, αν ήθελε, σίγουρα θα μπορούσε να τα αποφύγει.

Η φήμη και η επίδρασή του ήταν, ήδη στην εποχή του, τεράστια.

Γ. Ρητορεία και Ρητορική

Η ρητορική, δηλαδή η θεωρία του προφορικού λόγου και η διδασκαλία της, δεν έχασε ποτέ τη σημαντική θέση που κατείχε στην εκπαίδευση από τον καιρό των σοφιστών· μόνο η ρητορεία διαπιστώσαμε ότι υποχώρησε από τη στιγμή που καταλύθηκαν τα δημοκρατικά πολιτεύματα (σ. 205) – φυσικά! Και αν τώρα, στα ελληνορωμαϊκά χρόνια, η ρητορεία βλέπουμε να παρουσιάζει άνθιση, είναι γιατί οι ρήτορες την ασκούσαν στην πιο ήπια μορφή της, εκφωνώντας καθαρά επιδεικτικούς ή ανώδυνα συμβουλευτικούς λόγους σε μεγάλα ακροατήρια. Τέτοιοι ήταν όλοι σχεδόν οι λόγοι που εκφωνούσαν και δημοσίευαν οι σοφιστές της δεύτερης σοφιστικής.

Στη *δεύτερη σοφιστική*, το είπαμε (σ. 242–3), εντάσσονται μια σειρά από ρήτορες που έζησαν στην Ελληνορωμαϊκή εποχή περιοδεύοντας απ' άκρη σ' άκρη την αυτοκρατορία και δίνοντας *διαλέξεις* και μαθήματα σε διάφορα θέματα, με μεγάλη συνήθως επιτυχία. Αυτό ήταν και το μόνο κοινό που είχαν με τους σοφιστές της Κλασικής επο-

χής· και αν επιμένουμε να χρησιμοποιούμε τους παραπλανητικούς όρους σοφιστές και σοφιστική, είναι γιατί τους συναντούμε στον Φλάβιο Φιλόστρατο, που ανήκει στην ίδια ομάδα (σ. 261).

Οι σοφιστές της δεύτερης σοφιστικής καλλιεργούσαν πλήθος ρητορικά είδη και πραγματεύονταν ποικίλα θέματα. Έγραφαν, απαγγέλλαν και δημοσίευαν διαλέξεις, σύντομες πραγματείες ή διατριβές, διαλόγους, ρητορικά (προ)γυμνάσματα ή μελέτες (ασκήσεις), εκφράσεις (περιγραφές), προλαλιές (σύντομες προκαταρκτικές ομιλίες), επιστολές, και παίγνια – καθαρά επιδεικτικά τα περισσότερα, με τη φροντίδα του ομιλητή και την προσοχή του ακροατηρίου να συγκεντρώνονται στη μορφή και την απαγγελία περισσότερο παρά στο περιεχόμενο του λόγου.

Σχετικά με το περιεχόμενο των ομιλιών, σημασία έχει να προσέξουμε ότι συχνά οι σοφιστές της δεύτερης σοφιστικής υπερβαίνουν τα όρια της ρητορικής, εισβάλλοντας στα πεδία της λαϊκής ως την πύμμε φιλοσοφίας. Στην προσπάθειά τους να συμβουλέψουν, να παρηγορήσουν, να νουθετήσουν ή και μόνο να εντυπωσιάσουν το ακροατήριό τους, πραγματεύονταν θέματα ηθικής με εκλαϊκευτικό τρόπο, χωρίς πρωτοτυπία και βάθος. Έτσι, από τη μια συγγέονταν τα σύνορα ανάμεσα στη φιλοσοφία και τη ρητορική, από την άλλη φιλόσοφοι και σοφιστές βρίσκονταν συχνά αντιμέτωποι, υπερασπίζοντας καθένας την ειδικότητά του.

Κοινό ιδεολογικό χαρακτηριστικό των σοφιστών της δεύτερης σοφιστικής ήταν ο θαυμασμός για την ελληνική ιστορική, φιλοσοφική και λογοτεχνική παράδοση και οι νοσταλγικές αναφορές σε πρόσωπα, καταστάσεις και γεγονότα από το ένδοξο παρελθόν – όλα αυτά χωρίς να αμφισβητείται η ρωμαϊκή κυριαρχία ή να υποβιβάζονται οι Ρωμαίοι, που άλλωστε και οι ίδιοι θαύμαζαν και τιμούσαν τα ελληνικά επιτεύγματα των παλαιότερων εποχών.

Όπως θα το περιμέναμε, οι ρήτορες της δεύτερης σοφιστικής ήταν αττικιστές, οπότε αναρωτιόμαστε πώς ήταν δυνατό να κάνουν επιτυχημένες δημόσιες ομιλίες στο μεγάλο κοινό (σε θέατρα, σε βασιλικές, σε σταυροδρόμια), όταν τη γλώσσα που χρησιμοποιούσαν την καταλάβαιναν μόνο οι μορφωμένοι. Το μυστικό ήταν ότι τα χρόνια εκείνα πάντες ἄδουσι, καὶ ῥήτορες καὶ σοφισταί, “ὅλοι τραγουδοῦν, καὶ οἱ σοφιστὲς καὶ οἱ ῥήτορες” (Δίων Χρυσόστομος 32.68). Σε εποχή όπου ο μουσικός τονισμός είχε αντικατασταθεί από τον δυναμικό, οι λαμπρόφωνοι αττικιστές εκφωνούσαν τις διαλέξεις τους με την παλιά τραγουδιστή προφορά και γοήτευαν τα πλήθη με τον ήχο και μόνο

της ομιλίας τους.²² Χρονολογικά πρώτος στη σειρά ο Δίων, που για την ευγλωττία του επονομάστηκε *Χρυσόστομος*.

ΔΙΩΝ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ (περ. 40–115 μ.Χ.)

Γεννήθηκε στην Προύσα της Βιθυνίας, όπου και είχε τις πρώτες του επιτυχίες ως ρήτορας. Στο ξεκίνημά του ήταν δηλωμένος πολέμιος κάθε φιλοσοφίας· όμως αργότερα, όταν του δόθηκε στη Ρώμη η ευκαιρία, μαθήτευσε στον Μουσώνιο Ρούφο, τον δάσκαλο του Επίκτητου (σ. 279) και προσηλυτίστηκε στον στωικισμό. Τα βάσανά του άρχισαν όταν το 82 π.Χ. ο αυτοκράτορας Δομιτιανός, για πολιτικούς, υποψιαζόμεστε, λόγους, τον εξόρισε από την Ιταλία και του απαγόρευσε να επιστρέψει στην πατρίδα του.

Φτωχός και αποδιωγμένος ο Δίων φόρεσε τον φιλοσοφικό τρίβωνα και πήρε να ταξιδεύει από τόπο σε τόπο (στην Πελοπόννησο, στην Εύβοια, αλλά και ψηλά, στην περιοχή του Πόντου και του Δούναβη) εκφωνώντας λόγους με λαϊκό-φιλοσοφικό περιεχόμενο. Η τύχη του γύρισε δεκατέσσερα χρόνια αργότερα, με τον θάνατο του Δομιτιανού: οι διάδοχοι αυτοκράτορες, πρώτος ο Νέρβας, που τον ανακήρυξε ρωμαίο πολίτη, ύστερα ο Τραϊανός, που συνδέθηκε φιλικά μαζί του, τον γέμισαν τιμές και ευεργέτησαν, με τη μεσολάβησή του, την πατρίδα του. Ο Δίων τούς αντάμειψε με δημόσια ευχαριστήρια και επαίνους. Τα τελευταία του χρόνια, ένδοξος πια, τα πέρασε πάλι ταξιδεύοντας και δίνοντας διαλέξεις.

Μας έχουν σωθεί 77 ομιλίες του και 3 επιστολές, η μια προς κάποιο ρωμαίο (;) αξιωματούχο με συμβουλές για το ποιους ποιητές, ιστορικούς και ρήτορες αξίζει να διαβάσει.²³ Από τους λόγους του άλλοι, όπως οι *Περί βασιλείας*, *Περί άρετης*, *Περί πλεονεξίας*, πραγματεύονται γενικά θέματα· άλλοι, όπως ο *Ροδιακός* και ο *Ταρσικός*, απευθύνονται συμβουλευτικά στους κατοίκους των πόλεων που επισκεπτόταν· άλλοι, συμβουλευτικοί και

²² Μιλώντας για έναν τέτοιο ρήτορα, τον Αδριανό από την Τύρο (2ος μ.Χ. αι.), ο Φλάβιος Φιλόστρατος γράφει πως είχε γοητέψει τη Ρώμη τόσο “ώστε να θέλουν να τον ακούσουν και όσοι δε γνώριζαν την ελληνική γλώσσα. Τον άκουγαν σαν αηδόνι μελωδικό, θαυμάζοντας την όψη και την ευγλωττία του, την ευλυγισία της φωνής και τους κουβεντιαστούς και τραγουδιστούς ρυθμούς του” (*Βίαι σοφιστών* 2.10).

²³ Στο σώμα των έργων του διασώζονται τρεις ακόμα λόγοι, όχι δικοί του αλλά του μαθητή του Φαβροίνου, που ακολουθούσε τους ασιανούς ρητορικούς τρόπους.

αυτοί, όπως ο *Πρὸς Ἀπαμείς περὶ ὁμοιοίας*, αφορούν τοπικά πολιτικά θέματα της Βιθυνίας· άλλοι, όπως ο *Περὶ φυγῆς* και ο *Περὶ τῶν ἔργων* είναι αυτοβιογραφικοί· άλλοι, όπως ο *Περὶ Ὀμήρου* και ο *Περὶ Σωκράτους*, αναφέρονται σε ποιητές και φιλοσόφους· άλλοι, όπως ο *Φιλοκτῆτης* και η *Χρυσή* αφηγούνται και σχολιάζουν μύθους, κλπ. κλπ. Μέσα σε όλα αυτά ξεχωρίζουμε (α) τον *Τρωικὸν ὑπὲρ τοῦ Ἴλιον μὴ ἀλῶναι*, όπου με στέρια λογικά επιχειρήματα υποστηρίζεται ότι οι Αχαιοί δεν ήταν δυνατό να πάρουν την Τροία, και ότι ο Ὀμηρος ψεύδεται (!), (β) τον *Εὐβοϊκόν*, όπου ο Δίων τάχα ναυαγεί και φιλοξενείται από έναν κυνηγό, που ζει σε ειδυλλιακό περιβάλλον, απομονωμένος με την οικογένειά του, πάμφτωχος, αλλά αγνός και ανέγγιχτος από τα ελαττώματα και τις σκοτούρες της αστικής κοινωνίας, (γ) τον *Πρὸς Ἀλεξανδρεῖς*, όπου κατηγορεῖ ανοιχτά τους κατόικους της Αλεξάνδρειας για ελαφρότητα και για ανάρμοστη συμπεριφορά στους αθλητικούς αγώνες και στις συναυλίες, όπου φανερώνονταν άγριοι και απαίδευτοι, και (δ) ένα νεανικό παίγνιο, το *Κώμης ἐγκώμιον*, που μας παραδόθηκε ενσωματωμένο στο *Φαλάκρας ἐγκώμιον* ενός μεταγενέστερου συγγραφέα, του Συνέσιου (4ος μ.Χ. αι.).

Ο Δίων έγραψε και άλλα έργα, φιλοσοφικά, όπως το *Εἰ φθαρτὸς ὁ κόσμος*, και ιστορικά, όπως τα *Γετικά* – όλα χαμένα.

Η γλώσσα και το ύφος του, διαμορφωμένα στα πρότυπα του Ξενοφώντα και του Πλάτωνα, είναι σχετικά απλά και καλαίσθητα – και δυσκολευόμαστε να αποφασίσουμε αν οι σποραδικές παραχωρήσεις του στην Κοινή ήταν συνειδητές ή αθέλητες.

Φίλος του Δίωνα, διάσημος για τη ρητορική του δεινότητα, ήταν ο Αντώνιος Πολέμων από τη Λαοδίκεια του Πόντου (περ. 90–145 μ.Χ.). Η φήμη του τον οδήγησε γρήγορα στο περιβάλλον των αυτοκρατόρων, ιδιαίτερα του Αδριανού, που του ανάθεσε να εκφωνήσει τον πανηγυρικό στα εγκαίνια του ναού του Ολυμπίου Διός στην Αθήνα. Από τα πολλά του έργα σώζονται μόνο δύο φανταστικές αγορεύσεις, όπου ο πατέρας του Κυνέγειρου και ο πατέρας του στρατηγού Καλλίμαχου, που είχε και αυτός σκοτωθεί στη μάχη του Μαραθώνα, διεκδικούν καθέννας για τον εαυτό του το δικαίωμα να εκφωνήσει τον επιτάφιο των πεσόντων.

Γεννήθηκε από αρχοντική και πάμπλουτη οικογένεια του Μαρθώνα, σπούδασε στην Αθήνα και συνδέθηκε φιλικά με τον Πολέμωνα και τον Αδριανό. Τον αμύθητο πλούτο του τον αξιοποίησε ταξιδεύοντας και χρηματοδοτώντας κοινωφελή έργα – στην Αλεξάνδρεια της Τρωάδας, στην Ολυμπία, στην Κόρινθο, στην Αθήνα και αλλού (σ. 244 σημ. 15). Παράλληλα, η οικογενειακή του παράδοση (ο πατέρας του ήταν ενεργός ρωμαίος πολίτης), οι ικανότητές του και το κύρος του τον βοήθησαν να αποκτήσει μεγάλα αξιώματα στην Αθήνα και στη Ρώμη, όπου ο αυτοκράτορας Αντωνίνος τον ονόμασε Πραίτωρα και του ανάθεσε να εκπαιδεύσει τους γιους του.

Πλούτος και αξιώματα δε φέρνουν πάντα την ευτυχία. Ο Ηρώδης έχασε και πένθησε βαριά τη σύζυγό του, τη Ρηγίλλη, τις δύο θυγατέρες του και τον μικρότερό του γιο, άνοιξε δίκες για κληρονομικά θέματα, κατηγορήθηκε και ο ίδιος, δικάστηκε κλπ. Στήριγμά του η πετυχημένη συγγραφική του ενασχόληση και η διδασκαλία της ρητορικής στην Αθήνα.

Από τις διαλέξεις, εφημερίδες (ημερολόγια), επιστολές κλπ. που ξέρουμε ότι έγραψε δε σώθηκε παρά μία φανταστική συμβουλευτική ομιλία *Περί πολιτείας*, όπου προς το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου ένας Λαρισινός παροτρύνει τους συμπολίτες του να συμμαχήσουν με τη Σπάρτη εναντίον των Μακεδόνων. Γλώσσα και ύφος ακολουθούν τα αττικά πρότυπα τόσο πιστά ώστε οι φιλόλογοι να συζητούν αν η ομιλία είναι του Ηρώδη ή αν μήπως πραγματικά ανήκει στον 5ο π.Χ. αιώνα.

Μαθητής του Ηρώδη ήταν ο Αίλιος Αριστείδης (περ. 129–189 μ.Χ.) από τη Μυσία. Ως σοφιστής ταξίδεψε και δοξάστηκε πολύ· όμως και βασανίστηκε για χρόνια από μιαν άγνωστή μας αρρώστια. Οι γιατροί στο Ασκληπιείο της Περγάμου δε μπόρεσαν να τον βοηθήσουν, και για να γιατρευτεί χρειάστηκε ο ίδιος ο Ασκληπιός να τον επισκέπτεται στα όνειρά του και να του δίνει σωτήριες συμβουλές. Αυτές τις θεικές επισκέψεις ο Αριστείδης τις κατάγραψε με κάθε λεπτομέρεια στους έξι *Τερούς λόγους*, που μας σώθηκαν – μνημεία δεισιδαιμονίας, ματαιοδοξίας και μυστικοπάθειας.

Αλλα του έργα, συνθεμένα στους συμβατικούς τύπους και με τα συνηθισμένα θέματα της δεύτερης σοφιστικής, διασώθηκαν πολλά. Ξεχωρίζουμε τις ομιλίες που σχετίζονται με τη δεύτερη πατρίδα του,

τη Σμύρνη, τότε που την κατάστρεψε ο μεγάλος σεισμός του 178 μ.Χ. Ο Αριστειδής τη θρήνησε (*Μονωδία ἐπὶ Σμύρνη*), απευθύνθηκε με την *Ἐπιστολὴ περὶ Σμύρνης* στους αυτοκράτορες ζητώντας βοήθεια για την ανοικοδόμησή της, το πέτυχε, και το γιόρτασε με την *Παλινωδία ἐπὶ Σμύρνη*.

Χαρακτηριστικοί είναι οι φιλοσοφικοί λόγοι, όπου αντικρούει τον Πλάτωνα υπερασπίζοντας τον Γοργία και τη ρητορική ως τέχνη. Ο ίδιος ήταν αττικιστής, είχε πρότυπό του τον Δημοσθένη και φρόντιζε το ύφος και τη μουσικότητα του λόγου του τόσο ώστε τα πεζογραφήματά του να προσεγγίζουν τα πεδία της ποίησης. Το βλέπουμε αυτό στους ύμνους *Εἰς Δία*, *Εἰς Σάραπιν*, *Εἰς Ποσειδῶνα* και σε άλλα πεζά υμνητικά-πανηγυρικά του έργα.

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ (περ. 120–180 μ.Χ.)

Ο Λουκιανός ήταν Σύρος, γεννημένος στα Σαμόσατα, στις όχθες του Ευφράτη, από γονείς φτωχούς, που τον έστειλαν να μάθει λιθοξόος· ωστόσο, η κλίση του στα γράμματα ήταν τόσο ισχυρή, και την ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία τις έμαθε τόσο καλά, ώστε να ζήσει ταξιδεύοντας (στη Μικρασία, στην Ελλάδα, στην Ιταλία, στη Γαλατία), δίνοντας διαλέξεις και συγγράφοντας, όπως κάθε άλλος επιτυχημένος σοφιστής της εποχής του. Σημαντική επίδραση στη ζωή του είχαν η συνάντηση με τον πλατωνικό φιλόσοφο Νιγρίνο στη Ρώμη,²⁴ και η εγκατάστασή του στην Αθήνα από το 165 μ.Χ. και μετά. Τα μαθαίνουμε όλα αυτά από δικά του αυτοβιογραφικά έργα, όπως το *Ἐνύπνιον* (“Ὀνειρο”), το *Δίς κατηγορούμενος* κ.ά.

Από τα 70 και παραπάνω έργα του που έχουν σωθεί, ορισμένα, πρώιμα τα περισσότερα, δεν απομακρύνονται από τα θεματικά και μορφολογικά στερεότυπα της δεύτερης σοφιστικής. Εδώ ανήκουν κάποια ρητορικά γυμνάσματα, μια σειρά από προλαλιές, δύο εκφράσεις και ένα παίγνιο, το *Μυίας ἐγκώμιον*.

Το ιδιαίτερο στον Λουκιανό, αυτό που τον κάνει να ξεχωρίζει, είναι το μοναδικό σατιρικό του χάρισμα. Η δηκτική και ειρωνική του διάθεση, η ικανότητά του να επινοεί και να παρουσιάζει κωμικές καταστάσεις, η ευστοχία του λόγου του – όλα τον τοποθετούν δίπλα στους μεγάλους κωμικούς της ελληνικής

²⁴ Ο Νιγρίνος δε μας είναι γνωστός παρά μόνο από την *Πρὸς Νιγρίνον* επιστολή και τη διατριβή *Νιγρίνου φιλοσοφία* του Λουκιανού.

αρχαιότητας, τον Αριστοφάνη, τον Μένανδρο και τον Μένιππο, που άλλωστε τους χρωστούσε πολλά.

Ο Λουκιανός δεν άφησε τίποτα να μην το ειρωνευτεί, τίποτα που να μην το σατιρίσει με επιτυχία.

Στηλίτευσε μια σειρά από ανθρώπινους τύπους, π.χ. τον *ἀπαίδευτον* και πολλά βιβλία *ώνούμενον*, τον *μισάνθρωπο*, και τους τσαρλατάνους που τα χρόνια εκείνα δρούσαν ως θαυματοποιοί με θεικές τάχα δυνάμεις, όπως ο *Ἀλέξανδρος ἢ ψευδόμαντις*, που τριγύριζε με ένα πελώριο αλλά ήμερο φίδι κάνοντας “γητειές και μαγγανείες, μαδώντας τους πλούσιους...” (6).

Δε δίστασε να διασύρει τους θεούς, π.χ. στο *Θεῶν ἐκκλησία*, στο *Ζεὺς ἐλεγχόμενος* και στο *Ζεὺς τραγῶδός*, όπου οι θεοί φοβούνται ότι οι φιλόσοφοι θα καταφέρουν τελικά να αποδείξουν την ανυπαρξία τους. Εδώ ανήκουν και οι *Θεῶν διάλογοι* και οι *Ἐνάλιοι* (θαλασσινοί) *διάλογοι*, όπου συζητώντας ανοιχτά μεταξὺ τους θεοί και θεές αποκαλύπτουν όλες τους τις αδυναμίες, και όχι μόνο.

Ο Λουκιανός αγαπούσε πολύ το διαλογικό είδος, που το χειριζόταν έτσι ώστε να προσεγγίζει πότε τον φιλοσοφικό διάλογο και πότε την κωμωδία. Στη δεύτερη περίπτωση ανήκουν, δίπλα στους θειικούς, οι περίφημοι *Νεκρικοί διάλογοι*, όπου κάτω στον Άδη οι νεκροί βρίσκονται απογυμνωμένοι από κάθε εξουσία και πλούτο, και οι ηθογραφικοί *Εταιρικοί διάλογοι*, όπου συζητούν και φανερώνουν τα μυστικά τους αθηναίες εταίρες της Κλασικής εποχής. Αντίθετα, τους φιλοσοφικούς διαλόγους προσεγγίζουν μερικά από τα τελευταία του έργα, π.χ. ο *Ἐρμότημος*, ο *Εὐνοῦχος* και το *Περὶ ὀρχήσεως*, όπου παρουσιάζεται να παίρνει μέρος και ο ίδιος ο Λουκιανός, με το εξελληνισμένο του όνομα Λυκίνος.

Η σάτιρα κορυφώνεται όταν άμεσα ή έμμεσα ο Λουκιανός στρέφεται εναντίον του εαυτού του και των ομοίων του.

Όπως φαίνεται από έργα σαν το *Δίς κατηγορούμενος*, το *Νιγρίνος* κ.ά. οι σχέσεις του με τη φιλοσοφία, όπου θα μπορούσε εύκολα να ενταχτεί στους σκεπτικούς (σ. 221), δεν ήταν καθόλου εχθρικές· και όμως, κανείς δε διακωμώδησε τόσο τις φιλοσοφικές θεωρίες και τους εκπροσώπους τους όσο εκείνος: στο *Συμπόσιον ἢ Λαπίθαι*, π.χ., οι φιλόσοφοι διαφωνούν και, μεθυσμένοι, πιάνονται στα χέρια· στο *Δραπέται* η ίδια η Φιλοσοφία καταγγέλλει στον Δία ότι πολλοί σφετερίζονται τον τίτλο του

φιλοσόφου ενώ “η ζωή τους είναι βρωμερή, γεμάτη αμάθεια, θράσος και αδιαντροπιά” (4)· και στο *Βίων πρᾶσις* φιλόσοφοι των διαφόρων σχολών διαφημίζουν και βγάζουν στο σφυρί τον ἄριστον βίον, όπως τον δίδασκε καθέννας τους, αλλά δε βρίσκουν όλοι αγοραστές.

Παρόμοια, αττικιστής ο Λουκιανός, αλλά δεν παράλειψε να διακωμωδήσει στον *Λεξιφάνη*, στον *Σολοικιστή* και στον *Ψευδολογιστή* τις αττικιστικές υπερβολές· ρήτορας ο ίδιος, δήλωσε ότι απαρνήθηκε τη ρητορική τέχνη (*Δίς κατηγορούμενος*) και την ευτέλισε στο *Ρητόρων διδάσκαλος*, όπου, αν και θαυμαστής της κλασικής αρχαιότητας, δε δίστασε να ειρωνευτεί τις μεγάλες της δόξες συστήνοντας στον μαθητευόμενο ρήτορα να λείει και να ξαναλέει “για τον Μαραθώνα και για τον Κυνέγειρο, που χωρίς αυτούς δε γίνεται ομιλία, [...] για τον ουρανό που σκεπάστηκε από τα περσικά βέλη, τον Ξέρξη που το ’βαλε στα πόδια, τον Λεωνίδα...” (18).

Σάτιρα και φαντασία ξεχειλίζουν στα αφηγηματικά *Ἀληθῆ διηγήματα*, όπου ο Λουκιανός παρωδεί τα εξωτικά, γεμάτα περιπέτειες ταξίδια των μυθιστοριογράφων (σ. 270): αφού δηλώσει ότι ἔν [...] τοῦτο ἀληθεύσω λέγων ὅτι ψεύδομαι, ο Λουκιανός περιγράφει ένα ουτοπικό ταξίδι όπου με τους συντρόφους του επισκέφτηκε πλήθος παράδοξα νησιά στον ουρανό, το Τυρονήσι, το Φελλονήσι, το Νησί των ονείρων κ.ά.

Με το όνομά του σώζονται και 53 επιγράμματα, τα περισσότερα σατιρικά, αλλά ίσως όχι όλα δικά του.

Από τα πολλά **ψευδεπίγραφα** που αποδίδονται στον Λουκιανό, ενώ τα είχαν γράψει άλλοι, νεότεροι συγγραφείς, ξεχωρίζουμε: (α) το θρησκευολογικά εξαιρετικά ενδιαφέρον *Περὶ τῆς Συρίας θεοῦ*, γραμμένο ιωνικά με τον τρόπο του Ηροδότου, (β) δύο σύντομες (παρα)τραγωδίες με πρωταγωνίστρια την Ποδάγρα, την αρρώστια που βασανίζει τους καλοφαγάδες, και (γ) το *Λούκιος ἢ ὄνος*, με την ιστορία ενός νέου που θεσσαλές μάγισσες τον μεταμόρφωσαν κατά λάθος σε γάιδαρο και είδε κι έπαθε να ξαναβρεί την ανθρώπινη μορφή του. Το τελευταίο αυτό πιστεύουμε ότι αποτελεί απόσπασμα από το χαμένο έργο *Μεταμορφώσεις* που έγραψε ένας σύγχρονος με το Λουκιανό συγγραφέας, ο *Λούκιος* (;) από την Πάτρα.

Ρήτορας με έντονα φιλοσοφικά ενδιαφέροντα ήταν ο **Μάξιμος** από την Τύρο (περ. 125–185 μ.Χ.). Σώθηκαν 41 *διαλέξεις* του, όπου συζη-

τά “αν οι στρατιώτες ή οι γεωργοί είναι χρησιμότεροι για την πολιτεία, αν είναι τέχνη η αρετή, αν η ηδονή είναι σταθερό και μόνιμο αγαθό” και άλλα ανάλογα θέματα λαϊκής φιλοσοφίας. Ο Μάξιμος ήταν πλατωνιστής, αλλά είχε υιοθετήσει και δοξασίες από άλλες σχολές. Έγραψε στην αττική διάλεκτο, με ύφος απλό και παραστατικό, όπως ταιριάζει όταν ο λόγος απευθύνεται σε ανθρώπους με ενδιαφέροντα αλλά χωρίς ιδιαίτερες γνώσεις. Ορισμένες διαλέξεις παραδίδεται ότι εκφωνήθηκαν στη Ρώμη, στα χρόνια του Κόμμοδου, και αυτό είναι το μόνο σταθερό στοιχείο που έχουμε για τη ζωή του.

ΟΙ ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΙ (2ος και 3ος μ.Χ. αι.)

Στην οικογένεια των Φιλόστρατων, που είχε την καταγωγή της στη Λήμνο, ανήκουν συνολικά τέσσερις συγγραφείς· και καθώς οι πληροφορίες που έχουμε είναι αόριστες και αντιφατικές, χρειάστηκαν φιλολογικές έρευνες για να διαπιστωθεί ποιος ήταν και τι έγραψε καθένας τους.

Πρώτος ήταν ο Φιλόστρατος γιος του Βέρου, που παραδίδεται ότι ζούσε στην Αθήνα ως δραματικός ποιητής, σοφιστής και συγγραφέας ενός έργου *Περί κωμωδίας* – όλα αμφίβολα.

Γιος του ήταν ο Φλάβιος Φιλόστρατος (περ. 170–245 μ.Χ.), που σπούδασε στην Αθήνα και την Έφεσο, διακρίθηκε ως σοφιστής, ταξίδεψε και έγινε δεκτός στην αυλή του Σεπτίμιου Σεβήρου στη Ρώμη. Εκεί τον εκτίμησε και τον κράτησε στο στενό περιβάλλον της η αυτοκράτειρα Ιουλία Δόμνα, που είχε έντονα πνευματικά ενδιαφέροντα. Με δική της εντολή ο Φιλόστρατος έγραψε *Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον*: μυθιστορηματική βιογραφία ενός ταξιδευτή νεοπυθαγόρειου φιλόσοφου του Ιου μ.Χ. αιώνα (σ. 278), που ο θρύλος τον ήθελε πάνσοφο και θαυματουργό. Αργότερα, μετά τον θάνατο της Ιουλίας Δόμνας, ο Φιλόστρατος εγκαταστάθηκε στην Αθήνα ως ρητοροδιδάσκαλος και συνέχισε το συγγραφικό του έργο.

Πολύτιμο μας είναι το έργο του *Βίοι σοφιστῶν*: 60 πάνω κάτω βιογραφίες σοφιστῶν που έδρασαν από τον 5ο π.Χ. αιώνα ως τις μέρες του. Στην εισαγωγή ο Φιλόστρατος ξεχωρίζει την *αρχαία σοφιστική*, που άρχισε με τον Γοργία τον Λεοντίνο (σ. 100), από τη *δεύτερη σοφιστική*, που κατά τη γνώμη του ξεκίνησε με τον Αισχίνη τον ρήτορα στη Ρόδο (σ. 146).

Στον Φλάβιο Φιλόστρατο ανήκουν ακόμα (α) ο *Ηρωικός*,

όπου το φάντασμα του Πρωτεσίλαου, ήρωα που λατρευόταν ακόμα στην Τρωάδα, αποκαλύπτει σε έναν αμπελουργό όλες τις αλήθειες για τον Τρωικό πόλεμο²⁵ (β) ο *Περί γυμναστικής*, όπου καταγράφονται πληροφορίες για τα διάφορα αγωνίσματα, τη σωστή προπόνηση και διαίτα των αθλητών, και καυτηριάζονται τα σύγχρονα (τότε!) εκφυλιστικά φαινόμενα: π.χ. η *χρηματική παρανομία*, “το να αγοράζουν οι αθλητές και να πουλούν τις νίκες” (45)· (γ) οι *Εικόνες: εκφράσεις*, δηλαδή αναλυτικές περιγραφές, μιας σειράς από ζωγραφικούς πίνακες με ποικίλα θέματα (*Φαέθων, Βόσπορος, Σάτυροι, Θηρευταί κ.ά.π.*), που ο Φιλόστρατος ισχυρίζεται ότι τους είδε συγκεντρωμένους σε μια πινακοθήκη, αλλά οι φιλόλογοι έχουν κάθε λόγο να υποψιάζονται ότι είναι φανταστικοί· (δ) ορισμένες *επιστολές*, οι περισσότερες ερωτικές σε ανύπαρκτα πρόσωπα.

Ο τρίτος Φιλόστρατος με την επωνυμία ο *Λήμνιος* (3ος μ.Χ. αι.), παραδίδεται πως ήταν επιτυχημένος σοφιστής και συγγραφέας· όμως το μόνο δικό του που μπορούμε σήμερα να διαβάσουμε είναι μια επιστολή σχετική με την τέχνη της επιστολογραφίας.

Τελευταίος Φιλόστρατος, ο νεότερος, εγγονός του Φλάβιου, έγραψε και αυτός *Εικόνες*, ακολουθώντας, όπως σημειώνει, το παράδειγμα του παππού του, που είχε περιγράψει τα ζωγραφικά έργα λίαν άττικῶς.

Στους σοφιστές της δεύτερης σοφιστικής περιλαμβάνει ο Φλάβιος Φιλόστρατος και τον *Ερμογένη* από την Ταρσό της Κιλικίας (περ. 160–225 μ.Χ.), που ως νεαρός ρήτορας είχε μεγάλες επιτυχίες αλλά γρήγορα παραιτήθηκε από κάθε δημόσια επίδειξη και ασχολήθηκε μόνο με τη ρητορική θεωρία. Τα έργα του, όπως και οι περισσότερες ρητορικές τέχνες που γράφτηκαν στα ελληνορωμαϊκά χρόνια, προορίζονταν για τη διδασκαλία της ρητορικής στα σχολεία.

Στα ρητορικά είδη που ακμαάζουν την Ελληνορωμαϊκή εποχή είδαμε να περιλαμβάνεται και η *επιστολογραφία*.²⁶ Δε μιλούμε βέβαια για

²⁵ Στα λεγόμενά του ο Πρωτεσίλαος περισσότερο συμπληρώνει και διαφεύδει παρά επιβεβαιώνει την *Ιλιάδα*. Ωστόσο, κάποια στιγμή βεβαιώνει ότι ο Όμηρος “την ήξερε την αλήθεια, αλλά πολλά τα άλλαξε για να εξυπηρετήσει το ποιητικό σχέδιο που είχε στον νου του” (728)!

²⁶ Θυμίζουμε ότι επιστολές μάς έχουν σωθεί και από παλαιότερες εποχές, άλλες ανεξάρτητες, όπως οι επιστολές του Πλάτωνα και του Ισοκράτη, άλλες ενταγμένες σε μεγαλύτερα έργα όπως η *Ιστορία* του Ηρόδοτου. Ωστόσο, μόνο τώρα, στα ελληνορω-

ιδιωτικά γράμματα που απευθύνονταν με συγκεκριμένη αφορμή σε συγκεκριμένο αποδέκτη και έτυχε να σωθούν, αλλά για γράμματα που γράφτηκαν εξαρχής για να εκδοθούν – και βέβαια είναι εξαιρετικά προσεγμένα. Εκτός από το περιεχόμενο και τη λογοτεχνική τους υπόσταση, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ταυτότητα τόσο του αποστολέα όσο και του αποδέκτη τους.

Από την πλευρά του **αποστολέα** ξεχωρίζουμε: (α) επιστολές που υπογράφονται από τον πραγματικό συγγραφέα τους, όπως οι επιστολές του Ισοκράτη (σ. 141), και (β) επιστολές νόθες ή ψευδεπίγραφες, όπου ο συγγραφέας προσποιείται ότι το γράμμα το έγραψε είτε κάποιο επώνυμο ιστορικό πρόσωπο, π.χ. ο Σωκράτης ή ο Ιπποκράτης, είτε κάποιος ανώνυμος αγρότης, ψαράς, εταιρά κλπ.

Από την πλευρά του **αποδέκτη** ξεχωρίζουμε (α) επιστολές που απευθύνονται σε συγκεκριμένα επώνυμα πρόσωπα, όπως οι επιστολές του Αίλιου Αριστείδη στους αυτοκράτορες, και (β) επιστολές που ο αποδέκτης τους είναι πρόσωπο φανταστικό, όπως στις ερωτικές επιστολές του Φλάβιου Φιλόστρατου. Περιττό να σημειώσουμε ότι στα ψευδεπίγραφα γράμματα συμβαίνει συχνά φανταστικά πρόσωπα να είναι και ο αποστολέας και ο αποδέκτης. Αυτό ακριβώς συμβαίνει και στις περισσότερες επιστολές του Αλκίφωνα.

Από τον **Αλκίφωνα**, που έζησε τον 2ο μ.Χ. αιώνα, σώζονται *Άλιευτικά έπιστολαί*, όπου π.χ. ο Εύδιος γράφει στον Φιλόσκαφο να του διηγηθεί μια μικρή θαλασσινή περιπέτεια· *Γεωργικά έπιστολαί*, όπου π.χ. ο Αμπελίων γράφει στον Εύεργο να του περιγράψει πώς με τον χιονιά έπιασε στην ξόβεργα τσίχλες και κοτσούφια.²⁷ *Έταιρικά έπιστολαί*, όπου π.χ. η Φιλουμένη γράφει στον Κρίτωνα ζητώντας του πενήντα χρυσά, αλλιώς να μην την ενοχλήσει· και *Έπιστολαί παρασίτων*, όπου π.χ. ο Τραπεζολείκτης γράφει στον Ψιχοδιαλέκτη να του πει πόσο λυπήθηκε μαθαίνοντας ότι σε κάποιο συμπόσιο τον είχαν ξυλοφορτώσει. Οι τίτλοι, τα πλαστά ονόματα και οι διηγήσεις που παραθέσαμε δε φτάνουν να φανερώσουν την απίθανη ποικιλία των επιστολών, που η μία με την άλλη συνθέτουν μιαν ολοζώντανη ρεαλιστική εικόνα της Αθήνας της Κλασικής εποχής – γιατί σε αυτό τον χώρο και σε αυτό τον χρόνο τοποθέτησε ο αττικιστής Αλκίφων όλα του τα γράμματα.²⁸

μαϊκά χρόνια, η επιστολογραφία καλλιεργήθηκε συστηματικά, στο πλαίσιο της ρητορικής, ως ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος.

²⁷ Παρόμοιες επιστολές έγραψε και ο κάπως νεότερος Κλαύδιος Αιλιανός (σ. 274).

²⁸ Λίγο μόνο ξεφεύγουν από το χρονολογικό πλαίσιο τα γράμματα που υποτίθεται

Δ. Ιστοριογραφία

“Είναι πολύ μεγάλο κακό να μην ξέρει κανείς να ξεχωρίζει την ιστορία από την ποίηση και να εισάγει στην ιστορία τα στολίδια της ποίησης: τον μύθο, το εγκώμιο και τις υπερβολές τους.”

Λουκιανός, *Πώς δεί ιστορίαν συγγράφειν* 8

Ο Λουκιανός επισημαίνει και καταδικάζει, με το δίκιο του, ένα γενικότερο φαινόμενο που εμφανίζεται ήδη στο βιογραφικό έργο του Πλουτάρχου (σ. 251): επιχειρώντας να ερμηνεύσουν και να νομιμοποιήσουν τη ρωμαϊκή κυριαρχία, προσπαθώντας να παρουσιάσουν σε ευνοϊκό φως τα γεγονότα της εποχής και θέλοντας να κολακέψουν τους πρωταγωνιστές τους, οι ιστορικοί της Ελληνορωμαϊκής εποχής παράβλεπαν συχνά το χρέος τους προς την αλήθεια, υιοθετούσαν, αν δεν έπλαθαν, μύθους και αναλύονταν σε υπερβολικούς επαίνους.

Σημαντικός έλληνας ιστορικός στο ξεκίνημα των ελληνορωμαϊκών χρόνων ήταν ο Νικόλαος από τη Δαμασκό (1ος π.Χ./1ος μ.Χ. αι.) σύμβουλος και διπλωματικός εκπρόσωπος του Ηρώδη του Μεγάλου, βασιλιά της Ιουδαίας. Συνεχίζοντας την παράδοση του Διόδωρου (σ. 209) ο Νικόλαος θέλησε στο έργο του *Ιστορίαι*, έργο-ποταμό, να καταγράψει την κοινή ιστορία όλων των λαών, ανατολικών και δυτικών, από τις πρώτες αρχές ως και τις μέρες του. Από τα 144 βιβλία δε σώζονται παρά λιγοστά αποσπάσματα ενσωματωμένα στα έργα νεότερων ιστορικών, όπως του Ιώσηπου και του Αππιανού, που τον αντιγράψαν. Χαμένα είναι και τα υπόλοιπα (εθνογραφικά, βιογραφικά και φιλοσοφικά) έργα του, όπως χαμένες είναι και οι τραγωδίες και οι κωμωδίες που παραδίδεται ότι είχε γράψει.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (1ος π.Χ./1ος μ.Χ. αι.)

Ο Διονύσιος από την Αλικαρνασσό, που τον γνωρίσαμε και ως κήρυκα του αττικισμού (σ. 249), δημοσίευσε και ιστορικό έργο με τίτλο *Ρωμαϊκή αρχαιολογία*, όπου παρουσίαζε την ιστορία της Ρώμης από τις αρχές ως τον πρώτο Καρχηδονιακό πόλεμο, αφετηρία της ιστορίας του Πολύβιου (σ. 207). Τα πρώτα έντεκα βιβλία έχουν σωθεί αυτούσια· από τα υπόλοιπα εννιά έχουμε μόνο επιτομές και αποσπάσματα.

Ο Διονύσιος ξεκινά από την πεποίθηση ότι και στα πολεμι-

ότι αντάλλαξαν ο Μένανδρος και η αγαπημένη του Γλυκέρα, τότε που ο Πτολεμαίος είχε προσκαλέσει τον κωμωδιογράφο στην Αλεξάνδρεια – και βέβαια ο Μένανδρος προτίμησε να μείνει στην Αθήνα (σ. 190).

κά και στα ειρηνικά έργα η ρωμαϊκή ηγεμονία ξεπερνά κάθε προηγούμενη, και υπόσχεται να δείξει (α) ότι οι οικιστές της Ρώμης δεν ήταν κάποιιοι “ανέστιοι και πλάνητες βάρβαροι”, όπως λέγεται, αλλά Έλληνες από τους καλύτερους, και (β) ότι το μεγαλείο της δεν το χρωστά στην τύχη, όπως ισχυρίστηκαν άλλοι “κακοηθέστατοι” ιστορικοί, αλλά “στην ευσέβεια και τη δικαιοσύνη” των κατοίκων της (1.4). Για το πρώτο στηρίχτηκε σε μύθους, για το δεύτερο στην ικανότητά του να ωραιοποιεί τα δεδομένα της ρωμαϊκής ιστορίας.

Πηγές του ήταν οι προγενέστεροι Έλληνες και ρωμαίοι ιστορικοί και χρονογράφοι, γλώσσα του φυσικά η αττική διάλεκτος, πρότυπα ύφους οι ρήτορες των κλασικών χρόνων, αλλά βέβαια το αποτέλεσμα, όπως θα το περιμέναμε, είναι πολύ μέτριο.

Ο Φλάβιος Ιώσηπος (περ. 37–100 μ.Χ.) ήταν Ιουδαίος, γεννημένος από ιερατική οικογένεια στην Ιερουσαλήμ. Στην εβραϊκή εξέγερση πολέμησε τους Ρωμαίους από ηγετική θέση: πιάστηκε όμως αιχμάλωτος (69 μ.Χ.), κέρδισε στη Ρώμη την εύνοια του Βεσπασσιανού, απελευθερώθηκε, παρακολούθησε από το ρωμαϊκό στρατόπεδο την πολιορκία και την καταστροφή της Ιερουσαλήμ και τελικά εγκταταστάθηκε στη Ρώμη ως συγγραφέας και ευνοούμενος των αυτοκρατόρων. Την περιγράφει ο ίδιος τη δράση του (κάπως αόριστα και συγκαλυμμένα) πρώτα στο έργο του *Ιστορία Ιουδαϊκού πολέμου πρὸς Ρωμαίους*, ύστερα και στην αυτοβιογραφία που δημοσίευσε με τον τίτλο *Ίωσήπου βίος* σε μια προσπάθεια να αποδείξει με κάθε μέσο την αφοσίωσή του στη Ρώμη. Τα υπόλοιπα έργα του, η *Ιουδαϊκή αρχαιολογία*, με κύρια πηγή την Παλαιά Διαθήκη, και το *Περὶ ἀρχαιότητος τῶν Ἰουδαίων* στόχο έχουν να παρουσιάσουν στο μορφωμένο κοινό της αυτοκρατορίας την πανάρχαιη εβραϊκή ιστορική και πολιτισμική παράδοση.

Μητρική του γλώσσα ήταν τα αραμαϊκά, και σε αυτήν έγραφε τα έργα του πριν τα μεταφράσει, όχι χωρίς συνεργάτες, στα ελληνικά. Έτσι ο λόγος του, παρ’ όλο τον αττικισμό και το φροντισμένο ρητορικό ύφος, δεν παύει να προδίνει την ξενική του προέλευση.

Ο Αππιανός από την Αλεξάνδρεια (περ. 90–165 μ.Χ.) ανακηρύχτηκε ρωμαίος πολίτης από τον αυτοκράτορα Αδριανό και σταδιοδρόμησε ως δημόσιος λειτουργός στη Ρώμη. Το έργο του *Ρωμαϊκά*, γραμμένο στην Κοινή χωρίς ιδιαίτερες λογοτεχνικές απαιτήσεις, αποτελεί εξιστόρηση της ρωμαϊκής ιστορίας από τα μυθικά χρόνια ως τις μέρες του. Σε γενικές γραμμές η αφήγηση ακολουθεί τη χρονολογική

τάξη· όμως οδηγός στην οικονομία της ύλης είναι και τα διάφορα έθνη που παρουσιάζονται ένα ένα με τη σειρά της υποταγής τους στους Ρωμαίους. Οι περισσότερες πηγές του Αππιανού ήταν λατινικές, και βέβαια ο θαυμασμός του για τη Ρώμη απεριόριστος.

ΑΡΡΙΑΝΟΣ (περ. 95–175 μ.Χ.)

Ο Φλάβιος Αρριανός, από τη Νικομήδεια της Βιθυνίας, σπούδασε πρώτα στην Αθήνα, ύστερα στη Νικόπολη, όπου μαθήτευσε στον Επίκτητο, γοητεύτηκε από τη φιλοσοφία του και την κατάγραψε σε δύο έργα με τίτλο *Έπικτήτου διατριβαί και Έγχειρίδιον* (σ. 279). Στη συνέχεια, ακολουθώντας την οικογενειακή του παράδοση, υπηρέτησε σε κρατικές θέσεις, συνδέθηκε φιλικά με τον αυτοκράτορα Αδριανό και τοποθετήθηκε πληρεξούσιος διοικητής της Καππαδοκίας – μεγάλη θέση. Αν και σημείωσε επιτυχίες, ιδιαίτερα στο στρατιωτικό πεδίο, όπου αναχαίτισε τους Αλανούς, εισβολείς από τον Καύκασο, σε λίγα χρόνια αποσύρθηκε, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και αφοσιώθηκε στη συγγραφή.

Από τα έργα που σχετίζονται με τη δράση του δύο, ο *Περίπλους Εύξεινου Πόντου* και η *Τέχνη τακτική*, σώθηκαν ολόκληρα· από ένα τρίτο, την *Άλανική*, μόνο ένα απόσπασμα. Από τα έργα της ύστερης συγγραφικής περιόδου έχουν χαθεί τρεις βιογραφίες²⁹ και τρία μεγάλα ιστορικά έργα, τα *Βιθυνιακά*, τα *Παρθικά* και τα *Μετ' Άλέξανδρον*· σώθηκαν όμως ο *Κυνηγετικός*, που συμπληρώνει τα *Κυνηγετικά* του Ξενοφώντα, η *Άλεξάνδρου ανάβασις*, που ιστορεί την εκστρατεία του Μεγαλέξανδρου, και η *Ίνδική*, έργο εθνογραφικό, γραμμένο σε ιωνική διαλεκτο κατά το πρότυπο του Ηρόδοτου.

Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη παρατηρητικότητα για να διαπιστώσουμε πόσα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία συνδέουν τον Αρριανό με τον Ξενοφώντα (σ. 156): όπως ο Ξενοφών, έτσι και ο Αρριανός μαθήτευσε σε ένα φιλόσοφο και κατάγραψε τις απόψεις του δασκάλου του· όπως ο Ξενοφών, έτσι και ο Αρριανός πολέμησε από ηγετική θέση στη Μικρασία· όπως ο Ξενοφών, έτσι και ο Αρριανός αποσύρθηκε νωρίς από τη δράση

²⁹ Ο Αρριανός είχε βιογραφήσει τον κορίνθιο στρατηγό Τιμολέοντα, που είχε δράσει στη Σικελία, τον Δίωνα, τύραννο των Συρακουσών, και έναν άγνωστό μας ληστή, τον Τιλόροβο.

και αφοσιώθηκε στη συγγραφή· η *Ἀλεξάνδρου ἀνάβασις* του Αρριανού αντιστοιχεί ως τίτλος στην *Κύρου ἀνάβασιν* του Ξενοφώντα και ο *Κυνηγετικός* στα *Κυνηγετικά*. Οι ομοιότητες, θεληματικές και αθέλητες, είναι πραγματικά μεγάλες.

Σύγχρονος σχεδόν με τον Αρριανό ο Λουκιανός είχε διαπιστώσει ότι τα χρόνια εκείνα “δεν έμεινε άνθρωπος να μη συγγράφει ιστορία· όλοι μάς γίναν Θουκυδίδηδες και Ηρόδοτοι και Ξενοφώντες”³⁰ – σωστά! Όμως ας μην αδικήσουμε έναν ιστορικό που ήξερε να διαλέγει τις πηγές του, που διασταύρωνε τις πληροφορίες του και που, ιδιαίτερα στην *Ἀλεξάνδρου ἀνάβασιν*, μας έδωσε μιαν αξιόπιστη αφήγηση της εκστρατείας – αντικεμενική, όπου προσπάθησε βέβαια να δικαιολογήσει, όχι όμως και να αποκρύψει τις σκοτεινές πλευρές του Μεγαλέξανδρου. Όσο για τη συνειδητή μίμηση του Ξενοφώντα, αυτή τον βοήθησε να ακολουθήσει τον μέσο δρόμο και να διαμορφώσει έναν αττικό λόγο απλό, στρωτό και ευκολονόητο.

Ο *Δίων Κάσσιος* (περ. 163–235 μ.Χ.), συμπατριώτης και συγγενής του *Δίωνα του Χρυσόστομου* (σ. 255), γεννήθηκε στη Νίκαια της Βιθυνίας. Σπούδασε στη Ρώμη και ακολουθώντας, όπως ο Αρριανός, την οικογενειακή του παράδοση, υπηρέτησε στη ρωμαϊκή διοίκηση, συνδέθηκε με τους αυτοκράτορες και έφτασε στα ύπατα αξιώματα. Ήταν πια γέρος όταν αποσύρθηκε στην πατρίδα του για να συνεχίσει το συγγραφικό του έργο. Θαυμαστής και αυτός της Ρώμης, έγραφε την ιστορία της από τις αρχές ως το 229 μ.Χ. Η *Ρωμαϊκή ιστορία*, που για να τη γράψει μας λέει ο ίδιος ότι χρειάστηκε είκοσι χρόνια, είχε 80 βιβλία, απ’ όπου μας σώθηκαν 24 ολόκληρα, 2 αποσπασματικά και τα υπόλοιπα σε σύνοψη. Οι περισσότερες πηγές του ήταν λατινικές, πρότυπά του στη γλώσσα και στο ύφος ο Θουκυδίδης και ο Δημοσθένης, αλλά το αποτέλεσμα, αν εξαιρέσουμε την εξιστόρηση των γεγονότων που είχε ζήσει ο ίδιος από κοντά, δεν ικανοποιεί.

Από τη Βιθυνία φαίνεται να καταγόταν και ο *Ηρωδιανός* (2ος/3ος μ.Χ. αι.), συγγραφέας ενός έργου με τίτλο *Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ιστορία*, που καλύπτει την περίοδο από τον θάνατο του Μάρκου Αυρηλίου ως την ενθρόνιση του Γορδιανού (180–238 μ.Χ.). Ο Ηρωδιανός δήλωσε ότι *ἐν βασιλικαῖς ἢ δημοσίαις ὑπηρεσίαις γενόμενος* κατάγραψε γεγονότα που είδε και άκουσε ο ίδιος (1.2.5), και έδωσε στην αφήγησή του τη μορφή μιας σειράς από βιογραφίες όπου οι πλη-

³⁰ Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν 2.

ροφορίες για τη δράση των αυτοκρατόρων συνδυάζονται με κριτικές παρατηρήσεις για τη μόρφωση και τον χαρακτήρα τους. Αν και οι ιστορικοί έχουν επισημάνει πολλές απροσεξίες και ανακρίβειες, αν και οι φιλόλογοι δεν ενθουσιάζονται με τη γλώσσα της³¹ και τον ρητορισμό της, η ιστορία του Ηρωδιανού είναι πολύτιμη, ας είναι και μόνο γιατί παρουσιάζει πρόσωπα και πράγματα μιας κινημένης εποχής, όταν στον θρόνο ανεβοκατέβαιναν αυτοκράτορες ασήμαντοι που άλλο έργο δε σώθηκε να μας τους γνωρίσει.

Ο Δέξιππος (3ος π.Χ. αι.) ήταν Αθηναίος, κατά καιρούς ιερέας, άρχων βασιλεύς, άρχων επώνυμος, στρατηγός και σωτήρας της Αθήνας, όταν την απείλησαν γερμανοί επιδρομείς. Έργα του (α) η *Χρονική Ιστορία*, παγκόσμια, από τις αρχές ως τα χρόνια του, (β) τα *Σκυθικά*, για τις επιδρομές των βαρβάρων, και (γ) *Τὰ μετ' Ἀλέξανδρον*, που έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι αποτελούσαν επιτομή του ομώνυμου έργου του Αρριανού – όλα, εκτός από λίγα αποσπάσματα, χαμένα.

Τον 3ο μ.Χ. αιώνα, ένας άγνωστός μας συγγραφέας που τον ονομάζουμε *Ψευδοκαλλισθένη* (θα δούμε γιατί) αποφάσισε να συνθέσει και να καταγράψει σε συνεχή διήγηση τους ποικίλους θρύλους για τον Μεγαλέξανδρο που κυκλοφορούσαν σε ολόκληρη την αυτοκρατορία και που οι ρίζες τους έφταναν πίσω στα πρώτα αλεξανδρινά χρόνια. Έτσι δημιουργήθηκε η *Διήγησις τοῦ Ἀλεξάνδρου*, που με διάφορους τίτλους και σε πολλές παραλλαγές και μεταφράσεις κυκλοφορούσε χειρόγραφα στα βυζαντινά χρόνια, ώσπου αργότερα να τυπωθεί και να γίνει λαϊκό ανάγνωσμα, η λεγόμενη *Φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου*. Η *Διήγησις* (όπου ο Μεγαλέξανδρος παρουσιάζεται να έχει κατακτήσει, κοντά στα άλλα, τη Σικελία και να συζητά με τους ινδούς γυμνοσοφιστές) αποδόθηκε στον Καλλισθένη, τον ιστορικό του Μεγαλέξανδρου (σ. 206), χωρίς βέβαια να είναι δική του. Αν την αναφέρουμε εδώ είναι γιατί αποτελεί ταιριαστό σύνδεσμο ανάμεσα στην ιστορία και το μυθιστόρημα.

Ε. Μυθιστόρημα

Καινούριο ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος, το *μυθιστόρημα*³² πιστεύου-

³¹ Αναρωτιέται κανείς διαβάζοντας αν ο Ηρωδιανός, που είχε πρότυπό του τον Θουκυδίδη, ξεκίνησε να γράψει στην αττική διάλεκτο με προσμείξεις από την Κοινή, ή στην Κοινή με προσμείξεις από την αττική διάλεκτο.

³² Η ονομασία είναι νεότερη, αλλά παραπέμπει στον αρχαιοελληνικό όρο *μυθιστορία*.

με ότι σχηματίστηκε προς το τέλος του 2ου και τις αρχές του 1ου π.Χ. αιώνα για να ικανοποιήσει ως αφήγημα τις ανάγκες ενός όλο και μεγαλύτερου αναγνωστικού κοινού. Όμως από τα πρώτα αλεξανδρινά μυθιστορηματικά έργα (π.χ. από το φανταστικό ταξίδι στα νησιά του Ισημερινού, όπως το είχε περιγράψει ο *Ιάμβουλος* από τη Συρία, και από την ερωτική ιστορία του Νίνου και της Σεμίραμης στα παλάτια της Βαβυλώνας, όπως τη διηγόταν ένας άγνωστός μας συγγραφέας) δε σώθηκαν παρά αποσπάσματα.

Αν επιχειρούσαμε να ορίσουμε το **μυθιστόρημα** ως λογοτεχνικό είδος, θα λέγαμε ότι αποτελεί μακρόπνοη διήγηση όπου τα πρόσωπα, οι τόποι και τα γεγονότα μπορεί ή να είναι όλα τελείως φανταστικά, ή να είναι άλλα φανταστικά άλλα πραγματικά πρόσωπα, γεγονότα και τόποι που ο συγγραφέας τα συσχετίζει και τα παρουσιάζει με περισσότερο ή λιγότερη ελευθερία. Το μυθιστόρημα, όπως από την αρχή παρουσιάστηκε, είναι εξαιρετικά σύνθετο είδος: μέσα του συνδυάζονται στοιχεία από το έπος, την τραγωδία και την κωμωδία, την ερωτική ποίηση, την ιστορία, τη βιογραφία, τη ρητορεία, την εθνογραφία, τις ταξιδιωτικές περιγραφές κ.ά.

Η τυπική για τα μυθιστορήματα **υπόθεση** έχει ως αφετηρία έναν κεραυνοβόλο και αμοιβαίο έρωτα, που όμως δεν ευοδώνεται, καθώς από κακή τύχη (ναυάγιο, αρπαγή, πειρατεία κ.τ.ό.) ο νέος και η κόρη βρίσκονται ο ένας μακριά από τον άλλον. Ακολουθούν πλήθος περιπέτειες, δοκιμασίες, κίνδυνοι, αγώνες και αγωνίες, ώσπου με τη βοήθεια των θεών η δύναμη της αγάπης τους και η πίστη τους ανταμείβονται: ξαναβρίσκονται, αναγνωρίζονται και ολοκληρώνουν τον έρωτά τους. Κατά κανόνα τα ονόματά τους συνθέτουν τον τίτλο του μυθιστορήματος.

Στον 1ο μ.Χ. αιώνα ανήκουν *Τὰ περιὶ Χαιρέαν καὶ Καλλιρρόην* του *Χαρίτων* από την Αφροδισιάδα της Καρίας. Το μυθιστόρημα τοποθετείται στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Η Καλλιρρόη είναι τάχα κόρη του γνωστού μας Ερμοκράτη, στρατηγού των Συρακουσίων, και ο Χαιρέας γιος ενός πολιτικού αντιπάλου του – αλλά βέβαια ολόκληρη η υπόθεση, όπου παρεμβαίνουν ο Έρωτας, η Αφροδίτη και η Τύχη, είναι φανταστική.

Προς το τέλος του 1ου μ.Χ. αιώνα φαίνεται να έχουν γραφτεί *Τὰ κατ' Ἄνθειαν καὶ Ἄβροκόμην ἐφρειακά* του *Ξενοφώντα* από την Έφεσο, ένα τυπικό στην υπόθεσή του μυθιστόρημα, όπου μέσα του συναντούμε αφομοιωμένα θέματα γνωστά μας από την τραγωδία: ο γιδοβοσκός, π.χ., που του δίνουν την Άνθεια γυναίκα, αλλά δεν την αγγί-

ζει γιατί σέβεται την προτέραν εὐγένειαν, συμπεριφέρεται ακριβώς όπως ο χωρικός σύζυγος της Ηλέκτρας στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη.

Περιθωριακό ήταν το θέμα του έρωτα στο ταξιδιωτικό μυθιστόρημα του Αντώνιου Διογένη (1ος/2ος μ.Χ. αι.) *Τὰ ὑπὲρ Θούλην*³³ ἄπιστα, που μας σώθηκε σε περίληψη. Με αλληπάλληλες περιπέτειες, συναντήσεις, διηγήσεις και αναδιηγήσεις ο Αντώνιος είχε καταφέρει σε 24 βιβλία να καταγράψει όλα τα απίστευτα που οι ήρωές του είδαν και έζησαν στις περιπλανήσεις τους όχι μόνο στη Μεσόγειο και στην Ευρώπη αλλά και στις θάλασσες του Βορρά, ακόμα και στο φεγγάρι. Δίκαια το μυθιστόρημα θεωρήθηκε υπόδειγμα τερατολογίας, και ο Λουκιανός δεν έχασε την ευκαιρία να το παρωδήσει (σ. 260).

Μόνο σε περίληψη μας σώζονται τα Βαβυλωνιακά του Ιάμβλιχου από τη Συρία, που έζησε προς τα τέλη του 2ου μ.Χ. αιώνα. Η υπόθεση τοποθετείται στη Μεσοποταμία, όπου ο κακός βασιλιάς της Βαβυλώνας θέλει να παντρευτεί την όμορφη Σινωνίδα, που ωστόσο αγαπά τον Ροδάνη. Έτσι αρχίζουν μια σειρά από περιπέτειες, στην ξηρά και στα ποτάμια τούτη τη φορά, όπου συνεργούν αγριομέλισσες, κοράκια, μαγικά φίλτρα, θαυματουργές ιάσεις, χρυσάφια και φαντάσματα – στοιχεία που πολύ θυμίζουν ανατολίτικα παραμύθια.

Σύγχρονος του Ιάμβλιχου ήταν ο Αχιλλέας Τάτιος από την Αλεξάνδρεια, που έγραφε ένα από τα πιο γνωστά στον καιρό του μυθιστορήματα, *Τὰ κατὰ Λευκίπην καὶ Κλειτοφῶντα*. Η υπόθεση δεν παρουσιάζει πρωτοτυπία· διαφορετικός είναι όμως ο τρόπος της αφήγησης: ο συγγραφέας έχει τάχα φτάσει στη Σιδώνα της Φοινίκης, στον ναό της Ασάρτης, όπου θαυμάζει, και περιγράφει αναλυτικά, ένα ζωγραφικό πίνακα με την αρπαγή της Ευρώπης. Εκεί γνωρίζει έναν όμορφο νέο, τον Κλειτοφώντα, που του διηγείται ολόκληρο το μυθιστόρημα. Αυτός ο έμμεσος τρόπος αφήγησης, η έκφραση της εικόνας και πολλά ακόμα στοιχεία στο μυθιστόρημα του Αχιλλέα Τάτιου μαρτυρούν τη συγγένεια που φυσικό ήταν να υπάρχει ανάμεσα στα μυθιστορήματα και στα έργα της δεύτερης σοφιστικής.

Στα κατὰ Λευκίπην καὶ Κλειτοφῶντα οι ήρωες δεν ήταν εξαρχής υποδειγματικοί εραστές· οι περιπέτειες ήταν που βάρυναν τον έρωτα και στέριωσαν την πίστη τους. Αντίθετα, στο μυθιστόρημα *Τὰ κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην* του Λόγγου από τη Λέσβο (2ος/3ος μ.Χ. αι.) ο δεκαπεντάχρονος βοσκός και η δεκατριάχρονη βοσκοπούλα είναι, στο

³³ Η Θούλη των Αρχαίων ταυτίζεται τότε με την Ισλανδία, τότε με τη Νορβηγία.

ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

ειδυλλιακό περιβάλλον της Μυτιλήνης όπου ζουν, πέρα για πέρα αυθόρμητοι, απλοί και απονήρευτοι. Αυτή τους την αθωότητα διατηρούν, και αυτή τους προστατεύει σε ολόκληρη τη διήγηση, ώσπου ύστερα από πολλές περιπέτειες να σμίξουνε ξανά και να ευτυχήσουν.

ΗΛΙΟΔΩΡΟΥ ΑΙΘΙΟΠΙΚΑ

Το διασημότερο μυθιστόρημα των ελληνορωμαϊκών χρόνων ήταν, δίκαια, τα *Αιθιοπικά* του **Ηλιόδωρου** από την Έμεσα της Φοινίκης (3ος/4ος μ.Χ. αι.). Πρωταγωνίστρια η Χαρίκλεια, κόρη του βασιλικού ζεύγους της Αιθιοπίας, που όμως είχε γεννηθεί λευκή και η μητέρα της την έστειλε να μεγαλώσει στους Δελφούς. Εκεί γνώρισε τον θεσσαλό αθλητή Θεαγένη, απόγονο τάχα του Αχιλλέα, τον αγάπησε, φύγαν μαζί για την Αιθιοπία, αλλά τους έπιασαν ληστές στις εκβολές του Νείλου. Εδώ, στη μέση της υπόθεσης, αρχίζει το μυθιστόρημα, που συνεχίζεται με χίλιες μύριες περιπέτειες, ώσπου η Χαρίκλεια να αναγνωριστεί από τους γονείς της, να παντρευτεί τον αγαπημένο της και να ανακηρυχτούν και οι δύο ιερείς του Απόλλωνα Ηλίου.

Αυτή η απροσδόκητη ιεροσύνη, η επιμονή του συγγραφέα να συζητά θέματα θεικής πρόνοιας και δικαιοσύνης, η αναμφισβήτητη ορθοφροσύνη και ευσέβεια όχι μόνο των πρωταγωνιστών αλλά και άλλων προσώπων – όλα τοποθετούν τα *Αιθιοπικά* σε ένα χαρακτηριστικό για την εποχή τους κλίμα βαθιάς θρησκευτικότητας. Δεν απορούμε όταν νεότεροι συγγραφείς υποστήριξαν ότι ο Ηλιόδωρος έγινε αργότερα χριστιανός, και μάλιστα επίσκοπος.

Αναμφισβήτητα, ο Ηλιόδωρος είχε ταλέντο: επινόησε την πλοκή, ταχτοποίησε την ύλη, ζωντάνεψε τα πρόσωπα, δημιούργησε δραματικές καταστάσεις – όλα με αξιοπρόσεχτη αφηγηματική μαστοριά. Είναι πραγματικά κρίμα που η αττικιστική γλώσσα και το συνακόλουθο επίπλαστο ύφος εμείωναν την αξία ενός έργου που ωστόσο η επιτυχία του και η επίδρασή του ήταν για πολλούς αιώνες μεγάλη.

ΣΤ. Άλλοι πεζογράφοι

Από την Ελληνορωμαϊκή εποχή σώζονται και μια ολόκληρη σειρά από έργα που είναι δύσκολο να ενταχτούν σε κάποιο από τα γνωστά μας λογοτεχνικά είδη.

Μπορεί να είναι σύμπτωση, αλλά μέσα στον ίδιο αιώνα βρέθηκαν δύο συγγραφείς που αποφάσισαν να διορθώσουν τον Όμηρο, επινοώντας και εκδίδοντας τα ημερολόγια που είχαν τάχα κρατήσει πολεμιστές του Τρωικού πολέμου – και σώθηκαν!

Η *Έφημερίς του τρωικού πολέμου* υποτίθεται ότι είναι έργο ενός Δίκτη από την Κνωσό, που είχε τάχα ακολουθήσει στην Τροία τον Ιδομενέα και σημείωνε στο ημερολόγιό του τα γεγονότα όπως τα ζούσε στο ελληνικό στρατόπεδο.

Παρόμοια, η *Ιστορία του χαλασμού της Τροίας* αποδόθηκε σε κάποιον Δάρη από τη Φρυγία, που και αυτός κρατούσε τάχα πολεμικό ημερολόγιο και σημείωνε τα γεγονότα όπως τα έβλεπε μέσα από την πολιορκημένη Τροία. Οι καταγραφές του είχαν τόση ακρίβεια ώστε να μας πληροφορούν ότι στον Τρωικό πόλεμο χαθήκαν 886.000 ψυχές από την πλευρά των Ελλήνων και 676.000 από τη μεριά των Τρώων!

Και τα δύο έργα πρωτογράφησαν στα ελληνικά· δεν ήταν όμως γνωστά παρά μόνο από τις λατινικές μεταφράσεις τους, ώσπου ένα παπυρικό εύρημα, δημοσιευμένο στις αρχές του προηγούμενου αιώνα, μας έσωσε τρεις πάνω κάτω σελίδες από το πρωτότυπο της *Έφημερίδος*.

Οι άγνωστοί μας συγγραφείς ακολούθησαν τις τάσεις της εποχής τους: και τον Όμηρο επιχείρησαν στα ελληνορωμαϊκά χρόνια να τον διορθώσουν πολλοί, και παλιά χαμένα χειρόγραφα ισχυρίστηκαν ότι ανακάλυψαν άλλοι. Παράδοξο είναι μόνο ότι οι επινοημένες διηγήσεις του Δάρη και του Δίκτη θεωρήθηκαν από πολλούς αληθινές, ότι επηρέασαν τους βυζαντινούς ιστορικούς και διαμόρφωσαν, περισσότερο από τα ομηρικά έπη, τις μεσαιωνικές και νεότερες λογοτεχνικές παραλλαγές του Τρωικού πολέμου.

Τον Όμηρο θέλησε να ανασκευάσει και ο Πτολεμαίος Χέννος από την Αλεξάνδρεια (1ος/2ος μ.Χ. αι.) στο έπος του *Ανθόμηρος*, που έχει χαθεί, όπως χάθηκαν και άλλα του έργα. Στα χέρια μας έφτασαν μόνο αποσπάσματα από το *Καινή ιστορία*, όπου ο Πτολεμαίος είχε συγκεντρώσει και καταγράφει ποικίλο υλικό: αίτια, σπάνιες μυθολογικές παραλλαγές και λογής λογής παράδοξα.

Σύγχρονος του Πτολεμαίου Χέννου ήταν ο *Φλέγων* από τις Τράλλεις της Μικρασίας, έμπιστος δούλος και στη συνέχεια απελεύθερος

του Αδριανού. Τα μεγάλα του συγγράμματα για την τοπογραφία της Ρώμης, για τη γεωγραφία της Σικελίας, για τις ρωμαϊκές γιορτές και για τους Ολυμπιακούς αγώνες έχουν χαθεί. Σώθηκε μόνο το έργο του *Περί μακροβίων και θαυμασίων*, όπου βρίσκουμε συγκεντρωμένες ιστορίες για φαντάσματα, για αλλαγές φύλου, για ανώμαλες γεννήσεις κ.τ.ό., και έναν μακρύ κατάλογο των ανθρώπων που έζησαν από εκατό χρόνια και πάνω. Τον τελευταίο, ένα δούλο που είχε φτάσει στα 136 χρόνια, ο Φλέγων μαρτυρεί πως τον είδε με τα μάτια του όταν τον έφεραν να τον παρουσιάσουν στον Αδριανό.

Τον 1ο ή τον 2ο μ.Χ. αιώνα υποθέτουμε ότι γράφτηκε η ψευδεπίγραφη *Άπολλοδώρου Βιβλιοθήκη*, ένα εγχειρίδιο μυθολογίας που σίγουρα δεν ανήκει στον γνωστό μας Απολλόδωρο τον γραμματικό από την Αθήνα (σ. 228). Το έργο δεν περιέχει πρωτότυπες πληροφορίες· δεν παύει όμως να αποτελεί την πληρέστερη συστηματική έκθεση της ελληνικής μυθολογίας που διαθέτουμε.

ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ Ο ΠΕΡΙΗΓΗΤΗΣ (2ος μ.Χ. αι.)

Το μόνο που ξέρουμε για τον Πausανία τον περιηγητή είναι ότι ταξίδεψε πολύ: στη Μικρασία, στην Ιταλία, στη Συρία, στην Αίγυπτο και στην Ελλάδα. Ταξιδιωτικό είναι και το μοναδικό έργο που σώθηκε με το όνομά του, η *Ελλάδος περιήγησις*.

Περιοδεύοντας την Ελλάδα ο Πausανίας φρόντιζε να σημειώνει τις διαδρομές, να μαζεύει ιστορικές και μυθολογικές πληροφορίες για τα μέρη που επισκεπτόταν και πάνω απ' όλα να περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τα αρχιτεκτονικά μνημεία, τους ναούς, τα αγάλματα και όσα άλλα αξιοθέατα συναντούσε. Η *Ελλάδος περιήγησις* χωρίζεται σε δέκα βιβλία, που ανάλογα με το περιεχόμενό τους ονομάστηκαν *Άττικά*, *Κορινθιακά*, *Λακωνικά*, *Μεσσηνιακά*, *Ήλιακά* (2 βιβλία), *Άχαικά*, *Άρκαδικά*, *Βοιωτικά* και *Φωκικά*.

Δεν ξέρουμε ως ποιο σημείο ο περιηγητής πέτυχε τον στόχο του, να καθοδηγεί και να κατατοπίζει νεότερους ταξιδιώτες· όμως για μας η περιγραφή των τόπων και των μνημείων της Ελλάδας από έναν προσεκτικό και αξιόπιστο επισκέπτη του 2ου μ.Χ. αιώνα είναι εξαιρετικά πολύτιμη. Ο Πausανίας είδε με τα μάτια του και περιγράφει το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία στην Ολυμπία, έργο του Φειδία, την Ποικίλη στοά της Αθήνας με τους ανδριάντες και τη ζωγραφική της διακόσμηση, τη Λέ-

σχη των Κνιδίων στους Δελφούς, με την άλωση της Τροίας όπως την είχε αποδώσει ο Πολύγνωτος, και πλήθος ακόμα σημαντικά έργα που αργότερα καταστράφηκαν.

Στους αυτοκράτορες Μάρκο Αυρήλιο και Λούκιο Βέρο αφιέρωσε ο Πολύαινος από τη Μακεδονία (2ος μ.Χ. αι.) το έργο του *Στρατηγικά*.³⁴ Με επιμέλεια αλλά χωρίς ιδιαίτερες γνώσεις και εκφραστική επάρκεια ο Πολύαινος συγκέντρωσε και κατάγραψε τα πολεμικά τεχνάσματα (*στρατηγήματα*) που βρήκε να περιγράφουν στα έργα τους συγγραφείς όπως ο ιστορικός Έφορος (σ. 159), ο Πλούταρχος (σ. 251) κ.ά. Δεν ήταν σπάνια τα χρόνια εκείνα αυτή η, πολυσυλλεκτική ως την ονομάσουμε, συγγραφική μέθοδος που θα δούμε στη συνέχεια να την εφαρμόζουν ο Κλαύδιος Αιλιανός και ο Αθήναιος.

Διαφορετικά ενδιαφέροντα είχε ο *Αρτεμίδωρος* από τη Δάλδη της Λυδίας (2ος μ.Χ. αι.), που ασχολήθηκε με τη μαντική σε διάφορες μορφές της. Τα *Οίωνοσκοπικά* και τα *Χειρομαντικά* του έχουν χαθεί· σώθηκαν όμως τα *Όνειροκριτικά* του, όπου π.χ. διαβάζουμε ότι για τους σοφιστές, όταν ονειρεύονται ότι μπαίνουν μυρμήγκια στα αφτιά τους, το όνειρο είναι καλό, αλλά για τους άλλους το ίδιο όνειρο σημαίνει θάνατο.

ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΑΙΛΙΑΝΟΣ (περ. 170–235 μ.Χ.)

Ο Αιλιανός ήταν Ρωμαίος από το Πραίνεστο· έμαθε όμως τόσο καλά τα ελληνικά της Κλασικής εποχής ώστε κατά τους βιογράφους του να “αττικίζει σαν τους Αθηναίους από τα Μεσόγεια”. Άλλωστε, την αττική διάλεκτο προτίμησε και στα συγγράμματά του.

Στο *Περί ζώων ιδιότητος* βρίσκουμε καταγραμμένες πλήθος πληροφορίες για τα ζώα, για την τροφή και τα ζευγαρώματα, για τις συνήθειες και τις παραξενιές τους – φυσικά όλα από δεύτερο χέρι. Δείγμα: “Τα μυρμήγκια δεν κοιτούν ψηλά στον ουρανό, ούτε μπορούν να μετρήσουν τις μέρες με τα δάχτυλα· έχουν όμως από τη φύση ένα παράδοξο χάρισμα: την πρωτομηνιά μένουν στη φωλιά τους μέσα· δε βγαίνουν από την τρύπα τους, μόνο στέκουν ακίνητα” (1.22).

Παρόμοια, και στο έργο του *Ποικίλη ιστορία* ο Αιλιανός είχε

³⁴ Από τα ελληνορωμαϊκά χρόνια μάς σώθηκαν δύο ακόμα συγγράμματα για την πολεμική τέχνη: ο *Στρατηγικός* του Ονάσανδρου (1ος μ.Χ. αι.) για τους ηγέτες, και η *Τακτική θεωρία* του Αιλιανού (1ος/2ος μ.Χ. αι.) για την οπλιτική φάλαγγα – και τα δύο κοινότυπα, ερασιτεχνικά, με στοιχεία από δεύτερο χέρι.

συγκεντρώσει από τη μια φυσιογνωστικές πάλι πληροφορίες και παράδοξα, από την άλλη ιστορικά και παραϊστορικά ανέκδοτα. Δείγμα: “Η Ολυμπιάδα έστειλε στην Ευρυδίκη, κόρη του Φιλίππου [από ξένη γυναίκα], κώνειο, θηλιά και ξίφος· και αυτή προτίμησε τη θηλιά” (13.36).

Από τα άλλα του έργα, τα φιλοσοφικά *Περί θείων ένεργειών* και *Περί προνοίας* έχουν χαθεί· σώθηκαν όμως είκοσι χαριτωμένες *Άγροικικαί έπιστολαί*, όπου οι χωρικοί εμπιστεύονται ο ένας στον άλλον χαρές και λύπες της αγροτικής τους ζωής και τις ερωτικές τους περιπέτειες.

Ο Αθήναιος από τη Ναύκρατη της Αιγύπτου (2ος/3ος μ.Χ. αι.) μας άφησε ένα μεγάλο και βαρετό αλλά εξαιρετικά πολύτιμο έργο με τον τίτλο *Δειπνοσοφισταί*. Ακολουθώντας το πρότυπο του Πλάτωνα, του Ξενοφώντα κ.ά., ο Αθήναιος περιγράφει ένα υποθετικό συμπόσιο όπου πήραν μέρος τριάντα γνωστοί και άγνωστοι σοφοί (ποιητές, μουσικοί, νομικοί, φιλόσοφοι, γραμματικοί σαν τον Κειτούκειο (σ. 251), γιατροί σαν τον Γαληνό (σ. 290) κ.ά.), και μεταφέρει τάχα τις συζητήσεις τους. Τα θέματα είναι ποικίλα: η μουσική, τα ζώα και τα φυτά, τα στεφάνια, τα αρώματα, οι εταιρες, οι χοροί, κλπ. κλπ· πιο πολύ όμως οι σοφοί συζητούν για τις τροφές, π.χ. για το ψωμί, τα θαλασσινά και τα σύκα, και για τα ποτά – το κρασί πάνω απ’ όλα. Μνημονεύουν τα είδη και τις ονομασίες τους, τα μαγειρέματα και τις ιδιότητές τους και θυμούνται να απαγγείλουν άμπολλα ποιητικά ή άλλα κείμενα όπου μνημονεύονται. Ο Αθήναιος πρέπει όχι μόνο να πέρασε χρόνια μελετώντας στην αλεξανδρινή βιβλιοθήκη, αλλά και να αποδελτίωσε τα χωρία και τις πληροφορίες που τον ενδιαφέραν. Ότι στη συνέχεια περιορίστηκε στο να συνδέει χαλαρά και να παραθέτει αράδα τα δελτία του, αδικεί το έργο· δε μειώνει όμως την αξία που έχουν για μας τα παραθέματα, καθώς πολλά προέρχονται από χαμένα έργα και συγγραφείς που χωρίς την επιμέλεια του Αθήναιου θα μας ήταν άγνωστοι.

Εξαιρετικά πολύτιμες μας είναι και οι πληροφορίες που συγκεντρώσε ο Διογένης Λαέρτιος³⁵ (3ος/4ος μ.Χ. αι.) στο έργο του *Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή*. Αντλώντας από άγνωστές μας πηγές ο Διογένης κατάγραψε πλήθος βιογραφικά στοιχεία, θεωρίες, αποφθέγματα και ανέκδοτα των φιλοσόφων, ξεκινώντας με τους προσωκρατικούς και τους Επτά σοφούς και καταλήγοντας στον Επίκουρο

³⁵ Δεν ξέρουμε αν η προσωνομία Λαέρτιος είναι πατρωνυμικό, ή αν δηλώνει την καταγωγή του από την πόλη Λαέρτης της Κιλικίας.

(σ. 216), που του αφιέρωσε ολόκληρο το δέκατο και τελευταίο βιβλίο. Ιδιαίτερα χρήσιμοι είναι οι κατάλογοι των έργων των φιλοσόφων, αλλά και όσα κακόβουλα και κοροϊδευτικά κυκλοφορούσαν εναντίον τους – και ο Λαέρτιος δεν παράλειψε να τα θησαυρίσει.

Z. Φιλοσοφία

Η Αθήνα εξακολούθησε και στα ελληνορωμαϊκά χρόνια να αποτελεί κέντρο φιλοσοφικών σπουδών και ο ρόλος της ενισχύθηκε, όταν το 176 μ.Χ. ο αυτοκράτορας και φιλόσοφος Μάρκος Αυρήλιος (σ. 280) φρόντισε να ιδρυθούν στην Αθήνα τέσσερις φιλοσοφικές έδρες, από μία για την Ακαδημία, τον Περίπατο, τη Στοά και τους επικούρειους – όχι φυσικά για τους σκεπτικούς, που αμφισβητούσαν τα πάντα.

Οι διάφορες φιλοσοφικές σχολές ή κατευθύνσεις εξακολούθησαν να υπάρχουν, με τους εκπροσώπους τους να διδάσκουν, να ερμηνεύουν, να συμπληρώνουν αν όχι και να προάγουν τη σκέψη του ιδρυτή της σχολής και των διαδόχων του. Ωστόσο, ήδη από τα τελευταία ελληνιστικά χρόνια οι φιλόσοφοι είχαν αρχίσει να παραμερίζουν τις διαφορές τους και να **συγκλίνουν**, φαινόμενο που τώρα, στην Ελληνορωμαϊκή εποχή, γενικεύτηκε: οι οπαδοί μιας σχολής δε δίσταζαν να υιοθετούν ιδέες από άλλες κατευθύνσεις, και η φιλοσοφική σκέψη έτεινε να ενοποιηθεί σε ένα και μόνο σύστημα, εκλεκτικό.

Μην ξεχνούμε ότι στα ελληνορωμαϊκά χρόνια δίπλα στη φιλοσοφία αναπτυσσόταν μια νέα θρησκεία, ο **χριστιανισμός**, που η αποκαλυπτική διδασκαλία του δεν έλυνε μόνο τα ηθικά προβλήματα και υπαγόρευε έναν ενάρετο τρόπο ζωής, αλλά ακόμα ικανοποιούσε τις μεταφυσικές ανάγκες των πιστών και ξάνοιγε προοπτικές για μια καλύτερη μεταθανάτια ζωή στο υπερπέραν.

Υποχρεωμένη να τον συναγωνιστεί, η φιλοσοφία φυσικό ήταν να δώσει και αυτή έμφαση στις **υπερβατικές και μυστηριακές** της όψεις. Έτσι, για ένα διάστημα άνθισε πάλι ο πυθαγορισμός: έτσι, στο φιλοσοφικό πεδίο κυριάρχησε τελικά ο νεοπλατωνισμός, που είχε αφομοιώσει πλήθος στοιχεία από άλλες σχολές και παρουσίαζε έντονα μεταφυσικές και μυστικιστικές τάσεις.

Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ (30 π.Χ.)

Σταθμό στο κατώφλι της Ελληνορωμαϊκής εποχής αποτέλεσε η έκδοση των έργων του Αριστοτέλη από τον Ανδρόνικο (σ. 174

σημ. 87). Όπως ήταν φυσικό, η έκδοση, όπου για πρώτη φορά η αριστοτελική φιλοσοφία παρουσιαζόταν σε όλη της την έκταση και ως ολοκληρωμένο σύστημα (που δεν ήταν, σ. 175), έδωσε στο Λύκειο νέα ζωή – και απασχόληση.

Οι αριστοτελικές πραγματείες ήταν συνοπτικές και δυσνόητες τόσο στο περιεχόμενο όσο και στη γλώσσα. Έτσι, στις δεκαετίες που ακολούθησαν την έκδοση, μια ολόκληρη σειρά από περιπατητικούς φιλοσόφους ασχολήθηκαν με το να μελετήσουν, να σχολιάσουν, να ερμηνέψουν και να παραφράσουν τα αριστοτελικά έργα, που χωρίς τη φροντίδα τους θα εξακολουθούσαν να μένουν άγνωστα.

Πρώτος ο ίδιος ο Ανδρόνικος από τη Ρόδο ενσωμάτωσε στην έκδοση μια δική του εισαγωγή και πρόσθεσε τη βιογραφία του Αριστοτέλη, έναν κατάλογο των έργων του και ορισμένα σχόλια. Ακολούθησαν ο μαθητής του Βόηθος από τη Σιδώνα, που σχολίασε τα Φυσικά, τις Κατηγορίες και τα Αναλυτικά πρότερα, ο Ξέναρχος από τη Σελεύκεια, που αν και περιπατητικός διαφωνούσε με βασικές αριστοτελικές θέσεις, ο Νικόλαος από τη Δαμασκό, που τον γνωρίσαμε και ως ιστορικό (σ. 277) κ.ά. Κοινό τους γνώρισμα η τάση να εισάγουν στην αριστοτελική φιλοσοφία, όπως την ερμήνευαν, στοιχεία από την ακαδημαϊκή και στωική θεωρία.

Σημαντικό πνευματικό κέντρο ήταν από τα ελληνιστικά χρόνια, και διατηρήθηκε στην Ελληνορωμαϊκή εποχή, και η Αλεξάνδρεια. Εκεί, όπου η ιουδαϊκή παροιμία ήταν, θυμίζουμε, η μεγαλύτερη μετά την ελληνική, πραγματοποιήθηκε, τέλος του 1ου π.Χ. και αρχές του 1ου μ.Χ. αιώνα, μια σημαντική, προχριστιανική, προσέγγιση του ιουδαϊσμού με την ελληνική φιλοσοφία.

ΦΙΛΩΝ Ο ΙΟΥΔΑΙΟΣ (1ος π.Χ./1ος μ.Χ. αι.)

Γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια από οικογένεια που ήταν οικονομικά ανεξάρτητη, πολιτικά ισχυρή και γλωσσικά εξελληνισμένη, τόσο ώστε ο Φίλων να μη γνωρίζει καν τα εβραϊκά και να συγγράφει τα θεολογικά και φιλοσοφικά του έργα στην Κοινή. Το μόνο που ξέρουμε για τη ζωή του είναι ότι επισκέφτηκε την Ιερουσαλήμ και τη Ρώμη, όπου το 40 μ.Χ. υπερασπίστηκε ως διπλωματικός αποσταλμένος τα συμφέροντα των Ιουδαίων της Αλεξάνδρειας.

Αφετηρία του είχε πάντα την Παλαιά Διαθήκη, όπως τη γνώριζε από τη μετάφραση των Εβδομήκοντα, και η προσήλωσή του στην ιουδαϊκή πνευματική παράδοση έστεκε ακλόνητη. Ωστόσο, ο ίδιος έδωσε σε δύο από τα έργα του, στον Άλέξανδρο και στο *Περί προνοίας*, τη χαρακτηριστικά πλατωνική διαλογική μορφή και δε δίστασε, ερμηνεύοντας τα ιουδαϊκά ιερά κείμενα, να χρησιμοποιήσει ελληνικούς τρόπους προσέγγισης, όπως στο *Νόμων ιερών άλληγορίαι*, και να υιοθετήσει ελληνικές, στωικές ή άλλες ιδέες, όπως στο *Περί τὸ πάντα σπουδαῖον εἶναι ἐλεύθερον*.

Από τα πάμπολλα έργα του, άλλα, όπως το *Περί βίου Μωυσέως*, διασώθηκαν αυτούσια· άλλα, όπως ορισμένα υπομνήματα στην Πεντάτευχο, σε αρμενική μετάφραση· άλλα, όπως η *Άπολογία ὑπὲρ Ἰουδαίων*, δε μας είναι γνωστά παρά από αποσπάσματα που παράθεσαν στα συγγράμματά τους νεότεροι χριστιανοί συγγραφείς.

Ο Απολλώνιος από τα Τύανα της Κιλικίας (1ος μ.Χ. αι.) ταξίδεψε απ' άκρη σ' άκρη την αυτοκρατορία κηρύσσοντας τον πυθαγόρειο τρόπο ζωής: την ευσέβεια, την προσευχή, τη λιτότητα, τη χορτοφαγία, τη σεξουαλική εγκράτεια κ.τ.ό. Ο ίδιος δεν έχουμε λόγο να πιστέψουμε πως ήταν απατεώνας, όπως τον χαρακτήρισε, πάντα κακόγλωσσος, ο Λουκιανός. Σίγουρα όμως δεν είχε τα υπερφυσικά χαρίσματα που του αποδίδαν οι οπαδοί του, όταν υποστήριζαν ότι μπορούσε να συνομιλεί με τα ζώα, να διώχνει τα δαιμόνια, να ανασταίνει νεκρούς και, φυλακισμένος, να λύνει τα δεσμά του. Η φήμη του έμεινε ζωντανή και τον 2ο μ.Χ. αιώνα η αυτοκράτειρα Ιουλία Δόμνα ανάθεσε στον Φλάβιο Φιλόστρατο να συγγράψει *Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἄπολλώνιον* (σ. 261), βιογραφικό έργο όπου τα ιστορικά δεδομένα φυσικό ήταν να έχουν υποχωρήσει μπροστά στον κυρίαρχο θρύλο. Από τα δικά του έργα το *Τελευταί ἢ περὶ θυσιῶν* και το *Περί τοῦ πυθαγορικοῦ βίου* έχουν χαθεί. Σώθηκαν όμως 77 επιστολές, ανάμεσά τους και μερικές που δεν αποκλείεται να τις έχει γράψει ο ίδιος.

Ο Απολλώνιος δεν ήταν ο μόνος που κήρυξε με επιτυχία την πυθαγόρεια φιλοσοφία. Οι μυστικιστικές-θεολογικές διαστάσεις της διδασκαλίας του Πυθαγόρα φυσικό ήταν να έχουν απήχηση σε μια κοινωνία που αναζητούσε μεταφυσικά στηρίγματα. Έτσι, δεν απορούμε όταν στα ελληνορωμαϊκά χρόνια κυκλοφορούσαν ευρύτατα, άγνωστο τότε και από ποιον γραμμένα, τα *Χρυσά ἔπη* (αποφθέγματα) του Πυ-

θαγόρα, ή όταν ορισμένοι (νεο)πυθαγόρειοι φιλόσοφοι,³⁶ συνδυάζοντας στα έργα τους την πυθαγόρεια με την πλατωνική θεωρία, άνοιξαν δρόμους προς τον νεοπλατωνισμό.

Η στωική φιλοσοφία αντιπροσωπεύτηκε τον 1ο μ.Χ. αιώνα με μια ομάδα από φιλοσόφους που όλοι τους, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, κινήθηκαν στα πεδία της αλληγορίας. Ο Κορνούτος από τη Λέπτη της Λιβύης ερμήνευσε το ελληνικό θεολογικό σύστημα ταυτίζοντας τον Δία με την ψυχή, την Ήρα με τον αέρα, την Αθηνά με τη σοφία κλπ.· ο ψευδεπίγραφος Κέβητος Θηβαίου Πίναξ, δεν ανήκει βέβαια στον Κέβη τον σωκρατικό (σ. 167) αλλά σε έναν για μας ανώνυμο φιλόσοφο που θέλησε, ερμηνεύοντας μιαν ολοφάνερα φανταστική, αλληγορική εικόνα, να συστήσει τον στωικό δρόμο προς την ευδαιμονία, όπου κανείς δε φτάνει με την ψευδοπαιδείαν της μουσικής, της αριθμητικής, της ρητορικής κλπ., αλλά μόνο με την εγκράτεια, την καρτερία και τις άλλες ηθικές αρετές· στα χέρια μας έφτασε και το Όμηρική αλληγορία του Ηράκλειτου από τον Πόντο (;), όπου π.χ. υποστηρίζεται ότι τα βέλη του Απόλλωνα στην αρχή της Ιλιάδας άλλο δεν είναι από τις ακτίνες του ήλιου, που προκαλούν επιδημίες και ξηρασία.

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ (περ. 50–138 μ.Χ.)

Γεννήθηκε δούλος στην Ιεράπολη της Φρυγίας, αλλά είχε την τύχη να υπηρετήσει στη Ρώμη έναν εξαιρετικά πλούσιο και μορφωμένο απελεύθερο, τον Επαφρόδιτο, που του έδωσε την άνεση να μαθητέψει στον στωικό φιλόσοφο Μουσώνιο Ρούφο³⁷ και αργότερα τον απελευθέρωσε. Διδάσκοντας πια ο ίδιος, ο Επίκτητος έμεινε στη Ρώμη ως τη χρονιά που ο Δομιτιανός εξόρισε όλους τους φιλοσόφους (89 μ.Χ.). Διωγμένος από την Ιταλία, εγκαταστάθηκε στη Νικόπολη της Ηπείρου, όπου συνέχισε να διδάσκει με μεγάλη επιτυχία ως τον θάνατό του.

Ο ίδιος δεν έγραψε τίποτα· είχε όμως μαθητή τον γνωστό μας ιστορικό Φλάβιο Αρριανό (σ. 266), που με επιμέλεια κατά-

³⁶ Είναι άραγε σύμπτωση όταν οι τρεις σπουδαιότεροι, ο Μοδεράτος από τα Γάδαρα (1ος μ.Χ. αι.), ο Νικόμαχος από τα Γέρασα (1ος/2ος μ.Χ. αι.) και ο Νουμήγιος από την Απάμεια (2ος μ.Χ. αι.), κατάγονταν όλοι από τη Συρία;

³⁷ Μας είναι γνωστή μια ολόκληρη σειρά από στωικούς φιλοσόφους που δίδαξαν με επιτυχία στη Ρώμη: ο Άρειος Δίδυμος, φίλος του Αυγούστου, ο Χαυρήμων, δάσκαλος του Νέρωνα, κ.ά. Η στωική φιλοσοφία είχε εξαρχής μεγάλη απήχηση στους ρωμαϊκούς πνευματικούς κύκλους, όπου τα χρόνια εκείνα την εκπροσωπούσε ο διάσημος πολιτικός, ποιητής και φιλόσοφος Λεύκιος Ανναίος Σενέκας (4 π.Χ.–65 μ.Χ.).

γραψε κατά λέξη, στην Κοινή, όπως ακούγονταν, τα μαθήματά του (*Περί άταραξίας, Πώς φέρειν δεί τας νόσους, Πρός έπικουρείους και άκαδημαϊκούς* κλπ.), και τα δημοσίευσε με τον τίτλο *Διατριβαί*. Από τα οκτώ βιβλία των *Διατριβών* έχουν σωθεί τα τέσσερα, και ένα ξεχωριστό βιβλίο, το *Έγχειρίδιον*, όπου πάλι ο Αρριανός είχε συνοψίσει την ηθική διδασκαλία του δασκάλου του. Η φιλοσοφία του Επίκτητου ήταν βασικά στωική, με στοιχεία κυνισμού. Απευθυνόταν στον μέσο άνθρωπο, συστήνοντάς του να πολεμήσει τα πάθη του με το λογικόν και να ακολουθήσει ελεύθερος την *θείαν διοίκησιν*.

Έχει σωστά παρατηρηθεί ότι στα ελληνορωμαϊκά χρόνια η Στοά είχε αναδείξει δύο εξαιρετικά σημαντικούς φιλόσοφους: ένα δούλο, τον Επίκτητο, και έναν αυτοκράτορα, τον Μάρκο Αυρήλιο, και, όπως ήταν φυσικό, καθένας τους μίλησε με τον δικό του τρόπο: ο Επίκτητος απευθυνόταν στους πολλούς, με λογικά επιχειρήματα· ο Μάρκος Αυρήλιος στον εαυτό του, με αφορισμούς.

ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ (121–180 μ.Χ.)

*Ένδον σκάπτε· ένδον ή πηγή τοῦ αγαθοῦ.*³⁸

Εἰς εαυτόν 7.59

Ο Μάρκος Αυρήλιος είχε μαθητέψει στον διάσημο ρωμαίο ρήτορα και ρητοροδιδάσκαλο Φρόντωνα και στον Ηρώδη τον Αττικό (σ. 257). Και οι δύο τον προόριζαν για ρήτορα, αλλά τελικά υπερίσχυσε η κλίση του προς τη φιλοσοφία. Ως αυτοκράτορας στάθηκε άτυχος: εξωτερικοί εχθροί και εσωτερικοί επαναστάτες τον υποχρέωσαν να περάσει τα περισσότερα από τα είκοσι χρόνια της εξουσίας του σε πολεμικές επιχειρήσεις.

Το έργο του *Εἰς εαυτόν* είναι ένα είδος ημερολόγιο όπου ο φιλόσοφος-αυτοκράτορας κατάγραφε με συντομία παρατηρήσεις (π.χ. “όσοι υμνήθησαν πολύ έχουν ήδη παραδοθεί στη λήθη, και αυτοί που τους υμνούσαν έχουν από καιρό εξαφανιστεί”, 7.6), αφοριστικές κρίσεις (π.χ. *ό άδικών εαυτόν άδικει, εαυτόν κακόν ποιών*, 9.4), συμβουλές και κατηγορικές προσταγές προς τον εαυτό του (π.χ. *μη άισχύνου βοηθούμενος*, 7.7).

Η φιλοσοφία του αντλεί πολλά από τον Ποσειδώνιο και τον

³⁸ “Μέσα (σου) να σκάβεις (να αναζητάς): μέσα (σου) βρίσκεται η πηγή του αγαθοῦ.”

Επικτήτο και εστιάζεται στην ηθική συμπεριφορά, συστήνοντας εσωτερική ελευθερία από τα πάθη, ηρεμία, μετριοπάθεια, πραότητα και ανοχή – αρετές που χαρακτηρίζαν και τον ίδιο. Μόνο απέναντι στους χριστιανούς στάθηκε άτεγκτος· ίσως γιατί έβλεπε πόσο εύκολα η θρησκεία τους θα μπορούσε με την ηθική διδασκαλία της να υποκαταστήσει κάθε πρακτική φιλοσοφία.

Όπως θα το περιμέναμε, η σύγκλιση των φιλοσοφικών συστημάτων επηρέασε και την Ακαδημία, όπου οι φιλόσοφοι – ο Εύδωρος (1ος π.Χ./1ος μ.Χ. αι.), ο Γάιος (1ος/2ος μ.Χ. αι.), ο Αλβίνος (2ος μ.Χ. αι.) κ.ά. – από τη μια υιοθέτησαν και ενσωμάτωσαν στην πλατωνική θεωρία πυθαγορικές, περιπατητικές και στωικές ιδέες, από την άλλη προώθησαν με τις θέσεις τους τα μεταφυσικά και μυστικιστικά στοιχεία του πλατωνισμού, προετοιμάζοντας τη μετατροπή του στον έντονα θεολογικό νεοπλατωνισμό. Τελευταίος στη σειρά, ο Κέλσος (2ος μ.Χ. αι.) στο έργο του *Άληθής λόγος* τα έβαλε, μαντεύουμε γιατί, με τους χριστιανούς.

ΣΕΞΤΟΣ Ο ΕΜΠΕΡΙΚΟΣ (2ος μ.Χ. αι.)

Για τη ζωή του ξέρουμε μόνο ότι ήταν γιατρός, της εμπειρικής σχολής του Ηρόφιλου (σ. 230). Σώζονται όμως τα έργα του (α) *Πυρρώνειοι ύποτυπώσεις*, μια σύνοψη των απόψεων του Πύρωνα, ιδρυτή της σχολής των σκεπτικών (σ. 221), και (β) *Σκεπτικά*, που απαρτίζονται από πέντε βιβλία *Πρός δογματικούς*, δηλαδή εναντίον όλων των φιλοσόφων που πιστεύουν στην ακλόνητη ορθότητα της θεωρίας τους, και έξι βιβλία *Πρός μαθηματικούς*, δηλαδή εναντίον όλων όσων αγαπούν τη μάθηση, κατέχουν ή και διδάσκουν ένα συγκεκριμένο μάθημα: των γραμματικών, των ρητοροδιδασκάλων, των αστρονόμων, των φυσικών, των μαθηματικών με τη σημερινή έννοια, των μουσικών κλπ.

Σε όλους αυτούς ο Σέξτος καταφέρνει, εφαρμόζοντας με πολλή επιδεξιότητα την αρχή του Πύρωνα ότι παντί λόγω λόγος αντίκειται, να αποδείξει όχι μόνο ότι όσα νομίζουν ότι γνωρίζουν είναι ανυπόστατα, αλλά και ότι κάθε τους προσπάθεια να γνωρίσουν κάτι βέβαιο και σωστό είναι εξαρχής μάταιη.

Εύστοχα παρατηρήθηκε ότι “κλονίζοντας [με τα επιχειρήματά τους] τις γνωστικές δυνατότητες του ορθολογισμού, οι εκπρόσωποι του σκεπτικισμού βοήθησαν, άθελά τους, να ανοίξει ο δρόμος για τον μυστικισμό.” (Α. Λέσκι)

Γύρω στα 200 μ.Χ. ένας εύπορος πολίτης στα Οινόανδα της Λυκίας, ο **Διογένης**, φανατικός οπαδός της φιλοσοφίας του Επίκουρου (σ. 216), καθόρισε μετά τον θάνατό του να κατασκευαστεί μια τεράστια επιγραφή (πάνω από 40 μέτρα μάκρος!) “για το καλό της πόλης και των ξένων που την επισκέπτονται”. Η επιγραφή, που βρέθηκε κομματιασμένη και δημοσιεύτηκε από τους αρχαιολόγους, περιείχε τέσσερα δικά του συγγράμματα, αποφθέγματα και επιστολές – όλα στο πλαίσιο της επικούρειας φιλοσοφίας.

Σύγχρονος του Διογένη πρέπει να ήταν ο περιπατητικός **Αριστοκλής** από τη Μεσσήνη της Σικελίας, συγγραφέας ενός έργου *Περί φιλοσοφίας*, απ’ όπου μας σώζονται αποσπάσματα. Μαθητής του ήταν ο **Αλέξανδρος** από την Αφροδισιάδα της Κιλικίας (2ος/3ος μ.Χ. αι.), κάτοχος της έδρας του **Περιπάτου** που είχε ιδρύσει ο Μάρκος Αυρήλιος στην Αθήνα. Αποτελούσε βέβαια υπερβολή, όταν οι Βυζαντινοί τον ονόμαζαν *δεύτερον Άριστοτέλη*· όχι όμως και όταν τον χαρακτήριζαν *έξηγητήν κατ’ έξοχόν*: τα ερμηνευτικά του υπομνήματα (στη *Μεταφυσική*, στα *Αναλυτικά*, στα *Μετεωρολογικά* κ.ά.) χαρακτηρίζονται από αυστηρή μέθοδο και σπάνια ευθυκρισία.

Το τελευταίο φιλοσοφικό κίνημα της ελληνικής αρχαιότητας, ο **νεοπλατωνισμός**, εμφανίστηκε και αναπτύχτηκε τον 3ο μ.Χ. αιώνα. Τυπικά αποτελούσε τη συνέχεια του πλατωνισμού της Ακαδημίας, όπου είχαν στο μεταξύ αφομοιωθεί πλήθος πυθαγορικά, αριστοτελικά, στωικά κ.ά. στοιχεία. Ουσιαστικά όμως ο νεοπλατωνισμός εξελίχτηκε σε ένα πραγματικά καινούργιο κίνημα: με την ιδεοκρατία, με την υποτίμηση του αισθητού κόσμου και με την προβολή εννοιών όπως το *απόλυτο*, η *ψυχική κάθαρση* κ.τ.ό. ανταποκρίθηκε καλύτερα από κάθε άλλη φιλοσοφική διδασκαλία στις πνευματικές ανάγκες των ανθρώπων της ύστερης Ελληνορωμαϊκής εποχής που αποζητούσαν μεταφυσική λύτρωση από την πραγματικότητα.

Πρωτοπόρος του νεοπλατωνισμού θεωρείται ο **Αμμώνιος Σακκάς**³⁹ από την Αλεξάνδρεια (2ος/3ος μ.Χ. αι.), που γεννήθηκε χριστιανός αλλά προτίμησε να γίνει εθνικός και φιλόσοφος. Ο Αμμώνιος δεν άφησε γραπτό έργο και η διδασκαλία του μας είναι άγνωστη. Είχε όμως, ως δάσκαλος της πλατωνικής φιλοσοφίας στην Αλεξάνδρεια, σημαντικούς μαθητές, ανάμεσά τους τον αναμφισβήτητο αρχηγέτη του νεοπλατωνισμού, τον Πλωτίνο.

³⁹ Το παρανόμι Σακκάς τού δόθηκε γιατί, φτωχός στα νιάτα του, κουβαλούσε σάκους για να ζήσει.

Γεννήθηκε στη Λυκόπολη της Αιγύπτου και σπούδασε στην Αλεξάνδρεια, όπου είκοσι οκτώ χρονών γνώρισε τον Αμμώνιο Σακά, ενθουσιάστηκε με τη διδασκαλία του και έμεινε κοντά του έντεκα χρόνια. Στη συνέχεια, για να γνωρίσει την περσική και ινδική φιλοσοφία, ακολούθησε τον αυτοκράτορα Γορδιανό Γ' στην εκστρατεία του στη Μεσοποταμία· γρήγορα όμως ο Γορδιανός σκοτώθηκε και ο Πλωτίνος ταξίδεψε, πρώτα στην Αντιόχεια, ύστερα στη Ρώμη, όπου εγκαταστάθηκε και έμεινε διδάσκοντας τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια της ζωής του.

Η ασκητική προσωπικότητα και η διδασκαλία του εντυπώσασαν τους Ρωμαίους· η φήμη για τη σοφία και τη δικαιοσύνη του απλώθηκε, και δεν ήταν λίγοι αυτοί που τον παρακαλούσαν να επιλύσει τις διαφορές τους ή να διαχειριστεί ως θετός πατέρας τις περιουσίες παιδιών που είχαν ορφανέψει. Οι μαθητές του ήταν πολλοί και αξιόλογοι· όμως πάλι δεν απορούμε μαθαίνοντας ότι επιχείρησε, αλλά δεν κατάφερε, να διαμορφώσει τη διδασκαλία του στο πρότυπο του σωκρατικού διαλόγου, γιατί οι συζητήσεις διεξάγονταν *άταξιάς πλήρεις και πολλής φλυαρίας* (Βίος 3.37).

Ακολουθώντας τον δάσκαλό του τον Αμμώνιο και τον Σωκράτη, ο Πλωτίνος δεν έδινε σημασία στον γραπτό λόγο. Αργά και με δυσκολία οι μαθητές του τον έπεισαν να συγγράψει. Έτσι, στα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Πλωτίνος κατάγραψε 54 κεφάλαια από τη φιλοσοφία του. Τα παράδωσε στους μαθητές του, και από αυτούς ο Πορφύριος (σ. 284) τα ταχτοποίησε σε έξι ομάδες των εννέα κεφαλαίων, ανάλογα με το θέμα τους, και τα δημοσίευσε με τον τίτλο *Έννεάδες*. Ο Πλωτίνος έγραψε σαν να μιλούσε: η γλώσσα του είναι μεικτή, η σύνταξή του ανώμαλη, το ύφος του άτσαλο και η ορολογία του συχνά επισημμένη από τον ίδιο· παρ' όλα αυτά, ο λόγος του έχει ζωντάνια και θα διαβαζόταν ευχάριστα, αν δεν ήταν τα νοήματα τόσο πολύπλοκα και αφηρημένα.

Ο Πλωτίνος δεν ισχυρίστηκε ποτέ ότι έφερε στη φιλοσοφία κάτι καινούργιο. Αντίθετα, επέμενε να λέει πως άλλο δεν έκανε από το να ερμηνεύει τους προκατόχους του, τον Πλάτωνα και τους πλατωνικούς. Σωστά· όμως καινούργια ήταν ακριβώς η ερμηνεία που έδωσε στην πλατωνική θεωρία, η σύνθεση της συ-

σωρευμένης ακαδημαϊκής γνώσης, ο τρόπος που συστηματοποίησε το διάχυτο υλικό – η συνολική εικόνα του πλατωνισμού, όπως την πρόβαλλε γοητεύοντας το κοινό του. Χαρακτηριστική η διδασκαλία του για το πλατωνικό *ἔν*, που πια όχι μόνο ταυτιζόταν με την αρετή και την ομορφιά, αλλά και αποτελούσε την πηγή όλων των όντων. Με αυτό το σχεδόν θεοποιημένο, ανεξάρτητο και απόλυτο *ἔν* ο Πλωτίνος δίδασκε ότι μπορούσαν οι άνθρωποι, με άσκηση και μυστική έκσταση, να ενωθούν – κάτι που ο ίδιος, αν πιστέψουμε τον Πορφύριο, το κατόρθωσε τέσσερις φορές.

Από τους μαθητές του Πλωτίνου ξεχώρισαν (α) ο γιατρός *Ευστόχιος* από την Αλεξάνδρεια, που τον παραστάθηκε στις τελευταίες του ώρες και είχε και αυτός εκδώσει, πριν από τον Πορφύριο, τα έργα του δασκάλου, και (β) ο *Αμέλιος* από την Ετρουρία, συγγραφέας μιας σειράς από αξιολόγα φιλοσοφικά συγγράμματα που όμως χαθήκαν. Και των δύο το έργο επισκιάστηκε από την εκδοτική και ερμηνευτική προκοπή ενός άλλου μαθητή, του Πορφύριου.

ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ (234–301/4 μ.Χ.)

Ο Πορφύριος ήταν Σύρος από την Τύρο. Μαθήτευε πρώτα στην αθηναϊκή Ακαδημία, ύστερα για πέντε χρόνια στη σχολή του Πλωτίνου στη Ρώμη. Στη συνέχεια εγκαταστάθηκε για ένα διάστημα στη Σικελία· γύρισε όμως στη Ρώμη μετά τον θάνατο του δασκάλου του για να τον διαδεχτεί στη σχολαρχία.

Ο Πορφύριος επιμελήθηκε, όπως είδαμε, την έκδοση των *Ἐνεάδων* του Πλωτίνου· έγραψε όμως και ο ίδιος πολλά. Από τα 65 έργα που ξέρουμε ότι είχε συγγράψει δε σώθηκαν παρά τα εννέα, ανάμεσά τους το πολύτιμο *Περὶ Πλωτίνου βίου και τῆς τάξεως τῶν βιβλίων αὐτοῦ*, και ένα ακόμα βιογραφικό, ο *Πυθαγόρου βίος*. Από τα υπόλοιπα ξεχωρίζουμε το *Περὶ τοῦ ἔν Ὀδυσσεΐα τῶν Νυμφῶν ἀντροῦ*, όπου η γνωστή μας σπηλιά της Ιθάκης (ν 102–12) ερμηνεύεται αλληγορικά ως σύμβολο του αισθητού κόσμου *ἔν ᾧ ὡς μεγίστῳ ἱερῷ αἱ ψυχαὶ διατρίβουσιν* (12), και η *Πρὸς Μαρκέλλαν*, τη σύζυγό του, συμβουλευτική επιστολή, όπου *πίστις, ἀλήθεια, ἔρως και ἐλπίς* προβάλλονται ως τέσσερα στοιχεία που βοηθούν να προσεγγίσει ο άνθρωπος τον θεό. Από τα χαμένα του έργα ας θυμηθούμε μόνο το *Κατὰ Χριστια-*

κῶν, όπου ο φιλόσοφος διαφωνούσε με τη βιβλική κοσμογένεση, την ενανθρώπιση του Χριστού και τη Δευτέρα Παρουσία.

Τον Πορφύριο τον απασχόλησε περισσότερο από κάθε άλλο η προσπάθεια του ανθρώπου να εξασφαλίσει τη σωτηρία της ψυχής του, κατανικώντας με τον νου και τη θέληση τα πάθη και τους δαίμονες (!) που την κατοικούν. Ωστόσο, η σκέψη του δεν ήταν ιδιαίτερα πρωτότυπη· και ο ίδιος έδινε μεγαλύτερη σημασία στην ορθή κατανόηση, τον σχολιασμό και τη διάδοση της φιλοσοφίας του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και του Πλωτίνου, όπου η συμβολή του στάθηκε αλήθεια σημαντική.

Από τον πλατωνισμό στον νεοπλατωνισμό, και από τον Πλωτίνο στον Πορφύριο, η ακαδημαϊκή θεωρία όλο και περισσότερο απομακρυνόταν από τους παραδοσιακούς της φιλοσοφικούς προβληματισμούς, όλο και περισσότερο αναζητούσε και διατύπωνε απαντήσεις σε θέματα θεολογικά περισσότερο παρά φιλοσοφικά. Η ίδια τάση συνεχίστηκε και με τον τρίτο σημαντικό εκπρόσωπο του νεοπλατωνισμού, τον Ιάμβλιχο.

ΙΑΜΒΛΙΧΟΣ (περ. 250–325 μ.Χ.)

Ο Ιάμβλιχος ήταν Σύρος, όπως και ο Πορφύριος, που τον δίδαξε φιλοσοφία στη Ρώμη, αλλά βέβαια αυτό δεν εμπόδισε μαθητής και δάσκαλος να διαφωνήσουν αργότερα σε πολλά. Βαθύτατα θρησκευτική και μυστικιστική φύση, ο Ιάμβλιχος πίστευε και αυτός στην ύπαρξη των δαιμόνων· ενώ όμως ο Πορφύριος κρατούσε αποστάσεις από τη μαντική, τη μαγεία και κάθε προσπάθεια επηρεασμού των θεών με απόκρυφες τελετές και μαγανείες, ο Ιάμβλιχος τις έκρινε απαραίτητες προκειμένου ο φιλόσοφος να προσεγγίσει, με τη μεσολάβηση των δαιμόνων, τη θείκη γνώση.

Όπως θα το περιμέναμε, η ροπή του προς τον μυστικισμό και τη θεοσοφία τον οδήγησε να μελετήσει σε βάθος τον πυθαγορισμό και να θελήσει να τον διαδώσει. Από το πολυσύνθετο έργο του *Συναγωγή πυθαγορείων δογμάτων* σώζονται το *Περί τοῦ πυθαγορικοῦ βίου*, το *Λόγος προτρεπτικὸς πρὸς φιλοσοφίαν*, τα *Θεολογούμενα τῆς ἀριθμητικῆς κ.ά.* Ακόμα, ως γνήσιος νεοπλατωνικός, ο Ιάμβλιχος δεν παράλειψε να σχολιάσει ορισμένα έργα του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα, πιστεύοντας ότι

ο τελευταίος μιλούσε με *αίνιγματα* (υπαινιγμούς) και προτεινό-
ντας νέους τρόπους ερμηνείας.

Την προσέγγιση της φιλοσοφίας με τη θρησκεία εκφράζει και ένα κίνημα, ο *ερμητισμός*, που γι' αυτόν αναρωτιόμαστε αν αποτελούσε φιλοσοφικό σύστημα με θρησκευτικές προεκτάσεις ή, πιο σωστά, εκστατική (μονοθεϊστική!) θρησκεία με φιλοσοφικά ερείσματα. Το ξεκίνημά του τοποθετείται στα αλεξανδρινά χρόνια, η ακμή του στην Ελληνορωμαϊκή εποχή. Στην ελληνική γραμματεία αντιπροσωπεύεται από τον *Ερμήν τρισμέγιστον*,⁴⁰ ένα σώμα από ποικίλους λόγους όπου μέσα τους συνυπάρχουν συμβατά ή και αντιφατικά στοιχεία από πολλές θρησκείες. Πρώτος και σπουδαιότερος λόγος ο *Ποιμάνδρης* (“*ποιμὴν ἀνδρῶν*”), όπου ο ομώνυμος θεός-Νοῦς αποκαλύπτει μυστικές αλήθειες για τη δημιουργία του κόσμου.

Η. Επιστήμες

Η διάδοση και η πρόοδος των επιστημών, ιδιαίτερα των εφαρμοσμένων, ήταν στην Ελληνορωμαϊκή εποχή μεγάλη. Σε γραμματολογικό πλαίσιο δε μπορούμε πάλι παρά να παρουσιάσουμε σε χρονολογική σειρά λίγους μόνο επιστήμονες, τους σπουδαιότερους, ιδιαίτερα όσους άφησαν πίσω τους αξιόλογο συγγραφικό έργο.

ΣΤΡΑΒΩΝ (64 π.Χ.–24 μ.Χ.)

Ο Στράβων γεννήθηκε από διάσημη οικογένεια στην Αμάσεια του Πόντου και σπούδασε στη Νύσα, στην Αλεξάνδρεια και στη Ρώμη. Ο ίδιος το λέει με υπερηφάνεια στα *Γεωργικά ύπομνήματα* πως ταξίδεψε πολύ, και φυσικά δεν παραλείπει, περιγράφοντας τις διάφορες χώρες, να σημειώνει τις προσωπικές του παρατηρήσεις ή και να διηγείται, π.χ., πώς, περνώντας από τη Γυάρο, συνταξίδεψε με έναν ψαρά που πήγαινε αποσταλμένος στον Οκταβιανό να ζητήσει μείωση της φορολογίας του νησιού. Το έργο καλύπτει 17 βιβλία και σώθηκε σχεδόν ολόκληρο.

Στο πρώτο βιβλίο ο Στράβων μνημονεύει και αξιολογεί όσους είχαν πριν από τον ίδιο ασχοληθεί με γεωγραφικά θέματα, ιδιαίτερα τον Όμηρο, που πολύ σωστά τον κρίνει ως ποιητή και όχι ως γεωγράφο, και τον Ερατοσθένη (σ. 224). Στο δεύτερο βι-

⁴⁰ *Ερμῆς τρισμέγιστος* ήταν το ελληνικό όνομα του αιγυπτιακού θεού Θωθ.

βλίο εκθέτει, πάντα με αναφορές στους προγενέστερους, τις απόψεις του σε θέματα της αριθμητικής γεωγραφίας, που μελετά το σχήμα της γης, τους μεσημβρινούς, τους παραλλήλους, τη χαρτογράφηση κ.τ.ό. Τα υπόλοιπα βιβλία καλύπτει η περιγραφή των διαφόρων περιοχών, αρχίζοντας από την Ισπανία, τη Γαλατία, τη Βρετανία και τις Άλπεις, περνώντας από την Ελλάδα, τον Καύκασο, την Αρμενία, τη Μικρασία, την Περσία και τις Ινδίες, και καταλήγοντας στη Μεσοποταμία, τη Συρία, την Παλαιστίνη, την Αραβία, την Αίγυπτο, την Αιθιοπία και τη Λιβύη. Για όλες αυτές τις περιοχές ο Στράβων καταγράφει, πέρα από τα καθαρά γεωγραφικά δεδομένα, και όσες ακόμα εθνογραφικές, θρησκευολογικές, μυθολογικές κ.ά. πληροφορίες είχε συλλέξει από τα ταξίδια του και τα διαβάσματά του.

Πριν ασχοληθεί με τα Γεωγραφικά, ο Στράβων είχε ολοκληρώσει σε 43 βιβλία τα χαμένα για μας *Ιστορικά ύπομνηματα*: τέσσερα βιβλία εισαγωγικά, με αναδρομή στην ελληνική ιστορία, και στη συνέχεια τὰ μετὰ Πολύβιον (σ. 207) γεγονότα ως τη δολοφονία του Καίσαρα (144-44 π.Χ.).

Ο Αθήναιος από την Αττάλεια, μαθητής του στωικού Ποσειδώνιου (σ. 220), ήταν γιατρός, ιδρυτής της πνευματικής σχολής. Δίδασκε ότι τη ζωή και την υγεία στον άνθρωπο την κυβερνά το (ἐμφυτον θερμόν) πνεῦμα, που εδρεύει στην καρδιά και ανανεώνεται με την αναπνοή. Τα πολλά του έργα έχουν για μας χαθεί· όμως ορισμένες γνώμες του μας παραδόθηκαν από τους μαθητές του και τον Γαληνό (σ. 290), που έκρινε ότι “από τους νεότερους γιατρούς κανείς δεν πραγματεύτηκε τα ιατρικά θέματα τόσο διεξοδικά όπως ο Αθήναιος” (1.457 K.).

ΗΡΩΝ (1ος μ.Χ. αι.)

Ο Ήρων ο μηχανικός, όπως ονομάστηκε, γεννήθηκε και εργάστηκε στην Αλεξάνδρεια. Από τα έργα του ορισμένα σώζονται αυτούσια, άλλα σε αραβική ή λατινική μετάφραση, άλλα αποσπασματικά – όλα εξαιρετικά πολύτιμα, καθώς ανακεφαλαιώνουν τα τεχνολογικά επιτεύγματα αιώνων.

Ο Ήρων είχε την ικανότητα να περιγράφει με ακρίβεια, με λεπτομέρειες και με σχήματα την κατασκευή και τη λειτουργία των διαφόρων μηχανών. Έτσι παρουσίασε στα *Μηχανικά* του απλές μηχανές (μοχλούς, κοχλίες, βαρούλκα, γρανάζια κ.τ.ό.),

στα Βελοποικιά του τις βλητικές (τόξα, σφεντόνες, καταπέλτες κ.τ.ό.), στα Πνευματικά του όσες λειτουργούσαν με συμπιεσμένο αέρα, υδραυλική πίεση και ατμό (!), στη Διόπτρα όσες χρησίμευαν για τη μέτρηση των αποστάσεων και την οδοποιία, τέλος, στο *Περί αυτόματοποιητικῶν* ορισμένα θαύματα, συσκευές-ρομπότ που λειτουργούσαν αυτόματα με στόχο να εκπλήξουν τους θεατές, π.χ. ένας ναός του Διονύσου, σε μικρογραφία, με τον βωμό να ανάβει από μόνος του, με τις βάκχες να χορεύουν μετά τυμπάνων, και από το άγαλμα του θεού να αναβλύζει κρασί.

Παράλληλα, στο μαθηματικό πεδίο ο Ήρων σχολίασε και συμπλήρωσε τα *Στοιχεία* του Ευκλείδη (σ. 230), μελέτησε τους γεωμετρικούς ορισμούς και συστηματοποίησε τις μετρήσεις όγκων και επιφανειών. Δικός του παραδίδεται πως ήταν ο τύπος για τον υπολογισμό του εμβαδού ενός τριγώνου όταν γνωρίζουμε το μήκος των πλευρών του.

Ο **Διοσκουρίδης** από τα Ανάζαρβα της Κιλικίας (1ος μ.Χ. αι.) ήταν στρατιωτικός γιατρός, ειδικευμένος στη φαρμακολογία. Στα έργα του *Περί ὕλης ἰατρικῆς* και *Περί ἀπλῶν φαρμάκων* βρίσκουμε καταταγμένες με επιμέλεια και γνώση άμπολλες φυτικές, ζωικές και ορυκτές ουσίες, την καθεμιά με τις τροφικές της ιδιότητες και τις ιατρικές, καμιά φορά και μαγικές, εφαρμογές της. Το *Περί ὕλης ἰατρικῆς* είχε μεγάλη διάδοση, αποτέλεσε για αιώνες τη βάση της φαρμακολογίας, και ορισμένα χειρόγραφα το παραδίδουν ιστορημένο με επιστημονικές απεικονίσεις φυτών, που υποθέτουμε ότι ανάγονται στα χαμένα βοτανολογικά έργα του Κρατεύα (σ. 234).

Ο **Απολλόδωρος** από τη Δαμασκό (1ος/2ος μ.Χ. αι.) ήταν αρχιτέκτονας, γνωστός για τη μεγάλη ξύλινη γέφυρα που είχε στήσει στον Δούναβη, και για την αγορά, το ωδείο, το γυμνάσιο και τα λουτρά που είχε χτίσει με εντολή του Τραϊανού στη Ρώμη. Το έργο του *Πολιορκητικά* το αφιέρωσε αργότερα στον Αδριανό· όμως αυτό δεν εμπόδισε τον αυτοκράτορα, που είχε ο ίδιος αρχιτεκτονικές φιλοδοξίες, πρώτα να τον εξορίσει, ύστερα και να τον σκοτώσει, όταν απόρριψε τα ερασιτεχνικά του σχέδια.

Στο γύρισμα από τον 1ο στον 2ο μ.Χ. αιώνα έζησαν δύο σημαντικοί **μαθηματικοί**:

Ο **Μενέλαος** από την Αλεξάνδρεια επιδόθηκε στη σφαιρική τριγωνομετρία, όπου τον οδήγησαν τα αστρονομικά του ενδιαφέροντα. Από τα έργα του

ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

δε σώζονται παρά τα Σφαιρικά, και αυτά μόνο σε αραβική, λατινική και εβραϊκή μετάφραση.

Ο Νικόμαχος από τα Γέρασα της Αραβίας προσέγγισε την αριθμητική από την πλευρά του πλατωνισμού και του πυθαγορισμού· όμως αυτή η μεταφυσική οπτική γωνία δεν τον εμπόδισε να μελετήσει σε βάθος τους αριθμούς και τις μαθηματικές, γεωμετρικές και μουσικές τους ιδιότητες. Από τα έργα του σώθηκαν η *Αριθμητική εισαγωγή* και το *Αρμονικόν έγχειρίδιον*, που φαίνεται πιθανό να χρησιμοποιήθηκαν και στην εκπαίδευση.

Τις πρώτες δεκαετίες του 2ου μ.Χ. αιώνα, στα χρόνια του Αδριανού και του Τραϊανού, έδρασε στη Ρώμη ο Σωρανός από την Έφεσο, σημαντικός εκπρόσωπος της μεθοδικής ιατρικής σχολής (σ. 234). Τα συγγράμματά του καλύπτουν πολλούς κλάδους της ιατρικής, ακόμα και την ιστορία της· ξεχωριστή, ωστόσο, ανάμεσά τους θέση κατέχουν τα γυναικολογικά του έργα: το διεξοδικό *Περὶ γυναικείων* και το συνοπτικό *Γυναικεία κατ' ἐπερώτησιν*, όπου με ερωτήσεις και απαντήσεις ο Σωρανός έδινε πρακτικές οδηγίες στις μαιές.

ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ (100–170 μ.Χ.)

Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος, μαθηματικός, αστρονόμος, φυσικός και γεωγράφος, έζησε στην Αλεξάνδρεια. Στο τεράστιο έργο του συγκέντρωσε, συστηματοποίησε, συμπλήρωσε και παρουσίασε βελτιωμένη ολόκληρη την αστρονομική και γεωγραφική γνώση της ελληνικής αρχαιότητας.

Από τα αστρονομικά έργα του, η *Μαθηματική σύνταξις*, αναλυτική έκθεση της αστρονομικής γνώσης, είχε τεράστια επιτυχία, σχολιάστηκε, μεταφράστηκε στα αραβικά και αποτέλεσε τη βάση της αστρονομίας ως την εποχή του Κοπέρνικου (15ος/16ος μ.Χ. αι.). Κατά τον Πτολεμαίο, που σε πολλά συμφωνούσε με τον Ίππαρχο (σ. 233), η γη ήταν σφαιρική, βρισκόταν στο κέντρο του κόσμου και γύρω της περιστρέφονταν σε ποικίλες τροχιές ο ήλιος, η σελήνη, οι πλανήτες και τα αστέρια. Τη *Μαθηματικήν σύνταξιν* συμπλήρωναν άλλες μικρότερες αστρονομικές πραγματείες και μία αστρολογική, η *Τετράβιβλος*, καθώς η αστρολογία, όσο παράξενο και αν φαίνεται, αποτελούσε σε πρώιμες εποχές αυτονόητο πάρεργο της επιστημονικής αστρονομίας.

Η αστρονομία οδήγησε τον Πτολεμαίο να ασχοληθεί και με τη (μαθηματική) γεωγραφία. Έτσι το έργο του *Γεωγραφίας ύψή-*

γῆσις, μετά τα εισαγωγικά κεφάλαια για τους μεσημβρινούς, τους παραλλήλους και τα μεγέθη τους, περιέχει έναν κατάλογο από 8100 γεωγραφικά σημεία (πόλεις, βουνά, νησιά, εκβολές ποταμών κ.τ.ό.), το καθένα με τις συντεταγμένες του, γεωγραφικό μήκος και πλάτος, όπως συνάγονταν από αστρονομικές ή άλλες μετρήσεις, που βέβαια δεν ήταν ούτε όλες σωστές, ούτε όλες δικές του.⁴¹ Το έργο συνοδεύεται από χάρτες και κλείνει με μια συνοπτική περιγραφή της οικουμένης, με την άγνωστον γῆν και τις θάλασσες που την τριγυρίζουν.

Από τα υπόλοιπα (γεωμετρικά, μουσικά, οπτικά κ.ά.) συγγράμματα του Πτολεμαίου μνημονεύουμε μόνο το *Κανών βασιλειῶν*, όπου οι βασιλιάδες της Βαβυλώνας, οι φαραῶ της Αιγύπτου και οι αυτοκράτορες της Ρώμης χρονολογούνται με τη βοήθεια της αστρονομίας.

ΓΑΛΗΝΟΣ (περ. 130–200 μ.Χ.)

“Οτι ὁ ἄριστος ἰατρός καὶ φιλόσοφος.”⁴²

Πραγματικά, ο Γαληνός από την Πέργαμο σπούδασε πρώτα φιλοσοφία και μαθηματικά, αργότερα ιατρική στην πατρίδα του, στη Σμύρνη, στην Κόρινθο και στην Αλεξάνδρεια. Στην αρχή εργάστηκε ως γιατρός των μονομάχων· γρήγορα όμως μεταπήδησε στη Ρώμη, όπου έζησε και τα περισσότερα χρόνια της ζωής του, διάσημος και αναγνωρισμένος από τους αυτοκράτορες.

Τα συγγράμματά του είναι τόσο πολλά, ώστε ο ίδιος φρόντισε να τα απαριθμήσει στο *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* και να τα κατατάξει στο *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων*. Στα χέρια μας έφτασαν, ολόκληρα ή σχεδόν, πάνω από 150 έργα – τα περισσότερα στο ελληνικό πρωτότυπο, λίγα μονάχα σε λατινικές ή αραβικές μεταφράσεις. Σε ορισμένα ο Γαληνός εξετάζει φιλοσοφικά και φιλολογικά θέματα· σημαντικότερα όμως είναι τα πάμπολλα ιατρικά του συγγράμματα, που το ένα με το άλλο στοιχειοθετούν μιαν εγκυκλοπαίδεια της αρχαίας ιατρικής. Αφορούν την ανατομία, την παθολογία, τη διαγνωστική, τη φυσιολογία, τη φαρμακολογία... – όλες ουσιαστικά τις πτυχές της ια-

⁴¹ Ο Πτολεμαίος αξιοποίησε σε μεγάλη κλίμακα τα δεδομένα που είχε συγκεντρώσει ο λίγο προγενέστερός του γεωγράφος Μαρίνος από την Τύρο.

⁴² Τίτλος ενός από τα φιλοσοφικά έργα του Γαληνού: “Ο άριστος γιατρός (πρέπει να) είναι και φιλόσοφος.”

τρικής θεωρίας και πράξης· ακόμα και το *Πῶς χρη̄ ἐξελέγχειν τοὺς προσποιημένους νοσεῖν*.

Ο Γαληνός είχε μεγάλη εκτίμηση στον Ιπποκράτη και τους διαδόχους του, αλλά ο ίδιος αρνιόταν πεισματικά να ενταχτεί σε σχολή. Προτιμούσε να μένει εκλεκτικός, έτοιμος να αποδεχτεί και να αξιοποιήσει τὰ παρ' ἐκάστοις καλά, και πολεμούσε άγρια όσους ακολουθούσαν μια και μοναδική σχολή, ιδιαίτερα τη μεθοδική, που επικρατούσε στις μέρες του. Σοφή ήταν και η στάση του απέναντι στη γλώσσα, όπου είχε απορρίψει τον αυστηρό αττικισμό, κρίνοντας *μεγίστην λέξεως άρετήν σαφήνειαν* (2.1.9).

Οι φιλόλογοι της Ελληνορωμαϊκής εποχής δεν περιορίστηκαν στο να υποστηρίζουν, θεωρητικά και πρακτικά, τον αττικισμό (σ. 242). Πολλοί μελέτησαν και σχολίασαν τα κείμενα, πολλοί ερεύνησαν τη γλώσσα και συστηματοποίησαν τους κανόνες της. Από τους τελευταίους ξεχώρισαν δύο γραμματικοί, πατέρας και γιος, ο Απολλώνιος και ο Ηρωδιανός.

ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΚΑΙ ΗΡΩΔΙΑΝΟΣ (2ος μ.Χ. αι.)

Ο Απολλώνιος ο δύσκολος, όπως σωστά παρονομάστηκε, γεννήθηκε και έδρασε στην Αλεξάνδρεια. Το συγγραφικό του έργο καλύπτει όλα λίγο πολύ τα κεφάλαια της γραμματικής και της σύνταξης. Από τα πολλά του έργα, όσα έχουν σωθεί (*Περί άντωνυμίας, Περί επίρρημάτων, Περί συνδέσμων, Περί συντάξεως τῶν τοῦ λόγου μερῶν*) μαρτυρούν ότι βασικό κριτήριο και οδηγό στο σύστημά του αποτελούσε ο χωρισμός του γλωσσικού υλικού σε μέρη του λόγου. Ιδιαίτερα πρωτότυπα όσα έγραψε δεν ήταν· όμως πρώτος αυτός συστηματοποίησε τη γραμματική γνώση και η επίδρασή του στάθηκε μεγάλη.

Τα χνάρια του ακολούθησε ο γιος και μαθητής του Ηρωδιανός, με το παρανόμι ο τεχνικός, που από την Αλεξάνδρεια μεταπήδησε στη Ρώμη. Στο μεγάλο του έργο, την *Καθολικὴν προσφωδιαν*, αφιερωμένη στον Μάρκο Αυρήλιο, πραγματευόταν σε χωριστές ενότητες τον τονισμό των ουσιαστικών, τα μονοσύλλαβα, τα αριθμητικά, τα ρήματα, τις μετοχές, τα δίχρονα φωνήεντα κλπ. Από τα πολλά ακόμα γραμματικά του έργα, αυτούσιο δε σώζεται παρά το *Περί μονήρους λέξεως*, όπου μελετούσε τα ανώμαλα.

Όπως ο Απολλώνιος και ο Ηρωδιανός, έτσι και ο **Ηφαιστίων** από την Αλεξάνδρεια (2ος μ.Χ. αι.) επιχείρησε να συστηματοποιήσει και να εκθέσει ένα μεγάλο κεφάλαιο της φιλολογικής γνώσης, τη μετρική. Τα έργου του *Περί μέτρων* εκτεινόταν αρχικά σε 48 βιβλία, που όμως ο ίδιος τα συνόψισε πρώτα σε έντεκα, ύστερα σε τρία, και τελικά σε ένα μικρό *Έγχειρίδιον*, που για καλή μας τύχη έχει σωθεί. Μας προσφέρει ολοκληρωμένη την αρχαία μετρική θεωρία, όπως την είχαν διαμορφώσει οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι, και ακόμα παραθέτει ως παραδείγματα πολύτιμα αποσπάσματα από χαμένα επικά, λυρικά και δραματικά έργα.

Με το έργο του *Ανάπλους Βοσπόρου* ο **Διονύσιος** από το Βυζάντιο (2ος μ.Χ. αι.) άλλο δε θέλησε από το να παρουσιάσει αναλυτικά τις ομορφιές του τόπου του όπως θα φαίνονταν από τη θάλασσα. Στόχος του δεν ήταν τόσο να διδάξει ή να ξεναγήσει τους αναγνώστες του, όσο να τους γοητέψει. Αντίστοιχα είναι και ο λόγος του εξεζητημένος, η γλώσσα του αττικιστική, το ύφος του ρητορικό και με ποιητικές επιδράσεις.

Από τα παλιά χρόνια οι Έλληνες είχαν μεγαλύτερη επίδοση στη γεωμετρία παρά στα μαθηματικά, καθώς ο τρόπος που έγραφαν τους αριθμούς δεν ευνοούσε καθόλου τους υπολογισμούς.⁴³ Έτσι, καινούργιους δρόμους άνοιξε ο **Διόφαντος** από την Αλεξάνδρεια (3ος μ.Χ. αι.), όταν στα *Αριθμητικά* του έθεσε και έλυσε με ευρηματικό τρόπο μίαν ολόκληρη σειρά από αλγεβρικά προβλήματα εξισώσεων πρώτου και δευτέρου βαθμού.

6. Επιλεγόμενα στην Ελληνορωμαϊκή εποχή...

Έχουμε δίκιο να ονομάζουμε **Ελληνορωμαϊκή** μίαν εποχή όπου, από τη μια οι Ρωμαίοι ως κατακτητές των ελληνικών περιοχών και κυρίαρχοι του κόσμου επιδρούσαν έντονα στην πορεία του Ελληνισμού, από την άλλη ο Ελληνισμός, με την πνευματική του κληρονομιά, με τη γλώσσα του και με τους πολλούς του δασκάλους, μετείχε αποφασιστικά στις εξελίξεις του ρωμαϊκού πολιτισμού. Να το πούμε πιο τολμηρά: τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες ο Ελληνισμός και ο Ρωμαϊσμός *συμπορεύονταν*.

Πρόχειρη απόδειξη, αν χρειάζεται, για την αλληλεπίδραση και την **κοινή πορεία** των δύο λαών αποτελεί η παρατήρηση ότι στο συγχρο-

⁴³ Ο σημερινός τρόπος γραφής με αραβικούς αριθμούς άρχισε να χρησιμοποιείται στην Ευρώπη πολύ αργότερα, τον 12ο μ.Χ. αιώνα.

νικό πίνακα η ελληνική πνευματική προκοπή παρουσιάζεται εντονότερη τον 2ο μ.Χ. αιώνα, τότε που την αυτοκρατορία κυβερνούσαν άξιοι αυτοκράτορες: ο Αδριανός, ο Τραϊανός, ο Αντωνίνος ο Ευσεβής και ο Μάρκος Αυρήλιος – οι περισσότεροι ελληνοθρεμμένοι και φιλέλληνες.

Στα θετικά της εποχής ανήκουν οπωσδήποτε η ρωμαϊκή ειρήνη, ο πολιτικά ενιαίος χώρος, που ευνοούσε τις μετακινήσεις και τις κάθε λογής ανταλλαγές, και η συνακόλουθη διασπορά των πολιτισμικών και άλλων δραστηριοτήτων. Όσο και αν αληθινά τα χρόνια εκείνα “όλοι οι δρόμοι οδηγούσαν στη Ρώμη”, που φυσικό ήταν και να διεκδικεί σε όλα τη μερίδα του λιονταριού, τα μεγάλα ελληνικά πνευματικά και καλλιτεχνικά κέντρα (η Αθήνα, η Αλεξάνδρεια, η Ρόδος, η Αντιόχεια) διατήρησαν μεγάλο μέρος από τη δυναμική και την ακτινοβολία τους, και δεν ήταν λίγοι οι Ρωμαίοι που τα επισκέπτονταν για να σπουδάσουν.

Οι Ρωμαίοι, όπως και οι άλλοι λαοί της αυτοκρατορίας, ενδιαφέρονταν να γνωρίσουν, θαύμαζαν και τιμούσαν τα ελληνικά πνευματικά επιτεύγματα των περασμένων εποχών. Αντίστοιχα, μέσα στο γενικό κλίμα του κλασικισμού, οι Έλληνες, από τη μια επιδόθηκαν στη φιλολογική μελέτη, τον σχολιασμό και τη διδασκαλία της μεγάλης κληρονομιάς, από την άλλη, στη φιλοδοξία τους να επαναλάβουν, ουσιαστικά να μιμηθούν, το ένδοξο παρελθόν, ανάπτυξαν έντονες επιστροφικές ως τις πούμε τώρα τάσεις, με πρώτο και σπουδαιότερο τον γλωσσικό αττικισμό.

Επιστροφικό από πολλές απόψεις είναι το επικρατέστερο πνευματικό ρεύμα της εποχής, η δεύτερη σοφιστική: στα περασμένα παραπέμπει η αττική γλώσσα και η μουσική της εκφορά, στα περασμένα η χρήση των ρητορικών τρόπων, στα περασμένα οι αλληπάλληλες αναφορές στον Όμηρο και τους άλλους καταξιωμένους συγγραφείς, στα περασμένα και η συχνή τοποθέτηση της υπόθεσης, π.χ. των πλαστών και ψευδεπίγραφων επιστολών, στο κλασικό περιβάλλον, ιδιαίτερα της Αθήνας, έτσι που ο γλωσσικός αττικισμός να συνοδεύεται από έναν αττικισμό στα πράγματα.

Παράλληλα επιστροφικά φαινόμενα έχουμε και στην *ποίηση*, όπου άλλοι ακολούθησαν τα ομηρικά και ησιόδεια επικά πρότυπα, άλλοι μιμήθηκαν τους τρόπους παλαιών αναγνωρισμένων λυρικών ποιητών, μερικοί θέλησαν και να τους υποκαταστήσουν κυκλοφορώντας έργα ψευδεπίγραφα, του Ανακρέοντα τάχα, του Φωκυλίδη, ή ακόμα και του μυθικού Ορφέα.

Από την άλλη μεριά, στο διδακτικό πεδίο οι φιλόλογοι φρόντισαν (με τα σχόλια, με τις γραμματικές και με τα λεξικά τους) να προσφέρουν άφθονα **βοηθήματα** τόσο στους πολλούς, Έλληνες και ξένους, που επιθυμούσαν να γνωρίσουν σε βάθος τα αριστουργήματα της ελληνικής γραμματείας, όσο και σε εκείνους που φιλοδοξούσαν να μιμηθούν τη γλώσσα, το ύφος και άλλα μορφολογικά τους στοιχεία.

Χαρακτηριστικά για την επιστημονική παραγωγή της εποχής είναι και τα πολλά **συνθετικά έργα**, οι **συντάξεις** όπως ονομάζονταν, όπου παρουσιάζονταν συγκεντρωμένα και καταταγμένα όλα τα δεδομένα ενός γνωστικού πεδίου όπως η αστρονομία, η φαρμακολογία κ.ά. Οι συγγραφείς τους άλλες φορές συνόψιζαν και παρουσίαζαν σε δική τους διατύπωση τη σχετική γνώση, άλλες φορές ανθολογούσαν, ταχτοποιούσαν και παρουσίαζαν αυτούσιες τις διαπιστώσεις και τις απόψεις των προκατόχων τους. Η ίδια πολυσυλλεκτική τάση εκδηλώνεται και σε μερικά ιδιότυπα έργα όπως οι *Δειπνοσοφισταί* του Αθηναίου, τα *Στρατηγικά* του Πολύαινου κ.ά.

Καινούριο λόγοτεχνικό είδος που ακμάζει στην Ελληνορωμαϊκή εποχή είναι το **μυθιστόρημα**, αφηγηματικό είδος που απευθυνόταν, όπως είπαμε, σε ένα όλο και μεγαλύτερο αναγνωστικό κοινό, όπου πια πρέπει να περιλαμβάνονταν και οι γυναίκες (Α. Λέσκι). Πρόκειται βέβαια για το ίδιο κοινό που με τις προτιμήσεις του οδηγούσε τα χρόνια εκείνα πολλούς ιστορικούς να εκθέτουν τα γεγονότα ρητορικά και με συναισθηματικές προεκτάσεις.

Το κοινό των ελληνορωμαϊκών χρόνων παρουσιάζει και γενικότερο ενδιαφέρον. Το **μεγάλο πλήθος**, όπου ανακατεύονταν οι γλώσσες, τα έθνη, οι θρησκείες και τα πολιτισμικά τους συμφραζόμενα, από τη μια συμμετείχε με ενθουσιασμό στα βάρβαρα ρωμαϊκά θεάματα, από την άλλη συγκεντρωνόταν να ακούσει με προσήλωση τους ρήτορες της δεύτερης σοφιστικής να αγορεύουν στην παλιά και δυσνόητη, αλλά μελωδική, αττική γλώσσα. Οι επιδεικτικές και συμβουλευτικές ομιλίες τους σπάνια αναφέρονταν στην επικαιρότητα· τις περισσότερες φορές αφορούσαν γενικά θέματα ηθικής συμπεριφοράς και βιοσοφίας – θέματα *φιλοσοφικά* στην εκλαϊκευμένη μορφή τους.

Η εισβολή της ρητορικής στα πρακτικά φιλοσοφικά πεδία και οι γενικότερες τάσεις και συνθήκες της εποχής υπαγόρευαν, όπως ήταν φυσικό, τις εξελίξεις στην καθαρή **φιλοσοφία**. Κεντρικό αντικείμενο της διδασκαλίας εξακολούθησε να είναι η *βιωτική* (Μάρκος Αυρήλιος 7.61), δηλαδή ο σωστός τρόπος ζωής· ωστόσο, σταδιακά τα φιλοσοφικά ενδιαφέροντα και οι προβληματισμοί μετακινήθηκαν από τα κα-

θαυτό βιωτικά θέματα στα πεδία της μεταφυσικής, όπου απώτερος στόχος δεν ήταν τόσο η επίγεια ευδαιμονία, όσο η τελική σωτηρία της ψυχής. Αντίστοιχα, ο ορθολογισμός ως μέθοδος παραχωρούσε όλο και περισσότερο έδαφος στον μυστικισμό, και η φιλοσοφία στην τελευταία της νεοπλατωνική υπόσταση παρουσίαζε, ως εθνικό αντίβαρο στον χριστιανισμό, χαρακτηριστικά θρησκείας.

Η Αρχαία ελληνική γραμματολογία δε μελετά τη γένεση και την εξέλιξη του χριστιανισμού, ούτε τα πρώιμα κείμενα της χριστιανικής γραμματείας. Ωστόσο, ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο της Ελληνορωμαϊκής εποχής, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι αυτήν ακριβώς την περίοδο, στο τεράστιο χωνευτήρι της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας δε συνυπάρχουν μόνο, αλλά και διαλέγονται, αλληλοεπηρεάζονται, συγκρούονται ή και συγκλίνουν, τα τρία βασικά κεφάλαια του νεότερου ευρωπαϊκού πολιτισμού: η ελληνική, η ρωμαϊκή και η ιουδαϊκή-χριστιανική πνευματική παράδοση.

7. ...και η συνέχεια

Η μεταφορά της πρωτεύουσας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη ήταν βέβαια αποφασιστική για τις τύχες της αυτοκρατορίας, και σωστά το 330 μ.Χ. ορίστηκε να αποτελεί το συμβατικό όριο ανάμεσα στον αρχαίο και το μεσαιωνικό κόσμο. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι τα αρχαιοελληνικά πνευματικά φαινόμενα αντικαταστάθηκαν ξαφνικά από άλλα διαφορετικά. Όχι· οι εκφραστικοί τρόποι, τα λογοτεχνικά είδη, η φιλοσοφία, η θρησκεία – όλα συνέχισαν τη φυσική τους ροή, ώσπου με τον καιρό να παραμεριστούν ή, καλύτερα, να αφομοιωθούν από τα νέα ρεύματα.

Παραδείγματα από την ποίηση

- ο Παλλαδάς, δάσκαλος από την Αλεξάνδρεια (4ος μ.Χ. αι.) έγραψε πλήθος επιγράμματα, όπου παραπονιέται για την κοινωνική αδικία, για το αχάριστο επάγγελμά του και για τη συμπεριφορά της γυναίκας του·
- στον 4ο μ.Χ. αιώνα ανήκουν και τα ψευδεπίγραφα Λιθικά, που κυκλοφόρησαν με το όνομα του Ορφέα·
- ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πρόκλος από την Κωνσταντινούπολη (412–485 μ.Χ.) έγραψε ύμνους στον Ήλιο, την Αφροδίτη, τις Μούσες κλπ·
- ο Χριστόδωρος από την Κοπτό της Αιγύπτου (5ος/6ος μ.Χ. αι.) έγραψε ιστορικό έπος, τα Ίσαυρικά, και μια σειρά από διδακτικά έπη, τα Πάτρια, “Ιστορίες πόλεων”, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη κ.ά·

- μυθολογικά θέματα διάλεξαν να παρουσιάσουν ο **Νόννος** (5ος μ.Χ. αι.) στο έπος *Διονυσιακά*,⁴⁴ ο σύγχρονός του **Τριψιδώρος** στο *επύλλιο Ίλιου ἄλωσις* (σ. 246 σημ. 17), και ο **Κόλλουθος** (5ος/6ος μ.Χ. αι.) στο *επύλλιο Ἐλένης ἀρπαγή* – ὅλοι ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο·
- τον ἐπικό στίχο χρησιμοποίησε και ο **Μουσαῖος** (5ος μ.Χ. αι.) για να διηγηθεῖ *Τὰ καθ' Ἡρῶν καὶ Λέανδρον*, τὴ ρομαντικὴ μυθιστορία δύο ἐραστῶν που κατοικοῦσαν ἐκεῖνος στὴ Σησότ και ἐκεῖνη ἀπέναντι, στὴν Ἀβυδο. Περνοῦσε ο Λέανδρος κολυμπώντας κάθε βράδυ τον Ἐλλήσποντο να τὴ συναντήσῃ, ὥσπου κακὴ μοῖρα τὸ θέλησε μια νύχτα με φουρτούνα να πινηγεί – και ἡ Ἡρῶ να αυτοκτονήσῃ.

Παραδείγματα ἀπὸ τὴν πεζογραφία

- τὴ *δεύτερη σοφιστικὴ* συνέχισαν ρήτορες και φιλόσοφοι ὅπως ο **Λιβάνιος** ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια, ἀττικιστὴς και δάσκαλος των τριῶν Ἱεραρχῶν, ο **Ἰμέριος** ἀπὸ τὴ Βιθυνία, που οἱ ἐπιδεικτικοὶ λόγοι του ἔχουν ἐντονο ποιητικὸ χρῶμα, ο **Θεμιστίος** ἀπὸ τὴν Παφλαγονία, που με τὴ ρητορικὴ του μεσολαβούσε συμφιλωτικὰ ἀνάμεσα στους χριστιανούς και τους ἐθνικούς, ὡς ἓνα σημεῖο και ο ἴδιος ο αυτοκράτορας **Ἰουλιανός** ο Παραβάτης με τὴς ἐπιστολές και τὴς ομιλίες του – ὅλοι τον 4ο μ.Χ. αἰῶνα·
- *πολυσυλλεκτικὸ* ἔργο πρόσφερε ο **Ορειβάσιος** (4ος μ.Χ. αι.), γιατρός του Ἰουλιανού, που διάλεξε και δημοσίευσε με τον τίτλο *Ἱατρικαὶ συναγωγαὶ τὰ καιριώτατα* ἀπὸ τὴν καταγραμμένη ἱατρικὴ γνῶση των προκατόχων του·
- ἀπὸ τους πολλούς *ιστορικούς* ξεχωρίζουμε τον ἐθνικὸ **Ευνάπιο** ἀπὸ τὴς Σάρδεις (περ. 345–420 μ.Χ.), που με τὰ *Ἱστορικὰ ὑπομνήματα* συνέχισε τὸ ἔργο του Δεξιππου (σ. 268),⁴⁵ και τον ἱστορικὸ του Ἰουστινιανού **Προκόπιο** ἀπὸ τὴν Καισάρεια (6ος μ.Χ. αι.), που μιμήθηκε τον Ἡρόδοτο και τον Θουκυδίδη·
- τὴν ἐντεχνὴ *ἐπιστολογραφία* καλλιέργησαν συγγραφείς ὅπως ο **Ἀρισταίνετος** (5ος μ.Χ. αι.), που ἔγραψε δύο βιβλία με πλαστὲς ἐρωτικὲς ἐπιστολές, και ο Πατέρας τὴς Ἐκκλησίας **Γρηγόριος** ἀπὸ τὴ Ναζιανζὸ τὴς Καπ-

⁴⁴ Το τεράστιο ἔπος ἀφηγεῖται τὴ γέννηση και τὴ ζωὴ του θεοῦ Διονύσου, ἀρχίζοντας ἀπὸ τους προγόνους του και καταλήγοντας στὴ νίκη του ἐναντίον των Ἰνδῶν – μυθολογικὸ πρόδρομο τὴς ἐκστρατείας του Μεγαλέξανδρου. Ἡ σύνθεση χαρακτηρίζεται ἀπὸ χαλαρὴ δόμηση, ἐπαναλήψεις, ἀσύμμετρες παρεκβάσεις, ἀφηγηματικὰ ἄλλαμα και ἀσυνέπειες, ἀλλὰ και ἀπὸ μεγάλη θεματικὴ ποικιλία, ὅπου ομηρικὲς μάχες συνυπάρχουν με βουκολικά, ἐρωτικά, ἀστρονομικά, ἱστορικὰ κ.ά. στοιχεῖα. Ο Νόννος ἔγραψε και μια παράφραση του κατὰ Ἰωάννη Ευαγγελίου, σε ἐπικό μέτρο και γλῶσσα, ἔτσι που να αναρωτιόμαστε αν κάποια στιγμή ἔγινε χριστιανός, ἢ αν ἦταν πάντα “ὀλίγον ἐθνικός και ὀλίγον χριστιανίζων”, ὅπως και πολλοὶ ἄλλοι στὴν εποχὴ του.

⁴⁵ Ο Ευνάπιος ἐντάσσεται και στὴ βιογραφικὴ παράδοση με τὸ ἔργο του *Βίοι σοφιστῶν*, ὅπου συνειδητὰ συνέχισε τὸ ὁμώνυμο ἔργο του Φλάβιου Φιλόστρατου (σ. 261).

ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

- παδοκίας, που σε συμβουλευτικό του γράμμα όρισε ότι οι επιστολές πρέπει να διακρίνονται από *συντομίαν, σαφήνειαν και χάριν* (Επιστολή 51).
- στους συνεχιστές της νεοπλατωνικής φιλοσοφίας ανήκουν, η **Υπατία** από την Αλεξάνδρεια (370–415 μ.Χ.), που δολοφονήθηκε από τους χριστιανούς (!), και ο αφοσιωμένος μαθητής της **Συνέσιος** από την Κυρήνη (4ος/5ος μ.Χ. αι.), που όμως στα σαράντα του χρόνια έγινε χριστιανός, αργότερα και επίσκοπος· σημαντικοί νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι ήταν αργότερα ο **Πρόκλος** από την Κωνσταντινούπολη (σ. 295), σχολάρχης της Ακαδημίας στην Αθήνα, και ο μαθητής και διάδοχός του **Μαρίνος** από τη Σαμάρια (5ος/6ος μ.Χ. αι.), που ήταν Ιουδαίος αλλά τὰ τῶν Ἑλλήνων ἠγάπησεν.
  - δοξογραφικό ήταν το έργο του **Στοβαίου** από τους Στοβούς της Μακεδονίας (5ος μ.Χ. αι.), που για χάρη του γιου του συγκέντρωσε σε *Ἀνθολόγιον* γνώμες, αποφθέγματα, υποθήκες κλπ. από πεντακόσιους και παραπάνω σοφούς: ποιητές, φιλόσοφους, ιστορικούς, ρήτορες και γιατρούς· το τεράστιο και για μας πολύτιμο υλικό αφορά θέματα φυσικής, μεταφυσικής, ηθικής, πολιτικής και οικονομίας.
  - τέλος, στους λεξικογράφους ανήκει ο **ΗΣΥΧΙΟΣ** από την Αλεξάνδρεια (5ος/6ος μ.Χ. αι.), που χρησιμοποίησε το σήμερα χαμένο λεξικό του Διογενιανού (σ. 250) για να συνθέσει την εξαιρετικά πολύτιμη για μας *Συναγωγή πασῶν λέξεων κατὰ στοιχείον*.

Επιλογικά

Σχεδόν χίλια διακόσια χρόνια κράτησε η εξελικτική πορεία του αρχαιοελληνικού κόσμου, όπως την παρακολουθήσαμε, ξεκινώντας από το κεφαλόβρυσο του Ομήρου, που είχε θησαυρισμένο μέσα του όλον τον πλούτο της προϊστορίας, ως τους τελευταίους εθνικούς διανοούμενους της Ελληνορωμαϊκής εποχής.

Στόχος μας, όπως τον προσδιορίσαμε, ήταν να γνωρίσουμε την ελληνική αρχαιότητα στην πληρότητα, στην ενότητα και στην εξέλιξή της – αλλά σχετικά με την πληρότητα είχαμε εξαρχής επισημάνει την έλλειψη μιας παράλληλης, μακάρι ενσωματωμένης, ιστορίας της αρχαίας τέχνης, που δεν ήταν δυνατό να αναπληρωθεί από τις λίγες σχετικές παρατηρήσεις μας.

Για την ενότητα αφετηρία μας ήταν τα λόγια του Ηρόδοτου όταν μίλησε για “τον Ελληνισμό, που έχει ίδιο αίμα και ίδια γλώσσα”, τὸ Ἑλληνικὸν ἐὸν ὁμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον (8.144)· όμως στη συνέχεια, ιδιαίτερα μετά την εκστρατεία του Μεγαλέξανδρου και την εξάπλωση του Ελληνισμού, οδηγός μας στάθηκε και η πολυσήμαντη διαπίστωση του Ισοκράτη ότι “πιο πολύ ονομάζονται Ἕλληνες όσοι μετέχουν στην παιδεία μας παρά όσοι έχουν την ίδια μ’ εμάς φυσική καταγωγή” (σ. 142).

Η ακτινοβολία της ελληνικής παιδείας (με τη γενικότερη έννοια) στους ξένους, η εξάπλωση του Ελληνισμού, η κυριαρχία της ελληνικής γλώσσας και η αποφασιστική επίδραση του ελληνικού πολιτισμού στους Ρωμαίους ως μη μας οδηγήσουν να ξεχάσουμε πόσο γόνιμη ήταν και για τους Ἕλληνες, σε όλες τις εποχές, η επαφή τους με άλλους λαούς. Δεν ξέρουμε ως ποιο σημείο ισχύει αυτό που διαβάζουμε στην *Επινομίδα*, ότι “στο τέλος οι Ἕλληνες τα κάνουν ωραιότερα όσα τυχόν παραλάβουν από τους ξένους”¹ είναι όμως βέβαιο ότι πλήθος πολιτισμικά στοιχεία, ενσωματωμένα στην ελληνική παράδοση, έχουν αρχικά ξενική, τις περισσότερες φορές ανατολική, προέλευση.

Μένει να μιλήσουμε για την εξέλιξη του αρχαίου ελληνικού κόσμου,

¹ “Ότιπερ ἂν Ἕλληνες βαρβάρων παραλάβωσι, κάλλιον τοῦτο εἰς τέλος ἀπεργάζονται (987d). Για την *Επινομίδα* βλ. σ. 171 σημ. 82.

ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ

για το πώς στο πέρασμα του χρόνου τα πολιτισμικά φαινόμενα από τη μια μεταβάλλονταν από την άλλη συνέχιζαν την παράδοση – και μια εικόνα θα μας βοηθήσει.

Σημειώσαμε, μιλώντας για τον ιστορικό Πολύβιο (σ. 208), την άποψη ότι “στις πολιτείες”, όπως και στους ζωντανούς οργανισμούς, “υπάρχει μια φυσιολογική αύξηση, μετά από αυτήν η ακμή, έπειτα ο μαρasmus – και όλα είναι πιο ισχυρά την εποχή της ακμής”.² Αυτό το σχήμα της εξέλιξης κατά φύσιν είναι παλιό· έχει χρησιμοποιηθεί πολλές φορές για να περιγράψει ιστορικά φαινόμενα, και θα μπορούσαμε με επιτυχία να το αξιοποιήσουμε ως μεταφορική εικόνα στην περιγραφή της ελληνικής αρχαιότητας.

Η Αρχαϊκή εποχή θα προσέχαμε ότι παρουσιάζει πολλά παιδικά και εφηβικά χαρακτηριστικά: τα ζωηρά συναισθήματα, την επαναστατική διάθεση, τη χαρά της ζωής και, το σημαντικότερο, τη βαθμιαία αφύπνιση της προσωπικότητας (σ. 55). Στους κλασικούς αιώνες η ανακάλυψη και η εκμετάλλευση των νοητικών δυνατοτήτων, η έντονη δραστηριότητα και οι μεγάλες επιτυχίες εύκολα παραλληλίζονται με την παραγωγική ηλικία της ακμής. Η Αλεξανδρινή εποχή, με την ευαισθησία, τη σοφία και την εργατικότητα της αντιστοιχεί, θα λέγαμε, στην προχωρημένη ωριμότητα· τέλος, οι ελληνορωμαϊκοί χρόνοι, με την ακινησία, τον μυστικισμό και τη νοσταλγία των περασμένων μεγαλείων, πολύ θυμίζουν τα γεράματα.

Σωστά και χρήσιμα όλα αυτά· έχουν όμως και την αρνητική τους πλευρά. Στην εφαρμογή του, το σχήμα της φυσιολογικής εξέλιξης εισάγει αυτόματα έννοιες αξιολογικές, όπως η ακμή και η παρακμή, η άνοδος και η πτώση, έννοιες που παλαιότερα χρησιμοποιήθηκαν στην ιστοριογραφία αλλά οι σημερινοί επιστήμονες τις αποφεύγουν, γιατί συχνά οδηγούν σε σφαλερές εκτιμήσεις και λάθη.³ Στην περίπτωση μας, η “φυσιολογική” θεώρηση της ελληνικής αρχαιότητας εύκολα θα μας ξεγελούσε να υποτιμήσουμε την ποίηση και την τέχνη της Ελληνιστικής εποχής και να παραβλέψουμε ως παρακμιακά τα επιτεύγματα των ελληνορωμαϊκών χρόνων.

² Παντός, και σώματος και πολιτείας και πράξεως, ἐστὶ τις αὐξήσις κατὰ φύσιν, μετὰ δὲ ταύτην ἀκμή, καίπειτα φθίσις, κράτιστα δ' αὐτῶν ἐστὶ πάντα τὰ κατὰ τὴν ἀκμήν (6.51.4).

³ Είναι γνωστά τα έργα *Ιστορία της παρακμής και της πτώσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας* του άγγλου ιστορικού Γίββωνα (1737–1794) και *Σκέψεις για τα αίτια του μεγαλείου και της παρακμής των Ρωμαίων* του γάλλου φιλόσοφου Μοντεσκιέ (1689–1755), όπου και στα δύο η χιλιόχρονη ιστορία του Βυζαντίου παρουσιάζεται ως η παρακμή και η πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Έτσι προτιμήσαμε μιαν άλλη εικόνα, την εικόνα της ετήσιας διαδοχής των εποχών, αντιστοιχώντας την Αρχαϊκή εποχή με την άνοιξη, την Κλασική με το καλοκαίρι, την Ελληνιστική με το φθινόπωρο και την Ελληνορωμαϊκή με τον χειμώνα. Το σχήμα είναι απλό και σε όλους μας οικείο, σχήμα χρονικό όπου μέσα του διαδέχονται η μια την άλλη οι εποχές, καθεμιά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αλλά χωρίς απότομες αλλαγές, όπως συμβαίνει και στην εξέλιξη του αρχαιοελληνικού κόσμου (σ. 19). Ακόμα, στο σύνολό της η εικόνα του *ένιαυτου* δεν αποτελεί ανεξάρτητη ενότητα, αλλά εντάσσεται σε μιαν αδιάσπαστη ακολουθία όπου η αρχή της συμπίπτει με το τέλος της προηγούμενης και το τέλος της με την αρχή της επόμενης χρονιάς – το ίδιο που συμβαίνει με τις μεγάλες ιστορικές περιόδους, όπως συμβατικά τις ξεχωρίζουμε. Τελευταίο και σημαντικό: οι εποχές του χρόνου είναι *ισότιμες*, η καθεμιά με τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά της, η καθεμιά συνεχίζοντας την προηγούμενη και προετοιμάζοντας την επόμενη – όλες απαραίτητες για το γύρισμα της χρονιάς και τη ροή των εξελίξεων.

Υποχρέωσή μας είναι ακόμα να δείξουμε ότι ο παραλληλισμός της πορείας της ελληνικής αρχαιότητας με τον ενιαυτό βασίζεται σε κάποιες πραγματικές αντιστοιχίες και βοηθά να τακτοποιηθούν, αν όχι και να κατανοηθούν, ορισμένα φαινόμενα.

Ύστερα από μια μεγάλη περίοδο ομοιομορφίας και στασιμότητας, εννοώντας τους προϊστορικούς αιώνες της *θεόσδοτης βασιλείας* και του ηρωικού κώδικα συμπεριφοράς, η *Αρχαϊκή εποχή* με την πολυχρωμία στην τέχνη, με την τραγουδιστική ποικιλία της λυρικής ποίησης, με το ξύπνημα της προσωπικότητας, με τη διαφοροποίηση των προτιμήσεων, με την απόλαυση της ζωής, τα θαλασσινά ταξίδια και τους ελπιδοφόρους αποικισμούς σίγουρα συγγενεύει σε πολλά με την άνοιξη.

Η καλοκαιρινή διάσταση της *Κλασικής εποχής* υποστηρίζεται από την εξαιρετική ενεργητικότητα σε κάθε τομέα (στον πολιτικό, στον οικονομικό, στον καλλιτεχνικό, ακόμα και στον πολεμικό), από την έντονη επικοινωνία, τις αλληπάλληλες γιορταστικές εκδηλώσεις, πάνω απ' όλα από το καλοκαιρινό φως: τον ήλιο που πολεμά τις σκιές, ξεκαθαρίζει τα περιγράμματα και απογυμνώνει την πραγματικότητα, όπως την πραγματικότητα απογυμνώνει και την αλήθεια φανέρωνε το κίνημα του διαφωτισμού, που αναπτύχθηκε τον 5ο και ολοκληρώθηκε τον 4ο π.Χ. αιώνα.

Κυρίαρχο φθινοπωρινό χαρακτηριστικό της *Αλεξανδρινής εποχής*

ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ

η λεπταίσθητη ποιητική διάθεση, αλλά και η αφθονία, ο πλούτος και η συνακόλουθη φροντίδα για συγκομιδή και αποθήκευση των αγαθών. Στον τομέα των γραμμάτων, που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, οι σοφοί δούλεψαν νύχτα μέρα να συγκεντρώσουν τους πνευματικούς καρπούς, να ξεχωρίσουν τους καλύτερους (κανόνες), να τους συντηρήσουν (κριτική αποκατάσταση των κειμένων), να τους συσκευάσουν (εκδόσεις), ακόμα και να τους αποθηκεύσουν στις βιβλιοθήκες της Αλεξάνδρειας, της Περγάμου και αλλού.

Τέλος, στον χειμώνα της Ελληνορωμαϊκής εποχής έχουμε από τη μια την εκμετάλλευση ή, καλύτερα, την ανάλωση του αποθηκευμένου πλούτου από τον αττικισμό και τη δεύτερη σοφιστική, από την άλλη την ομοιομορφία και την απραξία που υπαγόρευε η αυστηρή έννομη τάξη της ρωμαϊκής εξουσίας. Τελευταίο και σπουδαιότερο χειμωνιάτικο χαρακτηριστικό, η αργή υπόγεια προετοιμασία για το νέο ξεκίνημα, όπως το σηματοδότησε, στο γύρισμα από τον 1ο π.Χ. στον 1ο μ.Χ. αιώνα, η γέννηση του Χριστού.

Μπορεί να αμφισβητηθεί και αυτό το σχήμα· δεν είναι όμως παρά μια απλή πρόταση· και ο αναγνώστης, έχοντας γνωρίσει μαζί μας τα πράγματα, είναι τώρα σε θέση να εκτιμήσει μόνος ως ποιο σημείο η εικόνα του ενιαυτού ισχύει ως μεταφορά, και ως ποιο σημείο δεν αποτελεί παρά απλό οργανωτικό τέχνασμα.

*Χαλεπὸν [...] ἄνθρωπον ὄντα μὴ διαμαρτάνειν ἐν πολλοῖς,
τὰ μὲν ὄλως ἀγνοήσαντα, τὰ δὲ κακῶς κρίναντα,
τὰ δὲ ἀμελέστερον γράψαντα.
Γαληνός⁴*

⁴ “Δύσκολο ένας άνθρωπος να μη λαθέψει σε πολλά: σε μερικά γιατί το αγνόησε τελείως, σε άλλα γιατί δεν τα έκρινε σωστά, σε άλλα γιατί τα έγραψε ανέμελα” (Περὶ συνθέσεως φαρμάκων 12.34.4–6) – και με χαρά θα δεχτούμε και θα αξιοποιήσουμε στην επόμενη έκδοση τις παρατηρήσεις που θα μας κάνουν οι αναγνώστες, μικροί και μεγάλοι.

Αρχαίες ελληνικές γραμματολογίες

R. Flacelière, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* (1962): μετάφρ. Γ. Δ. Βανδώρος και Ε. Κάζου-Βανδώρου, Αθήνα (Παπαδήμας) 1974.

A. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* (21963): μετάφρ. Α. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη (Αδελφοί Κυριακίδη) 51981.

Α. Γεωργοπαπαδάκος, *Ελληνική γραμματολογία, από τις αρχές ως το τέλος του 6ου μ.Χ. αιώνα*, Θεσσαλονίκη (Μόλχο) 21968.

J. de Romilly, *Αρχαία ελληνική γραμματολογία* (1980): μετάφραση Θ. Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη, Αθήνα (Καρδαμίτσα) 1988.

P. E. Easterling και B. M. W. Knox, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας* (1985): μετάφρ. Ν. Κονομής, Χ. Γρίμπα και Μ. Κονομή, Αθήνα (Παπαδήμας) 1990.

H. G. Nesselrath, *Εισαγωγή στην αρχαιογνωσία, τ. Α' Αρχαία Ελλάδα* (1997): μετάφρ. Ι. Αναστασίου, Ι. Βάσσης, Σ. Κοτζάμπαση, Θ. Κουρεμένος και Π. Κυριακού, Αθήνα (Παπαδήμας) 2001.

S. Saïd, M. Trédé και A. Boulluc, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας* (1997): μετάφρ. Β. Πόθου και Α. Κυριαζόπουλος, Αθήνα (Παπαζήσης) τ. 1, 2001· τ. 2, 2004.

Μικρό λεξικό φιλολογικών και αρχαιογνωστικών όρων

Για την έννοια των όρων που έχουν ερμηνευτεί μέσα στο βιβλίο παραπέμπουμε στη σχετική σελίδα. *Λέξεις με αστερίσκο έχουν και δικό τους, χωριστό λήμμα.

Αγώνες λόγων: σ. 90–1.

Αἴνος: αρχαία λέξη για τις διηγήσεις, ιδιαίτερα για τις μικρές, συνήθως αλληγορικές, διδακτικές διηγήσεις, τους *μύθους.

Αἴσυμνήτης: κριτής, διαιτητής· το αρχαίο ρήμα αἴσυμνάω σημαίνει “διοικώ”.

Αἷτια: διηγήσεις που σκοπό έχουν να εξηγήσουν πώς και γιατί δημιουργήθηκαν ορισμένα φαινόμενα, έθιμα, ονομασίες κ.τ.ό.

Αλληγορία αποτελεί κάθε λόγος (ή εικαστικό έργο) που άλλα λέει (ή παριστάνει) και άλλα εννοεί. Αλληγορικοί είναι π.χ. οι μύθοι του Αισώπου, αλληγορικές και οι περισσότερες παροιμίες. Για αλληγορική ερμηνεία μιλούμε, όταν κάποιος προσπαθεί να βρει και να φανερώσει τα νοήματα που είτε πραγματικά είτε μόνο κατά τη γνώμη του κρύβονται πίσω από ένα κείμενο (ή εικαστικό έργο).

Αμφιθέατρα: σ. 244.

Ανάθημα: το αφιέρωμα, κάθε τι που ο πιστός παραδίδει στον ναό σε ένδειξη ευγνωμοσύνης και τιμής προς τη θεότητα.

Αντιβολή: σ. 224.

Αντιλογία είναι η γραπτή ή προφορική υποστήριξη δύο αντίθετων απόψεων, είτε από τον ίδιο είτε από δύο διαφορετικούς ομιλητές ή συγγραφείς.

Αντιστροφικό ζευγάρι: σ. 107.

Αποθέωση: σ. 184–5.

Αποκατάσταση των κεμένων είναι η διόρθωση των αντιγραφικών κ.ά. σφαλμάτων, σε μια προσπάθεια να αποκατασταθεί η αρχική τους μορφή.

Αποφθέγματα ή γνώμες είναι σύντομες και καλοδιατυπωμένες απόψεις σημαντικών προσώπων, που κυκλοφορούν γραπτά ή προφορικά, επώνυμα ή ανώνυμα.

Αριστοκρατία: το πολίτευμα όπου δικαίωμα να κυβερνούν είχαν μόνο όσοι ήταν *ἄριστοι* από τη γέννησή τους.

Ασιανή ρητορεία: σ. 205.

Άτη με κεφαλαίο ως θεότητα, κόρη του Δία, ή με μικρό ως προσηγορικό, είναι η *τύφλωση*, η *παραζάλη* που στέλνουν οι θεοί στους θνητούς, όταν θέλουν να τους σπρώξουν στον όλεθρο.

Αθιδογράφοι ονομάζονται οι ιστορικοί της Αθήνας, ή πιο σωστά, της Αττικής.

Ατθίς: σ. 155 σημ. 60.

Αττικισμός: σ. 242.

Βιβλίο στην αρχαιότητα ονομαζόταν το *τυλιγάδι*: ένα ρολό από παπυρικά φύλλα, συνήθως όχι περισσότερα από είκοσι, κολλημένα το ένα δίπλα στο άλλο. Το μήκος του μπορούσε να ξεπεράσει τα πέντε μέτρα, αλλά τις περισσότερες φορές ήταν σημαντικά μικρότερο.

Βίος ενός συγγραφέα (ή άλλου σημαντικού προσώπου) είναι η περισσότερο ή λιγότερο αληθινή βιογραφία του, όπως καταγράφηκε από τους μεταγενέστερους.

Βίος θεωρητικός και βίος πρακτικός: αριστοτελικοί όροι που χαρακτηρίζουν δύο διαφορετικούς τρόπους ζωής: ο πρώτος μια ζωή αφιερωμένη στον φιλοσοφικό στοχασμό, ο δεύτερος μια ζωή αφιερωμένη στην (πολιτική κυρίως) πράξη.

Βιοσοφία ονομάζεται το σύνολο των γνώσεων που αφορούν τον σωστό τρόπο ζωής.

Βουκολιασμός: σ. 199–200.

Βωμολοχίες είναι οι τολμηρές σεξουαλικές ή σκατολογικές κουβέντες.

Γένος (στη ρητορική) *συμβουλευτικό, δικανικό, επιδεικτικό:* σ. 137–8.

Γνώμες: τα **αποφθέγματα*.

Γοργίαία σχήματα: σ. 100–1.

Γραμματολογία: σ. 17.

Γυμνάσιο ήταν ο τόπος όπου συγκεντρώνονταν οι νέοι, αρχικά για να γυμναστούν, ύστερα και για να κάνουν μαθήματα σε χωριστές αίθουσες, τα *ἀκροατήρια*.

Γυμνοσοφιστές: ινδοί βραχμάνες, φυσιολάτρες, που ζούσαν στο ύπαιθρο γυμνοί, με απόλυτη λιτότητα και αυστηρή άσκηση. Οι αρχαίοι τους θεωρούσαν ιδιαίτερα σοφούς.

Δακτυλικό εξάμετρο (και σύνθεση κατά στίχο): σ. 30.

Δεισιδαιμονία: η λέξη είναι σύνθετη από το ρήμα δειδω “φοβούμαι” και το ουσιαστικό δαίμων “θεότητα”. βλ. και σ. 184.

Δεύτερη σοφιστική: σ. 242–3.

Δημηγορίες ονομάζουμε τις ομιλίες που εκφωνήθηκαν δημόσια, είτε στην εκκλησία του δήμου είτε σε άλλες επίσημες εκδηλώσεις – όχι στα δικαστήρια. Η λέξη είναι σύνθετη από το ουσιαστικό *δημος* και το ρήμα *ἀγορεύω*.

Δημοκρατία είναι το πολίτευμα όπου κρατεί (επικρατεί, κυβερνά) ο *δήμος*, δηλαδή το σύνολο των πολιτών, και όχι μόνο οι αριστοκράτες ή οι οικονομικά ισχυροί όπως στην **ολιγαρχία*.

Διαλεκτική: φιλοσοφική μέθοδος όπου η αναζήτηση της αλήθειας γίνεται με επιδέξιες ερωτήσεις και προσεκτικό έλεγχο των απαντήσεων. Στη νεότερη φιλοσοφία ο όρος έχει αλλάξει έννοια.

Διαλέξεις ονομάζονταν οι δημόσιες συζητήσεις, αλλά ο ίδιος όρος χρησιμοποιήθηκε και για τη διδασκαλία των φιλοσόφων και για τις ομιλίες των σοφιστών.

Διαλλακταί: άρχοντες με καθορισμένη θητεία και στόχο να διαλλάξουν (να συμφιλιώσουν) τους πολίτες εξαλείφοντας τις πολιτικές αντιθέσεις.

Διατριβές ή **πραγματείες* ονομάζουμε τα επιστημονικά, φιλοσοφικά κ.ά. συγγράμματα.

Δίαυλος: δρόμος ταχύτητας όπου οι αθλητές έτρεχαν ως το τέλος του σταδίου, έκαναν στροφή και γύριζαν να τερματίσουν στην αφετηρία.

Διαφωτισμός: σ. 87.

Διθύραμβος: σ. 55· **νέος διθύραμβος:** σ. 109–10.

Δικανικό γένος: σ. 137–8.

Δράματα: η λέξη παράγεται από το ρήμα *δρῶ* “κάνω κάτι” και χαρακτηρίζει όλα τα θεατρικά δρώμενα, τις κωμωδίες όσο και τις τραγωδίες και τα σατυρικά.

Δραματικοί αγώνες: σ. 112–3.

Εγκώμια ονομάζονται όλα τα επαινετικά-δοξαστικά έργα: τα ποιητικά (σ. 57) όσο και τα πεζά ρητορικά-επιδεικτικά γυμνάσματα που αφορούσαν πρόσωπα, όπως το *Ἑλένης ἐγκώμιον* του Γοργία, ζώα, όπως το *Μυίας ἐγκώμιον* του Λουκιανού, ή και πράγματα, όπως το *Φαλάκρας ἐγκώμιον* του Δίωνα Χρυσόστομου. Είναι φανερό ότι στις τελευταίες αυτές περιπτώσεις ο έπαινος άλλο σκοπό δεν είχε από το να αποδείξει τη ρητορική δεξιότητα του συγγραφέα.

- Εθιμικά** ονομάζουμε τα λαϊκά τραγούδια που τραγουδιούνται σε συνδυασμό με ορισμένα έθιμα, όπως η αρχαία *είρεσιώνη*, τα σημερινά κάλαντα κλπ.
- Εθνικοί** ονομάστηκαν, κιόλας στο Ευαγγέλιο του Ματθαίου, όσοι δεν προσχωρούσαν στον χριστιανισμό, αλλά έμεναν πιστοί στις παλιές θρησκείες.
- Εθνολογία ή Εθνογραφία** είναι η μελέτη και καταγραφή των τρόπων ζωής, των εθίμων και γενικά του πολιτισμού ξένων λαών, συνήθως εξωτικών ή πρωτόγονων.
- Ειδύλλιο:** σ. 200.
- Εικαστικές τέχνες:** σ. 92.
- Εἰκός** ονόμαζαν οι αρχαίοι αυτό που ήταν πιο ταιριαστό, πιο φυσικό, πιο λογικό – άρα και πιο πιθανό να συμβεί. Ως λέξη το *εἰκός* είναι το ουδέτερο της μετοχής του παρακειμένου του ρήματος *εἴκω* “μοιάζω, ταιριάζω, φαίνομαι”, απ’ όπου παράγονται και τα *εἰκόνα*, *εικαστικές τέχνες* κ.τ.ό.
- Εκλεκτική** ονομάζεται η φιλοσοφία και *εκλεκτικός* ο φιλόσοφος, όταν αισθάνεται ελεύθερος να εκλέγει και να υιοθετεί στοιχεία από οποιοδήποτε άλλο φιλοσοφικό σύστημα.
- Εκφράσεις** ονομάστηκαν στην αρχαιότητα οι λεπτομερείς ρητορικές περιγραφές ζωγραφικών, πλαστικών, αρχιτεκτονικών κ.ά. *εικαστικών έργων*.
- Ελεγεία:** σ. 67–8.
- Ελεγειακό δίστιχο:** σ. 67.
- Έλεγχος** (σωκρατικός) και *ελεγκτικός διάλογος:* σ. 104.
- Εμβόλιμα** χαρακτηρίζονται τα χορικά τραγούδια που παρεμβάλλονταν στα **δράματα* χωρίς να σχετίζονται με την υπόθεση του έργου.
- Εμπειρισμός:** νεότερη λέξη για κάθε φιλοσοφία που βασίζεται στα στέρια δεδομένα των αισθήσεων. Αρχαιοελληνικές ήταν οι λέξεις *ἐμπειρία* και το επίθετο *ἐμπειρικός*, που αποδόθηκε στην ιατρική σχολή του Ηρόφιλου.
- Έντεχνες πίστεις** ονομάστηκαν στη ρητορική το *ήθος*, δηλαδή η προσωπικότητα, το *πάθος*, δηλαδή η συναισθηματική φόρτιση, και ο *λόγος*, δηλαδή η συλλογιστική ικανότητα του ρήτορα.
- Εξάρχοντες** ονομάζονταν οι κορυφίοι των Χορών του **διθυράμβου*.
- Επίγραμμα:** σ. 72–3.
- Επιγραφική:** κλάδος της αρχαιολογίας που μελετά (διαβάζει, συμπληρώνει, ερμηνεύει και εκδίδει) τις επιγραφές.

ΜΙΚΡΟ ΛΕΞΙΚΟ

Επιθαλάμια: τα τραγούδια του γάμου που προορίζονται να τραγουδηθούν όταν οι νιόπαντροι έχουν αποσυρθεί στον νυφικό θάλαμο.

Επίνικιοι (ύμνοι) ή **επινίκια** (άσματα): σ. 108. Εδώ ανήκουν οι *Ολυμπιόνικοι*, οι *Πυθιόνικοι*, οι *Ισθμιόνικοι* και οι *Νεμεόνικοι*.

Επιστήμη: σ. 160.

Επιστολογραφία: σ. 262-3.

Έπος: σ. 30· **ιστορικό έπος:** σ. 105.

Επύλλιο: το μικρό έπος. Η κατάληξη *-ύλλιον* είναι υποκοριστική, όπως στο **ειδύλλιο(ν)*.

Επωδική τριάδα: σ. 107.

Εριστικός χαρακτηρίζεται ο διάλογος, όταν στόχος του δεν είναι να αναζητηθεί και να βρεθεί η αλήθεια, αλλά να αποστομωθεί ο συνομιλητής.

Ερμητισμός: σ. 286.

Εταιρείες ονομάζονταν στην Αθήνα της κλασικής εποχής οι πολιτικές ομάδες. Οι περισσότερες ήταν ολιγαρχικές, με σκοπό να υποσκάψουν, αν όχι και να ανατρέψουν τη δημοκρατία.

Εφημερίδες ονόμαζονταν, από τον καιρό του Μεγαλέξανδρου, τα επίσημα *ημερολόγια* όπου καταγράφονταν με κάθε λεπτομέρεια οι καθημερινές πολιτικές και πολεμικές εξελίξεις, τα διπλωματικά έγγραφα, οι επιστολές, ακόμα και η ιδιωτική ζωή του βασιλιά.

Ηθογραφικά έργα είναι όσα περιγράφουν τα ήθη, δηλαδή τις συνήθειες, τις ασχολίες, τη συμπεριφορά, το ντύσιμο και γενικά τους τρόπους ζωής μιας ομάδας ή κατηγορίας ανθρώπων, συνήθως απλών.

Θεογονία: η γένεση των θεών.

Θεοκρασία: σ. 184.

Θεοσοφία: η φιλοσοφική σκέψη, όταν επικεντρώνεται στις σχέσεις του ανθρώπου με τους θεούς.

Θιάσος: άτυπη ομάδα ή οργανωμένη αδελφότητα αφιερωμένη στη λατρεία ενός θεού, κυρίως του Διονύσου. Η σημερινή σημασία ξεκινά από τους *θιάσους* που παρουσίαζαν τους **διθυράμβους* και τα **δράματα* στις διονυσιακές γιορτές.

Θρήνος: σ. 55.

Θρύλος: φανταστική διήγηση που αφορά ένα ή περισσότερα ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα.

Ύαμβος: σ. 61.

Γλαροτραγωδία: σ. 192 σημ. 9.

Ιμπεριαλισμός είναι η προσπάθεια ενός κράτους να χρησιμοποιήσει τη στρατιωτική ή/και οικονομική του δύναμη για να επιβάλει την εξουσία του σε όσο το δυνατό περισσότερους ανθρώπους και τόπους.

Ισηγορία: σ. 90.

Ιστορία και ιστοριογραφία: σ. 148.

Ιστορία της λογοτεχνίας: σ. 17.

Κανόνας: σ. 248-9.

Κλασικισμός: σ. 186, 242.

Κλασικός: σ. 82 σημ. 1.

Κοινή (γλώσσα): σ. 183-4.

Κόρος: ο υπερκορεσμός, η απόλυτη χόρταση, και μεταφορικά, η κατόχη υπερβολικού πλούτου, εξουσίας, δύναμης κλπ.

Κορυφαίος: ο αρχιτραγουδιστής στη χορική ποίηση, και ο επικεφαλής του Χορού στο δράμα.

Κοσμογονία: η δημιουργία του κόσμου.

Κριτική των κειμένων: σ. 21 σημ. 9.

Κτίσεις ονομάζονται όσα έργα, ποιητικά ή πεζά, αφηγούνται την ίδρυση (κτίσιν) και την ιστορία μιας πολιτείας ή περιοχής, ξεκινώντας από τα μυθικά χρόνια και τους πρώτους ήρωες οικιστές.

Κυκλικοί (ποιητές): σ. 48-9· κυκλικά ή κύκλια έπη ήταν τα έργα των κυκλικών ποιητών· κυκλικοί ή κύκλιοι χαρακτηρίζονταν και οι λατρευτικοί *Χοροί που τραγουδούσαν και χόρευαν γύρω από τους βωμούς, ιδιαίτερα οι Χοροί των διθυράμβων.

Κώμος: σ. 127.

Κωμωδία: σ. 127· Αρχαία ή Παλαιά κωμωδία: σ. 130· Μέση κωμωδία: σ. 135· Νέα κωμωδία: σ. 189.

Λαϊκή λογοτεχνία: σ. 16-7· λαϊκά τραγούδια: σ. 73-4.

Λόγια στοιχεία στα λογοτεχνικά έργα είναι οι σπάνιες λέξεις, οι αρχαϊκοί και διαλεκτικοί γραμματικοί τύποι, οι εξεζητημένες συντάξεις, οι απόκρυφες ή τοπικές μυθολογικές διηγήσεις, οι ιστορικές και γεωγραφικές λεπτομέρειες, οι υπαινιγμοί σε άλλα κείμενα – όλα γενικά τα στοιχεία που η πρόσληψή τους από τον ακροατή ή τον αναγνώστη απαιτεί γνώσεις όχι κοινές, συνηθισμένες μόνο στους διαβασμένους.

Λογογράφοι ή λογοποιοί: σ. 79, 137 σημ. 45.

Λογότυποι: σ. 28.

Λύκειο: σ. 173 σημ. 84.

Λυρική ποίηση: σ. 52–4.

Μάγοι: Μήδοι ιερείς του ζωροαστρισμού στην Περσία.

Μαθηματικοί: σ. 281.

Μέλος: το τραγούδι που κατά τον Πλάτωνα απαρτίζεται “από λόγο, αρμονία και ρυθμό” (Πολιτεία 398d).

Μεταφυσική: σ. 174 σημ. 86· στη σύγχρονη γλώσσα το επίθετο μεταφυσικός χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του *υπερβατικός.

Μέτοικοι ονομάζονταν οι ελεύθεροι ξένοι που είχαν εγκατασταθεί και ζούσαν μόνιμα στην Αθήνα.

Μέτρο: μικρή ρυθμική μονάδα που μόνη, με την επανάληψή της, ή σε συνδυασμό με άλλες απαρτίζει τον στίχο· **Μετρική:** η μελέτη των μέτρων.

Μίμηση: σ. 186, 242.

Μιμιάμβος: σ. 203.

Μίμος: σ. 192· λογοτεχνικός μίμος ή μιμιάμβος: σ. 128.

Μνημοτεχνική: μέθοδος για να ενισχύσει κανείς τη λειτουργία της μνήμης του με τεχνάσματα ή/και με άσκηση.

Μονογραφίες χαρακτηρίζονται τα συγγράμματα που έχουν συγκεκριμένο και περιορισμένο θέμα.

Μονωδίες: ανεξάρτητα ή ενταγμένα στα δράματα λυρικά τραγούδια που παρουσιάζονται από έναν μόνο τραγουδιστή.

Μουσείο χαρακτηριζόταν κάθε χώρος αφιερωμένος, κυριολεκτικά ή μεταφορικά, στη λατρεία των Μουσών.

Μυθιστόρημα: σ. 268–9.

Μύθοι: σ. 76.

Μυστηριακές είναι οι λατρείες που περιορίζονται σε έναν κλειστό κύκλο από μυημένους πιστούς. Οι μελλοντικοί μύστες, όταν επιλεγούν, περνούν τη διαδικασία της μύησης, διδάσκονται από τον μυσταγωγό ορισμένα απόρρητα και συμμετέχουν στα μυστήρια: τελετουργίες με προκαθορισμένο απόκρυφο τυπικό που οι αμύητοι απαγορεύεται να τις παρακολουθήσουν. Τελικός σκοπός είναι βέβαια η εύνοια και η προνομιακή μεταχείριση των μυστών από τη θεότητα των μυστηρίων.

Μυστικισμός: η πίστη ότι υπάρχουν κρυφές, υπερβατικές δυνάμεις που επηρεάζουν τη ζωή των ανθρώπων, και που ο άνθρωπος μπο-

ΜΙΚΡΟ ΛΕΞΙΚΟ

ρεί να τις προσεγγίσει άμεσα, χωρίς παρέμβαση των αισθήσεων και του λογικού.

Νόμοι ονομάζονταν αρχικά μόνο συγκεκριμένες, κιθαρωδικές κυρίως, μελωδίες, ύστερα και τα τραγούδια που τραγουδιόνταν με τη συνοδεία τους.

Νόστος: σ. 32 σημ. 11.

Νουβέλα: πεζό αφηγηματικό κείμενο, μεγαλύτερο από το διήγημα αλλά μικρότερο από το μυθιστόρημα.

Ολιγαρχία: το πολίτευμα όπου ἄρχουν (κυβερνούν) λίγοι μόνο πολίτες, είτε οι αριστοκράτες, όπως στην *αριστοκρατία, είτε οι οικονομικά ισχυροί, όπως στην *τιμοκρατία.

Όνομαστί κωμωδεῖν: σ. 130.

Οντολογία: ο κλάδος της φιλοσοφίας που μελετά την ύπαρξη αυτή καθαυτή, ποια όντα υπάρχουν πραγματικά, και ποια όχι.

Ορθολογισμός: η κυριαρχία του ορθού λόγου, δηλαδή της λογικής σκέψης.

Παιάνες: σ. 55.

Παίγνια: σ. 51. *Παίγνια* ονομάστηκαν από τον Πλούταρχο και οι *μίμοι, όταν ήταν καθαρά παιχνίδια, χωρίς πλοκή.

Παλαιογραφία: κλάδος της φιλολογίας που μελετά (διαβάζει, συγκρίνει, χρονολογεί) τα παλιά χειρόγραφα.

Παλινωδία: σ. 57.

Πανελληνισμός: σ. 85.

Παντόμιμος: σ. 192 σημ. 10.

Παπυρολογία: κλάδος της φιλολογίας που μελετά (διαβάζει, συμπληρώνει, ερμηνεύει) όσα βρίσκονται γραμμένα σε παπύρους.

Πάπυρος: φυτό που από τις ίνες του οι Αιγύπτιοι κατασκεύαζαν φύλλα και *βιβλία όπου πάνω τους μπορούσαν να γράψουν.

Παράβαση: σ. 130.

Παράδοση των κειμένων: σ. 19–21· άμεση είναι η παράδοση ενός έργου όταν υπάρχουν επιγραφές, πάπυροι ή χειρόγραφα που το παραδίδουν αυτούσιο, ενώ έμμεση είναι η παράδοση όταν ένα έργο σώζεται μόνο γιατί κάποιος άλλος συγγραφέας το έχει παραθέσει, ολόκληρο ή αποσπασματικά, σε δικό του έργο.

Παρακλαυσίθυρο: η λέξη είναι σύνθετη από την πρόθεση παρά “κοντά”, το ρήμα κλαίω και το ουσιαστικό θύρα, και δηλώνει το πα-

ΜΙΚΡΟ ΛΕΞΙΚΟ

- ραπονεμένο τραγούδι του ερωτευμένου νέου μπροστά στην κλειστή πόρτα της αγαπημένης του.
- Παρατραγωδία:** είναι η *παρωδία συγκεκριμένων τραγικών κειμένων, ή και του τραγικού ύφους γενικά.
- Παρθένεια:** σ. 55.
- Παροιμία:** σ. 179.
- Παρρησία:** η ελευθερία του λόγου, το δημοκρατικό δικαίωμα κάθε πολίτη να λέει ανοιχτά τη γνώμη του, χωρίς να φοβάται τιμωρία.
- Παρωδία:** η σατιρική μίμηση.
- Πεντάτευχος:** τα πέντε πρώτα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης.
- Περγαμινή:** δέρμα που με την κατάλληλη επεξεργασία γινόταν κατάλληλο να χρησιμεύσει ως γραφική ύλη.
- Περιήγηση για τους αρχαίους** δεν ήταν το ταξίδι αλλά το βιβλίο που ξεναγούσε τους ταξιδιώτες ορίζοντας τα δρομολόγια, διηγώντας την ιστορία και περιγράφοντας τα αξιοθέατα του κάθε τόπου· και **περιηγητής** δεν ήταν ο ταξιδιώτης αλλά ο ξεναγός συγγραφέας έργων **περιηγητικής λογοτεχνίας**.
- Περίπλους** ήταν το ακτοπλοϊκό ταξίδι γύρω από έναν τόπο (π.χ. γύρω από την Πελοπόννησο), ή σε μια κλειστή θάλασσα (π.χ. στον Εύξεινο Πόντο), αλλά και το έργο όπου καταγράφονταν οι διάφοροι τόποι και λαοί που θα συναντούσε κανείς στο ταξίδι του.
- Πλειάς** ήταν το όνομα του αστερισμού της Πούλιας, που απαρτίζεται από επτά άστρα. **Πλειάδα** ονόμασαν οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι τους επτά σημαντικότερους τραγικούς ποιητές τους, **πλειάδα** ονομάζουμε μερικές φορές και εμείς τις μικρές καλλιτεχνικές ομάδες.
- Πολυάνδριον** ονομαζόταν ο ομαδικός τάφος, π.χ. των νεκρών ύστερα από μια μάχη.
- Πραγματείες** ή ***διατριβές** ονομάζουμε τα επιστημονικά, φιλοσοφικά κ.ά. συγγράμματα.
- Προαγών:** η δημόσια παρουσίαση των ηθοποιών και της υπόθεσης των δραμάτων που γινόταν από τον ποιητή στο ***ωδείο**, λίγες μέρες πριν από τους δραματικούς αγώνες.
- (Προ)γυμνάσματα ή μελέτες:** σ. 254.
- Προλαλιές:** σ. 254.
- Πρόλογος (στα δράματα):** μονόλογος ή διάλογος των προσώπων πριν από την είσοδο του Χορού.
- Προμετωπίδες** ονομάζουμε σήμερα τα σύντομα χαρακτηριστικά κείμενα που οι συγγραφείς τυχαίνει να προτάξουν στα κεφάλαια των βιβλίων τους.

Προσόδια: σ. 55.

Προσωκρατικοί φιλόσοφοι: σ. 77.

Προσωποποίηση: η απόδοση ανθρώπινων (και θεϊκών!) χαρακτηριστικών σε αφηρημένες έννοιες, όπως π.χ. στη δόξα, ή σε άψυχα όντα, όπως π.χ. στους ανέμους.

Ρεαλισμός στις καλές τέχνες είναι η προσπάθεια των καλλιτεχνών να αποδώσουν την πραγματικότητα με ακρίβεια, όπως είναι, χωρίς παραλείψεις, υπερβολές και ωραιοποιήσεις.

Ρήσεις (στα δράματα): οι ρητορικοί μονόλογοι.

Ρητορεία: σ. 136.

Ρητορική (τέχνη): σ. 136.

Σατυρικό δράμα: σ. 116-7.

Σίλλοι: σκωπτικά ποιήματα σε δακτυλικό εξάμετρο. Το επίθετο σίλλος σημαίνει "αλλήθωρος".

Σκεπτικισμός: σ. 221 σημ. 43.

Σκευή: η εξάρτυση, όλα όσα φορούσαν και κρατούσαν οι υποκριτές και οι χορευτές στα δράματα.

Σκόλια: σ. 74.

Σοφίσματα: νοητικά τεχνάσματα και ακροβασίες, συλλογισμοί που φαίνονται λογικοί αλλά οδηγούν σε αδιέξοδο ή σε σφάλμα.

Σοφιστής: σ. 88.

Στασιωτικά: σ. 66.

Στιχομυθία (στα δράματα): γρήγορος διάλογος όπου κάθε πρόσωπο λέει έναν ή το πολύ δύο στίχους.

Στροφή και Αντιστροφή: σ. 107.

Συγκρητισμός: σ. 240-1.

Συμπίλημα: έργο που βασικά απαρτίζεται από παραθέματα άλλων προγενέστερων έργων.

Συντάξεις: σ. 294.

Συντεχνία είναι η ένωση ανθρώπων που ασκούν την ίδια τέχνη και συνεργάζονται για να προωθήσουν την τέχνη τους και τα επαγγελματικά τους συμφέροντα.

Σφραγίδα (στη λογοτεχνία): το σημείο όπου μέσα στο έργο, συνήθως στην αρχή ή στο τέλος, ο συγγραφέας φανερώνει το όνομά του, συχνά και άλλα προσωπικά του στοιχεία.

Σώμα απαρτίζουν όλα μαζί τα έργα που η άμεση *παράδοση μας τα παραδίδει ως σύνολο με το όνομα ενός συγγραφέα (π.χ. του Αρι-

στοτέλη), ή μιας κατηγορίας συγγραφέων (π.χ. των Ιπποκρατικών).

Τετραλογία (στα δράματα): σ. 116–7, 120. *Τετραλογία* ονομάστηκε και ένα έργο του Αντιφώντα, επειδή περιέχει ομάδες από τέσσερις δικανικούς λόγους.

Τεχνοπαίγνια: σ. 202.

Τιμοκρατία: σ. 44.

Τορευτική είναι η τέχνη του *τορευτή*, του καλλιτέχνη που με το κοπίδι και το σφυρί δίνει μορφή στο ξύλο, στο μέταλλο ή στην πέτρα.

Τραγωδία: σ. 75, 115–6.

Τρίβων: χοντροκομμένο και τραχύ ρούχο που φορούσαν οι φιλόσοφοι ως δείγμα σκληραγώγησης και αδιαφορίας για τις ανέσεις.

Τυραννίδα: σ. 44.

Ύβρη: το έντονο συναίσθημα υπεροχής που προξενεί η μεγάλη δύναμη και οδηγεί σε αλαζονεία, παράβαση του μέτρου, ασέβεια κ.τ.ό.

Υλοζωιστές: σ. 77 σημ. 37.

Υμέναιος: σ. 55.

Ύμνοι: σ. 55.

Υπερβατικός: το επίθετο αποδίδεται σε οποιαδήποτε σκέψη, θεωρία, ή φαινόμενο ξεπερνά (*υπερβαίνει*) τα όρια του αισθητού κόσμου ή/και της ανθρώπινης γνώσης.

Υποθέσεις (δραμάτων): σ. 226. *Υποθέσεις* ονομάστηκαν από τον Πλούταρχο και οι *μίμοι, όταν είχαν πλοκή.

Υποκριτής: σ. 75, 114.

Υπομνήματα ονόμαζε τα εσωτερικά του συγγράμματα ο Αριστοτέλης, σωστά, καθώς τα χρησιμοποιούσε για να υποβοηθή τη μνήμη του στη διδασκαλία. Συχνά, ωστόσο, οι φιλόλογοι προτιμούν να τα χαρακτηρίζουν *πραγματείες ή *διατριβές, επειδή υπομνήματα ονομάστηκαν αργότερα και τα σχόλια που έγραφαν οι περιπατητικοί για τα αριστοτελικά έργα.

Υπορχήματα: σ. 55.

Ύψος (στη λογοτεχνία): σ. 249.

Φαλλικά: σ. 127.

Φάρσα: σύντομη χοντροκομμένη κωμωδία, βασισμένη συνήθως σε παρεξηγήσεις και λάθη.

Φλύακες: σ. 192 σημ. 9.

Φυσικοί φιλόσοφοι: σ. 77–8.

Φυσιολόγοι: σ. 77.

Χορηγοί (στα χορικά τραγούδια): σ. 54· **Χορηγοί** (στο δράμα): σ. 113.

Χορικά τραγούδια (στη λυρική ποίηση): σ. 54–6· **χορικά** ονομάζονται και τα τραγούδια του Χορού στο δράμα.

Χορός: γράψαμε τη λέξη με κεφαλαίο, όταν σημαίνει την ομάδα που τραγουδά και χορεύει στη χορική ποίηση και στο δράμα. Η λέξη **χορός** με μικρό έχει τη σημερινή σημασία της όρχησης.

Χρυσή τομή: μαθηματική αναλογία· όμως συχνά ο όρος χρησιμοποιείται μεταφορικά για να δηλώσει τον καλύτερο δυνατό συμβιβασμό ανάμεσα σε δύο διαφορετικές τάσεις, απόψεις κ.τ.ό.

Ψευδεπίγραφα χαρακτηρίζονται όσα έργα μάς παραδόθηκαν, κατά λάθος ή από πρόθεση, ως έργα ενός συγγραφέα, χωρίς στην πραγματικότητα να είναι δικά του· **ψευδεπίγραφες** είναι και οι επιστολές, όχι μόνο όταν αποδίδονται σε φανταστικά πρόσωπα αλλά και όταν αποδίδονται σε ιστορικά πρόσωπα χωρίς να είναι δικές τους.

Ωδεία: δημόσια οικοδομήματα προορισμένα για μουσικές και άλλες, καλλιτεχνικές κυρίως, εκδηλώσεις. Η σημερινή σημασία είναι νεότερη.

Ωδές: σ. 64. Το ουσιαστικό **ὠδή**, όπως και το **ὠδεῖον**, παράγεται από το ρήμα **ᾄδω** “τραγουδώ”.

Ευρετήριο

Περιέχονται τα ονόματα των συγγραφέων και οι τίτλοι ορισμένων έργων που παραδόθηκαν ανώνυμα ή ψευδεπίγραφα.

- Άβραης 50
Αγάθαρχος 163
Αγάθων 110, 127
Άγιος 49
Αγών Ομήρου και Ησιόδου 35–6, 147
Αδριανός (ο ρήτορας) 255²²
Αθήναιος (ο γιατρός) 287
Αθήναιος (ο συγγραφέας των Δειπνοσοφιστών) 274, 275, 294
Αθηναίων πολιτεία 152
Αιλιανός, Κλαύδιος 263²⁷, 274–5
Αιλιανός (ο τακτικός) 274³⁴
Αίλιος Αριστείδης 257–8, 263
Αίλιος Διονύσιος (ο λεξικογράφος) 250
Αινείας (ο τακτικός) 158
Αινεσιδημος 222
Αισχίνης (ο ρήτορας) 146–7, 261
Αισχίνης (ο σωκρατικός) 167
Αισχύλος Εισ. 20⁸, 40, 71, 106, 110, 116, 119–21, 151
Αίσωπος 63, 76–7, 246
Ακουσίλαος 79⁴², 149
Αλβίνος 281
Αλέξανδρος (ο Αιτωλός) 224
Αλέξανδρος (ο πολυΐστωρ) 211
Αλέξανδρος (ο φιλόσοφος) 282
Αλκαίος 62²⁵, 64, 66, 74, 80
Αλκιδάμας 147
Αλκίφρων 263
Αλχμαίων 78–9, 164
Αλχμάνας 56–7
Αμέλιος 284
Αμμώνιος Σακκάς 282
Ανακρεόντεια 245–6
Ανακρέων 60, 62²⁵, 67, 74, 81, 293
Αναξίμανδρος 77, 79, 96
Αναξιμένης (ο ιστορικός) 158, 160
Αναξιμένης (ο προσωκρατικός) 77, 97
Ανδοκίδης 139–40
Ανδρόνικος 174⁸⁷, 215, 276–7
Άνων 79
Αντιαττικιστής 251
Αντίγονος 213
Αντίμαχος (ο επικός από την Κολοφώνα) 105, 196
Αντίμαχος (ο επικός από την Τέω) 49
Αντίοχος (ο ιστορικός) 151–2
Αντίοχος (ο φιλόσοφος) 214
Αντίπατρος 245
Αντισθένης 101, 168
Αντίφιλος 245
Αντιφών 152, 138–9
Αντώνιος Διογένης 270
Ανύτη 195
Ανώνυμος *Περί ύψους* 242, 249–50
Απολλοδώρος (ο αρχιτέκτονας) 288
Απολλοδώρος (ο αττικιστής) 248–9
Απολλοδώρος (ο φαρμακολόγος) 194
Απολλοδώρος (ο φιλόλογος) 228
Απολλοδώρου Βιβλιοθήκη 273
Απολλώνιος (ο μαθηματικός) 233
Απολλώνιος (ο φιλόσοφος) 261, 278
Απολλώνιος ο δύσκολος 291
Απολλώνιος Ρόδιος 192–3, 194, 224
Αποτελεσματικά 247

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Αππιανός 264, 265–6
 Άρατος 194, 195
 Άρειος Δίδυμος 279³⁷
 Αρίσταρχος (ο αστρονόμος) 231
 Αρίσταρχος (ο φιλόλογος) 226–7
 Αρίστιππος 168
 Αρισταίνετος 296
 Αριστόβουλος 206
 Αριστοκλής 282
 Αριστόνοος 205
 Αριστόξενος (ο κωμωδιογράφος) 128
 Αριστόξενος (ο μουσικολόγος) 163
 Αριστοτέλης 115, 116, 173–6, 215, 276–7, 285
 Αριστοφάνης (ο κωμωδιογράφος) 102¹⁹, 131–3, 134–5
 Αριστοφάνης (ο φιλόλογος) 226
 Αρίων 57, 75, 81
 Αρκεσίλαος 214, 222
 Αρκτίνος 49
 Αρποκρατίων 250
 Αρριανός, Φλάβιος 206, 226, 266, 268, 277
 Αρτεμίδωρος 274
 Αρχέστρατος 105
 Αρχίλοχος 60, 61–2, 68²⁸, 75
 Αρχιμήδης 231–3
 Αρχύτας 168, 169, 171
 Ασκληπιάδης (ο γιατρός) 234
 Ασκληπιάδης (ο ποιητής) 195–6
 Αχαιός 127
- Βάβριος 246
 Βαίτων 206
 Βαχχυλίδης 75, 106, 108–9
Βατραχομομαχία 51, 80
 Βηρωσός 211
 Βίων 202
 Βόηθος 277
- Γάιος 281
 Γαληνός 275, 287, 290–1
 Γοργίας 15², 100–1, 144, 258
 Γρηγόριος Ναζιανζηνός 296–7
- Δάμων 100¹⁵
 Δάρης 272
 Δείναρχος 205
 Δέξιππος 268
 Δημήτριος Φαληρέας 215, 223
 Δημόκριτος 97–8
 Δημοσθένης 144–6, 249, 258, 267
 Δίδυμος 229
Διήγησις Αλεξάνδρου 268
 Δικαίαρχος 177–8
 Δίκτης 272
 Διογένης Λαέρτιος 214³¹, 275–6
 Διογένης (ο εκλεκτικός φιλόσοφος) 97, 164
 Διογένης (ο επικούρειος φιλόσοφος) 282
 Διογένης (ο κυνικός φιλόσοφος) 168
 Διογένης (ο στωικός φιλόσοφος) 214³², 227
 Διογενιανός 250, 297
 Διόδωρος 209, 264
 Διοκλής 166
 Διονύσιος (ο αττικιστής) 225, 249, 264–5
 Διονύσιος (ο γεωγράφος) 292
 Διονύσιος ο Θράκας (φιλόλογος) 228–9
 Διονύσιος ο περιηγητής 247
 Διοσκουρίδης (ο γιατρός) 288
 Διοσκουρίδης (ο ποιητής) 195
 Διόφαντος 292
Δισσοί λόγοι 139⁴⁸
 Δίφιλος 190
 Δίων ο Κάσσιος 267
 Δίων ο Χρυσόστομος 255–6
 Δούρης 210
 Δωσιάδας 204
- Εβδομήκοντα 211–2
 Εκαταίος (ο ιστορικός) 212, 213
 Εκαταίος (ο λογογράφος) 79–80, 155
 Ελλάνικος 151, 153⁶⁴
Ελληνικά της Οξυρύγχου 159
Ελληνική ανθολογία 195

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Εμπεδοκλής 78³⁹, 95–6, 164, 166
 Επίκουρος 216–7, 218, 275
 Επίκτητος 266, 279–80, 281
 Επιμενίδης 50, 78
 Επίχαρμος 128, 171
 Επτά σοφοί 77, 78, 275
 Ερασίστρατος 230
 Ερατοσθένης 224–6, 286
 Ερμησιάννακτας 196
Ερμής Τρισμέγιστος 286
 Ερμογένης 262
 Ευγάμμων 49
 Εύδημος 215
 Εύδοξος 162, 194
 Εύδωρος 281
 Εύήμερος 212, 213
 Εύηνος 104
 Ευκλείδης (ο μαθηματικός) 230, 288
 Ευκλείδης (ο φιλόσοφος) 168
 Ευκτήμων 162
 Εύμηλος 49, 51
 Ευνάπιος 296
 Εύπολης 133
 Ευριπίδης 101, 110, 123–6, 270
 Ευστόχιος 284
 Ευφορίων 204
 Έφορος 158, 159–60

 Ζηνόδοτος 224
 Ζήνων (από την Ελέα) 95, 96
 Ζήνων (από το Κίτιο) 217–8
 Ζώιλος 158, 160

 Ηγήμων 106²²
 Ηγησίας (ο επικός) 49
 Ηγησίας (ο ρήτορας) 205
 Ηλιόδωρος 271
 Ηρακλείδης 168
 Ηράκλειτος (ο ποιητής) 195
 Ηράκλειτος (ο προσωκρατικός φιλόσοφος) 78³⁹, 94
 Ηράκλειτος (ο στωικός φιλόσοφος) 279
 Ήρινα 111

 Ηρόδοτος 149, 155, 158, 262²⁶, 266
 Ηρόφιλος 230, 281
 Ηρώδης Αττικός 244¹⁵, 257, 280
 Ηρωδιανός (ο γραμματικός) 291
 Ηρωδιανός (ο ιστορικός) 267
 Ήρων 287–8
 Ηρώνδας 129, 199, 203
 Ησίοδος 24, 29, 31, 36–9, 40, 45, 63, 71, 194
 Ησύχιος 297
 Ηφαιστίων 292

 Θαλής 77
 Θεαίτητος 162
 Θεμιστίος 296
 Θέογνης 72
 Θεόδωρος (ο αττικιστής) 249, 250
 Θεόδωρος (ο φιλόσοφος) 161
 Θεόκριτος 129, 199, 200–2
 Θεόπομπος 158, 159, 160
 Θεόφραστος 174⁸⁷, 176, 190⁶
 Θέσπης 76
 Θουκυδίδης 152–5, 156, 159, 267, 268³¹
 Θρασύμαχος 102

 Ιάμβλιχος (ο μυθιστοριογράφος) 270
 Ιάμβλιχος (ο φιλόσοφος) 285–6
 Ιάμβουλος 269
 Ίβυκος 58, 107
 Ιεζεκιήλ 191
 Ιερώνυμος 207, 209
 Ικέτας 161
 Ικτίνος 163
 Ιμέριος 296
 Ιουλιανός 296
 Ίππαρχος 226, 233, 289
 Ίππασος 161
 Ιππίας 99–100
 Ιππόδαμος 161
 Ιπποκράτης (ο γιατρός) 164–5, 166, 291
 Ιπποκράτης (ο μαθηματικός) 162
Ιπποκρατικός όρκος 166

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ιππώνακτας 63, 80, 203
 Ισαίος 143
 Ισοκράτης 100¹⁶, 101, 141–3, 262²⁶,
 263
 Ίσουλλος 204
 Ίων 110, 127, 152
 Ιώσηπος, Φλάβιος 264, 265

 Καικίλιος 249
 Καλλιμάχος 193, 196–9, 200
 Καλλίνος 69
 Καλλισθένης 206, 268
 Καρκίνος 50
 Καρνεάδης 214, 222
 Κέβης 167, 279
Κέβητος πίναξ 279
 Κειτούκειτος 251, 275
 Κέλσος 281
 Κερκίδας 222
 Κιναίθων 49
 Κλεάνθης 218–9
 Κλείταρχος 206
 Κόιντος 246
 Κόλλουθος 296
 Κόρακας 136–7
 Κόρινα 111
 Κορνούτος 279
 Κρατεύας 231, 288
 Κράτης (ο κωμωδιογράφος) 130
 Κράτης (ο φιλόλογος) 219, 227–8
 Κράτης (ο ακαδημαϊκός φιλόσοφος)
 214
 Κράτης (ο κυνικός φιλόσοφος) 218
 Κρατίνος 130
 Κριναγόρας 245
 Κριτίας 101–2
 Κριτόλαος 214³¹, 215
 Κτησίας 159
 Κτησίβιος 231

 Λέσχης 49
 Λεύκιππος 97
 Λέων 206
 Λεωνίδα (ο ποιητής από την Αλε-
 ξάνδρεια) 245
 Λεωνίδα (ο ποιητής από τον Τάρα-
 ντα) 195
 Λιβάνιος 296
Λιθικά 295
 Λόγγιος 270–1
 Λουκιανός 242, 251, 258–60, 264,
 267, 268
 Λουκίλιος 245
 Λούκιος 260
 Λυκούργος (ο νομοθέτης) 78
 Λυκούργος (ο ρήτορας) 135, 143
 Λυκόφρων 191, 224
 Λυσίας 140–1, 242, 249

 Μανέθων 211, 247
 Μάξιμος 260–1
Μαργίτης 52, 61
 Μαρίνος (ο γεωγράφος) 290⁴¹
 Μαρίνος (ο φιλόσοφος) 297
 Μάρκος Αυρήλιος 242, 276, 280–1,
 291
 Μελέαγρος 195¹³
 Μέλισσος 95, 101
 Μέμνων 210
 Μένανδρος 189–90, 250, 263²⁸
 Μενέλαος 288–9
 Μενέστορας 161
 Μένιππος 222, 259
 Μεσομήδης 245
 Μέτων 162
 Μίμνερμος 51¹¹, 69–70, 105, 196
 Μοδεράτος 279³⁶
 Μοίρης 251
 Μόσχος 202
 Μουσαίος (ο μυθικός τραγουδιστής)
 50
 Μουσαίος (ο μυθιστοριογράφος) 296
 Μουσώνιος Ρούφος 279
 Μυρτίδα 111

 Νεάνθης 210
 Νέαρχος 211
 Νέστορας 246

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Νιγρίνος 258
 Νίκανδρος 194, 195
 Νικόδημος 245
 Νικόλαος 264, 277
 Νικόμαχος (ο μαθηματικός) 289
 Νικόμαχος (ο φιλόσοφος) 279³⁶
 Νόννος 296
 Νόσση 195
 Νουμήνιος 279³⁶
- Ξέναρχος* 277
Ξενοκράτης 172
Ξενοφάνης 50–1, 61, 71, 78³⁹, 94
Ξενοφών (ο ιστορικός) 102, 156–8, 167, 242, 256, 266–7
Ξενοφών (ο μυθιστοριογράφος) 269–70
- Οινόπιδης 162
 Ομηρίδες 48⁷
 Ομηρικοί ύμνοι 50, 80, 198
 Όμηρος 20⁷, 23–4, 31–6, 39, 40, 44, 45, 48, 51, 59, 105, 196, 198, 224, 225, 227, 262²⁵, 272, 293
 Ονάσανδρος 274³⁴
 Ονεσίκριτος 206
 Οππιανός (από την Κιλικία) 247
 Οππιανός (από τη Συρία) 247–8
 Ορειβάσιος 296
 Ορφείας 50, 293, 295
Ορφικά Αργοναυτικά 246
Ορφικοί ύμνοι 245
 Ουλπιανός βλ. Κειτούκειτος
- Παλαιά Διαθήκη* 211–2, 278
Παλλαδάς 295
Παναίτιος 219–20, 228
Πανύασσης 51¹¹, 105
Παρθένιος 204
Παρμενίδης 50, 94–5, 96
Παυσανίας (ο λεξικογράφος) 250
Παυσανίας (ο περιηγητής) 273–4
Πείσανδρος 246
Περί παιδων αγωγής 252²¹
- Πίνδαρος* 107–8, 109
Πλάτων 101, 102, 129, 169–72, 173, 213, 223, 242, 249, 256, 258, 262²⁶, 275, 283–4, 285
Πλούταρχος 251–3, 264, 274
Πλωτίνος 283–4
Πολέμων (ο περιηγητής) 210
Πολέμων (ο ρήτορας) 256
Πολέμων (ο φιλόσοφος) 214, 218
Πολύαινος 274, 294
Πολύβιος 207–9, 294
Πόλυβος 166
Πολυδεύκης 250–1
Πολύκλειτος (ο γλύπτης) 163
Πολύκλειτος (ο ιστορικός) 206
Πολυκράτης 167⁷⁶
Πορφύριος 284–5
Ποσειδίππος 195
Ποσειδώνιος 220–1, 280, 287
Πράξιλλα 111²⁶
Πρατίνας 116, 117–8
Πρόδικος 101, 223
Πρόκλος 295, 297
Προκόπιος 296
Πρωταγόρας 87, 98–9
Πτολεμαίος Α΄ 206, 209
Πτολεμαίος, Κλαύδιος 289–90
Πτολεμαίος Χέννος 272
Πυθαγόρας 78, 81, 94, 276
Πυθέας 162
Πύρρων 221–2, 281
- Ρήσος* 134
Ριανός 193
Ρίνθων 192⁹
- Σαπφώ* 60, 64–5
Σέλευκος 234
Σέξτος 222, 281
Σημωνίδης 63
Σιμμίας (ο ποιητής) 204
Σιμμίας (ο σωκρατικός) 167
Σιμωνίδης 58–9, 73, 74, 81, 106, 110
Σκοπελιανός 246

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Σκύλακας 79
 Σόλων 40, 45, 70-1, 77, 78
 Σοφοκλής 106, 110, 116, 121-3, 149, 163
 Σπεύσιππος 172
 Στασίνοσ 49
 Στησίμβροτος 152
 Στίλπων 168, 218
 Στησίχοροσ 57-8, 81, 107
 Στοβαίοσ 297
 Στράβων 211, 286-7
 Στράτων 215
 Συνέσιοσ 256, 297
 Σωκράτησ 102-4, 157, 158, 167, 169, 178, 283
 Σωρανόσ 289
 Σωτάδησ 204
 Σώφρων 128-9, 171

 Τάτιοσ, Αχιλλέασ 270
 Τελέσιλλα 111²⁶
 Τέρπανδροσ 57¹⁷
 Τίμαιοσ 207, 209
 Τιμόθεοσ 110-1
 Τίμων 222
 Τισίασ 136-7
 Τριφιόδωροσ 246¹⁷, 296
 Τυρταίοσ 69

 Υπατία 297
 Υπερείδησ 147
 Υφυκλήσ 233

 Φαβορίνοσ 255²³
 Φαίδων 168
 Φάλαικοσ 195

 Φερεκράτησ 130
 Φερεκώδησ (ο λογογράφοσ) 79⁴², 149
 Φερεκώδησ (ο συγγραφέασ των Θεολογικών) 78
 Φιλέασ 162
 Φιλήμων 190
 Φιλίνοσ 230
 Φίλιπποσ 245
 Φιλίτασ 196
 Φιλόδημοσ 217
 Φιλόλαοσ 161
 Φιλόστρατοσ, γιοσ του Βέρου 261
 Φιλόστρατοσ, Φλάβιοσ 261-2, 263, 278, 296⁴⁵
 Φιλόστρατοσ ο Λήμιοσ 262
 Φιλόστρατοσ ο νεότεροσ 262
 Φιλόχοροσ 210
 Φίλων ο Ιουδαίοσ 242, 277
 Φίλων (ο μηχανικόσ) 231
 Φλέγων 272-3
 Φοίνικασ 204
 Φρύνιχοσ (ο λεξικογράφοσ) 250
 Φρύνιχοσ (ο τραγωδοποιόσ) 116, 118
 Φωκυλίδησ 72, 247, 293

 Χαιρήμων 279³⁷
 Χάρησ 206
 Χαρίτων 269
 Χωνίδησ 129
 Χοιρίλοσ (ο εποποιόσ) 105
 Χοιρίλοσ (ο τραγωδοποιόσ) 116, 118
 Χριτόδωροσ 295
 Χρυσά έπη 278-9
 Χρύσιπποσ 219
 Ψευδοκαλλισθένησ 268

Πιλοτικό πρόγραμμα Αρχαιογνωσία και αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση

Συντονιστής: Δ. Ν. Μαρωνίτης

Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας και
Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη)

Τεχνική σύσταση

Το πιλοτικό πρόγραμμα «Αρχαιογνωσία και Αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση», τριετούς διάρκειας (1.7.2001–31.10.2004), διεκπεραιώθηκε με απόφαση του πρώην Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Πέτρου Ευθυμίου στο πλαίσιο του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας, το οποίο ανέλαβε να στηρίξει, με το ευρύτερο κύρος του, την ερευνητική και συγγραφική αυτή δοκιμή καλύπτοντας τα λειτουργικά της έξοδα. Φιλόξενος οικοδεσπότης, έμπειρος και αποτελεσματικός συνεργάτης ο Αλέξης Δημαράς, πρώην Πρόεδρος του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας. Οι αμοιβές των έξι πανεπιστημιακών συνεργατών του προγράμματος δεν επιβάρυναν το δημόσιο. Το οικονομικό βάρος το ανέλαβαν τέσσερις χορηγοί: σταθερός χορηγός η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος· συμπληρωματικοί χορηγοί κατά σειρά: η Εμπορική Τράπεζα, η ΔΕΗ και η Τράπεζα της Ελλάδος.

Η επταμελής ομάδα εργασίας συγκροτήθηκε τον Νοέμβριο του 2002 και, σε αλληπάλληλες συνεδρίες, καθόρισε και εξειδίκευσε τους σκοπούς του προγράμματος. Ομόφωνα αποφασίστηκε η εμπράγματη παρέμβαση σε κρίσιμα ζητήματα της γυμνασιακής αρχαιογνωσίας και αρχαιογλωσσίας με τη συγγραφή καταρχήν πέντε εγχειριδίων, τα οποία υπάρχει πρόθεση (και προθυμία της νέας Διοίκησης του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας) να συμπληρωθούν με δύο ακόμη εγχειρίδια: το ένα για την αρχαία ελληνική ιστορία· το άλλο για την αρχαία ελληνική τέχνη. Κατονομάζονται οι τίτλοι και οι συντάκτες των πέντε συντελεσμένων εγχειριδίων: ο Τάσος Χριστίδης ανέλαβε τη σύνταξη *Ιστορίας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*· ο Φάνης Κακριδής τη σύνθεση *Αρχαίας ελληνικής γραμματολογίας*· ο Θεόδωρος Παπαγγελής την παρουσίαση της *Ρώμης και του κόσμου της*· ο Βασίλης Κάλαφας και ο Γιώργος Ζωγραφίδης, από κοινού, την καταγραφή του βίου και της σκέψης *Αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων*· τέλος, ο Δ. Ν. Μαρωνίτης και ο Λάμπρος Πόλκας την προβολή της *Αρχαϊκής επικής ποίησης*.

Εξαρχής συναποφασίστηκε από το Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας και την ομάδα εργασίας του Προγράμματος ότι τα εκπονούμενα εγχειρίδια θα πρέπει να εκδοθούν από έγκυρο ιδρυματικό φορέα, κατά προτίμηση από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη). Η αρχική αυτή απόφαση επικυρώθηκε σε συνεδρία του Διοικητικού Συμβουλίου του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας τον Ιούνιο του 2004 και αποτυπώθηκε στα πρακτικά της, με ρητή αναφορά στην εκδοτική αρμοδιότητα του Ίδρυματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη, το οποίο ανέλαβε και το κόστος της έκδοσης για τα πέντε εγχειρίδια.

Με την εκδοτική αυτή μέθοδο είναι σύμφωνος και ο νέος Πρόεδρος του Κέντρου Εκπαιδευτικής Έρευνας, ο οποίος επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πρόοδο και την ολοκλήρωση του προγράμματος.

Γενική σύσταση

Ο επίτιτλος του προγράμματος (Αρχαιογνωσία και Αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση) προαναγγέλλει τον γενικό θεματικό στόχο του, υπαινίσσεται όμως συγχρόνως και την ανάγκη υπέρβασης παρεξηγήσεων ως προς τις σχέσεις αρχαίας ελληνικής γραμματείας και αρχαίας ελληνικής γλώσσας.

Το πρόγραμμα προτίθεται να αναιρέσει με τα πέντε εγχειρίδια (προπαντός με την *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*) ειδικότερα τη διάχυτη παρεξήγηση για την υπερτίμηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, η οποία συνεπάγεται υποτίμηση τόσο της νεοελληνικής γλώσσας όσο και της νεοελληνικής γραμματείας. Το πρόγραμμα επιχειρεί επομένως ισόρροπη, δυναμική και παραγωγική, σχέση μεταξύ αρχαιογνωσίας και αρχαιογλωσσίας, η οποία όχι μόνο να μην καταπιέζει τη νεοελληνική γλώσσα και γραμματεία, αλλά και να ευνοεί την απελευθέρωσή τους από το αρχαιογλωσσικό βάρος.

Το πρόγραμμα δεν υποτιμά βεβαίως την αρχαία ελληνική γλώσσα· επιμένει όμως στον εξελικτικό χαρακτήρα της και στη συνεχή διαθεσιμότητά της μέσα στο ευρύτερο γλωσσικό και ανθρωπογεωγραφικό περιβάλλον. Δοκιμάζοντας κάθε τόσο και κατορθώνοντας γόνιμες γλωσσικές ανταλλαγές, ωστόσο, πατώντας στον κομβικό σταθμό της Κοινής, άνοιξε τον δρόμο για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής γλώσσας. Με άλλα λόγια: το πρόγραμμα προκρίνει ενόψει της αρχαιογλωσσίας τη νεογλωσσία, ενόψει της αρχαιογνωσίας τη νεογνωσία, δηλαδή μια διπλή αυτογνωσία τοποθετημένη στο κρίσιμο παρόν.

Αυτό το κριτήριο καθόρισε την επιλογή των πέντε εγχειριδίων, τα οποία ασφαλώς δεν εξαντλούν όλο το φάσμα της σχολικής αρχαιογνωσίας, καλύπτουν όμως σημαντικά κενά της, ενώ συγχρόνως δοκιμάζουν την αναθεώρηση και την ανανέωσή της ως προς την ύλη της, τη μέθοδο και τη χρήση της. Από την άποψη αυτή το αρχαιογνωστικό και αρχαιογλωσσικό πρόγραμμα μπορεί να θεωρηθεί ετερόδοξο. Στον βαθμό που παραστέκεται και συγχρόνως αντιστέκεται στην ισχύουσα διδακτική και εξεταστική πρακτική της Μέσης Εκπαίδευσης. Έπονται πέντε προφανή σήματα αυτής της ετεροδοξίας.

1. Και τα πέντε εγχειρίδια αφορούν συνολικά τις τρεις τάξεις του Γυμνασίου, είναι επομένως διαταξικά. Συγκροτούν και συγκατούν για τρία χρόνια την ενότητα καθενός διδακτικού αντικειμένου, διαβαθμίζοντας τη γνώση του στον κύκλο των γυμνασιακών σπουδών με άνεση και σχετική ελευθερία. Τούτο σημαίνει ότι τα πέντε αυτά διαταξικά εγχειρίδια δεν επιβάλλουν αναγκαστικά τη διδακτική ακολουθία των κεφαλαίων τους, την υποχρεωτική δηλαδή μοιρασιά τους σε καθεμιά από τις τρεις γυμνασιακές τάξεις. Αντίθετα, η επιλογή της διδασκόμενης ύλης ανατίθεται στους διδάσκοντες και εξαρτάται από τις συγκεκριμένες διδακτικές συνθήκες: από τη σύνθεση της τάξης, από το κοινωνικό και μορφωτικό της επίπεδο, από τη γνωστική περιέργεια των μαθητών, αλλά και από εξωσχολικά επίκαιρα ερεθίσματα που σχετίζονται με το επίμαχο θέμα της αρχαιογνωσίας και της αρχαιογλωσσίας.

2. Και τα πέντε εγχειρίδια είναι έτσι προγραμματισμένα και συνταγμένα, ώστε να αποτελούν κοινό βοήθημα για τον δάσκαλο και τον μαθητή. Δεν μοιράζουν επομένως άνισα την προσφερόμενη γνώση, ώστε να υπογραμμίζεται η γνωστική υπεροχή του δασκάλου απέναντι στους μαθητές του· αποτελούν αντίθετα αφορμές για να οριστεί μέσα στην τάξη, με τη συνεργασία δασκάλου και μαθητή, το αρχαιογνωστικό αντικείμενο, να διακριθούν οι θεμελιακές του αρχές, να αναζητηθεί η μέθοδος της πρόσληψής του, να φανεί η όποια μορφωτική αξία του. Με τους όρους αυτούς, το κοινό για τον δάσκαλο και τον μαθητή εγχειρίδιο έμπρακτα δείχνει ότι η αρχαιογνωσία και η αρχαιογλωσσία δεν είναι μονοπώλιο κανενός αλλά κοινό αγαθό, που τροφοδοτεί τη μορφωτική μας όρεξη και ελέγχει μορφωτικά μας κενά.

3. Τα πέντε εγχειρίδια δεν προορίζονται να ενταχθούν στο καθιερωμένο σύστημα του αναλυτικού προγράμματος και να υπακούσουν στις εντολές των γραπτών εξετάσεων. Δεν προβλέπουν δηλαδή την εξεταστική αναπαραγωγή του περιεχομένου τους από τους μαθητές. Αντ' αυτού επιδιώκεται να ενσωματωθεί ο έλεγχος της παρεχόμενης γνώσης στην προφορική διδασκαλία και να προκύψει από τον διάλογο μαθητών και δασκάλου μέσα στην τάξη.

4. Τα πέντε εγχειρίδια, γραμμένα καθένα με τον αρμόδιο τρόπο του, δεν αγνοούν τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις και τις προσληπτικές ικανότητες των γυμνασιακών μαθητών· τις λαμβάνουν υπόψη, υπό τον όρο όμως ότι συγχρόνως τις δοκιμάζουν. Δεδομένου ότι στην πραγματικότητα, παρά τα φαινόμενα και τα λεγόμενα, οι μαθησιακές ικανότητες και ορέξεις σε αυτή την ηλικία είναι ανοιχτές και πολύ συχνά απρόβλεπτες. Προσαυξάνονται πάντως και οξύνονται ανάλογα προς τη μέθοδο και το ύφος της διδασκαλίας.

5. Τέλος, και τα πέντε εγχειρίδια έχουν προγραμματιστεί και συνταχθεί ούτως ώστε να μην επαναλαμβάνουν, με το περιεχόμενο, το ύφος και τη μορφή τους, το συμβατικό σχολικό βιβλίο. Και μόνο το γεγονός ότι κάθε εγχειρίδιο θα βρίσκεται στη διάθεση των μαθητών επί τρία χρόνια, του δίνει μια άλλου είδους συντροφική σημασία και αξία, η οποία συγχρονίζεται με την προεφηβική και εφηβική ηλικία. Πέραν αυτού, τα εγχειρίδια, με τη διεγερτική τους ετεροδοξία, φιλοδοξούν να λειτουργήσουν ως ευπρόσδεκτα αναγνώσματα και εκτός του σχολικού περιβάλλοντος. Ζητούμενο δηλαδή στην προκείμενη περίπτωση είναι να σπάσει με τα βιβλία αυτά το φράγμα του κλειστού σχολικού χώρου: να επικοινωνήσει η σχολική εκπαίδευση με την εξωσχολική παιδεία· να σμίξει η μαθητική υποχρέωση με τη μαθησιακή απόλαυση.

Ειδική σύσταση

Η Αρχαία ελληνική γραμματολογία συντάσσεται από τον Φάνη Κακριδή. Στις φιλολογικές αρετές του εγχειριδίου ανήκει η συστηματική οικονομία του, με την οποία συστήνεται επαρκώς η αρχαία ελληνική γραμματεία κατά εποχές, γένη και είδη. Σε κάθε εξάλλου γραμματολογικό κεφάλαιο προτάσσονται οι ιστορικές και οι κοινωνικές συνθήκες που περιβάλλουν τα γράμματα και τις τέχνες – πρωτοτυπία που δεν απαντά σε συμβατικότερες γραμματολογίες, δικές μας και ξένες. Με δυο λόγια: η Γραμματολογία του Κακριδή προσφέρεται στον μαθητή και στον δάσκαλο των τριών γυμνασιακών τάξεων ως βιβλίο αναφοράς.

Κατόρθωμα αποτελεί η *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, συνταγμένη από τον Τάσο Χριστίδη. Στην πραγματικότητα το εγχειρίδιο καλύπτει λίγο πολύ όλο το φάσμα της ελληνικής γλώσσας, από τα προϊστορικά χρόνια έως τις μέρες μας, αποκαλύπτοντας με συναρπαστική ενάργεια τα μυστικά της γλώσσας και της γραφής ειδικότερα. Συγχρόνως, διαφωτίζει, με νηφάλιο και τεκμηριωμένο τρόπο, παθολογικές εκτροπές στην πορεία της ελληνικής γλώσσας. Τα Παραρτήματά του εξάλλου προσφέρουν διαδοχικά κειμενικά παραδείγματα της εξελισσόμενης ελληνικής γλώσσας.

Το απρόβλεπτο εγχειρίδιο του Θεόδωρου Παπαγγελή *Η Ρώμη και ο κόσμος της συμπληρώνει* το ελληνικό μερίδιο της αρχαιογνωσίας, για πρώτη φορά στη νεοελληνική εκπαίδευση, με το ρωμαϊκό. Δείχνει με ερεθιστικό τρόπο τις συμπτώσεις και τις αποκλίσεις των δύο μερών του κλασικού ανθρωπισμού, κυρίως σε θέματα πολιτικής και πολιτισμού. Τέλος, με απολύτως εξακριβωμένες πληροφορίες, αντλημένες από δυσεύρετες συχνά πηγές, ο συντάκτης του εγχειριδίου κατορθώνει μια γοητευτική μυθοπλασία του ρωμαϊκού κόσμου και πολιτισμού, όπου ευρηματικότητα, χιούμορ και φαντασία συμπληρώνονται αμοιβαίως.

Εξίσου απρόβλεπτο είναι και το συνεργατικό εγχειρίδιο των Βασιλή Κάλφα και Γιώργου Ζωγραφίδη, αφιερωμένο στους *Αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους* της πρώιμης, ακμαίας και όψιμης αρχαιότητας. Παράτολμο εγχείρημα, αν μείνουμε καθηλωμένοι στην προκατάληψη ότι η γυμνασιακή ηλικία δεν είναι έτοιμη ακόμη να υποδεχτεί στοιχεία φιλοσοφικού βίου και στοχασμού. Και όμως το φιλοσοφικό αυτό εγχειρίδιο ενδιαφέρει τους μαθητές του Γυμνασίου, επειδή ανταποκρίνεται σε θεμελιακές απορίες για τον κόσμο και τον άνθρωπο. Το ζητούμενο επομένως είναι να αναιρεθεί εξαρχής το δήθεν δυσνόητο και το ακατανόητο του φιλοσοφικού βίου και στοχασμού, ώστε να φανεί η καθημερινή του αναγκαιότητα και οικειότητα.

Το πέμπτο εγχειρίδιο των Δ. Ν. Μαρωνίτη και Λάμπρου Πόλκα αφιερώνεται στην *Αρχαϊκή επική πώηση* και επικεντρώνεται στα δύο ομηρικά έπη. Μοιράζεται σε τρία μέρη, στα οποία προτάσσεται σύντομη εισαγωγή. Στο πρώτο μέρος προβάλλεται και εξειδικεύεται η αφηγηματική τέχνη και τεχνική των ομηρικών επών, όπως αυτή εξελίσσεται από την *Ιλιάδα* στην *Οδύσσεια*. Στο δεύτερο μέρος αντιμετωπίζονται η θεοδικία και η ανθρωποδικία των ομηρικών επών, οι οποίες συστήνουν και την ομηρική ηθική με τα παραδοσιακά και τα νεωτερικά της στοιχεία. Το τρίτο μέρος αναφέρεται στον ποιητικό ρόλο των θεών, στο πώς δηλαδή ορισμένοι θεοί (ο Δίας κατεξοχήν στην *Ιλιάδα* και η Αθηνά στην *Οδύσσεια*) επικαθορίζουν την πλοκή του ενός και του άλλου έπους.

Δ. Ν. Μ.

Η σύνταξη αρχαίας ελληνικής γραμματολογίας προορισμένης για το Γυμνάσιο αποτελεί εκπαιδευτική πρόκληση, στον βαθμό μάλιστα που υπόσχεται ανανέωση κριτηρίων και στόχων. Σε αυτή την υπόσχεση ανταποκρίθηκε ο Φάνης Κακριδής και τη μετέφρασε σε συντελεσμένο έργο συντακτικής και συνθετικής αρτιότητας.

Θεμέλιος λίθος της ο πολύμορφος και πολύτροπος λόγος: προφορικός και γραπτός, ακροαματικός και αναγνωστικός, μουσικός και απαγγελλόμενος, ανώνυμος και επώνυμος, λαϊκός και λόγιος, αυθόρμητος και φροντισμένος, αφηγηματικός και δραματικός, συγκινησιακός και στοχαστικός, ευκαιριακός και ανθεκτικός.

Οι πολλαπλές αυτές ταξινομήσεις των ελληνικών γραμμάτων διακρίνονται κάθε φορά σε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες, κάθετες και οριζόντιες, συγχρονικές και διαχρονικές, σχηματίζοντας ένα σύνθετο σταυρόλεξο. Προηγείται η ποίηση και έπεται η πεζογραφία, καθώς διαδέχεται η μια εποχή την άλλη: την ομηρική η αρχαϊκή, την αρχαϊκή η κλασική, την κλασική η αλεξανδρινή (άλλως πωε: ελληνιστική), την ελληνιστική η ρωμαϊκή. Σε αυτές τις πέντε εποχές διαβαθμίζεται το εγχειρίδιο, εκβάλλοντας στο ευρητήριο του και στο πολύτιμο "Μικρό λεξικό φιλολογικών και αρχαιογνωστικών όρων".

Στα προσόντα της προκειμένης γραμματολογίας εξέχουν δύο τουλάχιστον σπάνιες αρετές. Η μία αφορά στη διαφάνεια με την οποία συντάσσονται στοιχεία των ελληνικών γραμμάτων που συνιστούν συμπληρωματικού τύπου αντιθέσεις (μύθος και λόγος· παράδοση και πρωτοτυπία· συνέχεια, καμπές και τομές· ομοιότητες, παραπομπές και διαφορές· ποιοτικές κορυφώσεις, μεταλλαγές και μεταπτώσεις). Η δεύτερη αρετή: σε κάθε γραμματειακή εποχή αναλογούν σχόλια που αφορούν στις ιστορικές της συνθήκες, στις πολιτικές και κοινωνικές της τάσεις και εντάσεις, στις συγχρονικές διασταυρώσεις γραμμάτων και τεχνών. Έτσι, τα ελληνικά γράμματα δεν απομονώνονται από τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τα πράγματα που τα περιβάλλουν και τα διαφωτίζουν, ενώ η αξιολογική διάκρισή τους προκύπτει από τεκμηριωμένες κρίσεις που βασίζονται στη σύγκριση.

Δ. Ν. Μαρωνίτης

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
[ΙΔΡΥΜΑ ΜΑΝΟΛΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ]

ISBN 960-231-113-4